

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**1918-1938 YILLARI ARASINDA ATATÜRK İLE İKİLİ
İLİŞKİLERİNDE İNÖNÜ, KARABEKİR, ORBAY VE OKYAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Çağatay OKATAN

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA

Bilecik, 2022

10325689

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**1918-1938 YILLARI ARASINDA ATATÜRK İLE İKİLİ
İLİŞKİLERİNDE İNÖNÜ, KARABEKİR, ORBAY VE OKYAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Çağatay OKATAN

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA

Bilecik, 2022

10325689

BEYAN

1918-1938 Yılları Arasında Atatürk ile İkili İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar adlı yüksek lisans/doktora/sanatta yeterlik tezi/dönem projesinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	✓
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	/.....	

Çağatay Okatan

28/01/2022

ÖN SÖZ

Mondros Mütarekesi'nin imza edilmesinin ardından başlayan yeni sürecin mimarı Mustafa Kemal Atatürk gerek Milli Mücadele gerekse İnkılaplar Döneminde pek çok isimle birlikte hareket etmiştir. Bu birliktelikte kimi zaman aynı görüşler savunulmuş, kimi zaman fikir ayrılıklarına düşülmüştür. Genel itibariyle savaş sürecinde hemfikir olunduğuna ve hemen akabinde Lozan Konferansı ve Saltanatın Kaldırılması gelişmeleriyle fikri tartışmaların başladığına dair yaygın kanı varsa da yönetsel ve reformist yapılanmadaki uzlaşmazlıkların temelini ilk dönemde aramakta fayda vardır. Bazen birebir yaşadığı hadiseler, bazen de haricinde gelişen olaylara karşı Atatürk'ün takındığı tutum, gelecekteki politik ayrımı da doğuracak; Milli Mücadele Döneminde var olan ve bastırılan hisler, savaş bitiminde gün yüzüne çıkacaktır.

Bu yargıdan hareketle hazırlanan tezde askeri ve siyasi temaslarının yoğun olduğu isimlerden İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fethi Okyar'ın Atatürk ile ilişkileri üzerinde durulmuştur. Yaşanan hadiseler Atatürk'ün bu dört arkadaşıyla tanışıklıklarının başladığı dönemden ele alınarak 1918'den 1938'e değin önce Anadolu topraklarının emperyalist güçlerden kurtuluşunda, sonra da yeni Türk devletinin kuruluşunda önemli katkıları olan beş ismin yirmi yıllık süreçteki hareketliliği ve düşünselliği temelinde objektif kalmaya dikkat edilerek sunulmuştur. Hatıralardan büyük oranda istifade edilmekle beraber öznel karakterleri nedeniyle temkinli davranılması gerekliliği, tez için literatürün daha detaylı araştırılmasını beraberinde getirmiştir. Çalışmanın konusunu oluşturan isimlerin anılarıyla birlikte döneme tanıklık etmiş diğer kişilerin hatıralarının da incelenmesinden başlamak üzere TBMM Zabıt Tutanakları ve Devlet Arşivleri haricinde, döneme dair süreli yayınların incelenmesiyle şekil bulan tezin yazımında konu ile ilgili tetkik eserlerden de yararlanılmıştır.

Tez ile ilgili verilerin toplanması ve yazım aşamasında bana olan güveni ve katkıları için değerli tez danışmanım sayın Dr. Öğretim Üyesi Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA'ya, savunma esnasında bilgi ve birikimleriyle teze sağladıkları katkı dolayısıyla jüri üyeleri Doç Dr. Tufan TURAN ve Dr. Öğretim Üyesi Ali OKUMUŞ Hocalarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca bu süreçte çalışmalarımı büyük bir özveriyle destekleyen eşim Nurgün SABANCI OKATAN'a içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Çağatay OKATAN

28/01/2022

ÖZET

1918-1938 YILLARI ARASINDA ATATÜRK İLE İKİLİ İLİŞKİLERİNDE İNÖNÜ, KARABEKİR, ORBAY VE OKYAR

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti fiili olarak sona ermiş, Anadolu toprakları üzerinde işgal devletlerinin faaliyetleri başlamıştır. İstanbul’un teslimiyetçi politikası ile ülke içindeki işbirlikçilerin hareketliliği neticesinde Türk Ulusu Mustafa Kemal Paşa etrafında birleşerek varlığını ve bağımsızlığını koruma mücadelesine girişmiştir. Hayatlarını hiçe sayarak küçük bir grup tarafından başlatılan bu mücadele sonunda emperyalist güçler Türk topraklarından atılmış ve yeni bir Türk devleti kurulmuştur. Akabinde ise askeri mücadelenin yerini sosyal, kültürel, ilmi ve ekonomik mücadeleler almış, çağdaş ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti’nin oluşturulması amacıyla arka arkaya inkılaplar gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte gerçekleştirilen İnkılaplar Döneminin doğal lideri konumunda bulunan Mustafa Kemal Atatürk’ün yakın çalışma arkadaşları ile hemfikir olduğu konular olmakla birlikte görüş ayrılığı yaşadığı ve bu görüş ayrılıklarının ikili ve siyasi ilişkilerinde kopmalara neden olduğu da muhakkaktır.

Milli Mücadelenin zafer ile sonuçlanmasının ardından yeni kurulacak devletin rejimi, halife ve padişahın bu oluşturulacak düzen içerisindeki yerleri; dönemin lider kadrosu için bile kolay karar verilecek konular olmasa da dönemin en net fikre sahip olan kişisi kuşkusuz Mustafa Kemal Atatürk’tür. Milli hâkimiyete dayanan bağımsız bir Cumhuriyetin taraftarı olan Mustafa Kemal Atatürk, kendisi de bu yeni rejimin içerisinde aktif bir rol alacaktır ve bu yeni rejimde halife ile padişahın yeri yoktur. Yakın çalışma arkadaşlarından bazıları onun yolunu takip ederken bazıları ise farklı fikirlere sahip olarak yollarını Mustafa Kemal Atatürk ile ayırmıştır. Bu arkadaşlar arasında önemli askeri, siyasi ve diplomatik hizmetlere sahip İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fethi Okyar öne çıkmaktadır. Bu nedenle söz konusu ayrımın sonraki yılların siyasi yapısını belirleyecek kadar önemli olduğu gerçeğinden hareketle hazırlanan tezde, modernleşmenin öncüsü Mustafa Kemal Atatürk ve dört arkadaşının ikili ilişkileri ele alınmıştır.

1918-1938 arasındaki yirmi senelik hareketliliği Atatürk, İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar’ın fikirleri doğrultusunda ele alan bu çalışma tarafsız kalabilme zorunluluğu bilinciyle hazırlanmıştır. Atatürk’ün bu dört isimle tanışıklığının başladığı süreçlere de yer verilerek bütünlük oluşturulmaya çalışılan tezde aynı gaye ile 10 Kasım 1938’in ardından İnönü’nün, Karabekir’in, Okyar’ın ve Orbay’ın siyasi yaşamlarına da yer ayrılmıştır. Günümüzde, Milli Mücadelenin lider kadrosu içerisinde bulunan kişiler olarak tanımlanan ve yukarıda adı geçen

isimler arasındaki ikili ilişkilere ilgi giderek artmaktadır. Bu ilgi neticesinde gerçekleştirilen çalışmalarda bazen ideolojik yaklaşımlar, bazen de yalnızca hatıralar üzerinden varılan sonuçlar, bu ilişkilerin yanlış temeller üzerine oturtulmasına, dönemin faaliyetlerinin yanlış bir şekilde yorumlanmasına neden olmuştur. Oysaki tarihçinin tarafsız kalabilme, ele aldığı konuyu yeri ve zamanı içinde değerlendirebilme vasıflarına sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle, hazırlanan çalışmadaki temel amaç, ele alınan isimlerin hatıralarını TBMM Zabıt Tutanakları, arşiv vesikaları, dönemin süreli yayınları ve konuya dair yazılmış tetkik eserler ile birlikte tarafsız ve bilimsel bir yaklaşımla inceleyerek eksik veya yanlış bilinen hususlara ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fethi Okyar.

ABSTRACT

INONU, KARABEKIR, ORBAY AND OKYAR IN THEIR BILATERAL RELATIONS WITH ATATURK BETWEEN 1918-1938

After the signing of the Armistice of Mudros on October 30, 1918, the Ottoman Empire ended de facto, and the activities of the occupying states began on the Anatolian territories. As a result of the submissive policy of Istanbul and the mobility of the collaborators in the country, the Turkish nation united around Mustafa Kemal Pasha and began their struggle to protect their existence and independence. At the end of this struggle, which was started by a small group by disregarding their lives, the imperialist powers were expelled from Turkish lands and a new Turkish state was founded. Subsequently, the scientific struggle replaced the military struggle, and successive reforms were carried out in order to establish the modern and independent Republic of Turkey. It is certain that while Mustafa Kemal Atatürk, the natural leader of the national struggle and revolutions in this process, saw eye to eye with his close colleagues, he also had differences of opinion which cause ruptures in bilateral and political relations.

After the victory of the National Struggle, the regime of the new state to be established, the place of the caliph and the sultan in this order; It is not an easy matter to decide, even for the leading staff of the period. However, the person who had the clearest idea of the period was undoubtedly Mustafa Kemal Atatürk. Mustafa Kemal Atatürk, who was a supporter of an independent republic based on national sovereignty, was also going to take an active role in this new regime in which there was no place for the caliph and the sultan. While some of his close colleagues followed his path, some of them had different ideas and parted ways with Mustafa Kemal Atatürk. Based on the fact that this distinction was important enough to determine the political structure of the following years, in this thesis, the bilateral relations of Atatürk, who carried out the liberation, establishment and modernization process, and İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay and Ali Fethi Okyar, who have military, political, economic and diplomatic backgrounds, are explained.

Considering the fact that this distinction is important enough to determine the political structure of the following years, in this thesis, Atatürk, who carried out the liberation, establishment and modernization process; bilateral relations with İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay and Ali Fethi Okyar, who have military, political, economic and diplomatic backgrounds, are discussed. Among these friends, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay and Ali Fethi Okyar, who have important military, political and diplomatic services, stand out. For this

reason, in the thesis, which was prepared based on the fact that the said distinction was important enough to determine the political structure of the following years, the bilateral relations of Mustafa Kemal Atatürk, the pioneer of modernization, and his four friends were discussed.

This study, which deals with the twenty-year mobility between 1918-1938 in line with the ideas of Atatürk, İnönü, Karabekir, Orbay and Okyar, has been prepared with the awareness of the necessity of being neutral. In the thesis, which tries to create a unity by including the processes that Atatürk's acquaintance with these four names began, for the same purpose, after November 10, 1938, the political lives of İnönü, Karabekir, Okyar and Orbay were also included. Today, the interest in the bilateral relations between the above-mentioned names, who are defined as the people who are among the leaders of the national struggle, is increasing. In the studies carried out as a result of this interest, sometimes ideological approaches and sometimes conclusions reached only through memories caused these relations to be misinterpreted. However, the historian should have the skills to remain neutral and to evaluate the subject with which they deal in its spatial and temporal contexts. For this reason, the main purpose of the study is to shed light on the missing or wrongly known issues by examining the memories of the names discussed with an objective and scientific approach, together with the parliamentary minutes, archive documents, research works and periodicals.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fethi Okyar.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ İKİLİ İLİŞKİLER

1. ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ.....	7
1.1. Erkan-ı Harbiye Mektebi'nden Ankara'ya Kadar Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa (1903-1920)	7
1.2. Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'nın Milli Mücadele'deki Rolü ve Mustafa Kemal Paşa (1920-1922)	19
1.3. Mudanya Mütarekesi'nden Lozan Barış Görüşmelerine İsmet Paşa'nın Diplomatik Duruşu ve TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa.....	28
2. ATATÜRK-KARABEKİR İLİŞKİLERİ.....	35
2.1. Harp Okulu'ndan İşgal İstanbul'una Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa (1899-1919)	35
2.2. Samsun'dan Erzurum'a Milli Mücadele İçinde Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa.....	40
2.3. Erzurum Kongresi'nden Meclis'in Açılışına Kadar Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa.....	42
2.4. Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa (1920-1923)	51
2.5. Edirne Milletvekili Kazım Karabekir Paşa ve Meclis Faaliyetleri (1920-1923).....	54
3. ATATÜRK-ORBAY İLİŞKİLERİ.....	58

3.1. Hareket Ordusu'ndan Heyet-i Temsiliye'ye Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey (1909-1919)	58
3.2. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nden Malta Dönüşüne Kadar Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey İlişkileri ve Felah-ı Vatan Grubu.....	69
3.3. TBMM Dönemi ve Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey.....	73
3.4. Lozan Barış Görüşmeleri ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey.....	75
4. ATATÜRK-OKYAR İLİŞKİLERİ.....	79
4.1. Harp Akademisi'nden Sofya'ya Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler (1899-1913)	79
4.2. İstanbul'da Geçen Altı Ay ve Malta Sürgünü Ali Fethi Bey'in Ankara'ya Gelişi (1918-1921)	88
4.3. TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey'in İlişkileri.....	93

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ SONRASI OLUŞTURULAN YENİ DEVLET DÜZENİ VE İKTİDAR MÜCADELESİ

1. SİYASAL ALANDA YAPILAN İNKILAPLAR VE FİKİR AYRILIKLARININ DOĞUMU	98
1.1. Saltanatın Kaldırılması.....	98
1.2. Cumhuriyetin İlanı.....	108
1.3. Halifeliğin Kaldırılması.....	124
1.4. Diğer İnkılaplar ve Öne Çıkan Görüşlerin Analizi.....	134
2. FİKİR AYRILIKLARININ SİYASETE YANSIMALARI.....	138
2.1. İttihatçılık İdeolojisinin Meclis'e Yansıması ve Karşıt Fikirler.....	138
2.2. Paşalar Komplosu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması.....	142
2.3. Şeyh Said Ayaklanmasının Siyaset Üzerindeki Etkileri ve Ali Fethi Bey ile İsmet Paşa'nın Halef-Selefliği.....	152
2.4. Takrir-i Sükun Dönemine Geçiş.....	158

3. ATATÜRK'E SUİKAST GİRİŞİMİ.....	163
3.1. İzmir Suikast Girişiminin Nedenleri.....	163
3.2. Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in Suikast Girişimi ile Bağlantısı.....	167
3.3. İstiklal Mahkemesi Yargılamaları ve Alınan Kararlar.....	170

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA EKONOMİK KRİZİ VE YENİ SİYASET DÜZENİ

1. ÇOK PARTİLİ HAYAT DENEMESİ.....	176
1.1.1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Siyasetine Yansıması ve Devletçilik-Liberalizm Ekseninde Türk Demokrasisi.....	176
1.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluş Sürecinde İsmet Paşa ile Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile İlişkileri.....	188
1.3. Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kapatılması ve Menemen Hadisesi.....	194
2. 1930 YILINDAN ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNE KADARKİ SÜREÇTE İKİLİ İLİŞKİLER.....	206
2.1. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü.....	206
2.1.1. Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İnönü'nün İlişkileri.....	207
2.1.2. Malatya Milletvekili İsmet İnönü'nün Meclis'teki Faaliyetleri.....	215
2.2. Mustafa Kemal Atatürk ve Kazım Karabekir.....	219
2.2.1. Yargılamaların Ardından Kazım Karabekir'in Hayatı.....	223
2.2.2. Kazım Karabekir'in Eserleri ve Kendisi Hakkında Tutulan Raporlar Üzerinden Atatürk ile İlişkileri.....	230
2.3. Mustafa Kemal Atatürk ve Rauf Orbay	235
2.3.1. Rauf Orbay'ın Yurt Dışı Günleri ve Atatürk ile Karşılıklı Görüşleri.....	236
2.3.2. 1935-1938 Arasında Atatürk ve Orbay.....	239
2.4. Mustafa Kemal Atatürk ve Ali Fethi Okyar	242
2.4.1. 1930-1934 Arasında Atatürk ve Okyar.....	243

2.4.2. Londra Büyükelçisi Ali Fethi Okyar'ın Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile İlişkisi (1934-1938)	247
SONUÇ	251
KAYNAKÇA	254
EKLER	280

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. CHF'ye Göre 1930 Belediye Seçim Neticelerine Göre Kaybedilen Yerler.....	197
--	------------

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

CA : Cumhuriyet Arşivi

C. : Cilt

CHF : Cumhuriyet Halk Fırkası

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

Edt.: Editör

Haz.: Hazırlayan

OA: Osmanlı Arşivi

s.: sayfa

S.: Sayı

SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBMMGCZ: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

TBMMZC: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TpCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu, 17'nci yüzyıl sonu itibariyle çeşitli iç ve dış etkenlerden kaynaklanan bozulmalar nedeniyle ülke içerisindeki otoritesini ve uluslararası siyasetteki saygınlığını kaybetmeye başlamıştır. Bu sürecin doğal sonucu olarak 18'inci yüzyılın ilk yarısından itibaren hayata geçirilen ıslahatlar ile devletin “*Altın Çağı*” yeniden canlandırılmak istenmiştir. Ancak ıslahatçıların ömürleriyle sınırlı kalan ve özellikle 19'uncu yüzyıl itibariyle devlet yönetiminde Batı nüfuzunun etkilerini taşıyan bu düzenlemeler toplum tarafından kabul görmediği gibi askeri sınıfın ve ulemanın tepkisini çekmiştir. İnalçık'ın bu dönemde gerçekleştirilmek istenen modernleşme girişimlerinde geç kalınmasının sebeplerini açıkladığı şu satırlar aynı zamanda bu girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının temel sebeplerini oluşturmuştur:

“Türk modernleşme hareketindeki 20. yüzyıla kadar süren tereddüt ve gecikmelerin sebebi, Osmanlı Devleti'nin, farklı kültürlere mensup milletlerden teşekkül etmiş bir imparatorluk olması ve hanedanın belli bir dönem ortak sadakatin yegane odak noktasını oluşturması gerçeğinde yatıyordu.” (İnalçık, 2018: 171).

Neticede yüzeysel kalan bu modernleşme hamleleri kötü gidişata çözüm olamamış, iç ve dış siyasette yaşanan önemli gelişmelerle birlikte devletin yıkılış süreci daha da hızlanmıştır. Bu dönemde devlet ve toplumun modernleşmesi sorunları yanında aynı zamanda imparatorluk sınırları içerisinde bulunan unsurların ayrılıkçı faaliyetleri de yönetilmesi gereken başka bir süreci ortaya çıkarmıştır. 18'inci yüzyılın sonlarında gerçekleşen Fransız İhtilali başlangıçta Osmanlı Devleti'nde herhangi bir korku ya da endişe uyandırmamıştır. Nitekim ihtilal, ayrıcalıklı sınıf esasına dayanan bir siyasal düzeni yıkmak istemiştir. Osmanlı Devleti'nde ise böyle bir sınıftan bahsedilemeyeceği için ihtilali kendisi için sakıncalı bulmamıştır (Armaoğlu, 1997: 81). Ancak ihtilalin ortaya çıkaracağı hürriyet, adalet, demokrasi ve milliyetçilik fikirleri kısa bir süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin siyasal yaşamını da yeniden şekillendirmiştir. Bu düşüncelerden biri olan milliyetçilik akımı ise imparatorluğun siyasal anlamda parçalanmasının sebepleri arasında olduğu için ayrı bir öneme sahiptir. İhtilal sonrası dünyada yaygınlaşan milliyetçilik akımının olumsuz etkilediği imparatorluklar içerisinde Osmanlı Devleti de yer almıştır. Bu dönemde yaşanan toprak kayıplarının büyük bir bölümü Rusya'nın Osmanlı topraklarını parçalama politikası ve imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan halkaların isyanları sonucu bağımsızlıklarını elde etmiş olmaları ile yaşanmıştır. Bu doğrultuda

Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Romanya 19'uncu asır içinde, Bulgaristan ve Arnavutluk 20'nci asrın başında bağımsızlıklarını elde etmişlerdir (Armaoğlu, 1997: 165).

Osmanlı yönetimi 19'uncu yüzyıl itibariyle öncelikle ülke içerisindeki sarsılan otoritesini arttırmak amacıyla, buldukları bölgede edindikleri güç ve nüfuz sayesinde mahalli birer otorite haline gelen ve merkezi otoriteyi tehdit eden ayanlarla anlaşma yoluna gitmiştir. Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa tarafından başkente davet edilen ayanlarla imzalanan Sened-i İttifak ile ayanlar siyasi birer güç olarak kabul edilmiş ve padişah otoritesinin ulema, devlet adamları, askerler üzerinde tesis edilmesinde ayanların desteği istenmiştir. Osmanlı Tarihinde padişah yetkilerinin ilk kez sınırlandırılması olarak da yorumlanan bu belge, bazı araştırmacılar açısından 1215'te İngiltere'de kral ve soylular arasında imza edilen Magna Carta'ya da benzemektedir. Ortaya çıkış biçimleri ve içerikleri açısından birtakım benzerliklere sahip oldukları düşünülse de sonuçları itibariyle birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Nitekim iki tarafın da istemeden imzaladığı Sened-i İttifak'a sahip çıkılmamış, zamanla geçerliliğini yitirmiştir (Akyıldız, 2009: 512-514).

Bunu izleyen bir diğer önemli gelişme ise 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'dır. Müslüman ve gayrimüslim unsurların yasalar önünde eşitliği ilkesine dayanan bu belge ile aynı zamanda Sırp ve Yunan İsyanlarından sonra gayrimüslimlerin milliyetçi bir tutum içerisine girerek imparatorluktan ayrılmaları engellenmek istenmiştir. Herkesten geliri oranında vergi alınması, askere alımların düzenlenmesi, hukuk devleti, kanun üstünlüğü ve eşitlik gibi kavramları içerisinde barındırması dolayısıyla bundan sonraki süreçte demokrasi kavramının yerleşmesi adına atılan önemli adımlardan biri olan bu ferman beklenen etkileri göstermediği gibi kötü gidişatı da önleyememiştir. Tanzimat Fermanı'nın beklentileri karşılayamaması ve aynı zamanda Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nden daha köklü reformlar yapmasını istemesi üzerine hazırlan bir diğer belge, 1856 tarihli Islahat Fermanı'dır. Osmanlı Devleti bu ferman ile Rusya ile gerçekleşen Kırım Savaşı'nı sona erdirecek olan Paris Antlaşması'nda İngiltere ve Fransa nazarında birtakım kazanımlar elde etmeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda gayrimüslimlere verilecek haklar ile devlete bağlılıkları arttırılmaya çalışılmış, Avrupalı devletlerin bunları bahane ederek devletin iç işlerine karışması önlenmek istenmiştir. Tanzimat Fermanı'na nazaran daha ayrıntılı olan bu belge, ülkede yaşayan gayrimüslimlerin statülerini büyük ölçüde düzenlemiş; din, vergi, askerlik, eğitim gibi alanlarda Müslümanlar-gayrimüslim arasındaki farklar kaldırılmıştır (Gülsoy, 1999: 187). Gayrimüslimlere verilen bu haklar Batılılaşmanın aleyhinde olan Müslümanlar arasında endişelere sebep olmuştur. Bu sebeple laik görüşlere sahip Batıcılar ile muhafazakar kesim arasında başlayan fikir ayrılıkları ilerleyen

süreçte de sık sık tekrarlanmakla birlikte uzun bir süre Türk siyasi hayatında varlığını devam ettirmiştir (İnalçık, 2018: 191).

19'uncu yüzyılda atılan demokratikleşme adımları imparatorluk içindeki unsurların ayrılıkçı faaliyetlerini önleyemediği gibi uluslararası siyasette beklenen kazanımları da sağlamamıştır. Ancak gerçekleştirilen reformlar ülke içerisinde aydın bir grubun oluşmasına neden olmuştur. Tanzimat'a karşı, ondan daha etkili ve ileride gerçekleşecek gelişmeler açısından daha önemli olan bu muhalefet hareketi, bürokrasinin içinden çıkmış ve Genç Osmanlılar ismini almıştır (Zürcher, 2003: 20). 1865 yılında ortaya çıkan bu kesim İslami esaslardan ayrılmaksızın çağdaş bir siyasal düzen kurma hedefiyle hareket etmiştir. Amaçları ise Meşrutî bir yönetime yani anayasal bir hükümdarlık rejimine geçiş olmuştur. Ortaya çıkan yeni aydın kesimin çalışmalarına ülke içerisinde sıcak bakılmaması üzerine faaliyetlerini yurt dışında basın yayın yoluyla sürdüren bu muhalif gruba "*Yeni Osmanlılar*" ya da "*Jön Türkler*" isimleri verilmiştir (Armaoğlu, 1997: 593-594). Nitekim onların çalışmaları sonucunda 1876 yılında Sultan Abdülhamit'in tahta çıkışıyla birlikte Kanun-i Esasi ilan edilmiş ve Meşrutîyet yönetimi başlamıştır.

Sultan İkinci Abdülhamit döneminde ilan edilen Kanun-i Esasi, demokratikleşme adımları arasında önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. İnalçık'ın ifadesiyle Avrupa dışındaki ilk anayasalardan olan Osmanlı Anayasası, Cumhuriyet'e giden yolda atılmış en önemli adımlardan bir tanesi olmuştur (İnalçık, 1995: 203). Bu anayasa ile birlikte Osmanlı Tarihinde ilk kez parlamento yönetimi oluşturulmuş, halkın seçtiği temsilcilerden oluşan Mebusan Meclisi açılmıştır. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşıyla birlikte Meclis kapatılmış ve ülke "*istibdat*" yönetimine teslim olmuştur. 1908 yılına kadar devam eden bu süreç ise sultanın merkezîyetçi yönetimine karşı çok daha güçlü bir muhalefeti yetiştirmiştir. Bu dönemde rejim muhalifleri olan Jön Türkler yeniden örgütlenmiş, Askerî Tıbbîye Mektebi talebeleri tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuş ve cemiyet Meşrutî idarenin yeniden tesis edilmesi için çalışmalar yapmıştır. Kendisinden önceki muhalif grup olan Jön Türk hareketi gibi İttihat ve Terakki hareketi de çeşitli fraksiyonlardan oluşmuştur. Bu fraksiyonları ortak noktada birleştiren düşünce ise istibdat rejiminin sonlandırılması, beraberinde de Meşrutî idarenin kurulması amacı olmuştur (Armaoğlu, 1997: 597).

Bu dönemi ilginç kılan bir diğer konu ise ileride yeni bir devlet kuracak olan Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fethi Okyar gibi isimlerin de yer aldığı askeri kadronun dünyaya gelmiş olmasıdır. Şüphesiz ki içinde yaşadıkları ülkenin mevcut siyasi ve askeri durumu onları devlet meselelerine dair kafa yormaya sevk etmiş, belki

de mesleklerini seçmelerinde önemli bir oynamıştır. Nitekim hazırlanan çalışmanın da konusu olan isimlerin hepsi bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde yer almışlardır.

Meşrutî idareye giden süreçte kırılma noktası uluslararası bir gelişme ile gerçekleşmiştir. İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikola, 9 ve 10 Haziran'da Reval'de bir araya gelmiş, bu görüşmeden Makedonya'da uygulanacak ıslahat programına dair kararlar alınmıştır. Bu görüşmelerden endişeye kapılan İttihat ve Terakki üyeleri ise siyasal düzenin reforme edilmesi için harekete geçmiştir. 3 Temmuz 1908 tarihinde yanındaki gönüllülerle birlikte dağa çıkan Kolağası Resneli Niyazi, Anayasa ilan edilinceye kadar silah bırakmayacağını ilan etmiştir. İttihatçı üyelerin çalışmaları sonucu kısa süre içerisinde büyüyen hareket karşısında Sultan II. Abdülhamit önlemler almaya çalışsa da başarılı olamamış ve 23-24 Temmuz gecesi Meşrutiyeti ilan etmiş, Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyarak Meclis'i tekrar toplayacağını açıklamıştır (Türe, 2013: 42).

Meşrutiyet'in ilanının ardından cemiyetin Eylül 1909'da Selanik'te gerçekleşen kongresinde Mustafa Kemal de söz alarak bundan sonra yapılması gerekenlere dair görüşlerini bildirmiştir. Ona göre cemiyet parti haline getirilmeli ve ordu politikadan çekilmelidir (Armaoğlu, 1997: 604). Mustafa Kemal Bey'in kongrede paylaştığı bu düşünceler, o dönem cemiyetin üyesi bulunan İsmet, Kazım, Rauf ve Ali Fethi Beylerin de birbirinden bağımsız ortak düşünceleridir.

Anayasanın yeniden ilanının ardından ülke içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet yavaş yavaş artmış, irtica-ordu-İttihat Terakki üçgeninde siyasi hava giderek gerilmiştir. Bu süreçte cemiyete karşı muhalefetin dinci kolu sayılan ve Derviş Vahdeti tarafından çıkarılan Volkan gazetesinin kışkırtmaları ve İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın İstanbul'daki faaliyetlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim bu gerginliğin sonucunda 13 Nisan 1909'da İstanbul'da 31 Mart İsyanı çıkmıştır. “*Şeriat isteriz*” sloganlarıyla başlayan isyan İttihat ve Terakki muhalifleri tarafından desteklenmiş ve İttihat ve Terakki diktatörlüğünün bir sonucu olarak yorumlanmıştır (Tunaya, 2011: 492). Bu isyan tüm İttihat ve Terakki ricali ile asker arasında Meşrutiyet'in tehlikede olduğu kanaatini uyandırmıştır. Bunun üzerine Selanik'te hazırlanan Hareket Ordusu İstanbul'a gönderilmiş, 21 Nisan'da İstanbul'a gelen ordu kısa bir süre içerisinde isyanı bastırmıştır. Komutanlığını Hüseyin Hüsnü Paşa'nın yaptığı hareket ordusunun tertibi kararı ile ismi, sevk edilmesi ve İstanbul'a kadar idaresi ordunun Kurmay Başkanı Mustafa Kemal Bey'in eseridir (Armaoğlu, 1997: 610). 31 Mart İsyanı'nı önemli kılan diğer bir yönü de çalışmanın konusu olan tüm isimlerin bu isyanın bastırılmasında görev almış olmalarıdır. İsmet Bey bu dönemde Edirne'den gelerek Şevket

Turgut Paşa'nın komuta ettiği ve Kazım Karabekir Bey'in kurmay başkanı olduğu tümene katılarak isyanın bastırılmasında görev almıştır (Erden, 1952: 37). Okyar ise isyan sonrasında elçi olarak bulunduğu Paris'ten dönerek Hareket Ordusu kurmayları arasına katılmıştır (Okyar, 1980: 33). Mustafa Kemal ve Rauf Beyler ise bu isyan esnasında tanışmışlardır (Orbay, 1993: 201). İsyanın bastırılmasının ardından çeşitli görevlere atanan bu isimlerin bir daha toplu şekilde bir araya gelmeleri Milli Mücadele döneminde gerçekleşecektir.

31 Mart İsyanı neticesinde Sultan II. Abdülhamit saltanatına son verilerek tahta V. Mehmet Reşat çıkarılmıştır. Bu süreçten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti bir parti halini alarak devlet yönetimi üzerindeki kontrolünü kuvvetlendirmiştir. 23 Ocak 1913'te ise Enver Bey öncülüğünde gerçekleştireceği hükümet darbesi ile yönetim mekanizmasını tamamen ele geçirmiş, bu tarihten 1918 yılına kadar iktidarı elinde bulundurmuştur. Yönetimi elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi'nin bu dönemde kullandığı en önemli ideoloji İslamcılık olmuş, Ulusalçılık yalnızca başkentte entelektüel bir grup tarafından ciddiye alınmıştır (Ahmad, 2012: 53). Nitekim 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından yürütülecek Milli Mücadelede fikri temel Milliyetçilik üzerine inşa edilecektir. 1914 senesinde başlayan Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti adına büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Savaşın ardından 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile fiili varlığı sona eren Osmanlı Devleti toprakları işgale açık hale gelmiştir. Bu gelişmeler yeni bir bağımsızlık mücadelesi sürecini başlatacaktır.

Hazırlanan tez, mütarekenin imzalanmasıyla işgallere açık hale gelen Anadolu'nun ve Türk milletinin düşman işgalinden kurtarılması adına Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlatılan Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması ve akabinde Türk milletinin hakimiyeti üzerine yükselen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması ve inkılapların yapılması süreçlerinde ana takımı oluşturan isimlerden İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Ali Fethi Okyar ve Rauf Orbay'ın önderle ilişkilerini anlatmaktadır. Ortak bir bağımsızlık idealiyle Mustafa Kemal Paşa etrafında bir araya gelen dört ismin belirlenmesinde süreç içerisinde aldıkları önemli görevler ve Mustafa Kemal Paşa liderliğine bakış açıları belirleyici olmuştur. Nitekim aralarında Mustafa Kemal Paşa idaresini zorunlu gören iki isme karşılık bu idareden kaygı duyan iki diğer ismin düşünceleri ekseninde Mustafa Kemal Paşa ile ilişkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Dönem içerisinde gerçekleşen askeri ve siyasi gelişmelerin dört ismin liderle olan dostlukları ve yeni bir devletin kuruluşunda devam eden mesai arkadaşlıklarını olumlu ya da olumsuz anlamda ne ölçüde etkilediği incelenmiştir. Günümüze değin Atatürk'ün arkadaşlarıyla ilişkileri söz konusu edildiğinde sıkça söyleme dökülen “İsmet İnönü ile son sürecinde küskünlüğü var mıydı?”, “Ali

Fethi Okyar ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanmasının ardından ilişkileri ne düzeyde seyretmişti?”, “İzmir Suikastı girişiminin sonrasında Kazım Karabekir ve Rauf Orbay ile irtibat kurdu mu ve bu bağlamda ilişkileri nasıl devam etti?”, “Kasım Karabekir'e İstiklal Mahkemesi yargılamalarının neticesinde baskı kuruldu mu?” gibi sorulara yönelik verilen yanıtları daha belirgin hale getirmeyi isteyen tez, doküman analizi üzerinden bu isteğini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Soruların genel itibarıyla İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar ile alakalı olması da tezin çerçevesini Atatürk'ün bu dört isimle ilişkilerini ele alacak şekilde çizilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu dört arkadaşıyla tanışıklığının başlamasından vefatına değin süregiden ilişkilerini analiz eden çalışma, kronolojik olarak ilerlemiştir. Beş ismin fikrinsel birlikteliklerini ve uzlaşmazlıklarını inceleyerek sebep-sonuç ilişkisi oluşturmaya gayret eden çalışma tarafsız bir bakış açısı hedeflenerek sunulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Nitel Araştırma Yönteminin gereği olarak kapsamlı bilgi sağlanabilmesi adına olabildiğince fazla kaynağa ulaşılmaya çalışılmıştır. Aynı konuların farklı verilerde nasıl değerlendirildiği sorusuna cevap arayarak içsel güvenirliliği sağlamak isteyen tezde Nutuk'tan okuma yapılırken İnönü, Karabekir, Okyar ve Orbay'ın anı kitapları da değerlendirilmiş, basın taramasında tek bir cihet üzerinden yayın yapan gazetelerle yetinilmeyerek farklı fikirlerin destekçisi olanlardan da istifade edilmiştir. Tezin sınırlandırılması dönemle ilgili hazırlanmış iç kaynaklar bazında gerçekleştirilmiş, kapsamının geniş olması dolayısıyla yabancı kaynaklar çalışmaya dahil edilmemiştir. Değerlendirilen kaynaklar üzerinden beş ismin de bakış açıları anlaşılmasına çalışılmış, aralarındaki ilişkiler özelde Atatürk'le ve fakat genelde de birbirleriyle olacak şekilde ve askeri-ideolojik-siyasal boyutlarıyla ele alınarak Nicel Araştırma Yönteminin Bağlıtısız Modelinden istifade edilmiştir. Hazırlanan tezin Tarih Anabilim Dalında hazırlanmış olması dolayısıyla da temele oturtulan Tarihsel Yöntem olmuş ve ilişkilerin anlatımı yapılırken pek çok tarihi hadiseye de eğer ilişkileri etkileyebilecek önemi içeriyorsa yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ VE ÖNCESİNDE İKİLİ İLİŞKİLER

1. ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ

1.1. Erkan-ı Harbiye Mektebi'nden Ankara'ya Kadar Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa (1903-1920)

Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü arasındaki ilk ilişkiler ikilinin öğrenim gördüğü Erkan-ı Harbiye Mektebi'ne dayanmaktadır. İsmet Bey, 1903 yılında bu mektebe girdiği zaman Mustafa Kemal Bey de aynı okulun son sınıfında öğrenim görmektedir (Aydemir, 1966: 30). İsmet Bey'e göre Mustafa Kemal Bey bu yıllarda dahi cemiyet içinde dikkat çeken bir şahsiyettir (İnönü, 2018: 45). Okul yıllarında pek fazla münasebette bulunmayan ikili, mektepten sonra orduda birbirlerini daha çok tanımıştır (İpekçi, 2004: 9). İkili arasında bu dönemde arkadaşlığa varan bir ilişkiden bahsedilemese de bu süreçte ülke siyasetinde yaşanan birçok gelişme onları tekrar bir araya getirmiş ve tanışıklığın arkadaşlığa dönüşmesine ortam hazırlamıştır.

İsmet Bey 1906 yılında Erkan-ı Harbiye Mektebi'ni birincilikle bitirdikten sonra yüzbaşı olarak (Aydemir, 1966: 31) ilk görev yeri olan İkinci Ordu'da görev almak üzere Edirne'ye gitmiştir. İsmet Bey'in İttihat Terakki Cemiyeti'ne üyeliği de bu döneme rastlamaktadır. Onun cemiyete üyeliği 1907'de Ali Fethi Bey aracılığıyla gerçekleşmiş ve İttihat ve Terakki'nin Edirne teşkilatı da İsmet Bey tarafından kurulmuştur (Erden, 1952: 34). İttihat Terakki Cemiyeti'ne üyeliği, İsmet Bey ile Mustafa Kemal Bey'in yollarını tekrar kesiştirecek ilk gelişmeyi oluşturmaktadır. İsmet Bey 1907 yılı sonbaharında Dedeoğlu'dan İzmir'e gönderilecek erlerin sevkiyatına memur edilmiştir. Bu yolculuğun bir diğer amacı da Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu'nun çalışmalarını yakından görmek ve incelemektir. Bu nedenle İsmet Bey İzmir'den sonra Selanik'e geçmiş ve burada incelemelerde bulunmuştur. Bu süreçte Selanik'te Mustafa Kemal Bey ile yolları yeniden kesişmiş ve birçok kez görüşmüşlerdir (İnönü, 2018: 44-45).

1908 yılında Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesi ve akabinde gerçekleşen 31 Mart İsyanı ikilinin tekrar bir araya gelmelerine vesile olmuştur. Bu isyan sürecinde Mustafa Kemal Bey Selanik'te hazırlanan ve komutanlığını Mahmut Şevket Paşa'nın yürüttüğü Hareket

Ordusu'nun¹ kurmay başkanlığı görevini yürütmektedir. İsmet Bey ise bu dönemde Edirne'den gelerek Şevket Turgut Paşa'nın komuta ettiği ve Kazım Karabekir Bey'in kurmay başkanı olduğu tümene katılarak isyanın bastırılmasında görev almıştır (Erden, 1952: 37; İnönü, 2018: 57). Bu görevi üstlenmesinde de Mithat Şükrü Bey'e Edirne'ye gidip İsmet Bey'le konuşmasını söyleyen Mustafa Kemal Bey'in rolü bulunmaktadır (Sorgun, 2018: 184). Rauf Bey'in de İsmet Bey'le tanışması 31 Mart İsyanı ile olmuş, iki isim Hareket Ordusu'nun İstanbul'a geldiği gün Kazım Karabekir'in vasıtasıyla tanışmışlardır (Orbay, 1993: 157-158).

13-25 Ekim 1909 tarihleri arasında Selanik'te gerçekleştirilen ve Trablusgarp Delegesi olarak katılan Mustafa Kemal Bey'in askerinin siyasetten çekilmesi üzerine yapmış olduğu konuşmanın² gerçekleştiği İttihat Terakki Kongresi'nde İsmet Bey de İkinci Ordu temsilcisi olarak bulunmuştur. Binbaşı Cemal, Tevfik Rüştü (Aras), Ziya Gökalp, Binbaşı Hafız Hakkı, Binbaşı Vehip, Ali Fuat (Cebesoy), Kara Kemal, Sapancalı Hakkı, Hüsrev (Gerede), Cavit, Refet (Bele) gibi isimlerin de olduğu kongrede önceki gibi tekrar riyaset divanı üyesi olan Mustafa Kemal Bey'in ordu-siyaset ayrımı gerekliliği fikrini destekleyenlerden birisi de İsmet Bey olmuştur (Bayur, 1963: 43-45. Aydemir, 1966: 60; Sorgun, 2018: 209). Mustafa Kemal Bey'in bu fikrini

“Cemiyetin komite olmaktan çıkarılıp bir siyasal parti haline getirilmesi, ordunun politikaya karışmaması, cemiyetle masonluk arasında bir ilgi kalmaması ve bunun için Mason Tüzüğü'nden alınmış maddeleri çıkarıp tüzükte değişikliğe gitmek, cemiyetin içinde eşitlik olması, imtiyazlı mevkilerin kaldırılması ve hükümet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması”

şeklinde özetlemek mümkündür ki bunların ileri gelen İttihatçılar tarafından kabul görmediği bilinmektedir (İlhan, 2014: 219; Tevetoğlu, 2019: 49). 1909'un ardından iki isim Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar bir araya gelememiştir. Bu dönemde Mustafa Kemal Bey Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında, İsmet Bey ise Yemen İsyanı'nı bastırmak üzere

¹ Adını Mustafa Kemal Bey'in verdiği Hareket Ordusu içinde ayrıca Kolağası İsmet (İnönü), Erkan-ı Harp Binbaşı Enver, Binbaşı Fethi (Okyar), Erkan-ı Harp Kaymakamı Cemal, Kolağası Resneli Niyazi, Süvari Zabitanı Nidai, Topçu Mülazım-ı Evvel Kızanıklı Cevat, Edremitli Necati, Piyade Kolağası Ali (Çetinkaya), Erkan-ı Harp Kolağası Kazım (Özalp), Mülazım-ı Evvel İsmail Canbulat, Erkan-ı Harp Ali İhsan (Sabis), Erkan-ı Harp Binbaşı Muhtar, Mülazım-ı Evvel Rıza, Doktor Abidin, Yenibahçeli Nail, Kolağası Abdülkadir, Sarı Efe Edip, Tolcalı Binbaşı Süleyman, Erkan-ı Harp Kolağası Seyfi, Kolağası Hafız Hakkı, Kolağası Süleyman Askeri, Süvari Kolağası İzmitli Mümtaz, Erkan-ı Harp Zabiti Kazım (Karabekir) gibi isimler yer almıştır. Bkz. T. Sorgun (2018). *Devlet Kavgası "İttihat ve Terakki"*, Kaynak Yayınları, s. 190.

² “Ordu mensupları cemiyet içinde kaldıkça hem firka kuramayacağız, hem de ordumuz olmayacaktır. Mensuplarının pek çoğu cemiyet azası olan III. Ordu günün manasıyla modern bir ordu sayılamaz. Orduya dayanan cemiyet de millet bünyesinde kök salamamaktadır. Bunun için bir an evvel cemiyetin muhtaç olduğu zabıterleri veyahut cemiyette kalmak isteyen ordu mensuplarını istifa suretiyle ordudan çıkaralım ve bundan sonra zabıterlerin ve ordu mensuplarının herhangi siyasi bir cemiyete girmelerine mani olmak için kanuni hükümler koyalım.” Bkz. Y. H. Bayur, (1963). Atatürk Hayatı ve Eseri I (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar). Güven Basımevi, s. 44. İlhan, 2014: 218.

Ahmet İzzet Paşa'nın kurmay heyetinde, Balkan Savaşlarının ardından ise Umumi Karargah Kurmayı olarak barış şartlarının hazırlanmasında görev almıştır (Aydemir, 1966: 68, 79).

Kendisi de süvari olan Ahmet İzzet Paşa, 1910 senesinde Trakya'da gerçekleştirilen askeri manevrada görüp beğendiği Süvari Tümeni Kurmay Subayı İsmet Bey'i oldukça genç bir yaşta, 27 yaşında iken Kuvayı Umumiye Kurmay Başkanı yapmıştır. 1913'ün mart ayında Yemen'den dönen İsmet Bey, Hadımköy'deki Karargah-ı Umumi Harekat Şubesi'ne görevlendirilmiştir. Edirne'nin kurtarılmasında Ali Fethi ve Mustafa Kemal beyler Bolayır Kolordu'suna, Enver ve Hafız Hakkı beyler de Çatalca'da sol yan kuvvetlere komuta ederken, İsmet Bey'de Ahmet İzzet Paşa'nın karargahında yer almış, Edirne'ye yürüyen kolordunun sağ kanadında bulunmuştur. Edirne'nin elden çıkmasından dolayı suçlu görülenlerin yargılandığı Divan-ı Ali için oluşturulan Tahkik Heyeti'nde de Fahrettin (Altay) Bey ve Kara Vasıf'la beraber yer alan üçüncü isim İsmet Bey olmuştur (Erden, 1952: 39, 51; Sorgun, 2018: 247-248). 11 Haziran 1913 günü Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından ise yönetimde ağırlığını iyice belirginleştiren İttihat Terakki Cemiyeti'nin ve özellikle Enver Paşa'nın bir süre emrinde yer almıştır (Aydemir, 1966: 79).

İstanbul Hükümeti'nin işitme kaybı rahatsızlığı nedeniyle Almanya ve Fransa'ya gönderdiği İsmet Bey, 1914'ün temmuz ayında Paris'e gitmiş, Fransa'dan ayrılmasından iki hafta sonra Birinci Dünya Savaşı başlamıştır (Erden, 1952: 52, 57). Savaşın başladığı bu dönemde Mustafa Kemal Bey, Sofya'da askeri ataşe olarak görev yapmaktadır. Sofya'da iken kaleme aldığı mektubunda Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin girmesini istemediği görülen Mustafa Kemal Bey ile aynı düşüncede olanlardan biri de İsmet Bey'dir (Atay, 2020: 6). Savaşın başında yeni kurulan Genelkurmay Karargahı'nda şubelerin başına Alman subaylar getirilirken yardımcılıklarını da Türkler üstlenmiştir. Bu bağlamda İsmet Bey önce Seferberlik ve Harekatla ilgili Üçüncü Şubeye müdür olarak atanmışsa da hemen sonra buraya atanan Alman bir binbaşının yardımcısı olmuştur. Kazım Karabekir Bey de İstihbaratla ilgili İkinci Şubeye atanmış, aynı şekilde Ali İhsan (Sabis) Bey, Talim Terbiye ile ilgili kısma verilirken Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa, Von Schellendorf'un yardımcısı olmuştur. İsmet Bey'in bu süreçte "*devletin orduda, siyasette, memleket idaresinde sır denilebilecek nesi varsa yabancı devlet memurlarına emanet edildiğini*" söylemesi (Yavuz, 2010: 73) bu görevlendirmelere yönelik bir tepki olarak değerlendirilebilir.

Mustafa Kemal Bey, askeri ataşelik görevinden Çanakkale Cephesi 19. Tümen Komutanlığı'na atandığında Genelkurmay'da kendisiyle bir kez daha karşılaşan Genel Karargah Birinci Şube Müdürü İsmet Bey, onu vazife hissiyle azimli ve neşeli gördüğünü

belirtmektedir (Bilgehan, 1994: 49; İnönü, 2018: 95). Çanakkale Savaşları sonrasında Mustafa Kemal Bey'in kazanmış olduğu ün, ordu içerisinde artan saygınlığı İsmet Bey'in de ona dair fikirlerini olumlu yönde etkilemiş olmalıdır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin ardından kasım ayının ortalarında başkente döndüğünde dönemin gazeteleri onun Çanakkale'de hizmet ve kahramanlıklarından bahsedecek, bu savaşlardan bir şan ve şeref abidesi olarak çıktığını vurgulayacaklardır. (Vakit, 16 Kasım 1918: 1) Nitekim İnönü de aynı düşüncededir. (İnönü, 2018: 103).

“Çanakkale'ye müttefiklerin ilk asker çıkarmasının hemen ilk gününden itibaren Atatürk bir yıldız olarak parlamaya başlamış ve her gün biraz daha dikkati çeker hale gelmiştir. Burada Atatürk kumandanlık sınavını tasavvur olunabilecek en büyük güçlükler içinde her gün yeni bir başarıyla yürütür bir yola girmiştir. Çanakkale'de ilk günden itibaren üzerinde toplanmış olan şerefler ve ümitler Atatürk'ü dokunulmaz hale getirmiştir” (Yavuz, 2010: 200).

Ancak Çanakkale Savaşı'nın ardından birliklere verilecek madalyalar için düzenlenen törene Esat Paşa'yla beraber Mustafa Kemal Bey'in de çağrılmadığı bilinmektedir. Bu durumun nedeni Mustafa Kemal Bey'in emrindeki iki Arap alayı ile Türk birliklerini değiştirme isteği üzerine Enver Paşa'nın çok sinirlenmesi ve ikilinin arasında 28 Nisan 1915'te Gelibolu'da yaşanan tartışma olabilir ki bu görüşme esnasında Enver Paşa ile Mustafa Kemal Bey'in yanında sadece İsmet Bey yer almıştır (Yavuz, 2010: 188-189). Çanakkale Savaşları'nda Mustafa Kemal Bey'in varlığı, onun ileride gerçekleşecek olan Milli Mücadele'nin doğal lideri olarak görülmesine temel oluşturmuştur. İsmet Bey ise 1915 yılı sonlarında cephe hizmetlerine geçmek istemiş ve İkinci Ordu Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır (Aydemir, 1966: 86). Avrupa'daki müttefik cephesine gönderilmesi planlanan ordunun komutanı Vehip Paşa'nın Erzurum'da bulunan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na tayininin ardından İkinci Ordu Komutanlığı'na Ahmet İzzet Paşa memur edilmiştir. İsmet Bey ise 1916'da İkinci Ordu Erkanı Harp Reisi olarak 1, 12, 47, 11 ve 48. Piyade Tümenleriyle Üçüncü Süvari Tümenine kumanda etmiş (Erden, 1952: 94), Mustafa Kemal Bey de bu süreçte Kafkas Cephesi'ne memur edilmiştir (İnönü, 2018: 105).

13-14 Mart 1916'da Diyarbakır'a varan ve Ordu karargahında Albay İsmet Bey ile karşılaşan Albay Mustafa Kemal Bey, 1 Nisan 1916'da ise terfii ederek Mirliya rütbesine çıkartılarak paşa olmuştur (Bayur, 1963: 109; Aydemir, 1966: 96; Aydemir, 2018: 259). Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale Savaşlarının ardından atandığı Doğu Cephesinde önce 16. Kolordu Komutanı, 3 Ekim 1916'da İkinci Ordu Kumandan Vekili ve sonrasında ise asaleten bu ordunun kumandanı olmuştur. Süreç içerisinde Albay İsmet Bey'in varlığı giderek önem kazanmıştır. İsmet Bey, önce ordu kurmay başkanı, sonrasında da Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde Dördüncü Kolordu Kumandanlığı'na atanmıştır (Aydemir, 1966: 96). İsmet Bey

Mustafa Kemal Paşa'yı “*en azından*” Çanakkale Savaşlarındaki şöhretinden tanımaktadır. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın Albay İsmet Bey'e dair ilk fikirlerinin oluşması muhtemelen bu süreçte gerçekleşmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'e dair ilk izlenimleri olumsuzdur. Enver Paşa'nın adamı olduğunu düşündüğü için ona karşı temkinli yaklaştığı bilinmektedir (Atay, 2010: 112-113).

Aynı yıl, 1916'da İkinci Ordu'nun kıyafet, iaşe, teçhizat, nakil aracı ve ikmal ihtiyacı için Dördüncü Ordu'dan yardım istemek amacıyla Diyarbakır'dan Şam'a gelen İkinci Ordu Kurmay Başkanı İsmet Bey, Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad (Erden) Bey'in Mustafa Kemal Bey'le ilgili sorusunu “*korkmuyor*” şeklinde yanıtlamıştır ki Erden, İnönü'nün Atatürk'e yönelik hayranlığını ilk bu cevapla gördüğünü belirtmektedir (Erden, 1952: 96, 186). İsmet Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki tanışıklık zaman içerisinde, bir süre devam eden mesai arkadaşlığıyla birlikte yakın bir dostluğa dönüşmüştür. İnönü'nün ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa onu iş başında tanımış ve kendisine böylece itimat etmiştir (İnönü, 2018: 107). İsmet İnönü'nün herkesle iyi iletişim halinde olduğu da bilinen bir gerçektir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın 1924'te Fransız gazeteci Gaulis'e söylediği “*İsmet Paşa'nın ateşli milliyetçiliğini sadece Türkler değil bütün Müslümanlar bilir. O hepimizin en iyi arkadaşdır. En büyük dostu Kazım Karabekir Paşa ile benim*” sözleri bu durumu göstermektedir (Semiz, 1997: 197-198).

İkili arasında hem ordu hem memleket meseleleri ve hem de geleceğe dair bir anlaşma ve fikir birliği bugünlerde başlamıştır (İpekçi, 2004: 10). İsmet Bey'in kişiliğine dair bazı bilgiler onun kısa sürede Mustafa Kemal Paşa'nın saygı ve sevgisini kazanmasını anlamada ipucu vermektedir. Her şeyden evvel İsmet Bey iyi bir kurmay asker ve samimi bir yardımcıdır. O dönem ordu içerisinde üst düzey kabul edilebilecek komutanların birlikte çalışmak istediği bir isim olmuştur. Ahmet İzzet Paşa, Birinci Dünya Savaşı öncesi gerçekleşen Yemen İsyanı'nı bastırmak üzere görevlendirildiğinde İsmet Bey'i kendi kurmay heyetine almak istemiştir (Aydemir, 1966: 68). Rauf Bey'e göre “*çok zeki, cevval, sade, sıcakkanlı ve pek sevimli olan İsmet Bey, her hal ve tavrı ile, maiyetlerinde bulunduğu çeşitli mizaç ve tabiattaki kumandanların hepsinin ve Ahmet İzzet, Vehip ve Mustafa Kemal Paşaların da emniyet ve takdirlerine mazhar olmuştur*” (Orbay, 1993: 158). Nitekim Enver Paşa da cephe hizmetlerine geçene kadar İsmet Bey'i yakınında tutmuş, ona Alman generallerle temas ve teşebbüs yetkisi vermiştir (Aydemir, 1966: 90). İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya da sonuna kadar iyi bir kurmaylık ve ikinci adamlık yapmıştır (Atay, 2010: 113). İkinci Ordu Kumandan Vekili Mustafa Kemal Paşa'yla Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey'in tanışıklığı seneler boyu devam eden bir dostluğa dönüşmüş, Abdülhak Hamit Tarhan'ın ifadesiyle “*İsmet Paşa,*

Atatürk'ün radifesi olmuştur” (Erden, 1952: 184-185). Aydemir’e göre Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey arasında İkinci Ordu’da başlayan bu yakınlığın Milli Mücadele dönemine etkileri büyük olmuştur. İsmet Bey’in 1920 yılında Ankara’ya ayak bastığında Erkan-ı Harbiye Reisliğine getirilmesinde bu tanışıklık ve yakınlığın katkısı fazladır (Aydemir, 1966: 95).

İsmet Bey ile Mustafa Kemal Paşa isimlerinin aynı konu içinde görüldüğü bir diğer gelişme de Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı’na getirilmeleri hususundadır. Fahrettin Paşa’nın sürekli takviye taleplerinde bulunması ve Mekke Emirini idare edememesi nedeniyle 13 Şubat 1917’de Cemal Paşa’nın Hicaz’a İsmet Bey’in görevlendirilmesine dair görüşüne karşı Enver Paşa, yaşının küçük olduğunu ileri sürerek bu göreve İsmet Bey yerine Bingazi ile Çanakkale’de büyük başarı gösteren İkinci Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa’yı önermiştir³ (Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, 1978: 329-330). Albay İsmet Bey, 1 Mayıs 1917’de Suriye Cephesinde 20. Kolordu Kumandanlığı’na tayin edildiğinde Mustafa Kemal Paşa ile yolları bir kez daha ayrılmıştır (İnönü, 2018: 108). Önce 20. Kolordu Kumandanlığı, akabinde ise 19 Haziran 1917’de Üçüncü Kolordu’da görevlendirilir. Bu kolorduların ikisi de Yedinci Ordu birliklerindedir. Mustafa Kemal Paşa’nın 7 Temmuz 1917’de Suriye’de Yedinci Ordu Kumandanlığı’na atanmasıyla ve Üçüncü Kolordu Mustafa Kemal Paşa’nın emrinde olduğu için ikili arasındaki mesai arkadaşlığı kaldığı yerden devam etmiştir (Aydemir, 1966: 98; Karasan, 2020: 75).

Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa’nın emri altında çalışan Albay İsmet Bey hakkında yazmış olduğu sicil, ona dair düşünceleri anlamada oldukça yardımcı olmaktadır. 20 Mayıs 1917’de Kafkas Orduları Grubu Kumandanlığı’na ve Başkumandanlık Vekaleti’ne arz edilen bu sicilin (İnönü, 2018: 595), ikili arasında henüz yakın bir dostluk ilişkisi başlamadan yazılmış olması, Mustafa Kemal Paşa’nın İsmet Bey hakkındaki görüşlerini objektif biçimde kaleme alması anlamına gelmektedir.

Mustafa Kemal Paşa harbin gidişi ve memleketin halinden endişe duymaktadır. O mülki idarenin aksaklıkları, orduların perişan hali ve orduların Alman generallerin idaresi altında bulunması gibi konulardan şikayetçidir. Tüm bu endişelerini bir rapor halinde sadrazama sunmak istemiş ve raporun hazırlanması konusunda da güvenebileceği isim Albay İsmet Bey

³ Fakat 27 Şubat’ta yapılan görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa sadece Medine değil, Maan’dan itibaren tüm kuvvetlerin kendi komutasına bağlanması şartıyla bunu kabul edeceğini bildirmiştir. Aynı toplantıda Ordu Kurmay Başkanlığının Hicaz’a bu kadar kuvvet bağlamanın doğru olmadığını belirterek Hicaz’ın boşaltılmasına dair önerisi kabul edilmiş ve bu görevi Mustafa Kemal Paşa’nın gerçekleştirebileceği söylene de sadece bunun için bölgeye gönderilmesini gereksiz görerek Fahrettin Paşa’nın devam etmesini istemiştir. Bkz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, 1978: 330-331.

olmuştur ki onu vazifelendirmiştir. Rapor Enver, Cemal ve Talat Paşalara gönderilmiştir (İnönü, 2018: 110-111). Hazırlanan bu rapor bir karşılık bulmamıştır. Nitekim vaziyete dair bu gerçekçi tespitlerin sonuçsuz kalması Mustafa Kemal Paşa'nın istifası ile sonuçlanmıştır. Devletin ordusunda görev yapan bir generalin, ülkenin yönetimini ve kaderini ellerinde tutan isimlere ve onların hatalarına dair yazmış olduğu rapor şüphesiz cesurca fakat bir o kadar da risklidir. İsmet Bey'in bu cesurca hamlede Mustafa Kemal Paşa ile örtüşen düşünceleri ve eylemleri ise, onun ileride gerçekleşecek Milli Mücadele'de liderin samimi bir yardımcısı olmasında önemli etkiye sahip olmuştur. General Von Falkenhayn'la yaşadığı sorunlar⁴ üzerine istifa etmesinin ardından İstanbul'a dönen Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'nın da yönlendirmesiyle 15 Aralık 1917- 5 Ocak 1918 tarihleri arasında Şehzade Vahdettin ile Almanya seyahatini gerçekleştirmiştir (Yavuz, 2010: 228; Gürkan, 1973: 42).

24 Haziran 1918'de tedavi için Karlsbad'a giden ve yaklaşık bir ay burada kalan Mustafa Kemal Paşa'ya (Yavuz, 2010: 234), Sultan Vahdettin'in başmabeyincisi Lütfi (Simavi) Bey'in ifadesiyle, kendisini rakip gören ve çekemeyen Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından "*memnuniyetle*" izin verilmiştir ki Vahdettin'in veliahtlığında gerçekleşen Almanya gezisine de Mustafa Kemal Paşa'nın katılması son dakikada kararlaştırılmıştır (Simavi, ? : 382). 4 Ağustos 1918'de Mustafa Kemal Paşa, hastalık nedeniyle görevinden ayrılan Fevzi Paşa'nın yerine Yedinci Ordu Kumandanlığına tayin edilmiştir. Atay'a göre Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştıran bu görevlendirmede Enver Paşa'nın parmağı vardır (Atay, 1998: 51). İki ismin Suriye Cephesinde tekrar bir araya gelmesi ile çalışma arkadaşlığı da kaldığı yerden sürmüştür. Bu geri dönüş İsmet Bey açısından da sevindirici bir gelişme olmuştur (Bilgehan, 1994: 49; İnönü, 2018: 125). 1918'in Ekim ayında Halep'in kuzeyinde Katma'daki İngilizlerin saldırısını kıran Mustafa Kemal Paşa, Toroslar'ın güneyindeki ordularla ilgili emir verirken Şam'daki kuvvetleri İsmet Bey'in, Rayak'dakileri ise Ali Fuat Paşa'nın komutası altında kuzeye ilerletmiştir (Bayar, c. 1 2018: 41; Bayur, 1963: 157-158).

Bu süreçte İsmet Bey'in cephede iken geçirdiği hastalığı, ikili arasındaki mesai arkadaşlığını yeniden bölecektir. Rahatsızlığı nedeniyle Halep'te hastanede olan ve Ahmet İzzet Paşa'nın emriyle İstanbul'a gelen İsmet Bey (Orbay, 1993: 70), Mondros Mütarekesi

⁴ Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1917'de Enver Paşa'ya gönderdiği raporda Almanya ve von Falkenhayn ile ilgili olarak "Türk askerinin hayatının korunması gerekliliğine, yabancı bir hükümetin çıkarı için bir tek Türk askerinin feda edilmemesine, elde kalan Türk ordusunun Falkenhayn'ın ihtirasına hizmet etmek için tehlikeye atılmamasına, yüzbinlerce Türk'ün hayatının doğrudan bir Alman'ın emrine verilmemesine, Almanların Osmanlı Devleti'ni el altından sömürge haline getirmesine izin verilmemesine" yer vermiştir. Bkz. Celalettin Yavuz (2010), *Atatürk ve Almanya*, Berikan Yayınevi, s. 216.

imzalandığı sırada da İstanbul'da bulunmaktadır (İnönü, 2018: 157). Mustafa Kemal Paşa ise aynı dönemde Liman von Sanders Paşa'dan devraldığı Yıldırım Orduları Kumandanlığı görevini devam ettirmektedir. Aydemir, İsmet Bey'in İstanbul'a gitmeden evvel Halep'te Baron Oteli'nde Mustafa Kemal Paşa ile uzun bir görüşme gerçekleştirdiğini belirtse de bu görüşmenin ileriye dönük bazı müşterek kararlar alındığı yönünde yorumlanmasını da gerçekçi görmemektedir. Ona göre şartlar belirsizdir ve bu belirsizlikte uzun vadeli planlar yapılması pek de mümkün görünmemektedir (Aydemir, 1966: 117).

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen önce, 14 Ekim 1918'de İttihat Terakki Hükümeti istifa etmiştir (Tasvir-i Efkâr, 14 Ekim 1918: 1; Aydemir, 1966: 111). İttihat Terakki'nin Meclis'teki çoğunluğuna rağmen Talat, Enver ve Cemal Paşaların iktidardan uzaklaştırılmaları anlamına gelen bu gelişmenin ardından Ahmet İzzet Paşa başkanlığında tarafsız bir hükümet iş başına geçirilmiştir (Türk İstiklal Harbi, c.1. 1999: 33). İsmet Bey ise bu hükümet değişikliğinin ardından yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümetinde, bizzat sadrazamın isteği ile Harbiye Nazırlığı Müsteşarlığı görevine tayin edilmiştir (Esatlı, 2007: 628; İnönü, 2018: 157; Bilgehan, 1994: 48). Bu görevinde, Rauf Bey'in ifadesiyle:

“İsmet Bey geceli gündüzlü çalışarak, Harbiye Nezaretine ait işleri büyük bir kavrayışla mükemmelen çevirdi. Uğradığı hadsiz hesapsız zorlukları, bir taraftan çevresinin şahsına karşı olan emniyeti, bir yandan da durmaksızın çalışması ile yenmesini bilerek, o günlerin şartlarına göre yüksek derecede başarı gösterdi” (Orbay, 1993: 159).

Bir geçiş hükümeti özelliği taşıyan bu hükümetin ömrü yaklaşık bir ay sürmüştür. Bu sürecin ardından İsmet Bey için de zor günler başlayacaktır. Nitekim İttihat Terakki yönetimi ile olan yakınlığı onun bu süreçte etkin bir göreve getirilmeyişinin en önemli nedenini oluşturmaktadır.

İsmet Bey, 22 Kasım 1918'de müsteşarlık görevinden ayrıldıktan sonra 29 Aralık 1918'de Sulh Hazırlıkları Komisyonuna askeri müşavir, 4 Ağustos 1919'da Askeri Şura üyeliği görevlerine tayin edilmiştir (Aydemir, 1966: 118). Kazım Karabekir ile 29 Kasım 1918'de gerçekleşen bir görüşme esnasında askerlikten istifa ederek köye yerleşmek ve köy işleri ile uğraşmak fikirlerini, bu zorlu sürecin doğurduğu karamsar düşünceler olarak değerlendirmelidir (Aydemir, 1966: 121). İnönü'ye göre Damat Ferit Paşa Hükümetinin iş başına gelmesi ile İttihatçılara yakınlığı ile bilinen isimlere yapılacak muamele belki de tamamen ordudan çekilmelerine sebep olacaktır ve böyle bir durumda köye yerleşmek onun için bu zor sürecin alternatif çözümlerinden birini oluşturmaktadır (İnönü, 2018: 166). Nitekim Damat Ferit Paşa'nın 1919'un ağustos ayında Mustafa Kemal Paşa'ya taraftar olan isimler

arasında gösterdiklerinden⁵ birisinin kendisi olması İsmet Bey'in hislerini doğrular niteliktedir (Şakir, 2010: 449).

1918 yılının kasım ayı ortalarında Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönüşüyle birlikte ikili yeniden bir araya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey'in ilk görüşmeleri sınırdaki hadiseler ve müttefiklerin faaliyetleri üzerinedir. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gelir gelmez Ahmet İzzet Paşa'nın istifasını durdurmak istemiştir⁶. Ona göre güçlü bir hükümet kurulur ve kendisi Harbiye Nazırlığı'na getirilirse Türkiye'yi siyaset ile kurtarmak mümkündür (İnönü, 2018: 161). Nitekim sulhun çabuk gelmeyeceğini düşünmektedir ve bu zor süreçte vatana hizmet adına etkin bir göreve getirilmesi önem taşımaktadır (Atay, 1998: 90). Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesindeki temel prensip bölgede Türkiye gibi bir devletin varlığının Sovyet Rusya yayılmacılığına karşı bir set oluşturacak olmasıdır ve bu jeopolitiği bahsi geçen tehlikeye karşı yalnız Türkler anlayabilir ve yönetebilir (Aydemir, 2018: 323). Bu bağlamda işgal İstanbul'unda Mustafa Kemal Paşa'nın İngiltere'ye karşı daima ölçülü ve kontrollü olmuştur. 18 Kasım'da Vakit gazetesinde yayınlanan bir mülakatında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı iyi niyetinden şüphe etmek istemediğini ifade etmiş (Vakit, 18 Kasım 1918: 1), İngiltere'ye karşı uzlaşmacı bir siyasetin taraftarı gözükmiştir.

16 Kasım 1918'de Pera Palas Oteli'nde gazeteciler ile gerçekleştirdiği konuşmada Mustafa Kemal Paşa siyaseten, ilmen, fennen ve ahlaken güçlü olmanın askeri güçten önce geldiğini açık bir şekilde ifade etmiş, bu meziyetlere sahip olmayan bir milletin tüm fertlerinin en asri silahlarla donatılmış olmasının hiçbir anlam ifade etmediğini söylemiştir (Türk İstiklal Harbi, c. 1: 81). Fakat giriştiği bu siyasi girişimler karşılık bulmamıştır. Bu teşebbüslerin başarıya ulaşamamasında Ahmet İzzet Paşa'nın ona karşı temkinli duruşu da önemli bir etken olmuştur. Nitekim Mersinli Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Mustafa Kemal Paşa'nın sonu gelmez istekleri ve ihtiraslarından yakınmaktadır (Aydemir, 2018: 303). Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bu bakış açısının, Ahmet İzzet Paşa ile yakınlığı bilinen İsmet Bey'i ne ölçüde

⁵ Damat Ferit Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa tarafında yer aldıkları için görevlerinden alınmasını istediği isimler şöyledir: “*Erkan-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa, İkinci Reisi Kazım Paşa, Müsteşar Fevzi Paşa, Şura-yı Askeri Muamelat Müdürü İsmet Bey, Harbiye Dairesi Reisi Ömer Lütfi Bey*”. Damat Ferit Paşa ayrıca Harbiye Nazırı Nazım ve İstanbul Muhafızı Şevki Paşaları da Mustafa Kemal Paşa'ya zafiyeti olan kişiler olarak görmektedir. Bkz. Şakir, 2010: 449-450.

⁶ Ahmet İzzet Paşa istifası sonrasında Esat Paşa'nın Cağaloğlu'ndaki evinde gerçekleştirdiği görüşmede kendisine “*istifamdan evvel İstanbul'da bulunmasının pek münasip ve lüzumlu olacağı hakkında yaptığım iş'ar ve davete Mustafa Kemal Paşa'nın icabet ve hareketi haberini aldığını*” ve bu nedenle Anadolu'ya geçip Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket etme planını geciktirdiğini söylemiştir. Ahmet İzzet Paşa, “*Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelmesini beklemeyi, umumi vaziyeti bir defa daha ve onun huzur ile gözden geçirip icap eden kararları vermeyi*” uygun gördüğünü belirtmiştir. Bkz. Z. Şakir (2010), *İşgal Altında*, Haz. Ferudun Ata, Palet Yayınları, s. 64-65.

etkilediği bilinmese de Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı güne kadar ikili arasında ilişkilerin devam etmesi, İsmet Bey'in aynı düşünceleri paylaşmadığı izlenimini vermektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi teşebbüsleri bunlarla sınırlı değildir. Ali Fethi Bey'in kurucusu olduğu Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın yayın organı olan ve 51 sayı çıkan Minber Gazetesi'nin kuruluşuna Mustafa Kemal Bey büyük destek vermiş, bu gazete aracılığıyla İttihatçılara yönelik karşıtlığı iki isim birlikte sürdürmüştür (Tevetoğlu, 2019: 50-51).

Bu girişimleri ihtiras, mevki ve makam arzusu gibi kavramlar ile açıklamak yerine Mustafa Kemal Paşa'ya katkılarını incelemek, daha objektif sonuçlar alınmasına yardımcı olmaktadır. Girişilen siyasi teşebbüsler başarısız olsa da Mustafa Kemal Paşa'nın önemli bir gerçeği fark etmesine olanak sağlamıştır. Tüm müesseseleri, saltanat ve halifeliği ile Osmanlı Devleti'nin ömrü artık bitmiştir. Kurtuluşu ondan veya ona ait kurum ve kuruluşlardan beklemenin de hiçbir faydası olmayacaktır. Mustafa Kemal Paşa bu gerçeği yakın çalışma arkadaşlarından daha erken fark etmiş ve adımlarını buna göre atmıştır. Bu siyasi teşebbüsler sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın yanında daha çok Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa yer almaktadır. İsmet Bey bu dönemde bu teşebbüslere katılmamakla birlikte Mustafa Kemal Paşa ile olan bağlantısını her zaman korumuştur. Bunun nedenini İsmet Bey'in hükümet ve padişah nezdinde İttihatçılara yakın bir isim olarak görülmesinin, Mustafa Kemal Paşa açısından doğuracağı olumsuz sonuçlar çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da İsmet Bey ile ilişkileri, girişilen siyasi faaliyetlerde bir ortaklıktan ziyade samimi ve mahrem sohbetler şeklinde devam etmiştir (Atay, 1998: 95). Bu süreçteki sohbetler Pera Palas'ta ve akabinde Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'de tuttuğu evde, ayrıca İsmet Bey'in Süleymaniye'deki evinde gerçekleşmiş, ikili hemen hemen her hafta bir araya gelmiştir (Bilgehan, 1994: 50).

Siyasi teşebbüslerinin yanı sıra Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da başlatılacak milli bir direniş fikrini her zaman düşünmüştür. Nitekim 1919 yılı Şubat'ında Ali Fuat Paşa 20. Kolordunun başına geçmeden evvel Mustafa Kemal Paşa ile bu konuda mutabakat sağladıklarını ifade etmektedir (Cebesoy, 2000: 57). Bu kararını tatbika başladığında ise ona destek veren ve bu konuda anlaştığı dostlarından biri de İsmet Bey olmuştur. Atatürk'e göre bu kararın uygulamaya geçmesindeki gecikmenin nedeni ise meseleyi tüm ayrıntıları ile incelemesi ve hiçbir tereddüde yer kalmayacak derecede hazır hale gelinceye değin beklemesinden kaynaklanmaktadır (Atay, 1998: 97-98).

Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa kadar olmasa da Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey arasında işgal İstanbul'unda birçok görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerden biri kurulacak

hükümette görev almakla ilgili olup hükümette Kazım Karabekir Paşa'nın da yer alması için Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'i aracı yapmıştır. Ancak bu görüşmelerden bir netice çıkmamıştır (Bayur, 1963: 245). Bir diğer görüşme de 15 Ocak 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde gerçekleşmiştir (Coşkun, 2009: 182). İkili arasındaki görüşme konusu Anadolu'ya geçilebilecek güzergahlar ve yollar üzerine olmuştur (İnönü, 2018: 168). Mustafa Kemal Paşa ordu müfettişi olarak çıkacağı Samsun yolculuğundan bir gün evvel de İsmet Bey'i ziyaret etmiştir. Bu görüşme ilerisi için bir planlamayı da içermektedir. Mustafa Kemal Paşa İsmet Bey'den kendisi yerleşinceye kadar yardım etmesini, iş başladığı zaman yanına gelmesini ve İstanbul'da kaldığı müddetçe kendisi ile az alakalı görünmesini istemiştir (Atay, 1998: 116; Aydemir, 2018: 370).

İki isim arasında gerçekleşen bu son görüşmeyi Atatürk'ten dinleyen Atay, Mustafa Kemal Paşa'nın aslında İsmet Bey'i kendisiyle gelmesi için ikna etmeye çalıştığını fakat İsmet Bey'in tereddüt ederek, yeni evlendiği gerekçesiyle gelmek istemediğini ifade etmiştir (Atay, 2010: 213). Oysaki İsmet Bey 1916'nın mart ayında Mevhibe Hanım ile evlenmiştir ve Gülsün Bilgehan'ın da belirttiği üzere bu süreç Mevhibe Hanım'ın ilk hamileliği dönemine denk gelmiştir. Mustafa Kemal Bey'i ilk kez Mütareke dönemi başında, İsmet Bey'le görüşmek için kendi evlerine geldiğinde gören Mevhibe Hanım'a (Bilgehan: 1994: 48-49) İsmet Bey'in bu dönemde söyledikleri, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçeceği için veda ziyaretine geldiği, kendisinin ilk olarak İstanbul'da görevi başında kalmasının uygun görüldüğü ama sonrasında onlara katılacağı şeklindedir. İsmet Bey bu görüşmeden ve Mustafa Kemal Paşa'dan kimseye bahsetmemesini de Mevhibe Hanım'dan özellikle istemiştir (Bilgehan, 1994: 54).

İsmet Bey, Samsun'a gelmeyi kabul etmediği için onun yerine Refet (Bele) Bey'in görevlendirildiği de söylenmekle beraber (Süreyya, 2017: 60) Cevat Abbas Gürer de Mustafa Kemal Paşa'nın yanında götürmek istediği dört isimden bahsetmiştir ki bunlar İsmet İnönü, Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir ve Refet Bele'dir. Mustafa Kemal Paşa, önce İsmet Bey ile resmi sıfatı olmadan Anadolu'ya nasıl ve nereden geçebileceğini konuşmuş, akabinde kendisine hazır bulunmasını söylemiştir. İsmet Bey de "*emrettiğin dakikada hazırım*" yanıtını vermiştir (Bayur, 1963: 288). Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı ve akabinde Genelgeler-Kongreler Döneminde İsmet Bey, İstanbul'da Sulh Komisyonu'nda, ardından ise Askeri Şura Muamelatı Umumiye Müdürlüğü'nde görevlendirilmiştir. Bu kısa görevlerin ardından zihni Anadolu ile meşgul olan İsmet Bey 8 Ocak 1920'de Ankara'ya gitmek üzere yola çıkmıştır (İnönü, 2018: 171).

20 Ocak 1920’de bu ziyaret Mustafa Kemal Paşa tarafından Karabekir’e haber verilmiş, Karabekir ise İsmet Bey gibi kıymetli bir subayın mücadeleye katılmasından mutluluk duyduğunu belirtmiştir (Gürkan, 1973: 63). İnönü’ye göre kendisini çalışmak adına tereddüde düşüren nokta, elde bir subay kadrosunun bulunmasına rağmen bir ordunun bulunmayışı olmuştur. Ankara’da Mustafa Kemal Paşa ile bu konuda görüşmeler gerçekleştirmişlerdir (İnönü, 2018: 175). Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 23 Ocak’ta İstanbul’da bulunan Rauf Bey’e gönderdiği telgrafta Cemal Paşa’nın istifasından sonra hükümette İsmet Bey’e önemli bir görev verilmesini de istemiştir:

“Yeni hükümeti milletin tam güvenine dayanan İzzet Paşa deruhte edebilir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin sulh esasları kendilerinin fikirleriyle uyuşabileceği İsmet Bey’le konuşmalarımızdan anlaşılmıştır. Tabiatıyla Müdafaa-i Hukuk Heyeti için Harbiye, Dahiliye ve Hariciye Nazırları pek mühimdirler. Harbiye’de Cemal Paşa’nın ibkası artık bahis mevzuu olamaz. Diğer bir zatın herhalde tamamen emniyetbahş ve şimdiye kadar olduğundan daha açık ve netin olması lazımdır. Daha rütbelilerden bir münasibi bulunamazsa İsmet Bey’in nezaretini memnuniyetle telakki ederiz...” (Gökbilgin, 1965: 321).

Mustafa Kemal Paşa’nın bu talebinin yerine gelmediği, Harbiye Nezareti’ne Fevzi Paşa’nın atandığı ve Fevzi Paşa’nın da İsmet Bey’i özellikle yanında görmek isteyip İstanbul’a çağırdığı bilinmektedir. Mustafa Kemal Paşa da İsmet Bey’in İstanbul’a gitmesini uygun bulmuştur (İnönü, 2018: 178). Onun düşüncesi Yunanlara karşı gerçekleştirilecek savaşta İsmet Bey’in İstanbul’da bulunması ve Genelkurmay’da çalışmasının kendileri için yararlı olacağı temeline dayanmaktadır (Atatürk, 2018: 318; Bilgehan, 1994: 56). Bu dönemde İstanbul’da İstihzarat-1 Sulhiye Komisyonu’nda görev yapan İsmet Bey (İnönü, 2014: 14), İstanbul’a geçmesinden yaklaşık bir buçuk ay sonra, 3 Mart 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya oldukça önemli bir telgraf çekerek Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin yeniden kurulacağını, İngilizlerle birlikte hareket edecek bir cemiyetin oluşturulduğunu, Meclis’in dağıtılacağını, Kuvayı Milliye’nin kapatılmasına çalışıldığını, Hilafet Şurasının oluşturulması ve Bolşevizm aleyhinde fetva çıkarılması kararının alındığını bildirmiştir (Gökbilgin, 1965: 365). Bu telgraftan 13 gün sonra ise İstanbul’un işgali gerçekleşmiştir ve İsmet Bey işgalin üçüncü günü, 19 Mart gecesi Süleymaniye’deki evine gelen Saffet Arıkan’ın vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara’ya çağırılmıştır (Aydemir, 1966: 129).

İsmet Bey’in Anadolu’da başlayan mücadeleye geç katılması hem Milli Mücadele liderleri, hem de tarihçiler arasında oldukça sık eleştirilen konular arasındadır. Kazım Karabekir, İsmet Bey’in İstanbul’da bulunduğu süre zarfında teslimiyetçi bir ruh halinde bulunduğunu ve Amerikan mandasını savunduğunu ifade etmektedir. Ona göre İsmet Bey, Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarını bilmesine rağmen bu düşüncesinde ısrar etmiştir (Gürkan, 1973: 60). İsmet Bey’in Karabekir Paşa’ya 1 Haziran 1919’da gönderdiği mektupta

kimilerinin İngiliz, kimilerinin de Amerikan mandasını savunduğunu, ayrıca milli hareketi İttihatçılık ile ilişkili göre kesimlerin olduğunu, kendisinin ise bir şeylere müdahil olmadan bir kenarda yaşananların neticesini beklediğini ve fakat ümidinin olduğunu belirtmiştir. Ancak kendisinin mandaterliği savunduğuna dair net bir ifade bu mektupta geçmemektedir (Günaydın, 2019: 141). Böyle olmakla beraber Karabekir, İsmet Bey'in Ankara'dakilerin ısrarlarına rağmen İstanbul'a geri dönmesini bu sebebe dayandırmaktadır. Yine Erzurum'a gelen Saffet Bey, Ahmet İzzet Paşa'nın Amerikan mandasına dair bir layihasını ve İsmet Bey'in de bu layihayı kabul eden bir mektubunu getirmiştir. Fakat layiha Karabekir tarafından Sivas'a gönderilmemiştir (Gürkan, 1973: 62). 27 Ağustos tarihli bu mektupta İngiliz destekçisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul gazetesi, Adil Bey, Tevfik Paşa gibi kesimlerin İstanbul'da "*İngilizleri isteriz*" propagandalarına başlayıp İngilizlerin "*Amerika Heyeti'nin tahkikatını ve temayülâtını iptal edebilecek cereyanlar izhar ve ilan ettirmek, bu suretle bir defa Amerika işini suya düşürdükten sonra yine bildiklerini yapmak*" amacına hizmet ettiğini belirten İsmet Bey, memleketin parçalanmasındansa Amerikan gözetimine bırakılmasını çare olarak gördüğünü belirtmiştir (Bayar, c. 2, 2018: 939). İsmet Paşa'nın Ankara'ya geçişi Mustafa Kemal Paşa'nın bu fikre ikna edilmesi amacı taşımaktadır ve bu durum İstanbul Hükümeti tarafından tertiplenmiştir (Gürkan, 1973: 63).

Aralarında Yenibahçeli Şükrü, Kara Vasıf gibi eski İttihatçıların da bulunduğu bir grup, Mustafa Kemal Paşa'dan aldıkları emir doğrultusunda İsmet Bey'i Anadolu'ya geçmeye ikna etmeye çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Daha sonra İngilizler tarafından takip edildiği gerekçesi ile korkutularak İsmet Bey Anadolu'ya geçmeye ikna edilmiştir (Gürkan, 1973: 66). Görüldüğü üzere İsmet Bey'in Anadolu'ya geçerek ulusal mücadeleye katılımı konusunda birçok farklı tez ortaya atılmış, Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosu tarafından bu konuda tenkite de uğramıştır. Fakat unutulmamalıdır ki İsmet Bey realist bir askerdir ve ulusal mücadelenin askeri bir mücadele olacağını farkındadır. Anadolu'da görev alamayan askerlerden biridir ve salahiyyet sahibi olmadan askeri bir eylemi gerçekleştirme konusunda endişeleri vardır. Ancak Anadolu'ya geçişinin ardından Mustafa Kemal Paşa'ya iyi bir kurmay ve ikinci adam olmuştur.

1.2 Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'nın Milli Mücadele'deki Rolü ve Mustafa Kemal Paşa (1920-1922)

İstanbul'un işgalinin ardından, 19 Mart 1920'de İstanbul'dan yola çıkan İsmet Bey 9 Nisan 1920'de, henüz Meclis açılmadan Ankara'ya varmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın yanına aldığı İsmet Bey, Ziraat Mektebi'ndeki karargahında çalışmaya başlamıştır (İnönü, 2014: 14). Yakın arkadaşının Ankara'ya gelişinden memnuniyet duyan Mustafa Kemal Paşa, kendisinin

seçildiği yerlerden biri olan Edirne'den (TBMMZC, 3 Mayıs 1920: 195) mebus olarak kurulacak Mecliste çalışmasını istemiştir (Bilgehan, 1994: 58; İnönü, 2018: 183). İlk Meclis'te Ertuğrul'dan da mebus seçilmesine rağmen Edirne'de karar kılan İsmet Bey (TBMMZC, 15 Mayıs 1920: 313; Bilgin, 2015: 154), Meclis'in açılmasından hemen sonra oluşturulan geçici yürütme komitesinde yer alan yedi isimden⁷ birisi de olmuştur (Ağaoğlu, 1964: 63-64). Ayrıca İstanbul'dan gelenlerle⁸ Anadolu'dan ve Rumeli'den yeni seçilen milletvekillerinin seçim tutanaklarının incelenmesi için 23 Nisan 1920'de oluşturulan Tetkik-i Mezabit Encümeni'nin birinin başına Mustafa Kemal Paşa'nın, diğerininkine de İsmet Bey'in getirilmesi tesadüf değildir. Mustafa Kemal Paşa, Meclis'e yapılabilecek sızmaları önleyebilmek adına güvendiği isim olan İsmet Bey'i Birinci Komisyonun başına getirmiştir. İsmet Bey'in başkanlığındaki bu komisyonda Konya Milletvekilleri Refik (Koraltan) Bey ve Abdülhalim Çelebi yer alırken Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında çalışan İkinci Komisyonunda ise Eskişehir Milletvekili Eyüp Sabri (Akgöl), Kayseri Milletvekili Sabit (Gözügeçgel) ile Kırşehir Milletvekili Hakkı Behiç (Bayiç) Beyler vardır (Velidedeoğlu, 1990: 19-20). 3 Mayıs 1920'de Meclis'te seçilen İcra Vekilleri Heyeti'nde de 129 oyla İsmet Bey Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine getirilmiştir (TBMMZC, 3 Mayıs 1920: 198).

Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'den bu süreçte beklentileri yalnızca mebus olarak Meclis çalışmalarına katılması olmamıştır. Okul yıllarından tanıdığı, Kafkas ve Suriye Cephelerinde mesai arkadaşlığı yaptığı ve yakından tanıdığı İsmet Bey'i yeni kurulacak hükümetin Erkan-ı Harbiye Vekili olarak görmek istemektedir. İnönü, anılarında bunun daha önceden planlanan bir şey olmadığını, aralarında bu konuya dair bir konuşmanın geçmediğini belirtmektedir (İnönü, 2018: 185). Şüphesiz ki bu tercihte İsmet Bey'in askeri kariyerinden ziyade ona karşı duyulan kişisel güvenin katkısı büyük orandadır. Nitekim o dönem içerisinde ondan daha yüksek rütbeli adaylar olmasına karşı Mustafa Kemal Paşa'nın tercihi İsmet Bey'den yana olmuştur. İnönü'ye göre bu tercihin temel gerekçesi kendisinin karargahta zaten bu işlerle uğraşması ve belki de daha da önemlisi Milli Mücadele'ye dair fikirlerinin Mustafa Kemal Paşa ile örtüşmesidir (İnönü, 2018: 185). Mustafa Kemal Paşa'nın gözünde İsmet Bey

⁷ TBMM'nin ilk Bakanlar Kurulu denilebilecek bu geçici yürütme komitesindeki isimler şu şekildedir: "Mustafa Kemal Paşa, Celalettin Arif Bey, Cami Bey, Fevzi Paşa, İsmet Bey, Hamdullah Suphi Bey, Hakkı Behiç Bey". Bkz. S. Ağaoğlu, (1964). *Kuvay-ı Milliye Ruhu*. Ağaoğlu Yayınevi, s. 64.

⁸ İstanbul'dan ilk gelenler 3 Nisan'da Ankara'ya ulaşan Yunus Nadi (İzmir), Cami (Aydın), Hüsrev (Trabzon), Abdullah Azmi (Eskişehir), Vehbi (Konya), Yusuf Kemal (Kastamonu), Rıza Nur (Sinop), Adnan (İstanbul), Sırrı (İzmit), Avni (Erzurum), Necati (Erzurum), Zihni (Erzurum) Beylerdir. Bkz. İrade-i Milliye (8 Nisan 1920). Kurtulan Mebuslar. S. 1.

“dirayetli, reyinden, fikrinden istifade edilir bir vatanperver ve iyi bir askerdir” (Kansu, 1986: 530).

İsmet Bey’in Erkan-ı Harbiye Vekili olarak seçilmesinde (TBMMZC, 3 Mayıs 1920: 198) iyi bir kurmay asker oluşunun, çalışkanlığı ve disiplininin de göz önüne alınması gerekmektedir. Nitekim önceki dönemde ön plana çıkan kumandanlardan Enver Paşa ve Ahmet İzzet Paşa’nın da İsmet Bey’i bir kurmay subay olarak karargahlarında tuttuklarını unutmamak gerekmektedir. İsmet Bey’in Erkan-ı Harbiye Vekilliğine getirilmesi⁹, Mustafa Kemal Paşa’nın yakın arkadaşları arasında da görüş ayrılığı yaratmıştır. Kılıç Ali anılarında o dönem İsmet Bey onuruna verilen bir yemekte, Elazığ Milletvekili Hüseyin (Gökçelik) Bey’in İsmet Bey’i öven bir konuşmasının ardından Ali Fuat Paşa’nın duruma oldukça sinirlendiğini ifade etmektedir (Turgut, 2010: 129). Atatürk de İsmet Bey’in bu göreve getirilmesinin Ali Fuat ve Refet Paşaların itirazına uğradığını, bunun nedeninin ise İsmet Bey’in mücadeleye diğerlerinden geç katılması olduğunu belirtmektedir (Atatürk, 2018: 356). Fakat yine kendi ifadesiyle İsmet Bey’in mücadeleye geç katılmış olduğuna dair fikirler doğru değildir. Nitekim İsmet Bey İstanbul’dan ayrılmadan evvel de Mustafa Kemal Paşa ile iş birliği yapmıştır. Son olarak Mustafa Kemal Paşa, bu atamada herhangi bir yanlışlık olsaydı Fevzi Paşa’nın da kendisini uyaracağını fakat onun da bunu uygun bulduğunu ifade etmektedir (Atatürk, 2018: 356).

Bu durumun aksine Cebesoy anılarında, bu atamanın Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine 2 Mayıs 1920 tarihinde bildirildiğini ve atamadan memnun kaldığını ifade etmektedir (Cebesoy, 2000: 421). Karabekir Paşa da bu atama dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı tebrik telgrafında “*tayininizi ordumuz için bir hayır sayıyorum*” diyerek atamayı onayladığını belirtmiştir (Aydemir, 1966: 144). Tam olarak nedeni bilinmese de bu atamanın doğurduğu hoşnutsuzluk, İsmet Bey’in mücadeleye geç katılması tezinden ziyade bir rütbe sorunu olarak görünmektedir. Nitekim Fevzi Paşa da Anadolu’ya İstanbul’un işgalinin ardından geçmiş, kendisi için böyle bir itiraz oluşmamıştır. Aksine Ali Fuat Paşa, onun Anadolu’ya geçerek mücadeleye katılması konusunda Mustafa Kemal Paşa’yı ikna eden kişi olduğunu belirtmektedir (Cebesoy, 2000: 411).

İsmet İnönü’nün 1973’te gerçekleştirdiği konuşmada bu göreve atanmasıyla ilgili olarak yaptığı değerlendirme ise daha farklı bir bakışı göstermektedir:

⁹ 2 Mayıs 1920’de kurulan hükümetin üyeleri şöyledir: “Şer’iye Vekaleti (Karacabey Müftüsü Fehmi Efendi), Dahiliye Vekaleti (Cemil Bey), Adliye Vekaleti (Arif Bey), Nafia Vekaleti (İsmail Fazıl Paşa), Hariciye Vekili (Bekir Sami Bey), Sıhhiye ve Muavenet-i İhtimaiye Vekaleti (Adnan Bey), İktisat Vekaleti (Yusuf Kemal Bey), Müdafaa-i Milliye Vekaleti (Fevzi Paşa), Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti (İsmet Bey), Maliye Vekaleti (Hakkı Behiç Bey), Maarif Vekaleti (Rıza Nur Bey)” Bkz. Ağaoglu, age, 69.

“Büyük Millet Meclisi Genelkurmay Başkanlığının, ben Genelkurmay Başkanı olduğum zaman heves edilecek hiçbir yeri yoktu, hiçbir vasıtası yoktu. Ama her türlü ihtiyaç var idi... İlk günden itibaren Atatürk'ün davasına inanmış olup kendisiyle iş birliği yapan kumandanların her biri, kumanda ettikleri kıtanın başında bulunmakla hem şahısları hem hizmetleri bakımından daha verimli, daha emniyetli durumdaydılar. Herkes kumandasını, emniyetini bırakıp da nazari olarak, elinde hiçbir vasıtası olmayan ricacı bir adamın vaziyetine girmeyi istemez. Onun verdiği kolaylıkla, Miralay İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı olmasını tabii buldular zannedirim. Yani, kendilerinin bana gösterdikleri hüsnu muameleyi ve hüsnu kabulü hiçbir zaman değersiz bulmadım, fakat sonradan vaziyetler düzeldikçe, işlendikçe Genelkurmay Başkanlığı da heves edilir bir mevki haline geldi. O zaman daha ziyade cephe kumandanı olarak vazife gördüm” (İnönü, 2014: 18).

İsmet Bey'in Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye katılması, BMM için de zor bir dönemin başlangıcını oluşturmaktadır. Oldukça zor şartlarda böylesine önemli bir görevi üstlenmek Aydemir'in ifadesi ile talihini ve kaderini terazinin gözüne atmak anlamı taşımaktadır (Aydemir, 1966: 166). Bu dönemin başlangıcında Erkan-ı Harbiye Reisi olarak onu uğraştıran sorunların ilki Çerkez Ethem meselesi olmuştur. Ne Çerkez Ethem'in ne de Kuvayı Milliye birliklerinin çalışma tarzı İsmet Bey'in çalışma prensiplerine uymamaktadır. O ordu içerisindeki hiyerarşiye ve düzene oldukça önem vermektedir (İnönü, 2018: 199). Düzenli ordunun teşkiline de Çerkez Ethem'in güçleriyle başlanacak olmasının düşünülmesine karşın bunu samimi olduğu Ali Fuat Paşa'nın gerçekleştirebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya görevlendirilmesi uygun görülmüş, asıl niyeti anlayan Ali Fuat Paşa vazifeyi kabul etmiştir (Nadi, 1955: 9-10). Dolayısıyla Çerkez Ethem'in Ali Fuat Paşa ile ilişkilerinin olumlu yönde olmasına karşın Batı Cephesi Kumandanlığı'ndan alınarak Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edilmesi ve yerine İsmet Paşa'nın getirilmesi de İsmet Bey-Çerkez Ethem anlaşmazlığının önemli nedenlerinden biridir (Bilgin, 2020: 89). Tüm gereksinimlerin Garp Cephesi Kumandanlığı tarafından karşılanacak olması ve halktan para toplanması da dahil işlevselliğinin sona ermesi de Kuvayı Seyyare Komutanı Çerkez Ethem'in İsmet Bey ile anlaşmazlığının temel nedenlerindedir (Bilgehan, 1994: 73).

İç isyanlar ve Çerkez Ethem meselesi aynı zamanda Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa ve Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey'in Milli Mücadele içerisindeki ilk önemli ve ortak sınavlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle soruna karşı mücadele ve çözüm, ikili arasındaki bağların güçlenmesine vesile olduğu gibi, aynı zamanda İsmet Bey'in ikinci adamlığa doğru yükselişinin de ilk basamağını oluşturması açısından oldukça önemlidir. Çerkez Ethem'in Yozgat İsyanını bastırmasının ardından ülke ve Meclis içerisinde saygınlığının artması üzerine Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey'in bu soruna dair endişeleri Mustafa Kemal Paşa tarafından giderilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre ülkeye hakim olanlar kendileridir, çünkü akıl kendilerindedir (İnönü, 2018: 199).

Çerkez Ethem meselesi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey arasında düzenli ordu teşkilinin kaçınılmaz ve acil olduğu fikrini de kesinleştirmiştir. Anadolu'da yeni bir devlet

kurulmuştur ve düzensiz kuvvetler, gizli ve kaçamak ikmal dönemi sona ermiştir (İnönü, 2018: 201). Kuvayı Milliye'nin Büyük Millet Meclisi Ordusu haline gelmesi pek çok muhalif fikri ortaya çıkartsa da Mustafa Kemal Paşa bu konuda geri adım atmamıştır. “*Anadolu Harekatını paşalar arası bir cunta, subaylar arası bir devrim komitesi*” olarak şekillendirmektense kongre fikrini benimseyerek halk hareketine dönüştüren ve silahlanmış halkla biçimlenen Kuvayı Milliye ile yola çıkan Mustafa Kemal Paşa (İlhan, 2014: 220-221), o süreçte de benzeri muhalif fikirlerle karşılaşmıştır. Buna karşın iki dönemde de İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alan isimlerden biri olmuştur ki İsmet Bey'i önce Edirne Mebusu, ardından Erkan-ı Harbiye Vekili ve nihayet baş yardımcı yapan düşünceler burada aranmalıdır. Anadolu'da yeni bir devlet teşkili ve düzenli ordunun gerekliliği gibi konularda Mustafa Kemal Paşa ile aynı fikirleri paylaşmıştır. Diğer Milli Mücadele liderlerine nazaran İsmet Bey'in Anadolu'ya geçişi geç olabilir, fakat bu geçişin ardından Mustafa Kemal Paşa ile tam bir mutabakat içerisinde çalışmıştır.

İç isyanlardan yararlanan Yunanlar 22 Haziran 1920'de harekete geçerek başlattıkları İzmir harekatı ile (TBMMGCZ, 3 Temmuz 1920: 52) Afyon, Balıkesir, Bandırma ve Bursa'yı işgal etmiştir. Tabii olarak eleştiriler Erkan-ı Harbiye Vekili İsmet Bey üzerinde toplanmış gibi gözükse de bu eleştirilerin asıl hedefi Mustafa Kemal Paşa olmuştur (İnönü, 2018: 201-202). Nitekim İsmet Bey'e bu görevin verilmesinde öncü olan kendisi olmuştur. Milli Mücadele süresince Mustafa Kemal Paşa'nın muhalifleri onu bir şekilde Meclisten uzaklaştırmanın yollarını aramıştır. Savaş süreci içerisinde yaşanan gelişmelerde Meclisin doğrudan muhatabı Erkan-ı Harbiye Vekili olduğundan, Mustafa Kemal Paşa'ya yöneltmek istenen eleştiriler İsmet Bey üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.

Ali Fuat Paşa'nın başarısız Gediz Harekatı'nın ardından Moskova'ya elçi olarak gönderilmesi ve akabinde İsmet Bey'in Batı Cephesi Komutanlığı'na getirilmesi düzenli ordunun kurulması adına ilk adımı oluşturmuştur (İnönü, 2018: 205). Atatürk'e göre askeri anlamda bu değişiklik önemli ve gereklidir. Nitekim yine ona göre Gediz Savaşının göstermiş olduğu can sıkıcı sonuçlardan biri de Ali Fuat Paşa'nın komutanlık etkisi ve erkinin sarsılmış olmasıdır. Batı Cephesi disiplinli ve incelikli bir çalışma istediğinden İsmet Bey'in bu cepheye komutan olarak atanması uygun bir önlem olmuştur (Atatürk, 2018: 401). 9 Kasım 1920'de ikiye ayrılan Batı Cephesi'nin güney cephesine Refet Bey atanırken kuzey cephesine ise İsmet Bey tayin edilmiştir (CA, 30.18.1.1/1.18.13; Türk İstiklal Harbi 2-3, 1999: 38). İsmet Bey yeni göreviyle birlikte nizamsız teşkilata son vermek kararındadır. Bu konuda önündeki en büyük engel Çerkez Ethem meselesi olmuştur. Fakat Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, Meclisin de

kısmen muhalefetine rağmen bu sorunu ne pahasına olursa olsun çözmek konusunda anlaşmışlardır (Atatürk, 2018: 402). Nitekim Meclis muhalefетinin bir nedeni de milis kuvvetlerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte eline ordu gücünü de alan Mustafa Kemal Paşa ile mücadele edilemeyeceği düşüncesi olmuştur (Atay, 2010: 333). İkili 5 Aralık 1920 tarihinde Ankara ve İstanbul heyetleri arasında gerçekleşecek olan Bilecik Görüşmesi'nden¹⁰ bir gün evvel Ethem meselesi hakkında görüşmüşlerdir. Ethem'in Eskişehir'de trenden ayrılması üzerine kardeşi ile görüşülmüş ve göz dağı verilmiştir (İnönü, 2018: 220). Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa yan tutmayan tarafsız bir lider gibi görünse de askeri konuda otoritenin İsmet Bey olduğunun bir kez daha altını çizmiştir (Atatürk, 2018: 415).

Mustafa Kemal Paşa açısından değerlendirildiğinde Çerkez Ethem meselesinde İsmet Bey'e verdiği desteği duygusal nedenlerden çok akılcı gerekçelere bağlamak gerekmektedir. Mustafa Kemal Paşa her ne kadar Meclis başkanı olsa da ordu içerisindeki kontrolünü kaybetmek istememektedir. Bu kontrolü kendi adına sağlayacak ve güvenebileceği kumandan ise İsmet Bey'dir. Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey'in otoritesinin sarsılması kendi otoritesinin sarsılması demektir. Yine de sorunu silahlı çatışma olmadan halletmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, 23 Aralık 1920'de Kütahya'ya bir heyet göndermiştir. Her ihtimale karşı İsmet Bey'i ikaz ederek bu heyete katılmasını engellemiştir (İnönü, 2018: 224). Süreç içerisinde Çerkez Ethem'in İstanbul Hükümeti'ne sadakatini bildiren telgrafının ele geçirilmesi bu süreci sonlandırmış ve Ethem üzerine harekete geçilmiştir (İnönü, 2018: 225). Çerkez Ethem üzerine başlayan bu hareket Birinci İnönü Muharebesi ile aynı anda gerçekleşmiştir (Nadi, 1955: 126).

Sonuçları itibariyle Birinci İnönü Muharebesi, yeni Türk devletinin kuruluşunda önemli bir mihenk taşıdır. İnönü'ye göre askeri açıdan mütevazı bir muharebe olmasına karşın Anadolu'da hükümetin kurulmasına kafi gelmiştir (İnönü, 2018: 233). Aynı zamanda TBMM'nin otoritesinin sağlanması ve düzenli orduya karşı olumsuz ön yargıların giderilmesi adına da önemli bir zafer olmuştur (İnönü, 2018: 234). Çerkez Ethem meselesi, akabinde Mecliste düzenli orduya karşı bir muhalefetin oluşması Mustafa Kemal Paşa'yı siyaseten güçsüzleştirse de bu zafer, onun otoritesinin pekişmesi adına da hayati bir öneme sahiptir. Ordu

¹⁰ Bilecik Görüşmesi'nde Ankara'yı temsilen BMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) Bey, Reşit, Celal (Bayar), Kılıç Ali, Muhittin Baha (Pars), Hakkı Behiç (Bayiç) Beyler, Ertuğrul Grubu Komutanı Kazım (Özalp) Paşa; İstanbul'u temsilen Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa, Bahriye Nazırı Salih Hulusi (Kezrak) Paşa, Büyükelçi Cevat Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kazım (Kadri), Hukuk Müşaviri Münir (Erteğün) Beyler ve Rasathane Müdürü Fatin (Gökmen) Hoca hazır bulunmuştur. Ayrıca Topçu Binbaşısı Hasan, Yaver Naci Ali, Yaver Bahriye Yüzbaşısı Hikmet Beyler de İstanbul'dan gelen heyette yer almıştır. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı (1999). *Türk İstiklal Harbi*. c. 2. Batı Cephesi 3. Kısım. Genelkurmay Basımevi (1999). *Türk İstiklal Harbi*, c. 2, Batı Cephesi 3. Kısım, Genelkurmay Basımevi, s. 7-8. O. AYTEPE (Mayıs-Kasım 2004). "Milli Mücadele'de Bilecik Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 33-34, s. 23-31, s. 28.

açısından ise netice harpleri olmayan bu savaşlar, düzenli ordunun ilk deneyimi ve olgunlaşması adına başlangıç olarak kabul edilebilir (Aydemir, 1966: 165). Batı Cephesi Komutanı savaşa dair Meclis'e bilgi vermek için Ankara'ya döndüğünde Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ve Çerkez Ethem meselesini kastederek büyük meselenin çözüldüğünü söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise birçok meselenin hallolduğunu söyleyerek bu zafere dair duyduğu sevinci göstermiştir (İnönü, 2018: 233).

Nitekim bu zaferin ardından kabul edilen 1921 Anayasası ile yeni bir devletin temelleri atılmıştır ve bunun sağlanmasında İsmet Bey'in rolü büyüktür. Aynı zamanda bu zafer İstanbul Hükümeti'ne karşı da zayıflatılmaya çalışılan otoritenin yeniden sağlanması demektir. Nitekim Londra Konferansı öncesi Mustafa Kemal Paşa tarafından Tevfik Paşa'ya çekilen telgrafta ülkenin yazgısını elinde tutan yegane gücün TBMM olduğu bir kez daha vurgulanmış, toplanacak uluslararası konferans öncesi yetkili tek hükümetin Ankara'da bulunduğunun kabul edilmesini istemiştir (Atatürk, 2018: 437). İnönü'ye göre bu zafer Kuvayı Milliye'ye "*ümit bağlamış, milli harekete karşı çıkmış, padişaha dayanarak isyan etmiş*" kim varsa hepsini bertaraf etmiştir (İnönü, 2018: 235). İsmet Bey ise askeri açıdan mütevazı, fakat sonuçları itibarıyla oldukça değerli bu muharebe ile kendine olan güvenini arttırmış, memleketin mukavemet ruh ve azmini kurtarmıştır (Aydemir, 1966: 174). Atatürk, Birinci İnönü Muharebesi sonucu için "*pek çok şey kurtarılmıştır*" demesinin ardından düzelterek şöyle tamamlamıştır: "*Hayır, her şey kurtarılmıştır*" (Atay, 2010: 356). Bu zaferin ardından Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey, Meclis tarafından livalığa terfi ettirilmiştir. (TBMMZC, 13 Ocak 1921: 286)

Batı Cephesi Komutanı olarak İsmet Bey'in diğer önemli sınavını İkinci İnönü Muharebesi oluşturmaktadır. 23 Mart 1921'de başlayan Yunan taarruzuna karşı 27 Mart'ta Söğüt-Karaköy Hattına varan Türk ordusu, 31 Mart tarihinde saldırıya geçmiş ve aynı günün gecesinde Yunan birlikleri çekilme kararı almıştır (Belen, 1973: 310-314; Hakimiyet-i Milliye, 1 Nisan 1921: 1). İkinci İnönü zaferinin ardından Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey'e çektiği telgrafta, ona milletin kötü kaderini yenen bir kumandan olarak hitap etmesi, İsmet Bey'in de cevabi telgrafında Mustafa Kemal Paşa'nın milletin maddi manevi gücünü harekete geçirdiğinden söz etmesi ikili arasındaki saygı ve sevginin, aynı zamanda zaferden duyulan sevincin bir göstergesidir (Ağaoğlu, 1964: 145-146; Atatürk, 2018: 456).

Ancak Eskişehir-Kütahya Muharebelerinde alınan mağlubiyet Meclis'in varlığını tehdit ederken aynı zamanda Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar için de zor bir sürecin başlangıcını

oluşturmuştur. 18 Temmuz 1921’de Karacahisar’daki karargaha giderek vaziyeti yakından inceledikten sonra İsmet Paşa’ya Sakarya Nehri’nin doğusuna çekilmesine dair direktif veren, zaman kazanma ve orduyu toparlama gayesiyle hareket eden Mustafa Kemal Paşa, yaşanacak gerginliğin farkına o esnada da sahiptir. Nitekim İsmet Paşa’ya söylediği “*Ordu Sakarya doğusuna çekilmelidir. Bunun kamuoyunda yaratacağı sarsıntıyı kazanılacak başarı ile giderebiliriz. Biz askerliğin gerçeğini yapalım, diğer sakıncalara dayanırız*” sözleri bunu özetler niteliktedir (Belen, 1973: 333-334; Atatürk, 2018: 474). Askeri manada gerekenin yapıldığı bu savaşın sonrasında siyaseten yaşanan tartışmalara karşı baş edebilmek adına büyük çaba sarf eden isim de özellikle Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Şöyle ki o süreçte Meclis tartışmalarına bizzat dahil olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mustafa Kemal Paşa’nın, Meclis’in İsmet Paşa’ya hücumlarına karşı kendisini siper ettiğini ifade etmiştir (Karaosmanoğlu, 2018: 37). Bunun üzerine muhaliflerce dile getirilen siyasi tarizler yeniden Mustafa Kemal Paşa üzerinde toplanmıştır (İnönü, 2018: 249).

İnönü zaferlerinin ardından kaybedilen Eskişehir-Kütahya Savaşı’nın sonrasında İsmet Paşa’nın askeri yeterliliği birçok isim tarafından sorgulanmıştır. Nitekim Tevfik Bıyıklıoğlu’nun raporlarına dayanarak yapılan bu değerlendirmelerde İsmet Paşa’nın askeri kabiliyetsizliklerinin ortaya çıktığı ve Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Paşa’nın müdahaleleriyle durumun düzeltilebildiği ifade edilmiştir (Gürkan, 1973: 70). Hal böyle dahi olsa ordunun durumu, teçhizat eksiklikleri gibi bir savaşta komutanın ihtiyaç duyacağı birçok yan etmeden yoksun girilen bu savaşlarda alınan kötü sonuçlar bu etmenler göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Nitekim kaybedilen bu savaşın hikayesini Kazım Özalp’ten dinleyen Aydemir, Özalp’in “*bu muharebe kazanılamazdı, kim olsa kaybederdi*” dediğini ifade etmektedir (Aydemir, 1966: 175). Değerlendirmeler ne yönde olursa olsun, İsmet Paşa’yı yalnızca bir savaş ile değerlendirmek doğru sonuçlar doğurmayacaktır. İsmet Paşa’nın askeri kariyerinde Enver Paşa, Ahmet İzzet Paşa ve sonunda Mustafa Kemal Paşa gibi birçok lider tarafından başarılı bir yardımcı ve iyi bir kurmay asker olarak değerlendirildiğini unutmamak gerekmektedir.

Eskişehir-Kütahya Muharebelerinin ardından yaşanan bir diğer gelişme de Mustafa Kemal Paşa’nın 5 Ağustos 1921’de oylamaya katılan 184 mebusun oybirliği ile başkomutanlığa getirilmesi olmuştur. Aynı tarihte İsmet Paşa’nın istifası üzerine 183 kişinin kabulüyle Fevzi Paşa Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi olurken 167 oyla da Refet Paşa Müdafaa-i Milliye Vekilliğine seçilmiştir (TBMMZC, 5 Ağustos 1921: 19-21; İrade-i Milliye, 8 Ağustos 1921: 1). Başkomutanlık Kanunu ile Mustafa Kemal Paşa geniş yetkilere sahip olmuştur. Mustafa Kemal

ve İsmet Paşalar başından beri çekilen sıkıntıların sonucunda seferberlik ilanını bu yetkiye dayanarak çıkartabilmişlerdir. Nitekim İnönü'ye göre müzakere, konuşma yahut anlaşma ile seferberlik ilanının mümkün olmadığı o güne değin birçok kez tecrübe edilmiştir (İnönü, 2018: 245). O dönem içerisinde bu yetkilerin Meclis'te endişe yarattığını da belirtmek gerekmektedir. Fakat süreç ve durumun nazikliği Meclis'te ve muhaliflerce bu kanunun kabulünde etkili olmuştur (İnönü, 2018: 250). Başkomutanlık Kanunuyla birlikte Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi öncesinde ayrıldığı askerlik vazifesine dönmüştür. Başkomutan olarak ilk sınavı ise Sakarya Meydan Muharebesi olmuştur. Sakarya Zaferinin ardından Başkomutanlık yetkileri uzatılmış ve Türk Ordusu için taarruz hazırlıkları dönemi başlamıştır. İnönü'ye göre Başkomutan ve Genelkurmay Başkanı'nın cephede bulunması ordunun moralini yükseltmiş ve muharebenin enerji ile idare edilmesinde büyük rol oynamıştır. Taarruz hazırlıkları yaklaşık olarak bir yıl sürmüştür. Bu süreç içerisinde siyasi vaziyet hem Mustafa Kemal Paşa hem de ordu açısından oldukça zor bir hale gelmiştir (İnönü, 2018: 252, 258). Nitekim Meclis içerisinde ordunun taarruz gücüne sahip olmadığı ve bu nedenle belirsizliğin hakim olduğu yönünde yapılan muhalefet Mustafa Kemal Paşa'yı oldukça sınırlendirmiştir (Atatürk, 2018: 508).

Bozulan maneviyat havası içerisinde muhalefet tahammül edilemeyecek seviyelere ulaşmıştır ki Meclis içerisinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kuruluşu bu günlere rastlamaktadır (Atatürk, 2018: 466). Grup tüzüğü'nün ikinci maddesinden kuşkulananlardan biri de Kazım Karabekir Paşa'dır. İsmet Paşa ise cephede bulunduğundan bu siyasi tartışmalardan uzakta kalmıştır. Birinci Ordu Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın İsmet Paşa'yı şikayeti üzerine Mustafa Kemal Paşa bir kez daha İsmet Paşa'dan yana tavır takınmıştır. İstiklal Mahkemesine verilen Ali İhsan Paşa'yı ise İsmet Paşa kurtarmıştır (İnönü, 2018: 265). Meselenin temelinde Atatürk'ün sınıf arkadaşı ve sınıfın da birincisi olan Ali İhsan Paşa'nın maaş alınmadığı ve erlerle beraber karavanadan yenildiği bir süreçte buna aykırı hareket etmesi de önemli rol oynamıştır (Uğur, 2010: 19-20). Ali İhsan Paşa'nın ardından bir süre yerine Birinci Ordu Kumandanı aranmıştır. Birçokları İsmet Paşa'nın emrinde çalışmak istemeyerek bu görevi kabul etmemiştir (İnönü, 2018: 266). Sürecin hassaslığı dikkate alınırsa Mustafa Kemal Paşa bu konuda dahi İsmet Paşa'yı desteklemekten vazgeçmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa Haziran 1922'de taarruza karar vermiş ve bu kararı Batı Cephesi Komutanı, Genelkurmay Başkanı ve Milli Müdafaa Vekili ile paylaşmıştır (Atatürk, 2018: 510). Garp Cephesi Karargahında Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalar tarafından 26 Ağustos taarruz tarihi olarak kararlaştırılmış ve bu tarihteki topçu manevraları nedeniyle Mustafa Kemal Paşa İsmet Paşa'yı defalarca tebrik etmiştir. 30 Ağustos'ta Fevzi Paşa ile İsmet Paşa'nın

fikirlerini Çalköyü civarında alan Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın fikrine uygun harekete karar vermiş ve ordu Uşak'a doğru ilerlemiştir (Bilgehan, 1994: 97-98). Bu tarihte düşman güçleri mağlup edilerek düşman ordusu başkomutanı General Trikopis tutsak edilmiştir (Atatürk, 2018: 517).

1.3. Mudanya Mütarekesi'nden Lozan Barış Görüşmelerine İsmet Paşa'nın Diplomatik Duruşu ve TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa

Büyük Zaferin ardından 23 Eylül 1922 günü İşgal Devletleri dış işleri imzasıyla gelen savaşın durdurulması ve barışla ilgili notaya 29 Eylül 1922 tarihinde verilen cevapta ateşkes görüşmeleri kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ateşkes görüşmelerinde Türk Heyetinin temsili için İsmet Paşa'yı uygun görmüş ve delege olarak atamıştır (Atatürk, 2018: 520). Mütareke yeri ve tarihine de kendisi karar veren Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile görüşmelerde üstünde durulması gereken konuları özellikle anlatmıştır (Bilgehan, 1994: 100, 102). Mudanya Ateşkes Görüşmelerine İngiltere'yi temsilen General Harrington katılırken Fransa adına General Charpy ve İtalya için de General Monbelli katılmıştır (Atatürk, 2018: 520). Mütareke konferansı için Mustafa Kemal Paşa tarafından mevcut askeri duruma hakim bir generalin tercih edildiği görülmektedir. Nitekim İşgal devletleri de temsilci tercihlerini bu stratejide belirlemiştir. Türk tarafında ise birçok üst rütbeli subay içerisinde İsmet Paşa'nın tercih edilmesinde birkaç neden ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki mütareke ve barış hazırlıklarına dair yakın geçmişte İsmet Paşa'nın edinmiş olduğu tecrübelerdir. Diğerleri ise Milli Mücadelenin başından itibaren yürüttüğü Erkan-ı Harbiye Vekilliği ve Batı Cephesi Komutanlığı gereği askeri duruma en hakim adayın kendisi olmasıdır. Nitekim İsmet Paşa'nın böylesine önemli bir diplomatik göreve seçilmesi, onun aynı zamanda barış sonrası devam edecek olan siyasi misyonu adına önemli basamak oluşturması açısından oldukça önemli olmuştur (Aydemir, 1966: 201). Nitekim Kılıç Ali'ye göre Mustafa Kemal Paşa, ileride gerçekleştireceği devrimlerde İsmet Paşa'nın kendisine yardımcı olacak iyi bir devlet adamı olacağını sezmiş ve bunu düşünerek onu hazırlamak istemiştir (Turgut, 2010: 178). Öte yandan Eskişehir Kütahya Muharebeleri sonrasında İsmet Paşa'ya karşı oluşan negatif görüşleri giderebilmek adına da böyle bir kararın verilebilmiş olması muhtemeldir.

Yapılacak mütareke öncesi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa sulhun bir an evvel sağlanması konusunda hemfikirdirler. Sulh, sadece onlar için değil, yaklaşık olarak on beş yıldır süren savaşı ve onun etkilerini hisseden Anadolu halkı için de büyük bir özlemdir. Trakya'nın kurtarılması ve Yunanların bu bölgeden çıkarılması mütareke adına belirlenen ilk hedef olmuştur (İnönü, 2018: 304). 3-11 Ekim 1922 tarihleri arasında Mudanya'da gerçekleşen ve 11

Ekim'de 14 madde üzerinde anlaşılarak imza edilen mütareke görüşmelerini (TBMMZC, 11 Ekim 1922: 350-352) Mustafa Kemal Paşa Ankara'dan takip etmiştir. İnönü'ye göre onun Ankara'ya dönüşündeki temel gerekçe Mecliste siyasi bir mücadelenin ortaya çıkması olmuştur. Bu siyasi mücadele ile Mustafa Kemal Paşa idaresini kontrol altına almak isteyenlerin Meclis içerisindeki faaliyetleri kastedilmektedir (İnönü, 2018: 312). Fakat ikili arasında mütareke görüşmeleri süresince haberleşme devam etmiş, İsmet Paşa görüşülen konular ve gelişmeler hakkında Mustafa Kemal Paşa'yı düzenli olarak bilgilendirmiştir (İnönü, 2018: 305). Örneğin 4 Ekim 1922'de İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği şu telgrafla Mudanya'daki gelişmeleri rapor etmiştir:

“Sabahleyin İzmir'den Franklin ile takarrür eden projemizi verdik. Franklin ile hararetli ve uzun görüştük. Diğer mukabil proje ile içtimaa geldiler. Sureti atide münderiç taklifat yaptılar. Buna münakaşa ve tahlil ettik ve itilaf kıtaatı ile münasebatın tanzimi için madde ilavesini söyledim. Birçok mevad tashih olundu. Atideki mevadı esasiye muğlak kalmıştır. Evvela Yunanlılarla tatili muhasemat maddesiyle her nevi kıtaat hareket ve sairenin durdurulması mealinde olan maddeden Yunanlılarla kat-ı muhasemat fıkrası kabul edilecek mi. Fakat bu sebeple kıtaat hareketini durdurmaya sebep görmediğimi söyledim. Birçok mülahazatı askeriyeden sonra İngiliz bu meseleyi itilaf kıtaatı ile Türk kıtaatı arasında münasebatın tanziminden sonra kabul edilebileceğini ve bu babta bir proje teklif eyleyeceğini söyledi. Saniyen Trakya'ya gidecek jandarma kuvvetlerimizin miktarını zirk ve tahdit etmek esasını kabul etmedim. Tekrar görüşülecek. Salisen Trakya'ya gönderilecek yedi tabur kadar itilaf kıtaatının bir ay kadar yerlerinde kalacağı alelittlak tasrih ediyorlar.

Memleket tarafımızdan peyderpey tesellüm edildikçe itilaf komisyonlarıyla beraber itilaf kıtaatının çekilmesi icap edeceği ve işgal içinde bir idare-i muvakkat zaman için olsa da tecviz olunamayacağını söyledim. Yarına kaldı. Rabian Yunanlıların çekilecekleri hat Bulgar hududuna kadar Meriç ve bu tasrih edildi. Edirne ifadesiyle Karaağaç İstasyonu ve cenubunda tabyeler hattına kadar olan araziye Edirne'den addettirmeye çalışıyorum. Meriç garbine herhangi bir suretle geçmeyi kat'iyen reddediyorlar. Hamisen yapacağımız protokol hükümetler tarafından tasdik olunduktan sonra mevki meriyete konacağı maddesine cevaben meriyet zamanına kadar hareketi askeriyemizin serbest olması tabii olduğunu ifade ettim. O zamana kadar hareketin muattal kalmasını İngiliz teklif etti. Kabul etmedim. Bundan münakaşatı medide çıktı. Ve endişe ettiğini söyledi. Bir hadise çıkmaması için şimdiye kadar evamiri lazıma verilmiş olduğunu ve ancak avans olarak verdiğimiz tevkifi hareket maddesi Mudanya Konferansı'yla hitam bulmak fenni ve zaruri olduğunu ifade eyledim. Üç gün zarfında hükümetlerce tasdik fikri dermeyeran olundu. Mesele muallaktır. Müttefikler aralarında uzun uzun görüştüler. Yarın saat 11 evvelde konferans ve daha evvel İngiliz generali ile mülakat olacaktır. Konferans suhuletle ve müspet bir hedefe doğru müteveccih değildir. İngiliz mühim ve bize zararlı maddeleri Trakya idaresini işgal ve kontrol altında koymak temayülündedir.” (Şimşir, 1981: 333-335).

Mütarekenin imzalanması iki isim tarafından da sevinçle karşılanmıştır. Herhangi bir muharebe çıkmadan Türk Heyeti istediği neticeyi almış, sulh adına önemli bir engel ortadan kaldırılmış, İsmet Paşa içinse askeri başarılarının ardından diplomasi alanından vermiş olduğu bu ilk sınav başarıyla sonuçlanmıştır (İnönü, 2018: 314).

Mütarekenin ardından barış görüşmelerinin İsviçre'nin Lozan kentinde gerçekleştirilmesi karara bağlandıktan sonra, konferansa gidecek Türk heyetine kimin başkanlık edeceği sorunu gündeme gelse de kısa süre içerisinde çözüme kavuşturulmuştur. Bu sorunun çözümünde Mustafa Kemal Paşa'nın Türk heyetinin başkanının kim olacağına dair önceden vermiş olduğu kararın etkisi büyüktür. Milli Mücadele'nin ardından gerçekleştirilecek barışın temsilcisi olmak anlamına gelen bu göreve İsmet Paşa başlangıçta ilgi göstermemiştir

(İnönü, 2018: 314). Konferansa gidecek delegelerin başkanlığı için ön plana çıkan en önemli ve doğal aday Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey olmasına karşın, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey başkanlığında gidecek bir kurulun başarılı olacağına inanmamaktadır. Ona göre delegeler kurulu başkanı İsmet Paşa olmalıdır (Atatürk, 2018: 522).

Mustafa Kemal Paşa'nın böylesine önemli bir görevde İsmet Paşa'yı tercih etmesinde İsmet Paşa'nın cephe hizmetleri, lider ile uyumu ve Mudanya Mütarekesi performansı gösterilebilir (Kocahanoğlu, 2018: 379). Nitekim Mustafa Kemal Paşa da bu tercihte bulunurken Mudanya görüşmelerini ve İsmet Paşa'nın buradaki hareket tarzını yeniden incelemiş, aynı zamanda Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in konuya dair fikirlerine başvurmuştur (Atatürk, 2018: 52). Ayrıca Cebelibereket Mebusu İhsan (Eryavuz) Bey ile de görüşen Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in Lozan'a gitmek istemesine karşın kendisinin İsmet Paşa'yı uygun gördüğünü ve fakat bunu Rauf Bey'e onu kırmadan nasıl anlatacağını bilemediğini söylemiştir. Konferansa Mustafa Kemal Paşa'nın gitmesi gerektiğini düşünen İhsan Bey, İsmet Paşa'nın Mudanya'da başarılı olmakla birlikte Lozan'da sadece askeri sahada konuşulmayacağını, Osmanlı Devleti'nin altı yüz yıllık muhasebesinin yapılacağını, anlaşmalara ait hukuk, siyaset, iktisat, idare, maliye konularının halledileceğini belirterek İsmet Paşa'nın bunlarda başarılı olabileceğinden yana kuşkuludur. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği yanıt neden Lozan'a İsmet Paşa'nın gönderildiğini de göstermektedir:

“İsmet Bey fikir ve kararlarının isabetine kani olduğu üstlerinin verdiği direktife bağlı kalır ve yalnız o direktif dahilinde çalışmasını bilir ve başarılı olur... Eğer müzakere onu aldığı direktif haricine çıkarmak isterse; daha evvel ve mutlaka bizi haberdar eder, o nokta hakkında yeni direktif ister. Bu Heyet-i Temsiliye başında İsmet Paşa bulunursa, şahsen ben orada bulunuyordum gibi müzakerelere selamette ve arzu dahilinde idare edileceğine itimat ederim” (Eryavuz, 2014: 298-299).

Bu fikir bağlamında kararını İsmet Paşa'ya bildiren Mustafa Kemal Paşa kendisinden delegeler kurulu başkanlığı yapmasını istemiştir. İsmet Paşa durum karşısında askerliğini öne sürerek affını istese de Mustafa Kemal Paşa'nın kararlı tavrını bir emir sayarak kendisine verilen görevi kabul etmiştir (Atatürk, 2018: 522). Ardından Hariciye Vekilliği görevinden istifa eden Yusuf Kemal Bey'den sonra İsmet Paşa'nın bu göreve getirilmesi Meclis'te 20 çekimsere karşı 155 oyla kabul edilmiştir (TBMMZC, 26 Ekim 1922: 208; İnönü, 2018: 315; Hakimiyet-i Milliye, 27 Ekim 1922, s:1).

Bu gelişmenin akabinde İsmet Paşa Lozan'a gidecek heyetin başkanlığına seçilmiş, Hasan Saka ve Rıza Nur Beyler de diğer murahhaslar olarak belirlenmişlerdir (İnönü, 2018: 317). Bu isimlerden ayrı Reşit Saffet Bey genel sekreterliği üstlenmiş olup 21 müşavir, iki basın müşaviri, 10 tercüman da delegeler arasında yerini almıştır (Belen, 1973: 529). İsmet Paşa, Lozan'da konferans başlamadan önce Paris'e geçerek Hariciye Vekili sıfatıyla ABD ve

Avrupa’da mevcut olan tüm Osmanlı elçilik ve konsolosluklarını geçici kaydıyla o zaman Ankara Hükümeti’nin Batı Avrupa’daki en güçlü temsilcisi olan Paris Mümessili Ahmet Ferit (Tek) Bey’e bağlamış; böylece Ankara Paris Mümessilliği vasıtasıyla Osmanlı hariciyesini teslim almıştır (Şimşir, 1996: 170-171).

Lozan görüşmeleri 21 Kasım 1922’de başlamıştır. Üç dört senelik sorunların değil, yüzyıllık hesapların görüldüğü bu görüşmeler ne Mustafa Kemal Paşa ne de İsmet Paşa için hiç de kolay geçmemiştir (Atatürk, 2018: 535). Bu görüşmeler ve doğuracağı sonuçlar aynı zamanda Milli Mücadele liderleri arasında ilk ayrılıkların başlangıcı olacak, ayrılıklar Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa’yı daha da yakınlaştıracaktır. Görüşmeler esnasında da ikili arasında iletişim sürekli devam etmiştir. İsmet Paşa’nın tartışılan sorunlardan bunaldığı bir dönemde Mustafa Kemal Paşa’ya çekmiş olduğu bir telgraf iki isim arasında diplomatik dilin dışında yakın bir dostluğun göstergesi olması açısından önemlidir. İsmet Paşa bu telgrafta “*Aziz kahramanım, reisim, kardeşim. Anadolu’da aylarca görüşemediğimiz zamanlar olmuştu. Ama kendimi bu kadar uzak ve sizi istediğim zaman bulamaz görmemiştim. Sizinle buluşmak ve görüşmek ihtimali bile bizlerin en büyük kuvveti olduğunu bir daha tecrübe ediyorum*” derken (Kocahanoğlu, 2018: 382), bir diğer telgrafında ise “*Benim güzel şefim, sevgili kumandanım, seni ne vakit göreceğim. Çok laubaliliğimi affet, çok tahassürüm. Kelimeler çok eksik ve içim hiç tatmin edilmemiştir*” (Kocahanoğlu, 2018: 383) sözlerine yer vermiştir.

Bu telgraflar şüphesiz İsmet Paşa’nın yaşadığı zorlu süreci ve bu süreçte manevi bir destek olarak gördüğü Mustafa Kemal Paşa’ya olan sevgi ve güvenini anlamaya yardımcı olmaktadır. Telgraflarda Meclis Başkanı ile Delegeler Heyeti Başkanının yazışmalarından ziyade, iki dost arasında gerçekleşen samimi ve içten görüşmeler ön plana çıkmaktadır. Mustafa Kemal Paşa’nın İsmet Paşa’ya da görüşmelerin olumlu sonuçlanacağına da güveni tamdır (Atatürk, 2018: 548). Ayrıca İsmet Paşa’ya yönelik olarak Lozan’da gerçekleştirilmesi düşünülen suikastlerden de kendisini Mustafa Kemal Paşa haberdar etmiştir. Yaklaşık on askeri, koruma olarak beraberinde Lozan’a götüren İsmet Paşa’ya konferansın henüz ikinci gününde Mustafa Kemal Paşa, Çerkez Ethem’le kardeşleri Reşit ve Tevfik ile Kuşçubaşı Eşref’in İsviçre’ye geçtikleri ve suikastte bulunma olasılığının bulunduğunu, bundan dolayı İsviçre Hükümetine müracaat edilerek bunların tutuklanıp sınır dışı edilmesinin sağlanmasını istediği bir telgraf çekmiştir ki 13 Ocak 1923’te de ikinci bir telgrafla yine Çerkez Ethem ile Kuşçubaşı Eşref’in İsviçre’ye gittiğine dair bilgilendirme yapmıştır (Şimşir, 1996: 171-172).

Barış görüşmeleri, İngiliz ve Fransız temsilcilerin hükümetleriyle görüşmek niyetiyle ülkelerine dönmeleri üzerine kesintiye uğramıştır. Cebesoy; İngilizlerin konferansın ilk

döneminde Türk Heyetini yıldırma politikası izleyip verilecek bir ara ile de İstanbul ve Boğazlar'daki işgal askerleri vasıtasıyla Anadolu'yu usandırarak konferansın ikinci döneminde çıkarlarına göre anlaşmaya varmak istemeleri gayesiyle hareket ettiklerini ve bu doğrultuda da görüşmelerin kesildiğini belirtmektedir (Cebesoy: 2007: 288-289). Nitekim bu plan, İşgal devletlerinin Türk heyetine verdikleri tasarının, özellikle adalet, maliye ve iktisat konularında bağımsızlığı yok edici koşullar içermesinden de anlaşılmaktadır. Türk heyeti, bu tasarıya karşılık anlaşılan konularda imza atılmasını talep etmiş fakat bu istek kabul edilmemiştir. Hem İşgal devletleri hem de Türk Hükümetince konferans dağılmış değil, anlaşılamayan konular nedeniyle ertelenmiştir (Kocahanoğlu, 2018: 385). Fakat bu erteleme iç politikada birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Atatürk'e göre Meclis içerisindeki muhalifler bu durumu kendi siyasi amaçları için bir araç olarak görmüştür (Atatürk, 2018: 548). İsmet Paşa ise bu süreçte yurda geri dönmüş, İstanbul'da kısa bir süre kaldıktan sonra Ankara'ya hareket etmiştir. Ankara'ya geçmeden önce Mustafa Kemal Paşa ile Eskişehir'de görüşme talebi doğrultusunda Lozan'dan gönderdiği telgraf¹¹ üzerine İzmir İktisat Kongresi'nden dönen Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ile Eskişehir'de buluşmuştur (İnönü, 2018: 365; Karasan, 2020: 194).

Şüphesiz Lozan Konferansı'na dair gerçekleşen bu görüşme neticesinde, üç isim fikir birliğine vararak Ankara'ya, Meclis'e hareket etmişlerdir (İnönü, 2018: 367). Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa'nın konferansa dair Meclis'e açıklama yapmadan önce Mustafa Kemal Paşa ile buluşması birçok eleştiriye neden olmuştur. Muhaliflerce gerçekleştirilen bu tenkitler bir noktadan sonra Mustafa Kemal Paşa'yı hedef almış, onun idaresinin sulhu gerçekleştiremeyeceği şekline bürünmüştür (İnönü, 2018: 369). Tüm bu siyasi hücumlara rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın delegeler kuruluna ve özellikle İsmet Paşa'ya olan desteği devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, delegeler kuruluna verilecek manevi kuvvet ve çalışmalarının devamının sağlanmasını sulhun gerçekleşmesi adına elzem görmektedir (Atatürk, 2018: 548; Bilgehan, 1994: 109). Nitekim ciddi bir muhalefete rağmen İsmet Paşa'nın yeniden Lozan'a gönderilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın bu desteği sayesinde mümkün olmuştur (İnönü, 2018: 371). Nihayetinde 18 Nisan 1923'te İsmet Paşa ikinci görüşmelere katılmak için Lozan'a hareket etmiştir (BOA, HR. İM../18.45).

¹¹ İzmir İktisat Kongresi'nin açılışında konuşma yapmakta iken gelen telgraf üzerine Mustafa Kemal Paşa, "Muhterem arkadaşlarım aldığım telgraf sulh murahasınız İsmet Paşa'dandır. Sulhu imzalayamadan avdet etmiş ve bu akşam Eskişehir'de buluşmamızı istemektedir. Bunun için Kazım Karabekir Paşa hazretlerini yerime bırakarak aranızdan üzülerək ayrılıyorum" şeklinde açıklama yaparak İzmir'den ayrılmıştır. Bkz. M. D. Karasan (2020). *Paşam Nereye Kadar Çekileceğiz? Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi Hatıraları*, Haz. Şeref Karabağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 194.

İsmet Paşa, Lozan'a hareket etmesinden dört gün sonra, suikast düzenlenebileceğine dair ilk dönemde olduğu üzere yine Ankara tarafından haberdar edilmiştir. Rauf Bey'in 22 Nisan'da çektiği telgrafta Yunanistan'da tertiplenen bir planla İsmet Paşa ile Refet Paşa'ya Kıbrıslı Mamapoli takma isimli birinin suikast düzenlemek için Lozan'a geleceği istihbaratına ulaşıldığından güvenlik önlemlerinin artırılıp İsviçre Hükümeti'ne durumla ilgili bilgi verilmesi istenmiştir. 10 Nisan'da Rusların kaldığı otelin basılarak Rus Delegesi Vorovski'nin öldürülmesinden¹² sonra da yine Rauf Bey önce İstanbul'daki Müttefik temsilcileri vasıtasıyla Lozan'daki delegelerinin korunmasını talep etmiş ve İsmet Paşa'ya da yapılabilecek başka bir şey varsa kendisinin bildirilmesini istemiştir. İsmet Paşa tarafından Rauf Bey'e 13 Mayıs'ta cevaben teşekkür telgrafi çekilmiştir ki hemen ertesi gün Rauf Bey'in İsmet Paşa'ya ve Türkiye'nin Paris Temsilciliği'ne gönderdiği telgraftan yeni bir suikast hazırlığının daha öğrenildiği de görülmektedir:

“Almanya'daki Taşnak ve Hınçak Merkez-i Umumilerince iki grubun İsviçre'ye izam edildikleri, keza Almanya'da bulunan Çerkez Ethem'in İsviçre'ye geçtiği mevsuk kaydıyla bildiriliyor. İcap edenler nezdinde derhal nazar-ı dikkat-i celp ile teşebbüsatta bulunmanızı ve neticenin sür'atı iş'arı mercudur”

Bu gelişme üzerine Fransa ve İsviçre tarafından bulunulan girişimlerle koruma tedbirleri arttırılmış, görüşmeler yoğun önlemler altında gerçekleşmiştir (Şimşir, 1996: 172-174). Rauf Bey'in İsmet Paşa ile konu üzerinde sürekli temasta bulunması Lozan sürecinde mühim bir olay olarak görülmelidir. Öte yandan Lozan görüşmelerinin ikinci bölümü aynı zamanda Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa ile Hükümet Başkanı Rauf Bey arasında bir anlaşmazlığı da başlatmıştır. Delegeler Kurulu içerisinde yer alan Rıza Nur'a göre aslında bu anlaşmazlıkların başlangıcı barış görüşmeleri henüz başlamadan, Lozan'a götürülmek istenen bir hariciye katibinin gidişine Hükümet Başkanı Rauf Bey'in izin vermemesi üzerine gerçekleşmiştir (Nur, 1968, c. 3: 976). Atatürk'e göre bu anlaşmazlığın nedeni Rauf Bey'in İsmet Paşa'nın görüşmeleri yönetiş biçiminden memnun olmaması, dahası İsmet Paşa'yı geri çağırarak düşüncesine kapılmış olmasındandır. Bu güvensizlik iki isim arasında karşılıklı olmuştur. İsmet Paşa da kendisine verilen yönergelerden Mustafa Kemal Paşa'nın haberi olmadığı kaygısına düşmüştür. Anlaşmazlığın temel gerekçelerinden biri olarak Yunan onarımı konusu ön plana çıkmaktadır. Bu onarıma karşılık İsmet Paşa'nın Karaağaç'ın kabul edilmesi önerisi Rauf Bey

¹² Konferansın ikinci kısmının başladığından ilk olarak SSCB haberdar edilmemiş, Roma Büyükelçisi Vorovski'nin girişimiyle durum öğrenilmiştir. Esasen Müttefikler birinci dönemde yarım kalan Boğazlar meselesinin görüşülmesi esnasında Rusların Lozan'da olmasını uygun görmedikleri için kendilerini bilgilendirmemişlerdir ve İsviçre'den ayrılacağı gün kaldığı otelde öğle yemeği yerken SSCB Roma Büyükelçisi Vorovski öldürülmüştür. Bu nedenle Lozan Antlaşması'ndaki SSCB imzası 14 Ağustos 1923'te Roma elçisi Yordanski tarafından Roma'da atılmış, kendilerinin ve Türkiye'nin güvenliği için ve Batı'nın yapabileceklerinden haberdar olabilmek amacıyla Boğazlar Komisyonu'nda yer almayı Ruslar kabul etmiştir. Bkz. M. Barlas (19 Kasım 1967). Hemingway'in Gözüyle Atatürk Türkiye'si. *Cumhuriyet*. s. 4.

tarafından kabul edilmemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise bu anlaşmazlıkta İsmet Paşa'nın önerisini daha akla yatkın bulmuştur (Atatürk, 2018: 578, 580). Fakat mevcut nazik durum gereği tarafsız bir hakem rolü üstlenerek her iki tarafa da eşit mesafede duran Mustafa Kemal Paşa hem İsmet Paşa'nın önerisini kabul ettirmek, hem de Bakanlar Kurulunun çalışmasını sürdürmek amacındadır (Atatürk, 2018: 582). Konferans sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın takındığı tavır Lozan'da başarılı olunmasında temel faktördür. Öyle ki bu durumu Cebesoy başkanlığını üstlendiği gizli celse oturumlarındaki görüşmelerden ve tartışmalardan hareketle *“bu çetin sulh mücadelesinde hiçbir murahhas heyetimiz ve hükümetimiz, arkasında Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun kudretli reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa bulunmamış olsaydı muvaffak olamazdı”* (Cebesoy, 2007: 289) yorumuyla desteklemektedir.

Oldukça yoğun geçen, bir yandan Müttetiklerin tutumları öte yandan iç politik çekişmelerle gerginliğin yüksek olduğu bu dönemde İsmet Paşa 24 Mayıs 1923 tarihli telgrafında hükümet ile olan anlaşmazlığını açık bir şekilde dile getirmiş, uzlaşma sağlanamazsa dönmek kararında olduğunu bildirmiştir. Kendisine 25 ve 26 Mayıs tarihlerinde çekilen telgraflarda onarıma karşılık Karaağaç'ın kabul edildiği bildirilmiş, esas problemlere ilgisi çekilmiş ve anlaşmazlıkların giderileceği söylenmiştir (Atatürk, 2018: 585). Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında gerçekleşen bir diğer sorun ise imza aşamasına gelen antlaşmanın hükümetçe onaylanmasının gecikmesinden kaynaklanmaktadır. Rauf Bey'e göre bu üç günlük gecikmenin nedeni telgraf hatlarının işgal devletleri tarafından kontrol ediliyor olmasıdır (Kandemir, 1965: 103). Atatürk'e göre bu gecikmenin sorumlusu Rauf Bey'dir ve İsmet Paşa'ya haklı görmek gerekmektedir (Atatürk, 2018: 592). İnönü ise böyle bir hadisenin gerçekleştiğinden bahsetmekle birlikte, durumun kırınglık yaratan bir durum olmadığını ve sorunun zamanla sonlandırıldığını ifade etmektedir (İnönü, 2018: 414).

İsmet Paşa onayın gecikmesi üzerine Ankara'nın antlaşma içeriği konusunda kararsız kaldığını düşünmüş ve konunun açığa kavuşturulması adına 18 Temmuz 1923'te Ankara'ya bir telgraf çekmiştir. 19 Temmuz 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından cevaplandırılan telgrafta ise herhangi bir kararsızlığın bulunmadığı belirtilmiş, sağlanmış olan başarının kutlanması için antlaşmanın imza olunduğu haberinin beklendiği yazılarak İsmet Paşa biraz olsun rahatlatılmıştır (Atatürk, 2018: 593). İsmet Paşa'nın 20 Temmuz 1923 günü bu telgrafa cevabı hem onun bu süreç içerisinde ne kadar yıprandığını, hem de sıkıntılı süreci kendisi adına bitiren Mustafa Kemal Paşa'ya olan sevgisini anlamada yardımcı olmaktadır:

“Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine,

Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çaktığım azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana merbutiyetim bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz şefim” (Bilgehan, 1994: 150).

Oldukça yoğun ve gergin geçen konferans dönemi, Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanıp 23 Ağustos 1923'te ise TBMM'de onaylanmasıyla neticelenmiştir (TBMMZC, 23 Ağustos 1923: 282-284). Antlaşmanın imzalanmasının ardından İsmet Paşa ile sorun yaşayan Hükümet Başkanı Rauf Bey İsmet Paşa'yı karşılamak istememiş¹³, bu isteği hükümet başkanlığından çekilmesi kaydıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 10 Eylül 1923: 3; Atatürk, 2018: 596). Bakanlar Kurulu Başkanı ile Delegeler Kurulu Başkanı arasında yaşanan bu anlaşmazlıklar şüphesiz Türkiye siyaseti açısından yeni bir dönemi başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, durumun hassasiyetine uygun hareket ederek iki tarafı da idare etmiş ne delegeler kurulunda ne de hükümet içerisinde bir krizin çıkmasına müsaade etmemiştir. Fakat İsmet Paşa, bu sürecin ardından artık ikinci adam olmuştur (Aydemir,1966: 257).

2 ATATÜRK-KARABEKİR İLİŞKİLERİ

2.1 Harp Okulu'ndan İşgal İstanbul'una Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa (1899-1919)

Mustafa Kemal ile Kazım Karabekir arasındaki ilk ilişkiler Harp Okulu yıllarına dayanmaktadır. 1899'da Mustafa Kemal, 1900'de de Musa Kazım Zeyrek¹⁴ Harp Okulu'na girmiştir ve tanışmalarına Ali Fuat (Cebesoy) aracı olmuştur (Cebesoy, 1997: 44). İki isim Aydemir'e göre bu dönemde mizaç yönünden birbirlerinden oldukça farklıdır. Kazım Karabekir oldukça mazbut bir hayata sahipken, Mustafa Kemal'in okul haricindeki “*kaçamakları ve haşarılıkları*” onda yoktur (Aydemir, 2018: 344). 31 Mart Olayı esnasında Hüsnü Paşa kumandasındaki iki farklı fırkanın kurmay başkanlığını üstlenen Mustafa Kemal ve Musa Kazım Beylerin (Özdemir, Güz 2019: 137) Hareket Ordusu'ndaki tanışıklıkları ordunun Yeşilköy'de durduğu esnanın sonrasında devam edegelmiştir (Semiz, 1997: 191). Bu tanışıklık Birinci Dünya Harbi'nin hazırlık aşamasında dostluğa dönüşmüş, bu süreçte Mustafa Kemal Bey'in Harbiye Nezareti İkinci Şube Müdürlüğü'ne gönderdiği evrakın yanlış yorumlanmasına dair İkinci Şube Müdür Yardımcısı Karabekir'in cevabi yazısını Mustafa Kemal Bey şu içtenlikle yanıtlamıştır:

¹³ İsmet Paşa 7 Ağustos 1923'te Lozan'dan hareket etmiştir. Bkz. BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı. 20.82. 7 Ağustos 1923.

¹⁴ Karabekir, ikameti Zeyrek semti olduğu için öğrenim hayatı boyunca Kazım Zeyrek olarak anılmıştır. Bkz. M. Arslan (Temmuz 2012). Milli Mücadele'de Kazım Karabekir Paşa, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVIII/83, s. 117.

“Kardeşim Kazım Karabekir Bey, mektubunuzu aldım. İkinci Şube Müdür Muavinliğine atanmanızdan gerek sizi ve gerekse orduyu tebrike layık görürüm. Mektubunuzdan, bildirdiğiniz içten yakınlıktan pek sevindim. Son olarak yazdığım bir iki yazımın müdür beyleri pek kızdırmış olduğunu bildirerek beni uyarılmış olmanıza da teşekkür borçluyum... Şurasını da ilave edeyim ki değil böyle görev yolunda ve hatta her çeşit davranışta kişisel onurunu korumada fedakarlıktan çekinmeyeceğim için siz kardeşimden yardım görmeseydim dahi bu hususta bu yönden ben savunmamı sürdüreceğime şüphe buyurmayacağımızı sanırım. Ama orduya hizmet ve bu suretle vatanın iyiliğine dönük olarak çalışmaya katılmaktır... Yüksek saygılarımın iyi kabulünü rica eder ve gözlerinizden öperim.” (Semiz, 1997: 191-192).

Almanya etkisindeki Enver Paşa ve arkadaşlarının savaşa katılma fikirlerine karşı çıkma noktasında birleşen Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Beyler harbin başlamasıyla farklı cephelerde görev almışlar; ikisi de 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin imza edilmesinin ardından başkente çağırılan Osmanlı subaylarından olmuştur. Karabekir mütarekenin ardından Tebriz’de bulunan kolordusu lağvedildikten sonra Ahmet İzzet Paşa tarafından İstanbul’a çağırılmış; 28 Kasım 1918’de İstanbul Boğazı’nda gördüğü İngiliz ve Fransız bayrakları yurtsever tüm Osmanlı subayları gibi onu da derinden etkilemiştir (Semiz, 1997: 192; Karabekir, 2019: 38). İsmet Bey, yakın dostlukları münasebetiyle Karabekir ile İstanbul’da ilk görüşenlerden biri olmuştur. İnönü’ye göre başkente dönen Karabekir’in fikirleri Anadolu’ya geçerek kolorduların başında durmak ve yurdun kurtarılması için çalışmak temeline dayanmaktadır (İnönü, 2018: 165). Bu sebeple teklif edilmiş olan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği’ni kabul etmemiştir (Küçük, 2002: 150).

Kazım Karabekir de başkentte tıpkı Mustafa Kemal Paşa gibi kurtuluş çareleri bulmak adına birtakım faaliyetler içerisine girmiştir. Ona göre askeri bir mücadele esas alınmalıdır ve bu nedenle komutanların İstanbul’a çağırılmaları büyük bir hata olmuştur. Bu fikirler doğrultusunda ilk olarak yakın arkadaşı olan Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmet Bey’e kendisini Anadolu’ya görevlendirmesini isteyen Kazım Karabekir Bey, sonrasında önce 1 Aralık 1918 günü Genelkurmay Başkanı Cevat (Çobanlı) Paşa ve Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa’ya, 6 Aralık 1918 günü de görüşme fırsatı yakaladığı padişaha bu düşüncelerini ifade etmiştir (Semiz, 1997: 193; Karabekir, 2019: 39) İşgallere karşı askeri bir mücadelenin gerekliliği ve bu mücadelenin Anadolu’da özellikle doğuda başlatılabilecek olması onun mücadele fikrinin temelini oluşturmuştur. Karabekir’e göre İstanbul’da yapılabilecek işler sınırlıdır. Bu bağlamda Anadolu’ya geçmek, mümkünse kendi isminin de güçlü olduğu Doğu Cephesi’nde bir görev almak için girişimlerde bulunmuştur. 23 Aralık 1918 günü Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanlığı’na yaptığı ziyaret sonucunda önce Tekirdağ 14. Kolordu’ya tayinini gerçekleştirmiştir. Harbiye Nazırı Cevat Paşa bu tayinin geçici olduğu, yakın bir zamanda doğuya tayininin gerçekleşeceği teminatını Karabekir’e vermiştir. Nitekim 3 Mart 1919’da merkezi Erzurum’da bulunan 15. Kolordu’ya tayini gerçekleşmiştir. Ancak o dönemde yaşanan

tasfiye-i rütbe sorunu nedeniyle Kazım Karabekir'in doğuya gidişi bir süre daha ertelenmiştir (Karabekir, 2019: 40).

Kazım Karabekir'in bu süre zarfında en sık görüştüğü isimlerden biri de İsmet Bey olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinden de yine onun vasıtası ile haber almıştır. Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'nın bu dönem içerisinde yürüttüğü siyasi faaliyetleri doğru bulmamaktadır. Bu teşebbüslerin mevcut durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramayacağını düşünmektedir. Ona göre genç kumandanların Anadolu'ya geçerek mücadele başlatmalarından başka çare yoktur (Karabekir, 2019: 41). Her ne kadar Aydemir'in ifadesiyle Karabekir Paşa'daki Mustafa Kemal Paşa'nın zekasına duyduğu hayranlık, Milli Mücadele sürecinde de süregelmişse de (Aydemir, 2019: 98) faaliyetlerine yönelik endişelerini 10 Nisan 1919 günü Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya, 11 Nisan 1919'da ise veda için ziyarette bulunduğu padişaha yeniden ifade etmiştir (Karabekir, 2019: 42).

Karabekir'in Doğu görevi için yolculuğa çıkmadan evvel, 11 Nisan günü ziyaret ettiği son isimlerden biri de Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde gerçekleşen bu görüşme iki ismin de Milli Mücadeleye bakışını anlamak açısından oldukça önemlidir. Kazım Karabekir anılarında bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya davet ettiğini, eğer buna dair bir görev alamazsa hususi olarak da gelebileceğini, Erzurum'da oluşturulacak milli bir teşekkül ile mücadelenin başlatılacağını, kendisinin de buna dahil olmasını arzu ettiğini ifade etmektedir (Karabekir, 2019: 42). Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'da bir şey yapmanın mümkün olmadığını, bu nedenle Anadolu'ya, hem de doğuya gelerek ordunun başına geçmesi gerektiğini söyleyen Karabekir Paşa "*milletin kurtuluş anahtarı şarkıdadır*" (Arslan, 2012: 119) sözleriyle sonrasındaki süreçte de iki isim arasındaki fikir ayrılığının temel nedenlerinden birisini dile getirmiştir. Bundan dolayı olsa gerektir Karabekir'e göre kendisinin söyledikleri karşısında Mustafa Kemal Paşa isteksiz davranmış ve hastalığını öne sürerek Karabekir'i geçiştirmiştir. Okul yıllarından birbirlerini ismen tanıyan bu iki arkadaş sarılarak vedalaşmış, Karabekir 12 Nisan 1919 günü İstanbul'dan ayrılmıştır (Karabekir, 2019: 44-45). Kazım Karabekir Paşa 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a varmış, Mustafa Kemal Paşa ile bundan sonraki ilk yüz yüze görüşmesi bu tarihten iki ay sonra, 3 Temmuz'da Ilıca'da gerçekleşmiştir (Arslan, 2012: 119).

Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir'in mütareke İstanbul'undaki bu ilk ve tek görüşmelerinde onların Milli Mücadele'ye bakışlarına dair birçok benzer düşünceler olduğu görülmektedir. Nitekim iki isim de artık İstanbul'da kalmanın ya da burada gerçekleştirilecek faaliyetlerin anlamsızlığının farkındadırlar. Yine Nisan 1919'a gelindiğinde milli bir

mücadelenin Anadolu'dan başlayacak olması düşüncesi iki isim için de kaçınılmaz bir gerçektir. Karabekir'in anılarında Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya geçmek konusunda isteksiz göstermesi, anıların iki isim arasında yaşanan birtakım dargınlıkların ardından kaleme alınmış olmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim Anadolu'da bir milli mücadele fikri Mustafa Kemal Paşa'nın zihninde var olmuş, Cebesoy, Şubat 1919'da 20. Kolordunun başına geçmeden evvel Mustafa Kemal Paşa ile bu konuda mutabakat sağladıklarını ifade etmiştir (Cebesoy, 2000: 57).

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuat Paşa'nın henüz Adana'da iken bu konuyla ilgili görüşmelerde buldukları da bilinmektedir (Coşkun, 2009: 36-37). Kandemir'e göre iki isim İstanbul'daki görüşmelerinde milli bir mukavemetin Anadolu'dan başlatılması ve bu konuda ortak hareket edilmesi konusunda anlaşmışlardır (Kandemir, 1964: 35). Şişli'deki evde gerçekleşen görüşmede Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir'in Milli Mücadeleye dair fikirlerine bakıldığında amaca dair bir fikir ayrılığı olmasa da yönetime dair uyuşmazlıklar görülmektedir. 28 Haziran 1919 günü Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuat Paşa arasında Amasya'da gerçekleşen bir görüşme, yöntem konusundaki fikir ayrılıklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Karabekir bölgesel bir mücadeleyi benimsemiştir. Kendisi ile 11 Nisan 1919'da Şişli'deki evinde görüşmesinde Orta ve Garbi Anadolu'da gerçekleşecek teşkilat ve mücadele hazırlıklarından hiç söz etmemiş, mukavemetin ancak şarkta başlayabileceğini söylemiştir (Cebesoy, 2000: 62).

Nitekim Kazım Karabekir'e göre doğu haricinde ülkenin diğer bölgeleri mukavemet için elverişli değildir (Atay, 2010: 231). Kazım Karabekir Paşa, "*Vatan, Düşman Devletler tarafından bir suikasta maruz kalır, İstanbul Hükümeti de milletçe kabule değer görülmeyecek herhangi bir barışı kabul etme mecburiyetine düşerse, doğuda bir milli hükümet tesis etmek*" fikri temelinden hareketle bu bölgedeki tehlikelerin ortadan kaldırılmasının sonrasında batıya yönelmeyi doğru görmekteydi (Eryavuz, 2014: 102). Mustafa Kemal Paşa'nın bu fikre soğuk yaklaştığı, bu durumun da Karabekir Paşa tarafından Anadolu'ya geçiş konusunda isteksizlik olarak yorumlandığı akıllara gelmektedir. Nitekim Cebesoy da bu konuda Mustafa Kemal Paşa ile hemfikirdir. Orta ve Garbi Anadolu'nun mukavemet hazırlıklarını göz ardı etmek, o dönem içerisinde büyük bir ihmal anlamına gelmektedir (Cebesoy, 2000: 62). Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşaların bu fikir doğrultusundaki ayrılıklarına Sivas Kongresi esnasında da rast gelinmektedir (Aydemir, 2019: 122).

Mustafa Kemal Paşa'nın Karabekir tarafından da onaylanmayan, İstanbul'daki siyasi teşebbüslerini makam ve mevki hırsıyla açıklamak doğru değildir. Onun bu dönemdeki

temaslarına bakıldığında birçok farklı grup ve zümre karşımıza çıkmaktadır. Bu grupların içerisinde padişah, İttihat ve Terakki üyeleri, Ahmet İzzet Paşa, Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti üyeleri, İstanbul'da bulunan komutanlar, yerli ve yabancı gazeteciler yer almaktadır. Bu temaslar ve bunlardan alınan sonuçların tamamı Mustafa Kemal Paşa için olgunlaştırıcı deneyimler olmuştur (Aydemir, 2018: 347) Nitekim bu deneyimlerin en önemlisi padişahlık ve halifelik gibi kavramların artık içi boş birer kurumdan ibaret olduğunu anlaması olmuştur. Bu düşünceler de iki isim arasında ileride gerçekleşecek fikri ayrılıklarda önemli bir etken olacaktır.

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki siyasi teşebbüsleri Kazım Karabekir Paşa tarafından onaylanmamış ve anlaşılammıştır. Bu girişimlerin, Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'ya bakışını nasıl etkilediği bilinmemektedir. Ancak Karabekir Paşa ile arasının iyi olduğu bilinen Ahmet İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya dair fikirlerinin Karabekir'i etkilemiş olması ihtimal dahilindedir. Nitekim Ahmet İzzet Paşa, Mersinli Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Mustafa Kemal Paşa'nın sonu gelmez istekleri ve ihtiraslarından bahsetmiştir. İnönü'nün, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti tarafından ordu müfettişi olarak görevlendirilmesine dair yazdığı şu satırlar, işgal İstanbul'unda iki isim arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında bize yardımcı olmaktadır:

“Mustafa Kemal'i seven kadar sevmeyen de vardı. Mesela Karabekir'e sorsalar onu bu vazifeye göndermeyin derdi. Karabekir Paşa öteden beri Mustafa Kemal'den korkar ve onu sevmezdi. Bu his tek taraflı değildi. Karabekir İstanbul'da iken Atatürk ile beraber olacağım diye endişe ederdi” (İnönü, 2018: 169).

Böyle olmakla birlikte yaptıkları görüşmeler dolayısıyla olsa gerekir ki İngiliz Yüzbaşı Hoyland tarafından 28 Şubat 1919 tarihinde hazırlanan İstanbul'daki azledilip sürülmesi gerekenler listesinde Mustafa Kemal Paşa'yla beraber Kazım Karabekir Paşa'nın da ismi yer almıştır. İngiliz Haber Alma Merkezi'nden Londra Askeri Haber Alma Başkanlığı'na gönderilen ve bu iki ismin haricinde Yaver Cevat Abbas (Gürer) Bey, Yarbay Kel Ali (Çetinkaya), Halil (Killi) Paşa, İsmet (İnönü) Bey gibi kişilerin de bulunduğu liste 12 Nisan 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na verilmiştir (Şimşir, 1976: 60). Aynı tarihte Kazım Karabekir Paşa, 15. Kolordu Komutanı olarak önce Trabzon'a ardından ise Erzurum'a geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise bundan kısa bir zaman sonra, Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliğine tayin edilmiş (BOA, İ.DUİT. 158.73) ve 16 Mayıs 1919 günü, İzmir'in işgalinden bir gün sonra Samsun'a hareket etmiştir. (Alemdar, 17 Mayıs 1919: 1) Yeni görevlendirmeye beraber komutanlığını Kazım Karabekir Paşa'nın yaptığı 15. Kolordu ve Komutanlığını Refet Bey'in yaptığı Üçüncü Kolordu Mustafa Kemal Paşa'nın buyruğu altında yer almıştır (Atatürk, 2018: 31).

2.2 Samsun'dan Erzurum'a Milli Mücadele İçinde Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa

Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışını 21 Mayıs 1919'da kendisine Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen telgraf ile öğrenmiştir (Karabekir, 2019: 59). Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında kendisine bir an önce kavuşma arzusundan bahsetmiş ve birkaç gün içerisinde Erzurum'a hareket edeceğini belirtmiş olsa da iki isim 3 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir araya gelebilmiştir (Karabekir, 2019: 59-60). Bu buluşmaya değin Mustafa Kemal Paşa ile Karabekir arasındaki iletişim telgraf yoluyla gerçekleşmiş, Mustafa Kemal Paşa istek ve direktiflerini bu yol ile belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı, beraberinde Milli Mücadele'ye dair bir hazırlık sürecini başlatmıştır.

Bu süreç içerisinde tüm olasılıkları değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, mevcut durumu özetleyen ve ihtimalleri değerlendiren 29 Mayıs 1919 tarihli ve 3, 15 ve 20. Kolordulara gönderilen telgrafta, Karadeniz sahilinden gelebilecek bir saldırıya karşı asker ve ahali kuvvetleriyle karşı konulması gerektiğini, işgallere karşı protesto ve mitingler düzenlenebileceğini, çıkan kuvvetlerin dahile sarkmasına müsaade edilmemesi gerekliliğini belirterek, doğudan gelebilecek saldırılara karşı ise gerilla tarzı müdafaa'nın hazırlanmasını istemiştir (Karabekir, 2019: 62). Bu düşüncelere katılmayan Karabekir Paşa, itilafların böyle bir saldırıya yelteneceklerine ihtimal vermemektedir. Nitekim doğu adına hazırlıklarını tamamladığı gerekçesiyle, gerilla tarzı bir örgütlenmeye girmemiş, emri yerine getirmemiştir (Karabekir, 2019: 62).

Karabekir anılarında telgrafi ordu kumandanından gelen bir emir olarak değerlendirmiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın kolordulara gönderdiği telgraf, mevcut durumun ve ihtimallerin değerlendirilmesi ve olasılıklara karşı bir kritik şekilde yazılmıştır. Yine Mustafa Kemal Paşa'nın Karabekir'e yazdığı 31 Mayıs 1919 tarihli telgrafında Ermenilerin doğuda on bin asker yığdıkları dedikodularına dikkat çekilmiş, durumun gerçek olmadığı Karabekir'in verdiği cevapta anlaşılmıştır (Karabekir, 2019: 63). Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa tüm kolordu ve ordu kumandanlarıyla askeri vaziyet üzerine muhabere ettiği gibi aynı zamanda ülkede milli bir teşkilat fikrini yaymaya çalışmış, işgallere karşı protesto ve mitingler düzenlenmesini organize etmiş, hükümete uyarıcı telgraflar gönderilmesini sağlamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa 8 Haziran 1919'da İstanbul Hükümetince geri çağırılrsa da daveti reddetmiştir (Türk İstiklal Harbi, 2-1: 90). Nitekim durumu 16 Haziran 1919 tarihli telgrafi ile Karabekir'e bildirmiş, fakat "*sine-i millete iltica ederek*" vazifeye devam

etmeye karar verdiğini de eklemiştir (Karabekir, 2019: 63). Mustafa Kemal Paşa bu telgrafta İzmir'in işgali ve tehlike altındaki Manisa için protestoların yapılmasını isteyerek bunun Karabekir Paşa tarafından başarı ile gerçekleştirilebileceğine inancının tam olduğunu yazarak Amasya'da toplanılmasını da önermiştir (Semiz, 1997: 194).

Mustafa Kemal Paşa 16 Haziran 1919 tarihli Karabekir'e gönderdiği bir diğer telgrafında Mersinli Cemal Paşa'nın Yunan işgaline karşı silahlı mukavemet fikrinde olduğunu bildirmiştir. Ancak Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşalar bu konuda acele edilmemesi, hareketin karşının tazyikiyle yapılması konusunda hemfikir hareket etmişlerdir (Karabekir, 2019: 65). 17 Haziran tarihli gizli telgrafında Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa'ya İngilizlerin desteğiyle "*birkaç serserinin girişimiyle*" İngiltere'ye bağlı Kürdistan kurmaya yönelik çalışmaların bulunduğunu ve bunların bölgedeki Kürtler tarafından dağıtıldığını bildirerek "*Kürtler de dahil, tüm ulusu, yurdun kaderini kurtarma amacıyla birleştirmek karar ve azminde olduğunu*" yazmıştır (Sonyel, 2010: 39).

Anıları incelendiğinde Karabekir'in Milli Mücadele süreci içerisinde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı temkinli yaklaştığı ve onu kontrol altında tutulması gereken bir güç olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu kontrol mekanizmasının başladığı ilk yer olarak Amasya Genelgesi süreci karşımıza çıkmaktadır. Karabekir Paşa bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevikliği ilan etmeyi planladığını düşünmektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın Haber Alma Şube Amiri Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey'den 27 Haziran 1919 tarihinde aldığı ve Bolşeviklerle temasın birçok konuda fayda sağlayacağını anlatıldığı mektup Karabekir'in bu konudaki şüphelerini daha da arttırmıştır (Karabekir, 2019: 71). Anılarında İşgal kuvvetlerinin İstanbul'u işgal etmek için ihtiyaç duydukları böyle bir nedenin yine kendisi tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 17 Haziran 1919 tarihli telgraf ile önlendiğini ifade etmektedir (Karabekir, 2019: 68). Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevikliği ilan etmek istediğine, buna dair planlar yaptığını dair Karabekir'in söyledikleri dışında herhangi bir delil bulunmamaktadır. O dönem içerisinde Milli Mücadeleye katılmış komutanlar arasında iki farklı düşünce hakimdir. Bunlardan ilki memleketin İtilaflar, Yunanlar ve Ermeniler tarafından istilaya uğrayacak olmasıdır. İkincisi ise böyle bir toplu istilanın gerçekleşmeyecek olması ve ani bir tehlikenin var olmadığı yönündedir (Karabekir, 2019: 63). Fakat Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının birinci ihtimali de göz önünde bulundurarak Bolşevik yardımını hesaba katmış olabilecekleri düşünülmelidir.

Uzaklık nedeniyle Mersinli Cemal Paşa'nın Konya'dan, Kazım Karabekir Paşa'nın da Erzurum'dan katılamadığı ve fakat kendilerinin telgrafla sürekli bilgilendirdiği Amasya

Genelgesi'nde (Sonyel, 2010: 47) alınan kararlardan biri de Sivas'ta ulusal bir kongrenin toplanmasıdır. Karabekir bu ulusal kongreden önce Erzurum'da bir kongre gerçekleştirilmesinin zarureti üzerinde durarak Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i Erzurum'a davet etmiştir. Nitekim Karabekir Paşa ile Şişli'deki evinde görüşmesini Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'e anlatan Mustafa Kemal Paşa böyle bir daveti beklediğini ifade etmiştir (Türk İstiklal Harbi 2-1: 92). Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya dair tüm bu şüphe ve kontrol isteğinin yanında milli meselelerde Mustafa Kemal Paşa ile ortak hareket etmiştir. Nitekim Amasya Genelgesi'nde imzası olan isimlerden biri de Karabekir Paşa olmuştur. Haziran ayı başından itibaren İngilizler Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılması adına çeşitli adımlar atmıştır. İngilizlerin baskısı ve İstanbul Hükümetinin teşebbüsü ile Harbiye Nazırı Ferit Paşa 5 Temmuz 1919 tarihli bir telgraf ile Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a kesin olarak dönmesini emretmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu emri dinlememesi üzerine 8 Temmuz 1919 tarihinde gelen yeni bir emirle ordu müfettişliği görevinden alınmıştır (Türk İstiklal Harbi 2-1: 95). Aynı gün askerlik mesleğinden de istifa ederek kendi ifadesi ile "*sine-i millete dönecek*" olan Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunarak ona destek olan birkaç kişiden biri de Karabekir olmuştur. Kazım Karabekir Paşa, askerlik mesleğinden istifa etmiş olan Mustafa Kemal Paşa'ya "*Kumandamda bulunan zabitin ve efradın hürmet ve tazimlerini arza geldim. Siz bundan evvel olduğu gibi bundan böyle de bizim muhterem kumandanımızsınız... Emrinizdeyim Paşam*" (Semiz, 1997: 195) diyerek onu Milli Mücadelenin lideri olarak kabul etmeye devam ettiğini göstermiştir. Bu tavır Mustafa Kemal Paşa tarafından da takdir edilmiştir ki İnönü'nün belirttiği şu sözler bunun delili olarak gösterilebilir:

"Genç zabitlik devirlerinde birbirlerine uzaktan bakarlardı. Ama Atatürk Üçüncü Ordu Komutanı iken İstanbul tarafından istifaya mecbur tutulduğu zaman Karabekir Paşa'nın kendisine gösterdiği tutumdan ve yakınlıktan son derece mütehasis ve minnettar olmuştu. Bundan hep bahsederdi. Atatürk ordu kumandanlığından istifa edip sivil olunca Karabekir onu ordu kumandanı iken nasıl bir hayat içinde yaşıyor idiye o hayat içinde yaşattı. Kendisi ordu kumandanı olduğu halde ordusuna 'Atatürk'ün emrindesiniz' diye emir verdi. Kendisi de Atatürk'ün emrindeymiş gibi ihtiram gösterdi. Ona hususi yaverler, vasıtalar, otomobiller tahsis etti. Ben Ankara'ya geldiğim zaman Atatürk Karabekir'i çok methetti bana. Müteşekkir olduğumu söyledi. 'Müstesna adammış' dedi." (Semiz, 1997: 198).

2.3 Erzurum Kongresi'nden Meclis'in açılışına kadar Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa

3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve kurmay heyeti Erzurum'a gelmiştir. Kongrenin planlanan tarihi 10 Temmuz olmasına rağmen kongre üyelerinin toplanamaması nedeniyle başlaması 23 Temmuz'a ertelenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın kongre üyeliği kısa bir süre tartışmalara sebep olsa da Karabekir'in müdahalesiyle sorun

giderilmiştir. Karabekir'e göre bu tartışmaların sebebi Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa edip “*sine-i millete iltica ettiğini*” söylemiş olmasına rağmen padişah yaveri kordonunu çıkarmamış olmasıdır. Kongre azaları Karabekir'e ilettikleri itirazlarında kongrenin askeri bir üniforma ile idare edilmesini istememişlerdir. Bu konuda Karabekir de aynı fikirdedir. Ona göre milli hareketin milletin içinden çıktığı tüm dünyaya gösterilmelidir. Aksi takdirde başlanan hareketin bir askerin isyanı şeklinde yorumlanacağını ve değer görmeyeceğini düşünmektedir (Karabekir, 2019: 74-75).

Aynı sebepten dolayı kendisine teklif edilen kongre başkanlığı teklifini de reddeden Karabekir Paşa, askeri tahakkümün kongreye ve Milli Mücadeleye zarar vereceğini düşünmekle birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın kongre azalarının istekleri doğrultusunda üniformasını çıkarmasını doğru bulmuş ve onun kongre üyeliği ve başkanlığını desteklemiştir (Karabekir, 2019: 76). Atay'a göre Karabekir, Erzurum'da bulunan delegelerin yalnızca kendisine bağlı kalacakları düşüncesiyle hareket etmiş, Mustafa Kemal Paşa'yı başa geçirmemek niyetinde olduğu gibi kendisi açıktan liderliği üstlenmeden başta bulunmak arzusunda olmuştur. Yine Atay, Karabekir'in Rauf Bey'le birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanı olmasını istemediğini ifade etmiştir (Atay, 2010: 233). Kongre başkanlığı konusunda farklı tespitlerle karşılaşılsa da Karabekir Paşa'nın bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ile özellikle ulusal mücadele ve bağımsızlık amaçlarında ortak düşüncelere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılması ve akabinde istifası sonrası ona açık şekilde destek veren isimlerden biri de Karabekir Paşa olmuştur. Yine de iki isim birbirlerine karşı bu süreçte temkinli yaklaşmışlardır. Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın emrine verdiği Ali Çavuş ile ondan haber almak ve kontrol altında tutmak, Mustafa Kemal Paşa ise Karabekir Paşa'nın emrinde hizmet gören Deli Halit ile Karabekir'le olası bir anlaşmazlıkta ona müdahale etmek amaçlarını taşımışlardır (Atay, 2010: 232).

Kılıç Ali'ye göre Mustafa Kemal Paşa'dan çekinilmesinin ardında iki temel sebep yer almıştır. İttihat Terakki günlerinden kalma, Mustafa Kemal Paşa'nın içkiye düşkünlüğü ve haris olarak mimlenmesi, ikincisi ise padişah ve hilafet nezdinde asi kabul edilmiş olmasıdır (Turgut, 2010: 47). Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine karşı doğrudan bir harekette bulunmadığı gibi ihtiyacı olduğu anda yanında yer almıştır. Fakat yukarıda belirtildiği gibi bu destekle birlikte onu kontrol altında tutmaya çalışmaktan da geri kalmamıştır. Kılıç Ali bu durumun nedenini Mustafa Kemal Paşa'nın diktatör olmasından korkulmasına bağlamıştır (Turgut, 2010: 48). Ayrıca Kazım Karabekir Paşa'nın şüpheli tutuma büründüğü de görülmektedir ki “*Mustafa Kemal Paşa'nın, benim gibi samimiyete ve bunun her vaziyette*

eksilip artmayacağı insanların bulunduğu imanı var mı idi? Mıntıkamda ve yegane istinatgahı olduğum halde benden habersiz işlere tasaddi ettiğini haber almamış mı idim?” sözleri bunu destekler niteliktedir (Özdemir, 2019: 139).

Rıza Nur da anılarında bu konuya temas ederek Karabekir Paşa ve Rauf Bey’de Erzurum Kongresi’nden beri süregelen Mustafa Kemal Paşa tahakkümü endişesinin var olduğunu ifade etmiştir (Nur, 1968, c. 4: 1277). Yine Kılıç Ali, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kurularak iki isim arasında ayrılıkların kesinleşmesinin ardından dahi, tüm bu karşılıklı kontrol hamlelerine rağmen Mustafa Kemal Paşa’nın, Karabekir Paşa’nın doğudaki hizmetlerinden ve kendisine göstermiş olduğu bağlılıktan dolayı onu çok sevdiğini ve kendisinden övgüyle bahsettiğini dile getirmiştir (Turgut, 2010: 232). 21 Temmuz 1919’da Mustafa Kemal’den boşalan Üçüncü Ordu Müfettiş Vekilliği’ne Kazım Karabekir’in getirilmiş olması (BOA, DH.KMS. 54.16; Küçük, 2002:150) ve kendisini tevkif etme emrinin de Karabekir Paşa’da bulunması Muzaffer Kılıç’ın ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa’yı ilk başta oldukça tedirgin etmiştir. Kılıç’a göre her şeyin bitmiş olabileceği endişesine kapılan Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa’nın kendisini görmeye gelip *“bütün subay, er, erat ve birliğimle yine emrinizdeyim ve emrinizde olmaya devam edeceğim”* demesine değin bu hissiyatta kalmıştır (Yurdakul, 2009: 70-71).

23 Temmuz 1919’da açılan Erzurum Kongresi’nde ertesi gün Sadrazam Damat Ferit Paşa’nın gazetelerdeki Anadolu’da karışıklığın başladığı yönündeki beyanatına Karabekir Paşa şiddetle karşı çıkarak, Sadarete ve Harbiye Nazırlığı’na gönderdiği telgrafta yazıların tezkibini istemiştir (Karabekir, 2019: 81). 24 Temmuz 1919’da Dahiliye Nazırı Vekili Hacı Adil tarafından Sivas Valisi Hacı Reşit Paşa’ya Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey’in tutuklatılmasına dair emir verilmişse de bu uygulanmamış (Sonyel, 2010: 54), yine 26 Temmuz 1919 günü kendisine Harbiye Nazırlığı’ndan gelen telgrafta Erzurum’daki kongreye karşı nasıl hareket ettiği sorulmuş, Karabekir Paşa ise cevabında lazım gelen kolaylığı sağladığını belirtmiştir (Karabekir, 2019: 81). Aynı yanıtta Mustafa Kemal Paşa gibi bilindik bir vatanseverin tutuklanmasının yasal gerekçesinin olmadığını, böylesi bir gelişmenin halkın ve ordunun açısından hoş karşılanmayacağını, İstanbul’un tavırlarının kendisinde şüphe uyandırdığını da eklemiştir (Sonyel, 2010: 54). Erzurum Kongresi’nin başlangıcı ve devamında Karabekir Paşa, başlayan mücadeleyi askeri bir isyan görünümünden korumaya çalışmış, kendince bunu sağladıktan sonra İstanbul Hükümetine karşı Mustafa Kemal Paşa’nın daima yanında olmuştur.

Kazım Karabekir Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’ya olan desteği İstanbul Hükümetine karşı da devam etmiştir. Harbiye Nazırı Nazım imzasıyla 30 Temmuz 1919 tarihli bir telgrafta

Mustafa Kemal Paşa ve Refet Bey'in hükümete aykırı faaliyetlerinden dolayı yakalatılarak İstanbul'a gönderilmeleri, kolordularca idari amirlere yardımcı olunması emredilmiştir (Türk İstiklal Harbi 2-1: 92). Karabekir Paşa bu telgrafa 1 Ağustos 1919 tarihinde verdiği cevapta Mustafa Kemal Paşa gibi memlekette vatanperver bir asker olarak tanınmış bir zatın tevkifine bir sebep olamayacağını, bu durumun halk ve ordu tarafından iyi karşılanmayacağını belirterek emre karşı gelmiştir (Türk İstiklal Harbi 2-1: 94). Hükümetin kongreyi Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in topladığı izlenimine de karşı çıkan Karabekir Paşa, hükümete yazdığı telgrafta kongrenin toplanmasında iki ismin hiçbir etkisinin olmadığını bildirmiştir (Karabekir, 2019: 88). Bununla ilgili olarak Harbiye Nezareti'nin Kazım Karabekir Paşa'ya

“Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in hükümet mukarreratına muhalif fiil ve hareketlerinden dolayı hemen derdestleri ile Dersaadete izamları Babialice tensib edilerek mahalli memurlara lazım gelen emirler verildiğinden Kolorduca da ciddi muavenette bulunulması ve neticesinden malumat itası rica olunur”

şeklindeki telgrafa cevaben

“memlekete namusu ile ve güzide askeri ve vatani hizmetleriyle tanınmış ve bütün askerlerin de pek ziyade hürmeti mahsusasını kazanmış ve bahusus yirmi gün evvele kadar memleketin yarısına kumanda etmiş ve hal ve hareketinde vatan ve millet menfaatlerine aykırı bir hissedildiği görülmeyen Mustafa Kemal Paşa'nın tevkifine kanuni bir sebep olmadığını”

yazmıştır. Cevapta Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in hareketlerinin vatan ve milletin menfaatlerine ve kanunlara aykırı olmadığı şeklinde yanıt vermesine karşın İstanbul'un benzer girişimlerinin sonrasında da olduğu görülmektedir (Kandemir, c.1. 1955: 7-8).

On dört gün süren Erzurum Kongresi çalışmaları Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa ve Rauf Bey arasında istişare edilmiş, alınacak kararlar ortak bir çalışma ile belirlenmiştir. Yine Erzurum Kongresi'nde oluşturulan ve bir hükümet gibi hareket edecek olan Heyet-i Temsiliye içerisinde (Karabekir, 2019: 99, 103) Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa'nın yanı sıra şu isimler de yer almıştır: *“Eski valilerden Bekir Sami, Erzurum eski mebusu Cevat Raif Efendi, Trabzon eski mebusu Servet Bey, Erzincanlı Şeyh Fevzi Efendi, İzzet Bey, Bitlis eski mebusu Sadullah Efendi ve Mutki aşireti önderi Hacı Musa”* (Sonyel, 2010: 59). Erzurum Kongresi toplanış amacı ile bölgesel özellikler gösterse de aldığı kararlar bakımından ulusal mücadelenin önemli yol ayrımlarından biri olmuştur. Toplanmasında yerel amaçlar taşıyan bir kongrenin ulusal bir formata bürünmesi şüphesiz Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in kongredeki varlıklarıyla açıklanabilir. Böylesine önemli bir çalışmanın hem işgal güçleri hem de İstanbul Hükümetinden gelebilecek tehditlere karşı savunulması noktasında Karabekir Paşa önemli bir dayanak oluşturmuştur. Kongre öncesinde Mustafa Kemal Paşa'nın kongre azalarınca hissedilen askeri tahakkümüne o da karşı olmakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın mücadele içindeki liderliğini kabul etmiş ve benimsemiştir.

Erzurum Kongresi'nden sonra ulusal mücadelenin bir sonraki adresi Sivas olmuştur. Sivas'ta ulusal bir kongrenin toplanma kararı daha önce belirtildiği gibi Amasya'da alınmıştır. Karabekir Paşa Sivas'ta böyle bir kongrenin toplanmasını lüzumsuz görmüş, gerekli olan kararların Erzurum'da alındığını düşünmüştür (Karabekir, 2019: 107). Aynı zamanda böyle bir kongrenin toplanmasının kargaşaya sebep olacağını düşünmüş, barış esasları belirleninceye kadar mümkünse herhangi bir girişimde bulunulmaması taraftarı olmuştur (Atay, 2010: 236-237). 4 Eylül 1919 günü başlayan kongrede alınacak kararlar kongre öncesinde Karabekir Paşa'ya bildirilmiştir. Karabekir anılarında Sivas Kongresini ve kararlarını eleştirmiştir. Ona göre Sivas Kongresi hem Erzurum'da toplanan kongreyi hem de yine Erzurum'da meydana getirilen Heyet-i Temsiliye'yi yutan¹⁵ bir tesir yapmıştır (Karabekir, 2019: 107, 111) ve Erzurum Kongresi'nde alınan kararların Sivas'ta teyit edilmesi yerinde bir hareket değildir (Gökbilgin, 1965: 5). Sivas Kongresi çerçevesinde Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa arasında daha beliren farklı fikirlere rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın İstiklal Harbi sürecinde en çok telgraflaştığı ve en büyük destek aldığı isim Karabekir Paşa olmuştur (Özdemir, 2019: 140-141).

Nitekim kongre neticesinde tüm milli cemiyetler birleştirilmiş, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de varlığı sona ermiştir. Bu süreçte Karabekir Paşa, İstanbul Hükümeti ve diğer tehditlere karşı ulusal mücadeleyi savunmakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesi ve bunun ulusal mücadeleye etkileri konusunda hassasiyeti artmıştır. 3 Ağustos 1919 tarihinde sadrazam tarafından Harbiye Nezaretine yazılan ve 5 Eylül 1919'da Karabekir Paşa'nın eline geçen tezkerede Anadolu'da başlayan mukavemet, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey tarafından idare edilen bir isyan olarak ifade edilmiştir. Karabekir Paşa ise bu tezkereye karşı 19 Eylül 1919'da Harbiye Nezaretine verdiği cevapta, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa hareketinin var olmadığını, milli birlik ve beraberliğin ortaya çıkardığı bir cereyanın var olduğunu açıkça belirtmiştir (Karabekir, 2019: 117-118). Yine Karabekir'e göre Sivas Kongresi ve kararları doğuda, özellikle Trabzon ve Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa'ya karşı aleyhtarlık başlatmıştır. Tepkilerin gerekçesi ise Mustafa Kemal Paşa'nın diktatörlüğe başlamış olmasıdır (Karabekir, 2019: 142). Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul tarafından muhatap alınmaya ve diğer ülkelerin siyaseten Mustafa Kemal Paşa'yı tanımaya başlanmasından

¹⁵ “Sivas Kongresi'nin -eskisine altı kişi ekleyerek- seçtiği ‘Heyet-i Temsiliye’ Mustafa Kemal Paşa, ben, Üçüncü Kolordu Kumandanlığından emekli Kurmay Albay Refet (Bele Paşa), eski Erzurum Mebusu Raiif Efendi, eski Trabzon Mebusu İzzet ve Servet Beyler, Erzincan Nakşibendî Şeyhi Hacı Fevzi Efendi, eski valilerden Bakir Sami, Mazhar Müfit Beyler, eski Ankara Mebusu Ömer Mümtaz Bey, eski mutasarrıflardan Hakkı Behiç, Hüsrev Sami ve Niğdeli Ratıpzade Mustafa Beylerden mürekkepti.” Bkz. R. Orbay (1993). *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, c. 1, Emre Yayınları, s. 262.

duyduğu rahatsızlığı da hissettirmeye başlamıştır ki “*Bugün Dahiliye Nazırı’na öyle telgraf çekerse, şunu bunu imhaya kalkarsa, yarın kuvvet eline geçerse ne yapmaz, diye benim karargahımda bile uğultular çoğaldı*” sözleri de bunu gösterir mahiyettedir (Özdemir, 2019: 140).

12 Eylül 1919’da İstanbul Hükümeti ile tüm iletişimin kesilmiş olması da yine fevri alınmış yanlış bir karar olarak değerlendirilmiştir (Karabekir, 2019: 115). Karabekir Paşa bu süreçte ulusal hareketinin de zarar görmesine sebep olacak böyle bir tepkinin önüne geçmeye çalışarak iki taraf arasında arabulucu rolünü üstlenmiştir. Gerçi Karabekir Paşa da Sivas’taki kongreyi ve alınan bazı kararları doğru bulmamıştır (Karabekir, 2019: 143). Nitekim bu süreçte Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul Hükümetinden intikam almak adına milleti peşinden sürüklediğine dair 15: Kolordu’ya gelen şikayetleri bastırmaya çalışmakla beraber bu düşüncelere kimi yerlerde hak verdiğini de belirtmiştir (Sonyel, 2010: 66). Başkentle iletişimin kesilmesi karşısında “*buna hakkımız olmadığı gibi, lüzum da yok*” diyen ve İstanbul’la daha yakın ilişki içinde olmayı düşünen Karabekir Paşa’nın bu yumuşak tutumuna karşın Mustafa Kemal Paşa’nın gerçekçilikle hareket ettiği görülmektedir (Özdemir, 2019: 139). Düşüncelerinde ikilemin hissedildiği Karabekir Paşa, 17 Eylül 1919’da Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği “*zat-ı samilerine pek merbut olan kalbi ve hissiyatım itibariyle her şeyi daima açık söylemek kanaatini muhafaza ediyorum... Ellerinizden öperim*” yazılı telgrafında (Semiz, 1997: 197) Heyet-i Temsiliye ve kongre kararlarının imzasız olarak kaleme alınması, bu yazılarda Mustafa Kemal imzasının kullanılmamasını rica etmiştir (Karabekir, 2019: 145).

Atay’a göre böyle bir isteğin nedeni Karabekir’in liderlik kavgasını sürdürmesi, Mustafa Kemal Paşa’nın yeni bir Enver Paşa olmasından çekinmesidir (Atay,2010: 242). Öte yandan bu telgrafa cevaben Mustafa Kemal Paşa’nın yazdıkları da oldukça içten ve şüpheden uzaktır: “*Muhterem kardeşim derin bir samimiyete dayandığından asla kuşku duymadığım kanıtlarınızı açık ve kardeşçe bir dille bildirmiş olmanız kardeşlik bağlarımızı pekiştirmiş ve yürekte sevindirmiştir*” (Semiz, 1997: 197). 19 Eylül 1919 günü Mustafa Kemal Paşa konu ile ilgili Karabekir Paşa’ya cevabında düşüncelerini anladığını, genel yararı ilgilendiren konularda arkadaşlarının görüşlerine önem vererek ortak çalışmayı yeğlediğini, bu nedenle de fevri bir hareket tarzının mümkün olmadığını altını çizmiştir (Atatürk, 2018: 137). Yine Karabekir Paşa 21 Eylül 1919’da Mustafa Kemal Paşa’ya çektiği telgrafta Erzurum ve Trabzon merkezlerinden gelen tepkileri bir kez daha hatırlatarak uyuşma yolunun tercih edilmesini rica etmiş, Doğu Anadolu Heyet-i Temsiliyesi’nin Sivas Kongresi’nde oluşturulan Umum Heyet-i Temsiliye’ye bağlı kalmak şartıyla varlığının devam etmesini istemiştir (Karabekir, 2019: 150).

Mustafa Kemal Paşa ise bu telgrafa verdiği cevapta böyle bir ayırımın söz konusu olamayacağını ve aynı zamanda ulusal mücadeleye ciddi zararlar verebileceğini belirtmiştir (Atatürk, 2018: 133). Karabekir Paşa'nın Trabzon ve Erzurum merkezlerinin Sivas ile yaşadığı problemi tehlikeli olarak görmesinin nedeni ulusal birliğe zarar vereceğini düşünmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Onun endişesi vakitsiz meydana getirilecek bir milli hükümetin Anadolu halkının kendilerine karşı isyanıyla sonuçlanabilecek olmasıdır (Karabekir, 2019: 156). Mustafa Kemal Paşa ise 1 Ekim'de Kazım Karabekir'e çektiği telgrafla hızla genişleyen ulusal direnişi *"İzmit'e, Üsküdar'a ve hatta Kadıköy'e kadar genişletip İstanbul Hükümetini köşeye sıkıştırmayı amaçladığını, aynı zamanda Heyet-i Temsiliye karargahını Ankara'ya ve daha da batıya taşıyarak İstanbul'a yaklaşmanın etkili olabileceğini düşündüğünü"* söylemiştir (Şimşir, 1988: 154). Bu telgrafa 3 Ekim'de karşılık veren Kazım Karabekir'in yazdıkları oldukça keskindir:

"Kuvayı Milliye'yi temsil eden yüksek kurulun, değil Ankara'ya gitmek, Sivas'ın batısına bile geçmemesi düşüncesindeyim. Çünkü doğu illerinin Kuvayı Milliyesi olan kurulun bütün bütün uzaklaşması, dolayısıyla bu illerin örgütsüz kalmalarına yol açacaktır. Bundan başka, şimdiye değin tam yasal ve mantıklı olarak yönetilmekte olan ulusal eylemin, öteden beri her zaman girişimimizi kötü görmek ve göstermek isteyen düşmanlarımızın yaptıklarını göz önünde tutarak belli bir yerde korunması için Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'tan batıya geçmemesi düşüncesinde olduğumu bilgilerinize sunarım."

Karabekir Paşa'nın sadece doğunun kurtarılmasına odaklanmasına karşın Mustafa Kemal Paşa doğudaki tehlikenin çok büyük olmadığını, Ermeni saldırılarını mevcut kolordunun durdurabileceğini, gerekirse Kuvayı Milliye'nin destek vereceğini düşünmektedir. Ona göre asıl tehlike Batı emperyalizmiyle desteklenmiş Yunan ordusu idi ki zaten batı ve güneybatı illerinde işgaller başlamıştı. Buradaki sıkıntı Türkleri buradan atmaya, Trakya ve Batı Anadolu'yu almaya yönelikti, bu nedenle düşmandan uzaklaşmak değil, üstüne gitmek gerekmekteydi. Bu nedenle de ortada kalan Ankara en uygun yerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerini başta desteklemeyen Karabekir Paşa'nın Temsil Heyeti'ni sadece doğunun Kuvayı Milliyesi olarak görme fikrini sonradan terk etmiş olduğu görülmektedir (Şimşir, 1988: 154-155). Ancak iki isim arasında bu sürecin en mühim meselesinin tüm Anadolu'nun mu yoksa sadece doğunun mu kurtarılmasına öncelik verilmesi olduğu da görülmektedir.

Sivas Kongresi'nin ardından Meclisin açılması ve milletvekili seçimleri çalışmalarına ağırlık verilmiştir. 16 Ekim'de Sivas'tan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey 18 Ekim'de Amasya'ya ulaşmış, (Kansu, 1986: 414) 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında gerçekleşen Amasya Görüşmelerinde Meclisin açılması ve seçimlerin yapılmasına dair kararlar alınmış, Meclisin Anadolu'da İstanbul Hükümetinin uygun göreceği güvenilir bir şehirde toplanması uygun görülmüştür (Atatürk, 2018: 201). Yine de Meclisin nerede toplanacağına

dair kesin bir karar alınmış değildir. Mustafa Kemal Paşa Meclisin toplanma yeri, Meclis ile birlikte temsilciler kurulunun varlığı ve Paris Konferansı sonuçlarına göre izlenecek yol konusunda komutanların görüşlerini almak üzere Sivas'ta bir toplantı düzenlemiştir. Görüşmeler 16-29 Kasım tarihleri arasında gerçekleşmiştir (Atatürk, 2018: 221). Mustafa Kemal Paşa, komutanlar toplantısında Meclisin İstanbul'da değil, Anadolu'da güvenli bir şehirde toplanması taraftarı olmuştur (Atatürk, 2018: 198). 14 Kasım-1 Aralık 1919 tarihleri arasında Sivas'ta bulunan ve bu toplantıya da katılan Karabekir Paşa ise tüm tehlikelere rağmen Meclisin İstanbul'da toplanmasını zorunlu görmüştür. Ona göre Meclisi İstanbul Hükümeti'nin isteğine rağmen Anadolu'da toplamak, yeni bir milli hükümetin ilanı anlamına gelmektedir ve bunun sırası değildir (Karabekir, 2019: 173; Günaydın, 2019: 435).

Yine Karabekir'e göre Mustafa Kemal Paşa ise Meclisin Ankara yahut Eskişehir'de toplanması fikrini savunmuştur. Karabekir Paşa aynı zamanda İstanbul'da açılacak Meclisin İtilaf devletlerince dağıtılacağına kesin gözüyle bakmıştır. Bu da yeni Meclisin Anadolu'da toplanması için gerekli tüm şartları oluşturacaktır (Karabekir, 2019: 174). Nitekim Rauf Bey de bu şartları oluşturabilmek, Meclisin başına gelebilecekleri temin etmek için İstanbul'a gitmek istemiştir (Karabekir, 2019: 175). Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in İstanbul'da açılacak Meclise dair planları Meclisin dağıtılması ve akabinde Anadolu'da kurulacak yeni bir hükümetin temellerinin uygun şartlarda atılabilmesi üzerine kurgulandığı görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa ise Meclisin İstanbul'da toplanmasına açık bir şekilde karşı çıkmış, milli hükümetin Anadolu'da kurulması için zaman kaybetmek istememiştir. Ayrıca toplantıda Meclisin tam güvenlikle çalışmaya başlamasından sonra Temsilciler Heyeti'nin gelecekte alacağı vaziyetin toplanacak bir kongre ile belirleneceği saptanmış, Paris Konferansı'ndan olası bir olumsuz karar çıkması halinde ulusal istence başvurularak hareket edileceği kararlaştırılmıştır (Atatürk, 2018: 223).

Sivas'ta Kasım ayı içerisinde gerçekleştirilen komutanlar toplantısına dair bir diğer önemli gelişme ise Fevzi (Çakmak) Paşa'nın 25 Kasım 1919 tarihinde Sivas'a gelmiş olmasıdır. Karabekir Paşa anılarında 26 Kasım günü Fevzi Paşa ile görüşmesinde Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa'yı yakalayarak İstanbul'a götürmek istediğini, Mustafa Kemal Paşa'nın başa geçmesi halinde önce Karabekir Paşa'yı yok edeceğini söylediğini ifade etmiştir (Karabekir, 2019: 213). 26 Kasım'da yaklaşık iki saat baş başa görüşen Kazım Karabekir Paşa, Fevzi Paşa'nın kendisine söylediklerini şöyle özetlemektedir:

“1. Yegane dayanakları sen olan Mustafa Kemal Paşa muhteris ve menfaat düşkünüdür. Maksadı hükümet şeklini değiştirmek, diktatör olmaktır. Ahlakça herkesçe fena tanılan bu zatın milletin başına belalar getireceğini seni seven bütün arkadaşlarımız ve ben yakından biliyoruz. Ali Fuat Paşa da muhteris biridir. En itimat ettiğin

İsmet de aynı fikirdedir. Ve benim gibi o da seni ikaz etmek fikrindedir. Bunların hiçbir kuvveti olmadığı halde sen bunlara kuvvet veriyorsun. Geleceğin tehlikeli vaziyetlerinde omuzlarına büyük sorumluluk alıyorsun. Kendisinin İstanbul'a getirilmesine sen mani oluyorsun. Buna yardımcı olma!.. 2. Mustafa Kemal Paşa yaverlerini de mebus yapıyormuş. Bu gibi mebusların yapacağı fena tesiri de düşünmelisin.” (Günaydın, 2019: 283).

Karabekir Paşa ise Fevzi Paşa'ya bu tarz hareketle mücadele safında boşluk açmak yerine Anadolu'ya geçerek kendilerine katılmasını tavsiye etmiş, nitekim iki isim arasındaki bağı güçlendirerek böyle bir tutuklamanın önüne geçmiştir (Karabekir, 2019: 214). Fevzi Paşa'nın söylediklerine verdiği ve onu ikna ettiği yanıt Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik fikirlerini de ortaya koymaktadır:

“Mustafa Kemal Paşa'ya başımıza geçmesini daha İstanbul'da teklif eden de benim. Bugün bütün kuvvetimle tutmayı en büyük vazife bilirim. Ondan daha hamiyetli ve değerlisini İstanbul'da iken aradım, bulamadım... Hanginiz esaret altındaki İstanbul'dan çıkıp da geldiniz. Bugün de sizden rica etsem ihtimal yine gelmezsiniz... Siz ve emsaliniz esaret altında oturmayı tercih ediyorsunuz... Milli varlık, milli birlik teessüs etmiş, milli karar verilmiştir. Artık bu işlerle ve Mustafa Kemal Paşa ile uğraşmak yanlıştır. Milli karara karşı harekettir, ihanettir, felakettir” (Günaydın, 2019: 284).

Kazım Karabekir Paşa Anadolu'da kurulacak yeni bir hükümet fikrine temkinli yaklaşmakla birlikte İstanbul Hükümeti'nin tavrı değişmedikçe bunun kaçınılmaz olduğunun da farkındadır. Meclisin İstanbul'da toplanması fikri bunun adına İstanbul Hükümeti'ne verdiği son şans olmuştur. Yine de ulusal mücadelenin liderliği konusunda Mustafa Kemal Paşa'dan hiçbir zaman vazgeçmemiş fakat Mustafa Kemal Paşa'nın yönetim mekanizmasını eline geçirmesi tehdidinde karşı onu kontrol altında tutmayı tercih etmiştir.

Sivas'ta 1919'un kasım ayı içerisinde toplanan komutanlar toplantısının ardından Meclise gidecek kimselerin izleyecekleri yol belirlenmiş, bu konuda İstanbul'a geçecek milletvekilleri belirli bölgelerde toplanarak bilgilendirilmek istenmiştir. Bunun sağlanması adına Eskişehir'de milletvekillerinin de katılacağı bir toplantı planlanmıştır. Daha sonra toplantı yeri değiştirilmiş ve toplanma yeri olarak Ankara'da karar kılınmıştır (Atatürk, 2018: 269). Kazım Karabekir Paşa Kasım ayının başında gündeme gelen Temsilciler Kurulu'nun bu yer değişikliğine karşı çıkmıştır. 3 Kasım 1919'da Erzurum'dan Temsilciler Kurulu'na gönderdiği telgrafta Doğu Anadolu'yu temsil eden Temsilciler Kurulunun doğuyu bırakarak batıya geçmesinin yanlış olduğunu bildirmiş, Temsilciler Kurulu'nun Sivas'ın batısına geçmemesini tavsiye etmiştir (Karabekir, 2019: 167). Mustafa Kemal Paşa aynı görüşte değildir. Ona göre Temsilciler Kurulu yalnızca doğu vilayetlerini değil tüm ulusu temsil eden bir kurumdur (Atatürk, 2018: 271). Nitekim Sivas'ta gerçekleştirilen komutanlar toplantısının ardından Karabekir Paşa da bu düşüncesinden vazgeçmiş olsa gerektir. Nitekim Karabekir Paşa'nın Fevzi Paşa'ya 26 Kasım'da söylediği “*Ondan daha hamiyetli ve değerlisini İstanbul'da iken aradım, bulamadım*” sözleri de bunun göstergesidir (Özdemir, 2019: 141).

Temsilciler Kurulu, 27 Aralık 1919'da yayınladığı bir bildiri ile Ankara'ya gelişini¹⁶ tüm yurda duyurmuştur (Atatürk, 2018: 269). 16 Mart 1920 günü İstanbul'da meclisin basılması üzerine Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmış ve Ankara ulusal mücadelenin yeni merkezi haline gelmiştir. İstanbul'da toplanan Meclis ise 12 Ocak 1920'de açılarak çalışmalarına başlamıştır.

2.4 Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa (1920-1923)

Meclis çalışmaları devam ederken Temsilciler Kurulu Başkanı Mustafa Kemal Paşa ve diğer komutanlar olası işgal tehditlerine karşı tertipler ve hareket planları düşünmüşlerdir. Mustafa Kemal Paşa İtilaf devletlerinin Bolşevikler ile birleşmesine engel olmak amacıyla Kafkaslarda Ermeni, Gürcü ve Ermenilerden oluşan bir blok meydana getirdiklerini düşünmüş ve Kafkaslar üzerine gerçekleştirilecek bir taarruzu gündemine almıştır (Türk İstiklal Harbi, c. 3. 1995: 61). Mustafa Kemal Paşa 6 Şubat 1920'de bu düşünceleri Karabekir Paşa'ya çektiği bir telgrafla bildirmiştir (Karabekir, 2019: 190). Mustafa Kemal Paşa verdiği direktifte doğuda seferberlik ilanının sağlanması, Kafkas hükümetleri ile temasa geçerek vaziyetlerinin anlaşılması, memleket içerisinde teşkilatın güçlendirilerek silah ve cephanenin teslim edilmemesi ve İtilafların zaman kazanmasına mani olunmasını istemiştir (Türk İstiklal Harbi, c. 3: 61). Karabekir Paşa ise buna karşılık yazdığı cevapta Bolşevik ordularının Kafkaslara girmediği sürece yapılacak taarruzun felaketle sonuçlanacağını, mevsimin böyle bir taarruz için uygun olmadığını, aynı zamanda İngiliz Komiser Rawlinson'un da böyle bir taarruzu teşvik etmesinden şüphelendiğini bildirmiştir (Karabekir, 2019: 192).

Neticede Karabekir Paşa'nın konu ile ilgili mütalaaları dikkate alınarak böyle bir taarruzdan vazgeçilmiştir. 16 Mart 1920 günü meclisin basılarak bazı milletvekillerinin sürgüne gönderilmeleriyle sonuçlanan İstanbul işgali sonrası doğu taarruzu da farklı bir şekil almıştır. Mustafa Kemal Paşa aynı gün Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta öteden beri düşünülen doğu taarruzu hakkındaki düşüncelerini sormuştur (Karabekir, 2019: 216). Karabekir Paşa verdiği cevapta İstanbul'un durumunun netleşmediğini, Bolşevik ordularının halen Kafkaslarda olmadığını belirterek, hareket için hazırlıkları yapmakla birlikte müsait zamanın beklenmesini tavsiye etmiştir (Karabekir, 2019: 216). Karabekir'in düşünceleri Mustafa Kemal Paşa ve Temsilciler Kurulu tarafından uygun görülmüştür. İstanbul'un işgalini izleyen günlerde Kafkaslardaki askeri vaziyet Karabekir ve Mustafa Kemal Paşalar tarafından yakından takip

¹⁶ Mustafa Kemal Paşa ile Ankara'ya gelen Temsil Heyeti üyeleri şunlardır: Eski Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey, eski vali Mazhar Müfit Bey, eski mutasarrıf Hakkı Behiç Bey, eski Washington Büyükelçisi Ahmet Rüstem Bey. Bkz. B. Şimşir (1988). *Ankara... Ankara. Bir Başkent'in Doğuşu*. Bilgi Yayınevi, s. 160.

edilmiştir. Karabekir Paşa 28 Mart 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği telgrafta, Bolşevik ordularının güneye doğru ilerlediğini ve en geç bir aya kadar Kafkasları istila edeceklerini, böyle bir vaziyette gelen ordunun bizim üzerimizde hakim bir konuma geçmesini önlemek amacıyla Aras’a kadar olan bölge ve Elviye-i Selase’yi işgal etmek üzere harekete geçebileceğini bildirerek konu ile ilgili görüşlerini rica etmiştir (Karabekir, 2019: 225).

Mustafa Kemal Paşa verdiği cevapta Karabekir Paşa’nın düşüncelerine iştirak etmiş hareketin gizli tutularak hazırlıklara hız verilmesini istemiştir (Türk İstiklal Harbi, c. 3: 63). Taarruz için hazırlıkların devam ettiği günlerde Batı Cephesinde gerçekleşen isyanlar bu taarruzun planlan tarihlerde başlayamamasının en önemli gerekçelerini oluşturmuştur. Hatta bu isyanlar karşısında 18-19 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa’dan 500-1000 mevcutlu birlik de istemiştir. 26 Nisan 1920’de Karabekir Paşa bir kez daha hareket izni talep etmiş, 27 Nisan’da Mustafa Kemal Paşa’dan gelen cevapta taarruz hazırlıklarına devam etmesi istenmiştir (Karabekir, 2019: 227-228). Kazım Karabekir Paşa doğu taarruzunun gerçekleştirilmesi taraftarıdır ve iş Ankara’dan gelecek emre kalmıştır. Fakat Mustafa Kemal Paşa taarruzun bir süre daha ertelenmesi düşüncesindedir. Nitekim gerçekleştirilecek sulh konferansının sonuçları beklenmiş, gelişmeler takip edilmeden Sovyet Rusya ile ilişkileri nasıl etkileyeceği kestirilemeyen doğu taarruzu bir süre daha ertelenmiştir. Nitekim Sovyet Rusya’dan beklenen yardım sürecinde Çiçerin’in Ankara ile görüşmelerinde Ermenistan, Lazistan, Kürdistan, Batum ve Trakya bölgelerinde referandumdan söz etmiş, bu durumun Ankara’da kuşku uyandırması neticesinde Karabekir Paşa’ya bekleme talimatı verilmiştir (Atay, 2010: 323).

Mustafa Kemal Paşa 6 Mayıs 1920’de Kazım Karabekir Paşa’ya gönderdiği telgrafta bu endişelerini ve takip edilecek yolu bildirmiştir. Karabekir Paşa anılarında Mustafa Kemal Paşa’nın taarruz hakkındaki bu fikir değişikliğini anlamakla birlikte İngilizlerin Cumhuriyetin ilan edilmesi karşılığında işin siyaseten halledilmesi vaatlerine inandığını ifade etmiştir (Karabekir, 2019: 229, 232). Karabekir Paşa’nın 1920 başında söylediği “*İstanbul’daki meşrutiyet hükümetimize karşı fiili bir isyanla Heyet-i Temsiliye’nin Mustafa Kemal Paşa’nın hakimiyetinde bir Cumhuriyet şekline dönmesi... hem de yine Bolşeviklerle birleşmek felaketine doğru*” sözleri de Cumhuriyet rejimine yönelik tutumunu göstermektedir (Özdemir, 2019: 141). Öte yandan Karabekir Paşa’nın İngilizlerin verdiği vaade dair herhangi bir somut delil de yoktur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa’nın taarruzu erteleme gerekçeleri o günün şartlarında akla uygun görünmektedir ve planlanan doğu taarruzu birkaç ay erteleme sonrası gerçekleşecektir.

Mayıs-Haziran 1920 günlerinde 15. Kolordu Komutanı ile Ankara arasında bu haberleşme devam etmiştir. Kazım Karabekir Paşa haberleşmelerde askeri vaziyeti göz önünde bulundurarak TBMM'den taarruz serbestisi istemiştir. Fakat TBMM bu konuda daha temkinli davranmış, Sovyetler ile olası bir müttefikliği de düşünerek taarruz konusunda acele etmemiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 1 Haziran 1920 tarihli Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, hükümetin muhtemel bir yardım ile askeri hareketin daha başarılı olacağını düşündüğünü ifade etmiştir (Karabekir, 2019: 240). Karabekir Paşa ise 4 Haziran 1920 tarihli cevabında Bolşeviklerin doğu taarruzunu iyi karşılayacaklarını ifade etmiş, taarruzu ertelemelemin askeri açıdan doğuracağı sıkıntıları bir kez daha açıklamıştır (Karabekir, 2019: 241). Karabekir Paşa anılarında bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ve kendisi hakkında tehlikeli karalamaların da yapıldığından bahsetmiştir. Bunlar içerisinde Karabekir Paşa'nın hırsları ve savaş taraftarlığı, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da yaşadığı uygunsuz hayat, iki ismin asker ve orduyu düşünmedikleri gibi birçok tehlikeli karalamalardan bahsedilmiştir. Karabekir'e göre bu karalamaların nedeni kendisi ile Mustafa Kemal Paşa'nın arasının açılmak istenmesidir (Karabekir, 2019: 255).

Burada önemli bir nokta ise askeri açıdan anlaşmazlıklar yaşansa dahi Karabekir ve Mustafa Kemal Paşalar temel amaç olan ulusal mücadelenin kazanılması noktasında daima ortak hareket etmişlerdir. Bu bağlamda yayılan asılsız haberler ve karalamalar daima iletişim halinde kalmışlar, durumun tehlikeli bir vaziyet almasına müsaade etmemişlerdir. Nitekim 6 Eylül 1920 günü Erzurum'a gelen TBMM İkinci Reisi ve Adliye Vekili Celalettin Arif Bey, Kazım Karabekir Paşa ile görüşmesinde Mustafa Kemal Paşa hakkında olumsuz birtakım görüşler ileri sürse de Karabekir Paşa, gerekli önlemleri alarak durumu Ankara'ya bildirmiştir (Karabekir, 2019: 260). Eylül ayı içerisinde gerçekleşen küçük çatışmaların neticesinde Karabekir Paşa 15 Eylül 1920 tarihli telgrafında Ankara'ya hareketi bir kez daha hatırlatmıştır (Karabekir, 2019: 270). 20 Eylül 1920 tarihli cevapta ise Mustafa Kemal Paşa'dan hareket emri gelmiş, Kars istikametinde gerçekleştirilecek taarruzda hareketin Kağızman-Noviselim-Merdenik Hattında kadar genişletilmesi istenmiştir (Karabekir, 2019: 271).

28 Eylül günü tüm cephelerden başlayan taarruz ile her cephede başarı elde edilmiş, aynı zamanda birçok askeri teçhizat ele geçirilmiştir. 14 Ekim günü Ermeniler karşı taarruza geçseler de başarı elde edemeyerek geri püskürtülmüşlerdir. 28 Ekim 1920'de Kazım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk ordusu gerçekleştirdiği bir taarruzla Kars üzerine yürümüş ve şehir kısa sürede ele geçirilmiştir. Doğu Cephesinde kazanılan bu zafer Ermenileri bölgeden çıkarmakla birlikte Batı Cephesinde Yunanlara verilen savaş için de oldukça önemli olmuştur.

Nitekim Doğuda kazanılan bu zafer sonrası Ermenilerden 377 top, pek çok silah, makinalı tüfek, mermi ve askeri mühimmat ele geçirilmiştir (Karabekir, 2019: 278). Kazım Karabekir Paşa'nın ferikliğe terfi ettirildiği bu zaferin ardından (CA, 30.18.1.1/1.16.18) 26 Kasım 1922 günü başlayan barış görüşmeleri 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ile resmiyete taşınmış, Ermeniler Sevr'deki isteklerinden vazgeçerek Doğu Anadolu'dan çekilmişlerdir (Atatürk, 2018: 390). Bu antlaşmada TBMM'yi Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa temsil etmiştir. Doğu Cephesinde kazanılan zaferin ardından Karabekir Paşa; Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalar ile Genelkurmay Başkanı İsmet Bey tarafından çekilen telgraflarla özel olarak tebrik edilmiştir (Karabekir, 2019: 291).

2.5 Edirne Milletvekili Kazım Karabekir Paşa ve Meclis Faaliyetleri (1920-1923)

16 Mart 1920 tarihinde meclisin işgalinin akabinde 23 Nisan 1920 günü Ankara'da TBMM açılmıştır. Milletvekillerinin iki yıllığına seçildiği Meclisin bu birinci döneminde Kazım Karabekir Paşa Edirne ve Menteşe'den milletvekili olarak seçilmesine karşın Edirne milletvekilliğini tercih etmiştir. Ayrıca daha öncesinde Gebze'den de seçilmiş olmakla beraber buradan mazbatasını gelmemiştir. Bundan ayrı Karabekir Paşa'nın Edirne Milletvekilliğini kabulüne dair telgrafının TBMM'de okunduğu gün Karesi'den de mebus seçildiğine dair yazı gelmiş ve fakat Edirne'yi kabulü dolayısıyla kendisine yeniden sormaya gerek görülmemiştir (TBMMZC, 9 Mayıs 1920: 238). Anılarında bu tercihin sebebini "*Trakya kurtulmadıkça Doğu cephesi kumandanının sulha yanaşmayacağını göstermek idi*" şeklinde ifade etmektedir (Karabekir, 2019: 304).

Kazım Karabekir Paşa milletvekili seçildiği dönemde Doğu cephesinde 15. Kolordu Kumandanı olarak görev yapmaktaydı. Nitekim seçimlerin ardından kısa bir süre sonra Mayıs 1920'de Meclis tarafından Doğu Cephesi Komutanlığına getirilmiştir. Doğu Cephesinde Ermenilerin mağlup edilmesi ve Gümrü Antlaşması'nın imzalatılması, akabinde ise ulusal mücadelenin diğer cephelerindeki safhalarda askeri görevleri nedeniyle milletvekilliği görevinden izinli sayılmıştır. Bu süre zarfında Edirne Milletvekili Kazım Karabekir Paşa hem meclis ile hem de meclis başkanı Mustafa Kemal Paşa ile telgraflar vasıtası ile haberleşme imkanı bulmuş, yaşanan askeri ve siyasi gelişmelere karşı görüş ve isteklerini bu yolla dile getirmiştir. Edirne milletvekili olarak meclise girişinin ardından Meclis'e gönderdiği 3 Mayıs 1920 tarihli telgrafında Doğu Cephesindeki görevi nedeniyle Meclise bir süre dahil olamayacağını bildirmiştir (TBMMZC, 3 Mayıs 1920: 195). Hem Edirne hem de Menteşe Milletvekili seçilen Kazım Karabekir Paşa, Meclis'e gönderdiği 9 Mayıs 1920 tarihli

telgrafında ise Edirne milletvekilliğini kabul ettiğini, Menteşe milletvekilliğinden ise istifa ettiğini bildirmiştir (TBMMZC, 9 Mayıs 1920: 238).

Bu süre zarfında aynı zamanda Doğu Cephesinde Ermenilere karşı gerçekleştirilecek taarruzun hazırlıklarıyla da ilgilenmiştir. 19 Ağustos 1920 tarihinde Doğu Cephesi Komutanı olarak Meclis'e gönderdiği telgrafta Sevr Antlaşması'nı imzalayanların vatan haini ilan edilmelerine dair isteğini bildirmiştir (TBMMZC, 19 Ağustos 1920: 333). 1920 yılının eylül, ekim ve kasım ayları doğu taarruzunun gerçekleştirildiği dönem olmuştur. Bu süre zarfında Kazım Karabekir Paşa ile Meclis ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki haberleşmeler daha çok bu konu üzerine yoğunlaşmıştır. Gerçekleştirilen taarruz neticesinde 4 Kasım 1920 tarihinde kendisine Meclis tarafından Kars'ın geri alınması dolayısıyla gönderilen tebrik mesajına cevap vermiştir (TBMMZC, 4 Kasım 1920: 276). Mustafa Kemal Paşa'nın Kars'ın alınmasına dair Kazım Karabekir Paşa ile ilgili fikirleri 1924'te söylediği şu cümlelerde de görülmektedir: *“Milli Hükümet kurulunca daha birçok kimseler kararsızlık içinde bocalarken Kazım Karabekir Paşa zekası, cüreti ve askeri değeri sayesinde bir ordu kurdu ve başına geçerek doğuya doğru ilerledi. Böylece bize Kars zaferini kazandırdı”* (Semiz, 1997: 198). Bu hisler etrafında kendisini gösteren Meclis tebriklerine Karabekir Paşa da aynı samimiyetle yanıt vermiş, yine 18 Kasım ve 14 Aralık 1920 tarihlerinde Meclis'e göndermiş olduğu telgraflarda Meclis'in orduya vermiş olduğu destekten dolayı minnettarlığını ifade etmiştir (TBMMZC, 14 Aralık 1920: 346). Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı olarak tüm bu gelişmelerin ardından Meclis'in de birinci yasama yılı sona ermiştir.

İkinci yasama yılı ile ulusal mücadelenin Batı Cephesindeki savaşları da başlamıştır. Bu süreçte de Kazım Karabekir Paşa'nın hem Meclis hem de Mustafa Kemal Paşa ile olan diyalogu devam etmiştir. İkinci yasama yılı gerek askeri gerekse siyasi birçok gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Doğu cephesinin başarı ile kapanması ve Ermenilerin bölgeden çekilmesinin ardından burada bulunan birlikler, silah ve mühimmat Batı cephesine kaydırılmış, Yunanlılarla gerçekleştirilecek savaşta önemli bir destek sağlanmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Batı cephesinde 11 Ocak 1921'de Birinci İnönü ve 31 Mart 1921'de İkinci İnönü zaferlerinin ardından ve İzmir'in işgalinin yıl dönümü 15 Mayıs 1921'de Meclis'e gönderdiği telgraflarda başarılarından dolayı hem Meclis hem de orduyu tebrik etmiştir (Karabekir, 2019: 313).

Aynı yılın başında, 22 Ocak 1921'de Meclis'te yapılan gizli oturumda Hüseyin Avni Bey'in Kazım Karabekir Paşa'yı tenkit eden ve Bolşevikleri destekler mahiyette söylemlerde bulunduğunu belirten sözleri karşısında ise kendisini savunan Mustafa Kemal Paşa olmuştur:

“...Kara Kazım Paşa gayet zeki, fatin ahlaklı, namuslu fevkalade halûk, namuskâr, müdebbir bir adamdır ve bunların fevkinde hasleti vardır ki ilk temasa geldiği zaman Hüseyin Avni Bey anlayamaz. Ben de kısa temasta bayağı temasta anlayamadım. Gayet ketum bir zattır, işte böyle bir hali bulunduğu için Hüseyin Avni Bey biraderimiz Kazım Paşayı takdirde hata etmişler... Kazım Karabekir Paşa'nın evsafını arz ettikten sonra bizi idlal mi, bizi tenvir mi etti? Buna dair fazla söz söylemek istemiyoruz. Yalnız ufak bir tereddüdü olanlar Kazım Karabekir Paşa Hazretlerinin bir buçuk seneden beri şark ahvali hakkında her gün vermiş oldukları raporları ve onların kaffesini mütalaa ettikten sonra bir karara varması ve ona göre idare-i kelam etmesi iktiza eder. O zaman o mütalaa'yı yapan zatın bu kıymette, bu kudrette bir zat hakkındaki Kazım Paşa Hazretlerinin kıymetlerini takdirde ne dereceye kadar hata etmiş olduklarını anlayacaklardır...” (TBMMGCZ, 22 Ocak 1921: 335).

Yunan ordusunun 11 Temmuz 1921'de yeniden taarruza geçmesiyle birlikte Türk ordusu mağlup olarak Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmenin ardından durum Mustafa Kemal Paşa tarafından Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya da bildirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 6 Ağustos 1921 tarihli telgrafında bu gelişmeleri anlatırken Meclis'in kendisinin Başkumandanlığı üstlenmesi konusundaki isteğini de belirtmiştir. Kazım Karabekir Paşa ise cevabında başarılar dileyerek Doğu Cephesinin Mustafa Kemal Paşa'ya ve TBMM'ye sadakatini bir kez daha yinelemiştir (Karabekir, 2019: 315). Askeri gelişmeler üzerine yaşanan diyaloglar Sakarya Meydan Muharebesi içinde de devam etmiştir. İki isim arasındaki telgraflarda Yunanlara karşı gerçekleştirilecek savaşta uygulanması muhtemel askeri stratejiler görüşülmüştür. Kazım Karabekir Paşa anılarında Sakarya Meydan Muharebesi'nde Başkumandanlıkça birtakım hatalar yapıldığını, doğru bir askeri strateji ile Yunanların Anadolu'dan tamamen atılabilmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir (Karabekir, 2019: 317). Sakarya Savaşı'nın askeri planı ve sonuçlarına çalışmanın konusu olmadığı için tezde değinilmemiştir. Fakat bu görüşler subay kadrosu içerisinde askeri strateji ve taktikler üzerine her dönem gerçekleşebilecek fikir ayrılıklarıdır. Nitekim hiçbir zaman iki isim arasından dışarıya çıkmamıştır. Zaten bu telgraflar doğrudan Mustafa Kemal Paşa ya da Kazım Karabekir Paşa'ya gönderilmiş, Meclis bu görüşmelere dahil edilmemiştir.

Aynı zamanda 1921 yılı yaşanan gelişmeler nezdinde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalefetin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Meclis faaliyetlerinin aksamasına mani olmak amacıyla Mayıs 1921'de Meclis içerisinde Birinci Grup oluşturulmuş, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalefet giderek artmıştır. Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa Meclis içerisinde gerçekleşen bu siyasi gelişmeler ve hareketlilikten haberdar olmakla birlikte görev ve konumu itibarıyla bu tartışmaların içerisinde yer almamıştır. Nitekim Ankara'daki siyasi cereyanların içeriğinde yer almayışı onun Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerine de zarar vermemiş, iki isim hedeflenen ulusal kurtuluş yolundaki faaliyetlerine ortak görüş çerçevesinde ve daha çok askeri gelişmelerde devam etmişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa kendisine yakınlığı ve Doğu Cephesinde gerçekleştirdiği askeri ve siyasi başarıların ardından Kazım Karabekir Paşa'yı Ocak 1922'de Milli Müdafaa Vekaletine

almak istemiştir. Fakat Kazım Karabekir Paşa, Doğu'da kalmasının gerekliliklerini bildirerek bu görevi kabul etmemiştir (Karabekir, 2019: 326). Kazım Karabekir anılarında Doğu'daki işlerini tamamlayıp Ankara'ya dönmeyi planladığı bir sırada Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı bir telgrafın buna mani olduğunu ifade etmiştir. 10 Temmuz 1922'de gönderilen bu telgrafta Mustafa Kemal Paşa, 8 Temmuz 1922 tarihli Vekiller Heyeti'nin Meclis tarafından seçilmesini öngören kanunu açıklamakla birlikte kendisine karşı muhalefet konusunda arkadaşına yakınmış, Başkumandanlık ve Meclis Başkanlığı görevlerinden istifa edeceğini ifade etmiştir (Karabekir, 2019: 327). Meclis muhalefetinin kendisine karşı yükseldiği bir dönemde Mustafa Kemal Paşa yaşadığı sıkıntıları mücadele arkadaşı Kazım Karabekir Paşa ile paylaşmıştır. Nitekim sonrasında istifadan vazgeçmesine en çok sevinen isimlerden biri Kazım Karabekir Paşa olmuştur. Yine Kazım Karabekir Paşa böyle hassas bir dönemde Ankara'ya gelerek yanlış anlaşılmalara sebep olmak istememiştir (Karabekir, 2019: 328). Ancak 1922'nin başındaki, özellikle de Londra Konferansı sürecindeki tutumları o dönemde Kazım Karabekir Paşa'nın cumhuriyete doğru bir gidiş hissederek üzüntü duyduğu şekilde de algılanmıştır (Belen, 1973: 378). Özellikle 14 Mart 1922 tarihli şifresinde Mustafa Kemal Paşa'ya yüksek rütbeli komutanlar ve büyük memurlarla uzmanlardan oluşan ikinci bir meclisin kurulmasına dair önerisi dikkat çekmektedir ki Mustafa Kemal Paşa dönemin şartlarına uymadığı gerekçesiyle bunu kabul etmezken ileride yapılacak inkılaplara karşı çıkacakların önünü bu teklife verdiği yanıtla da kesmiştir (Belen, 1973: 389-390).

Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, görev yaptığı süre boyunca askeri ve siyasi meseleler dışında sosyal konular üzerinde de çalışmalar yapmıştır. 3 Nisan 1922 tarihinde Meclis'te okunan telgrafında Kafkasya'nın Türkmen bölgelerinde Ruslar tarafından aç bırakılan Müslüman çocuklarının Türkiye'ye alınarak oluşturulacak kurumlar ile bu çocuklara bakılmasını ve kendileriyle ilgilenilmesini istemiş, konuya Dahiliye ve İktisat Vekaletlerinin öncü olması gerektiğini ifade etmiştir (TBMMZC, 3 Nisan 1922: 480). 25 Ağustos 1922'de Yunanlara karşı başlatılan Büyük Taarruzu da yakından takip eden Kazım Karabekir Paşa, 3 Eylül 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu telgraf ile Türk ordusunu ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'yı kazanılan zaferden dolayı tebrik etmiştir (Karabekir, 2019: 335). Aynı şekilde 13 Eylül 1922'de Meclis'e göndermiş olduğu telgraf ile de kazanılan zaferden dolayı TBMM'yi tebrik etmiştir (TBMMZC, 13 Eylül 1922: 6). Kazım Karabekir Paşa, 30 Ekim 1922 tarihinde askeri görevleri dolayısıyla Meclis tarafından kendisine verilen izin tamamlanmasının ardından Meclis'te şu konuşmayı yapmıştır:

“Şark cephesinin ebedi ve layezal olan hürmetlerini Muhterem Büyük Millet Meclisimize lisanen dahi arz etmekle büyük bahtiyarlık duyuyorum. En acemi bir neferin dahi kalbinde olan Allah korkusu, sonra sevgili

Peygamberimizin aşkı, ondan sonra da Büyük Millet Meclisimize hürmet ve itaat yaşıyor. Bugün milletimizin birliğini temsil eden, bu nurlu Meclisimizin yarattığı milli zaferlerle, Şark'ta ve Garp'ta milletimizi saran esaret zincirleri nasıl kırıldı ise, inşallah son halkaları olan ve İstanbul üzerine kalan bakiyesi de pek yakında bu suretle parçalanacaktır; Mebusu bulunduğum mazlum ve masun Edirne bugün milletiniz sayesinde büyük bayramlar yapıyor, çırpınıyor. Ben de o dakikalarda aranızda bulunmakla büyük bahtiyarlık duyuyorum. İnşallah milli zaferlerimiz gayesini tamamen idrak ettikten sonra ordularımız tabiatıyla hali sulha geçerken yine bu milli birliğimiz sayesinde ilim ve irfan orduları da seferberliğe başlar. Ve bu hariçten bizi sarsmak isteyen esaret zinciri gibi dahil de de bizi aynı surette saran fakr ve cehle karşı, aynı suretle her tarafta hücum ederiz ve Cenabı Allah'ın inayeti, Sevgili Peygamberimizin bize olan yardımı ve Büyük milletimizin birliği sayesinde milletimiz yakında refah ve saadete ebediyen mesut oluruz. Arzı tazimat ederim ve bütün Şark ordumuz namına bütün kalbimle sizi selamlarım ve bu suretle aranızda karışmakla bahtiyarlık duyarım” (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 254-256).

Ulusal mücadelenin kazanılarak son olarak Büyük Taarruzla birlikte Anadolu'nun düşmandan temizlenmesi sonrasında Kazım Karabekir Paşa, Edirne milletvekili olarak Meclisteki yerini almıştır. Bu süreç içerisinde İtilaf devletleri ile önce Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Akabinde ise barış görüşmelerinin Lozan'da gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Lozan Görüşmelerine İstanbul Hükümetinin de çağırılması Saltanatın kaldırılması sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçte de Kazım Karabekir Paşa, Meclis içerisinde Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte hareket etmiş, özellikle mevcut rejimin yıkılması anlamına gelen böylesine önemli bir kararda Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermiştir. Kasım 1922'de başlayacak Lozan görüşmeleri yaklaştıkça buraya gönderilecek delegeler heyetinin belirlenmesi Mustafa Kemal Paşa'nın ve TBMM'nin öncelikli gündemini oluşturmuştur. İsmet İnönü, hatıralarında Kazım Karabekir Paşa'nın bu görüşmelere delegeler kurulu başkanı olarak katılmak istediğini yazmıştır. Karabekir ise görüşmelerde TBMM'yi bir askerinin temsil etmesine karşı çıkmakla birlikte kendisinin değil de İsmet Paşa'nın tercih edilmesini, kendisinin dik başlılığı, İsmet Paşa'nın ise Mustafa Kemal Paşa'ya karşı uysallığına bağlamaktadır. Nitekim görüşmelere İsmet Paşa gönderildikten sonra görüşmelerin gerçekleştiği süreci Mustafa Kemal Paşa'nın yanında, bir nevi onun danışmanı göreviyle geçirmiştir.

3 ATATÜRK-ORBAY İLİŞKİLERİ

3.1 Hareket Ordusu'ndan Heyet-i Temsiliye'ye Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey (1909-1919)

Mustafa Kemal Atatürk ile Hüseyin Rauf Orbay'ın tanışıklığı 31 Mart İsyanı'na dayanmaktadır. Rauf Bey, 1909 senesinin nisan ayında, Bakırköy Telgrafhanesi'nde Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın emirlerini yazan “*omuzunda pelerini, yorgun ve solgun siması, sakin tavrıyla dikkati çeken Mustafa Kemal Bey*” ile Cemal Bey'in vasıtasıyla tanışmıştır (Orbay, 1993: 201). İki isim, sonraki günlerde de Mahmut Şevket Paşa'nın karargahında görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde Birinci Ordu'nun hareketine binaen Mustafa Kemal Bey'in

“İttihat ve Terakki reislerinin hükümet kuvvet ve kudretini meşrutiyet esaslarına aykırı olarak, şahıslarında toplamalarından ve serbest seçim ile vücut bulmuş bir Millet Meclisi yerine asker kuvvetine dayanmalarından ve cebir ve şiddet kullanmalarından ileri geldiğini”

söylediğini belirten Rauf Bey, Mustafa Kemal’in İttihat ve Terakki’nin önde gelenlerine bu fikirlerini söylese de anlatamadığını, bilakis kendisine artık şüpheyle bakılmaya başlandığını belirttiğini de vurgulamıştır (Orbay, 1993: 201). Orbay, İttihat ve Terakki’nin 1910’daki kongresinde Ali Fethi ve Mustafa Kemal Beyler gibi kendisinin de dahil olduğu bazı genç subayların II. Meşrutiyet’le beraber aktif siyasetten ayrı durulması, askeri görevi devam edenlerin ordu disiplin ve düzenine bağlı kalması, politikaya girmek isteyenlerin ordudan kesinlikle ayrılması fikirlerini dile getirdiklerini de söylemiştir. Zamanın kendilerini haklı çıkardığını söyleyen Rauf Bey, bu düşüncüyü sonuna kadar sürdüren arkadaşlarını şöyle sıralamıştır: “*Kazım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Mustafa Kemal, Ali Fethi*” (Kutay, 1992: 259-260).

Burada başlayan tanışıklık uzun yıllar sürecek bir arkadaşlığa da vesile olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun zor zamanlar geçirdiği bu yıllarda iki isim 1911’de Trablusgarp savunması için yola çıktıkları Mısır’da yeniden bir araya gelmiştir. Mustafa Kemal Bey Derne kuvvetlerinin komutanlığını yaparken Rauf Bey de bu kuvvetlere silah kaçırmak için çalışmıştır (Yalman, 1970, c. 2: 276). Enver Bey’le beraber Mısır’a geçen Rauf Bey, Mustafa Kemal Bey’i Enver Bey’e karşı uyarması üzerine kendisinin “*Karşımızda, düşman var. İtalyan ordularıyla savaşmak için, yoktan var edercesine kuvvet bulup, tanzim etmeğe çalışırken, siyasi fikirler dolayısıyla ayrılıklar meydan alırsa, muvaffak olmak şöyle dursun, hezimet muhakkaktır*” dediğini belirtmiş ve harp boyunca Derne Kumandanlığındaki başarısının muhalifleri de dahil herkes tarafından takdir edildiğini ifade etmiştir (Orbay, 1993: 204). Mustafa Kemal ve Rauf Beyler, daha sonra Balkan Harbi’nde tekrar buluşmuşlardır.

Savaşta Gelibolu’yu Bolayır’dan müdafaa edebilmek amacıyla bölgeye gönderilen ve karargahı Maydos’ta bulunan kolordunun Erkan-ı Harp Reisliğine Ali Fethi, Harekat Şubesi Müdürlüğüne de Mustafa Kemal Beyler getirilmiş, Rauf Bey de donanmanın bulunduğu Nara Limanı’ndan karşıya geçerek iki isimle de görüşmelerde bulunmuştur. Bu süreçte Gelibolu Yarımadası’nın batı sahillerinin tel örgülerle çevrilmesi halinde düşman kuvvetlerinin çıkartma yapamayacağına dair ortaya atılan fikre tek karşı çıkanın Mustafa Kemal Bey olduğunu belirten Rauf Bey, “*Erkân-ı Harp zabitleri arasında, donanma top ateşinin tesiri hakkında, isabetli ve ameli fikir sahibi olarak ilk tesadüf ettiğim zat Mustafa Kemal Bey’dir*” demektedir (Orbay, 1993: 205-206). Ayrıca bu dönemde Mustafa Kemal Bey’in teşebbüsüyle Rauf Bey kumandasındaki Hamidiye Zırhlısı Çanakkale Boğazı’ndan ayrılıp 16 Aralık 1912 tarihinde

Gökçeada açıklarında Yunan gemilerine taciz ateşi açarak Yunanların geri çekilmesini de sağlamıştır (Haçın, 2016: 56).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında birbirlerinden uzun süre uzak kalmış olsalar da Mustafa Kemal Paşa'nın Yedinci Ordu ve tekrar atandığı İkinci Ordu Kumandanlıklarını reddedip İstanbul'a dönmesi sonrasında yine en sık görüştüğü isimlerden biri Rauf Bey olmuştur (Aydemir, 2018: 341). Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Cephesi'ndeki başarılarını

“Bizi Asya'ya atarak müttefiklerimizden ayırdıktan sonra, Ruslarla birleşmek hususundaki İngiliz emellerine, isabetli kararı ve başarılı taarruzu ile ilk mani olan, şüphesiz ki Mustafa Kemal Bey'dir. Bu yararlılığı, müstesna başarısı üzerine, rütbesi Livalığa yükseltmiştir”

şeklinde yorumlayan Rauf Bey, Bahriye Nezareti Kurmay Başkanı iken Almanya'nın çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini söylediği Donanma Kumandanı Amiral von Souchon tarafından engel olarak görülmüş ve Enver Paşa'ya kendisinin İngiliz taraftarı olduğu, denizcilerden oluşan bir gizli cemiyetin başında yer aldığı ihbarında da bulunulmuştur (Yavuz, 2010: 113). Rauf Bey'le İstanbul'da özellikle Akaretler'deki evde yahut Bahriye Dairesinde görüşen (Orbay, 1993: 209-210) Mustafa Kemal Paşa, henüz İstanbul'a gelmeden de Rauf Bey'le alakalı fikirlere sahiptir ki Mondros Mütarekesi imzalanmadan evvel kurulması tasarlanan hükümette Rauf Bey'in de yer almasını istemiş, bu arzusunu Filistin'den çektiği bir telgraf ile padişaha bildirmiştir (Coşkun, 2009: 297).

Kendisinin 15 Ekim 1918 tarihli bu talepten haberdar olmadığını ve o süreçte Mustafa Kemal Paşa ile iletişim halinde bulunmadığını belirten Rauf Bey, telgrafı Ahmet İzzet Paşa vasıtasıyla okumuştur ki bunun öncesinde sadrazama Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne tayin edilirse “*kendi üstlerinde bulunan ve her gün artan ve tahammül haddini aşan askeri işleri idarenin bir dereceye kadar kolaylaşıp hafifleyebileceğini*” de söylemiştir. Ancak Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı cepheyi bu zor durumda ancak onun idare edebileceğini düşündüğü için Liman Von Sanders'in yerine Ordular Grubu Kumandanlığı'na atadığını belirtmiştir (Orbay, 1993: 71-72).

30 Ekim 1918'de bizzat Bahriye Nazırı Rauf Bey tarafından imzalanan¹⁷ Mondros Mütarekesi eşit şartlarda imzalanan bir antlaşma olmadığı gibi, Osmanlı Devleti'ne uygulanan bir diktenin sonucudur (Aydemir, 2018: 341). Ancak Rauf Bey'in 2 Kasım 1918'de Tasvir-i

¹⁷ Sultan Vahdettin mütarekenin başında gitmesi gereken ismin Damat Ferit Paşa olmasını istemişse de Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin tüm üyelerinin şiddetle karşı çıkması üzerine bu görev Rauf Bey'e kalmıştır. Bkz. Simavi, ? : 426-427. Mütarekeyi imza eden heyette ayrıca Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet ile Erkan-ı Harp Miralay Sadullah Beyler de vardır. Bkz. M. R. Esatlı (2007). *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*. Haz. İsmail Dervişoğlu. Bengi Yayınları, s. 660.

Efkar ve Yenigün gazetelerine verdiği demeçte Mondros ile ilgili olarak söyledikleri tersi bir görüşü yansıtmaktadır:

“İmzaladığımız mütareke sonucunda Devletimizin bağımsızlığı, Saltanatın hakları tamamen kurtarılmıştır. Bu mütareke yenen ile yenilen arasında imzalanmış olan bir mütareke değil, belki savaş durumundan çıkmak isteyen iki denk kuvvet arasında imzalanabilecek, çatışmalara son veren bir belge niteliğindedir. İstanbul’umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır. Tersanelerimiz işgal olunmayacaktır. Demiryollarına el konulmayacaktır. Adana kurtarılmıştır. Ne miktar asker terhis edeceğimizi biz saptayacağız” (Avcıoğlu, 1989: 15-16).

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin 10 günlük Bahriye Nazırı Rauf Bey dikkatinin büyük kısmını Yunanistan emellerine yönlendirdiği için İngilizlerin Türk düşmanı olmadığına dair bir hisle hareket etmiş ve mütarekenin “*kaypak hükümlerini*” görememiştir (Şimşir, 1976: 17-18). Mütarekenin imzalanmasının ardından Rauf Bey antlaşmadan memnun olsa da İngilizlerin mütareke şartlarını tanımayarak hareket etmeye başlamaları Rauf Bey’i çok üzmüş, kurulan hükümetlerin antlaşma şartlarına sahip çıkmamasından şikayetçi olmuştur (İnönü, 2018: 163). “*Mütarekenin mürekkebi henüz kurumadan Fransız, İtalyan ve İngilizler İstanbul’da bir sömürge havası yaratmaktan geri kalmadılar*” diyen (Şimşir, 1976: 20) ve bu süreçten sonra Mustafa Kemal Paşa ile irtibat sağlamaya çalışan Rauf Bey, kurtuluş çarelerine dair girişilen siyasi teşebbüslerde onunla hareket etmiştir. (Türk İstiklal Harbi, c. 3: 61) Rauf Bey’in geçmişte yaşadığı siyasi ve askeri tüm tecrübeler onda mevcut durumun Mustafa Kemal Paşa tarafından düzeltebileceği izlenimini yaratmıştır (Yalman, 1970, c. 2: 281). Bu teşebbüsler içerisinde Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin yeniden iş başına gelmesi, Minber gazetesi kullanılarak kurulacak olan Tevfik Paşa Hükümetinin Meclisten güvenoyu almasının engellenmesi gibi konularda iş birliği halindedirler (Kandemir, 1965: 31). Siyasi faaliyetlerin sonuçsuz kaldığı anlaşılınca Anadolu’ya çıkarak mücadelenin buradan yürütülmesi konusunda aralarında görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul Şişli’deki evinde yüksek dereceli birçok kişiyle yapılan toplantılarda bulunanlardan biri de Rauf Bey olmuştur (Cebesoy, 2000: 56).

Orbay’a göre İstanbul’da gerçekleştirilen siyasi teşebbüslerin sonuçsuz kalması neticesinde son karar Anadolu’ya geçmek noktasında kesinleşmiştir. Bu kararda Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşaların da kendileriyle birlikte olacakları hesaba katılmıştır (Kandemir, 1965: 32). Mustafa Kemal Paşa’nın ordu müfettişliği görevine getirilerek Samsun’a hareket etmesinden önce iki isim, izlenecek yol ve Anadolu’da buluşma planlarında mutabıktırlar (Kandemir, 1965: 35). Mustafa Kemal Paşa üstlendiği görev icabı Karadeniz üzerinden Samsun’a çıkacak, Rauf Bey ise Bandırma üzerinden Batı bölgesindeki milli kuvvetleri teftiş ettikten sonra önce Ankara’da Ali Fuat Paşa ile buluşacak ve ardından Mustafa Kemal Paşa ile

birleşeceklerdir (Kandemir, 1964: 11). Atatürk ise Anadolu'ya geçiş ve burada izlenecek yok hakkında Rauf Bey ile ortak hareket ettiğinden bahsetmez. Nitekim kendisi Samsun'a hareket edeceği gün Rauf Bey yanına gelerek bineceği geminin izleneceği ve batırılacağını işittiğini söylemiş, Mustafa Kemal Paşa'yı bu konuda uyarmıştır (Atatürk, 2018: 49; Aydemir, 2018: 371).

Atatürk'ün Nutuk'ta İstanbul'daki girişilen siyasi faaliyetlerden ve Anadolu'ya geçiş sürecinden bahsetmemiş olması bu dönemin aydınlatılması adına büyük bir eksiklik oluşturmuştur. Fakat Anadolu'ya geçiş süreci ve izlenecek yol konusunda Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in ortak hareket ettikleri akla daha yakın gelmektedir. 1919 yılı şubat ayının sonlarında Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa arasında Şişli'deki evde gerçekleşen görüşmede Mustafa Kemal Paşa'nın görevli veya görevsiz olarak Anadolu'ya geçişi konuşulmuş, Anadolu'da görev alması imkansız olan Bahriye Albayı Rauf Bey'in istifası yine aynı toplantıda kararlaştırılmıştır (Coşkun, 2009: 239). Nitekim Genelgeler ve Kongreler Döneminden, Rauf Bey'in Malta'ya sürgüne gönderildiği tarihe kadar Mustafa Kemal Paşa'ya en yakın isim kuşkusuz Rauf Bey olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ulaşmasının beşinci gününde, 24 Mayıs 1919'da İstanbul'dan gizlice ayrılan Rauf Bey, önce Batı Cephesini dolaşıp Afyon'a geçmiş, Ali Fuat Paşa ile irtibatta bulunarak buradan da Ankara'ya gelmiştir. Ankara Valisi Muhittin Paşa'dan saklandığı Ankara'da Ali Fuat Paşa'nın Keçiören'deki evinde kalan Rauf Bey, 10 Haziran'da Ali Fuat Paşa ile Ankara'dan ayrılıp Amasya'ya geçmiştir (Şimşir, 1988: 108). Bu vaziyet, Mustafa Kemal Paşa tarafından Karabekir Paşa'ya şu telgrafla da haber verilmiştir:

“...İstanbul'da yaptığı temaslardan sonra bize mülâki olmak üzere hareket eden eski Bahriye Nazırı Rauf Bey, İzmir vilâyeti içinden geçerek ve orada komutan arkadaşlarımızın da nokta-i nazarlarını alarak, Ankara üzerinden 20nci Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'yla birlikte bugün Amasya'ya geldiler. Genel durum üzerinde görüşüyoruz. Neticeyi bildireceğiz...” (Türk İstiklal Harbi 2-1: 1994: 91).

Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'in gelişiyle Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışının ardından üç isim tekrar Amasya'da bir araya gelmiştir. Rauf Bey'in Amasya'ya gelişi ve Mustafa Kemal Paşa'ya katılması konusunda özellikle hatıralarda çelişkili ifadeler yer almaktadır. Atatürk, Rauf Bey'in Amasya'ya gelişini Ali Fuat Paşa'dan aldığı bir telgraftan öğrendiğini, telgrafta gelen kişinin adını saklamasının kendisini üzdüğünü ifade etmektedir (Atatürk, 2018: 49). Kılıç Ali ise hatıralarında Rauf Bey'in başlangıçta Mustafa Kemal Paşa'ya katılmak gibi bir niyeti olmadığını, Batı Anadolu'da Çerkezlerle çalışmayı planladığını¹⁸ fakat

¹⁸ Birinci Dünya Savaşı'nda İran Seferi esnasında Çerkez Ethem de Rauf Bey'in maiyetinde yer almıştır. Bkz. Karasan, age, s. 134.

umduğunu bulamadığını söylemiştir (Turgut, 2010: 39). Bu konuda hem İstanbul'da hem de Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile birlikte olan Cebesoy ise, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in Anadolu'da buluşmalarının İstanbul'da planlandığını ifade etmektedir (Cebesoy, 2000: 86).

Cebesoy, Rauf Bey'in isminin telgrafta gizli tutulmasının Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın Rauf Bey'in Ankara gelişinden kuşulanmaması amacı taşıdığını, Rauf Bey gibi önemli bir şahsın Ferit Paşa tarafından takip edilmesinin mümkün olabileceğini ifade etmektedir (Cebesoy, 2000: 88). Milli Mücadelenin başlangıcında Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey arasında amaca yönelik bir fikir ayrılığı bulunmamaktadır. Bu nedenle iki ismin Amasya'da buluşmasının Cebesoy'un ifade ettiği gibi İstanbul'da planlanmış olabileceği daha yakın ihtimal olarak görünmektedir. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in bu süreçte ilk ortak çalışmaları ise Amasya Tamimi olmuştur. Atatürk'e göre Rauf Bey bu tamimi imzalama konusunda başlangıçta çekimser davranırsa da kendisinin ricası üzerine imza attığını ifade etmiştir. Rauf Bey özellikle genelgede belirtilen kongrenin toplanmasındaki amacı ve faydayı anlamadığından¹⁹ söz etmiş, bu durum Mustafa Kemal Bey'i oldukça üzmüştür (Atatürk, 2018: 95). Rauf Bey ise bu çekimserlikten bahsetmez ve bu tamime ilk imzayı atan da Kandemir'e göre kendisi olmuştur (Kandemir, 1965: 36).

Amasya Tamimi öncesinde gerçekleştirilen görüşmeler Amasya'daki üç isim arasında yüz yüze gerçekleşirken bir yandan da Ali Fuat Paşa İkinci Ordu Müfettişi Cemal Paşa'yla, Mustafa Kemal Paşa da 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'yla telgraf yoluyla irtibatta kalarak konularla ilgili onaylarını almışlardır (Türk İstiklal Harbi 2-1: 1994: 92). Amasya Genelgesi'nin imzalanmasını ardından Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i Erzurum'da toplanacak kongreye davet etmiştir (Cebesoy, 2000: 92). Bunun öncesinde, 23 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa'ya Amasya'dan gizli bir telgraf çekerek Anadolu'daki komutanların görevden alınabileceklerini, buna karşı milli amaca ulaşıncaya değin Rauf Bey'le 3. ve 20. Kolordu Kumandanlarıyla birlikte hareket edileceğini, komutanlıkların kimseye verilmemesi gerektiğini iletmiştir (Şimşir, 1988: 115). Nihayetinde, 3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve kurmay heyeti Erzurum'a varmıştır

¹⁹ Tamimde ismi olan bir diğer isim de Refet Bele'dir ve o da Orbay'la aynı fikre sahiptir. Atatürk'e göre tesadüfen Amasya'ya gelen ve tamimi okuduktan sonra "*Anladığıma göre gerektiğinde bir milli hükümet de kurulacaktır?*" diyen Bele "*Vatanı kurtarmak ve bağımsız bir devlete sahip olmak için ne gerekirse onu yapacağız*" diyerek belgeyi Ali Fuat Paşa'nın ısrarıyla görülmesi zor bir işaret koyarak imzalamıştır. Bkz. R. Süreyya (2017). *Refet Bele*, Halk Kitabevi, s. 67.

(Karabekir, 2019: 74). “Erzurum ve Sivas Kongrelerinin ikinci adamı”²⁰ olarak görülen Rauf Bey (Şimşir, 1976: 20)²¹, Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi ile eş zamanlı olarak ordu müfettişliği görevinden alınması ve askerlikten istifa ettiği süreçte en yakınında bulunan isimlerden biri olmuştur. Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1919 günü istifasının ardından ortaya çıkabilecek olası sonuçları Rauf Bey ile konuşmuş, Anadolu’da gerçekleşecek askeri bir mücadelede sivil olmanın her şeyi bitireceğini ifade etmiştir (Aydemir, 2019: 100).

Mustafa Kemal Paşa bu süreçte karamsardır. Ona göre artık emin bir yere çekilerek ayak altında ezilmemeye çalışmaktan başka yapacak pek bir şey kalmamıştır (Aydemir, 2019: 104). Nitekim 10 Temmuz günü kurmay başkanı Kazım Bey’in Mustafa Kemal Paşa’ya istifasını hatırlatarak kendisi adına çalışamayacağını söylemesi ve ilgili evrakların kime teslim edileceğini sorması Mustafa Kemal Paşa’yı ruhen yıkmıştır (Aydemir, 2019: 105). Kılıç Ali’ye göre bu gelişme Kazım Bey’in ordu içerisinde kalmasını sağlamak için Mustafa Kemal Paşa tarafından planlanmış olsa da (Turgut, 2010: 46) tüm bu gelişmelerde Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın en büyük destekçisi olmuştur (Kandemir, 1965: 43). Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın istifası üzerine 8 Temmuz 1919’da onunla hareket edeceğine dair şu beyannameyi yayımlamıştır: “*Vatan ve milletin halas ve istiklali ve makam-ı saltanat ve hilafetin masuniyeti bilfiil temin olununcaya kadar Mustafa Kemal Paşa ile çalışacağımıza mukaddesatımız namına Ahd-ü Peyman eylediğimizi arz ve ilan eylerim*” (Kandemir, 1965: 44).

10 Temmuz 1919 gününün bir diğer önemli olayı ise Mustafa Kemal Paşa’nın yaveri Cevat Abbas’ın Karabekir Paşa’nın bir bölük süvari ile geldiğini haber vermesi olmuştur. Rauf Bey Mustafa Kemal Paşa’ya 8 Temmuz istifa gecesini Karabekir’e güvенеbileceği konusunda teminat vermiştir. Mustafa Kemal Paşa yine de endişelidir. Karabekir’in iki ismin yanına gelerek Mustafa Kemal Paşa’ya bağlılığını bildirmesi ve kolordusu ile kendisinin emrinde olduğunu bildirmesi tüm endişeleri boşa çıkarmıştır (Aydemir, 2019: 105). Yine aynı gün Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti’nden alınan bir yazıda Mustafa Kemal Paşa’nın derneğin başına geçerek çalışma kurulu başkanlığını kabul etmesi istenmiş, Rauf Bey ise derneğin ikinci başkanı olarak seçilmiştir (Atatürk, 2018: 70). Kazım ve Cevat Beylerin kongre delegeliklerinden çekilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey Erzurum Kongresine üye seçilmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi üyeliği ve daha

²⁰ Avcioğlu, Rauf Orbay’ı Kurtuluş Savaşı’nın ikinci adamı olarak görmektedir. Bkz. D. Avcioğlu (1989). *Milli Kurtuluş Tarihi*, 1. Kitap, Tekin Yayınevi., s. 230.

²¹ Ali Kemal’in 14 Kasım 1919’da Peyam’da Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey aleyhinde yayınladığı uzun yazıda da iki ismi “*Harekat-ı Milliye’nin ruhu*” olarak nitelendirmiştir. Bkz. T. Gökbilgin (1965). *Milli Mücadele Başlarken II*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 231.

sonra kongre reisliği konularında muhalefette karşılaştığı bilinmektedir. Bu konuda kendi arkadaşları arasında dahi fikir ayrılıkları olmuşsa da Karabekir'in müdahalesiyle bu süreç sorunsuz tamamlanmıştır (Aydemir, 2019: 102). Fakat bu süreçte Rauf Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığına nasıl yaklaştığı önemlidir. Kılıç Ali'ye göre Rauf Bey, halifelik ve saltanat makamının asi ilan ettiği Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini amaca aykırı bulmakta, Karabekir'i başta görmek istemektedir. Nitekim bu yaklaşımın nedenini Cafer Tayyar Paşa'ya sorduğunda Kılıç Ali, “*Mustafa Kemal Paşa'nın diktatör olmasından korkuluyordu*” cevabını almıştır (Turgut, 2010: 47-48). Atatürk de Nutuk'ta bu konuya isim vermeden değinmiştir (Atatürk, 2018: 75).

Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi başkanlığını sakıncalı görmüş olabilir. Nitekim ileride gerçekleşecek Sivas Kongresi'nde bu düşüncelerini açığa vurmuştur. Atay da Rauf Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığına muhalif olduğunu ifade etmiştir. Ulusal mücadelenin Mustafa Kemal Paşa olmadan gerçekleşmeyeceği düşüncesine sahip olmakla birlikte gerçekleştirilecek hareketin kolektif bir yapı da olması gerektiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın ise bu hareketin ön planında değil, gölgesinde kalması gerektiğini düşünmüştür (Atay, 2010: 305). Fakat Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına dair açık bir muhalefette bulunmamıştır. Nitekim kongre üyeleriyle gerçekleştirdiği bir konuşmada Mustafa Kemal Paşa'nın vatana hizmet noktasında kendisinden farklı olmadığını belirtmiştir (Kandemir, 1965: 37). Cebesoy ise liderlik noktasında ancak Mustafa Kemal Paşa'nın başarılı olabileceğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Biz Kurtuluş Savaşı'nı beş bekar başlattık. Mustafa Kemal Paşa, ben, Kazım Karabekir Paşa, Refet Paşa, Rauf Orbay. Eğer Atatürk başa geçmese idi hiçbirimiz bu işi götüremezdik. Çünkü hiçbirimiz diğerinin liderliğini, kumandanlığını kabul edecek karakterde kişiler değildik. Ancak Atatürk'ün üstün kudret ve kuvveti, cesareti, mertliği ve dürüstlüğü hepimizi bir araya getirmiş ve bir arada tutmuştur.” (Yurdakul, 2009: 78-79).

Bunun dışında Erzurum Kongresi toplanmadan önce yürütülecek mücadelede lider olarak Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği Rauf Bey tarafından da kabul edilmekle birlikte Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in de yer aldığı bir toplantıda hakimiyet-i milliyeye esasına dayanan müstakil bir Türk devleti kurulması konusunda mutabık kalınmıştır (Aydemir, 2019: 118). Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 günü²² bir okul salonunda açılmıştır ve ilk gün Mustafa Kemal Paşa kongre başkanı seçilmiştir (Atatürk, 2018: 70). Kongrede oluşturulan ve bir yürütme organı gibi çalışacak olan Heyet-i Temsiliye içerisinde Rauf Bey de yer almaktadır

²² Rumi takvime göre II. Meşrutiyet'in yıldönümü olan 10 Temmuz'da açılması planlanan Erzurum Kongresi, yeterli delege toplanamadığı için bu kez II. Meşrutiyet'in miladi yıldönümü olan 23 Temmuz'a ertelenerek kongreye başlanmıştır. Bkz. A. N. Günaydın (2019). *Milli Mücadelede Sivas 108 Gün 2 Eylül-18 Aralık 1919*, Sivas Vilayet Kitaplığı, s. 54.

(Atatürk, 2018: 72). 7 Ağustos'ta kongrenin sona ermesinin ardından Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Hoca Raif Efendi'nin aynı arabada yer aldığı ve bir kabile halinde gerçekleşen Erzurum'dan Sivas'a yolculuk 2 Eylül'de tamamlanmıştır (Günaydın, 2019: 65-66).

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da başlamıştır. Sivas'ta bulunduğu süre içinde akşam saatlerinde Rauf Bey'le beraber yürüyüş yapan Mustafa Kemal Paşa'nın halkın içinde olmaya dikkat ettiği görülmektedir (Günaydın, 2019: 77). Ancak her ne kadar yan yana görülseler de iki ismin Sivas'ta fikir ayrılığına düştüğü de görülecektir. Kongre başlangıcında yine kongre reisliği sorunu gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in kendisine karşı ilk açık muhalefetini burada yaşamıştır. Kongre azalarından Hüsrev Sami Bey, kongre öncesi Mustafa Kemal Paşa'ya gelerek Rauf Bey ve birtakım kişilerin Bekir Sami Bey'in evinde yaptıkları toplantıda kendisini kongre başkanı yapmamaya karar verdiklerini söylemiştir (Atatürk, 2018: 86). Nitekim kongre öncesi Rauf Bey ile karşılaşan Mustafa Kemal Paşa, kongre başkanının kim olacağı konusunu gündeme getirdiğinde Rauf Bey'in "*sen olmamalısın*" yanıtını almıştır (Atatürk, 2018: 86). 7 Eylül'de Hüsrev Sami Bey'le bu konuyu yeniden görüşen Mustafa Kemal Paşa, kongre başkanlığını istemeyenlerin amacının "*kendi aralarında manda fikrini kabul edenlerin kendilerinden bir reise, mandayı kongre kararlarına bağlatmak*" olduğunu söylediği görülmektedir. Rauf Bey ise bu konuyu delegelerin kongreye sivil birisinin başkanlık etmesini ve askerlikten istifa etmiş olsa da Mustafa Kemal Paşa'nın geriden müdahil olup fiili olarak reisliği üstlenmemesini istedikleri için bu durumu Mustafa Kemal Paşa'ya aktardığını belirtmektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa hak vermekle beraber bu kadar hassas bir durumda sivil birinin önemli kararları alabilecek yetiye sahip olmaması nedeniyle başkanlığın kendisinde olmasını gerekli gördüğünü Rauf Bey'e iletmiştir (Günaydın, 2019: 110).

Başkanlık meselesinin Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey arasındaki görüş ayrılıklarının siyasi inkılaplar döneminde değil, çok daha öncesinde başladığını gösterdiği için özellikle Cumhuriyet'in ilanı ve akabinde Halifeliğin kaldırılması sonrası gerçekleşen ayrılığın temelleri bu dönemde aranmalıdır. Rauf Bey'in hem kongreler döneminde hem de inkılaplar döneminde muhalefetinin nedeni Kılıç Ali'nin aktardığı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın diktatörlüğünden endişe etmesi olabilir. Kongre başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmesinin ardından ilk üç gün üyelerin İttihatçı olmadıklarına dair yeminleri²³, padişaha sunulacak yazının hazırlanması ile geçmiş, dördüncü gün ise kongre tüzüğü hazırlanmıştır (Atatürk, 2018: 87). 11

²³ Kongreye katılanların yemini şu şekildedir: "Saâdet ve selâmet-i vatan ve milletden başka kongrede hiçbir maksad-ı şahsî ta'kîb itmiyeceğime İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin ihyâsına çalışmayacağıma ve mevcûd fırak-ı siyâsiyeden hiçbirisinin âmâl-i siyâsiyesine hâdim olmayacağıma vallahi, billahi." Bkz. İrade-i Milliye, 14 Eylül 1919, s. 3.

Eylül'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Heyet-i Temsilîyesi oluşturulmuş olup ilk dokuz isim (Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Eyüpzade İzzet Bey, Hoca Raif Efendi, Hacı Salihzade Servet Bey, Sadullah Efendi, Hacı Fevzi Efendi, Hacı Musa Bey, Bekir Sami Bey) Erzurum Kongresi'nde seçilerek ve 10. Sıradaki isim Refet (Bele) Bey Sivas'ta Kongre Genel Kurulu'na sunulurken, diğer altı isim de kongrede seçilip 19 üye ile heyet listesi hazırlanmıştır. Listedeki hareketle Mustafa Kemal Paşa'nın "sağ kolu" olarak değerlendirilebilecek isimler de kendisini göstermiştir ki bunların Rauf, Bekir Sami, Ahmet Rüstem, Mazhar ve Hakkı Behiç Beylerle Hoca Raif Efendi olduğunu söylemek mümkündür (Günaydın, 2019: 201-203).

16 Ekim 1919'da Sivas'tan ayrılan Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey, 20 Ekim'de İstanbul Hükümeti'ni temsilen Salih Paşa başkanlığında gelen heyetle üç gün sürecek olan Amasya Görüşmelerini gerçekleştirmişler, Meclisin Bursa'da toplanmasında da fikir birliğine varmışlardır (Günaydın, 2019: 266). Ancak Amasya'dan Sivas'a döndüğünde Salih Paşa'dan alınan telgrafla İstanbul Hükümeti'nin Meclisin İstanbul'da toplanmasını istediği öğrenilmiştir. Buradan hareketle Mustafa Kemal Paşa meclisin nerede toplanacağına karar verilmesi ve tüm görüşleri incelemek adına 28 Kasım'da komutanlar toplantısını düzenlemiştir (Orbay, 1993: 284-285; Atatürk, 2018: 220). Bunun öncesinde ise 11 Kasım 1919'da Sivas'ın Zara ilçesinde Muvahhidin Cemiyeti ilk kongresini gerçekleştirmiş, kongrede Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey de bulunmuşlardır. Yabancı ülkelerin istilasındaki İslam devletlerini tam bağımsızlığına kavuşturup halifenin önderliğinde İslam Birliği kurmayı hedefleyen ve Milli Mücadele'ye de destek sağlayacak olan Muvahhidin Cemiyeti'nin bu ilk kongresinde altı aylığına yürütme kuruluna seçilen isimler arasında da yine Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'i görmek mümkündür. Cemiyetin 10 Aralık'ta Sivas'ta yapılan üçüncü toplantısında ise Mustafa Kemal Paşa'nın yürütme kurulunun merkezini Ankara'ya taşınmasının gerektiğini söylediği de görülmektedir (Günaydın, 2019: 388-392). Toplantıdan 18 gün sonra ise yine Sivas'ta mühim bir toplantı daha gerçekleşmiştir.

28 Kasım 1919'da Sivas'ta başlayan komutanlar toplantısına Mustafa Kemal Paşa, 3, 12, 13, 15 ve 20. Kolordu Komutanlarını çağırarak Üçüncü Kolordu Komutanı Selahaddin ve 12. Kolordu Kurmay Başkanı Şemseddin Beyler ile 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir ve 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşalar iştirak etmiş, 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey ise rahatsız olduğunu söyleyip katılmamış ve vekil de göndermemiştir (Günaydın, 2019: 276-277). Görüşmelerde Kazım Karabekir Paşa İstanbul'da toplanılmaması halinde atılan adımın Anadolu tarafından kabul edilmediği söylenerek kendilerine karşı yapılacak propagandayı

önlemek adına İstanbul Hükümeti'nin kararının kabul edilmesini, zaten Meclis'tekilerin çoğunluğunu oluşturacakları için Meclisin İngilizler tarafından basılmasının olasılığının yüksek olduğunu, bunun da iyi niyetlerinin suiistimal edildiğini göstermek adına doğru olacağını söylemiştir. Hüseyin Rauf Bey herhangi bir baskın olmadığı takdirde ise kendisini feda edip İngilizleri Meclise karşı hareket etmeye sevk edecek şiddetli bir hadise çıkartacağını "*Meclis'te bomba patlatacağım*" şeklinde belirterek yine aynı neticeyi alabileceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın ve diğerlerinin İstanbul'a gitmemesini ifade ederek Rauf Bey'in söylediklerini onaylamış, Rauf Bey de seçilirse Hüsrev (Gerede) Bey'le Meclis'e gitmeyi uygun bulduğunu belirtmiştir (Orbay, 1993: 285-290; Kandemir, 1965: 45).

Kısaca Meclis'in İstanbul'da toplanmasına karar verilmiş, Meclisin çalışma durumu, milletvekillerinin güvenlik içerisinde görevleri yapmaları gibi konular netleştiginde ise toplanacak kongre ile Temsilciler Heyeti'nin ileride alacağı durumun belirlenmesine karar verilmiştir (Atatürk, 2018: 223). Meclis'le ilgili bilgilendirme için doğudan seçilen mebuslarla Karabekir Paşa'nın Erzurum'da, Orta Anadolu'dan seçilenlerle Selahaddin Bey'in Sivas'ta, batıdan seçilenlerle ise Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Seyitgazi'de görüşmesi kararlaştırılmışsa da Ali Fuat Paşa'nın çağrısı üzerine Seyitgazi yerine Ankara'ya geçilmesi uygun görülmüş ve 22 Aralık'ta üç otomobille (ilk otomobilde Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Cevat Abbas Bey vardır) Sivas'tan ayrılan heyet 27 Aralık'ta Ankara'ya ulaşmıştır (Orbay, 1993: 290-291).

Genel bir değerlendirme yapıldığında Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in bu süreci hep yan yana geçirdikleri ve ayrılmadıkları görülmektedir. Dolayısıyla bu birliktelik olumlu ve olumsuz her söylemde iki ismin birlikte anılmasını da beraberinde getirmiştir. Örneğin Damat Ferit'in 3 Ağustos 1919 tarihli Harbiye Nezareti'ne yazmış olduğu tezkerede Anadolu hareketini kötülerken Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in isimlerini kullanması iki ismin hareketin başında görüldüğü izlenimini vermektedir. Ayrıca Halide Edip'in 10 Ağustos 1919 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta "*Biz Türkiye'nin hayırlı çocuklarından yarının kurucuları olmalarını istiyoruz. Rauf Bey kardeşimizle sizin ortaklaşa zavallı yurdumuzu uzakları görerek çalışmanızı bekliyoruz*" (Atatürk, 2018: 95) cümleleri de mühim görülmelidir. Bu iki örnekte hem İstanbul Hükümeti hem de ulusal mücadele içerisindeki kişilerce Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in mücadeleyi yürüten simalar olarak görüldükleri izlenimini vermektedir.

3.2 Son Osmanlı Mebusan Meclis'inden Malta Dönüşüne Kadar Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in İlişkileri ve Felah-ı Vatan Grubu

12 Ocak 1920 gününde Meclis-i Mebusan açılarak çalışmaya başlamıştır. Sivas Mebusu seçilen Rauf Bey, komutanlar toplantısında görüşüldüğü üzere Trabzon'dan seçilen Hüsrev Bey'le İstanbul'a giderken Erzurum'dan seçilen Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da kalmıştır (Orbay, 1993: 294). Mustafa Kemal Paşa'nın meclise giden arkadaşlarından beklentileri arasında kendisinin meclis başkanı seçilmesi, meclis içerisinde Müdafaa-i Hukuk grubunun oluşturulması ve Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi yer almaktadır. Nitekim bu konular üzerine Ankara'dan ayrılan kişiler ile görüş birliğine varılmıştır (Atatürk, 2018: 291). Mustafa Kemal Paşa özellikle meclis başkanı seçilmesinin hayati öneme sahip olduğunu düşünmektedir. Nitekim o meclisin bir saldırıya uğraması ihtimalini güçlü bularak, böyle bir durumda ise dağılan milletvekillerini bu yetki ile yeniden bir araya getirmeyi planlamıştır. Fakat Atatürk'e göre bu durumun ciddiyeti meclise katılan milletvekilleri tarafından yeterince anlaşılmamış, bu yolda çalışacaklarına güvence vererek Ankara'dan ayrılmalarına rağmen bir ya da iki kişi dışında bu düşünce savunulmamıştır (Atatürk, 2018: 292-293). Bu konu üzerine 28 Ocak 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta Rauf Bey, böyle bir girişimin çeşitli sakıncalar doğuracağını ve bu işten vazgeçtiğini söylemiştir. Telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın tüm olasılıklara karşı İstanbul haricinde Kuvayı Milliye'nin başında kalmasına dair fikirlerin çokluğundan bahseden Rauf Bey, kendisinin İstanbul'a gelmesinin sakıncalarına değinerek böyle bir durumun normal karşılanmayacağı, Meclis'in hariçte kalacağı izlenimine kapılanların fazla olacağı ve hatta Temsil Heyeti taraftarlarının da oylamaya dahil olmayabilecekleri için milli birliğin zarara uğrayacağını düşünerek Meclis Başkanlığı teklifinden vazgeçtiğini söylemiştir (Gökbilgin, 1965: 323-324).

Mustafa Kemal Paşa'nın meclis başkanı seçilmesi üzerine görüşmeler henüz Ankara'da iken yapılmış, olası sakıncalar hesaplanmıştır (Atatürk, 2018: 303). Buna rağmen Rauf Bey'in bu konuda göstermiş olduğu tereddüt Mustafa Kemal Paşa tarafından anlaşılamamıştır. Meclis içerisinde oluşturulacak Müdafaa-i Hukuk Grubu için de aynı durum söz konusu olmuştur. Bu grubun yerine Rauf Bey ve milletvekilleri tarafından Felah-ı Vatan Grubu oluşturulmuştur. Atatürk bu grubu ve grubu oluşturan milletvekillerini Nutuk'ta oldukça sert bir dille eleştirmiştir. Atatürk'e göre Müdafaa-i Hukuk Grubunu oluşturamayan milletvekilleri ulusal örgütlere güvenmemiş, padişaha yaranarak ve yabancılara hoş görünerek kurtuluşun uysallıkla sağlanabileceği düşüncesine kapılmışlardır. Keza bu kişiler korkakça ve bilgisizce hareket etmişlerdir (Atatürk, 2018: 291). Şüphesiz bu sert eleştirilerin hedeflerinden biri de Rauf

Bey'dir. Nitekim meclise Milli Mücadeleyi ve Mustafa Kemal Paşa'yı temsilen o katılmıştır. Bu nedenle ulaşılmak istenen hedeflerde ve yapılması gereken çalışmalarda başlıca sorumlu kendisidir. Orbay anılarında meclis içerisinde oluşturulacak grubun Felah-ı Vatan Grubu olduğunu, bunun Ankara'da kararlaştırıldığını ve bu doğrultuda grubun oluşturulduğunu ifade etmiştir. Fakat yine de İstanbul'da bulunan milletvekillerinin padişah tesiri altında kaldığını, bu nedenle de bu isimlerle herhangi bir konuda fikir birliğine varılmadığını da eklemiştir (Kandemir, 1965: 46-48).

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmadan evvel İstanbul'da geçirdiği dokuz aylık sürede giriştiği siyasi teşebbüsler neticesiz kalmış olsa da Mustafa Kemal Paşa'nın siyaseten olgunlaşmasında büyük bir öneme sahip olmuştur. Nitekim kendisi bu süre zarfında padişahlık ve halifeliğin işlevsiz birer kurum haline dönüştüğünü yakından gözlemlemiştir. Ocak 1920'de çalışmalarına başlayan mecliste görev alan arkadaşlarına her fırsatta bu görüşü yeniden hatırlatmış, çalışmalarını buna göre sürdürmelerini sağlamaya çalışmıştır. O dönem içerisinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın İtilaf güçleri tarafından görevden alınmasını bağımsızlığa karşı kesin bir eylem olarak görmüş, Rauf Bey'e 22-23 Ocak 1920 tarihlerinde gönderdiği telgraflarda hükümetin kontrol altına alınmak istendiğini, bu nedenle de Ali Rıza Paşa Hükümetinin düşürülmesi gerektiğini ifade etmiştir (Atatürk, 2018: 301). Rauf Bey ise Kara Vasıf ile imzalayarak gönderdiği cevapta Meclisin resmi olarak çalışmalara başladığında hükümetin çekileceğini, o zamana değin güvenlik için hükümetin yerinde kalması lazım geldiğini ifade etmiştir (Atatürk, 2018: 302). Fakat gelişmeler Rauf Bey'in öngördüğü şekilde gerçekleşmemiştir. Rauf Bey 27 Ocak 1920 günü Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta hükümetin çekilmediğini, meclisin de bu konuyu çözmeye elverişli olmadığını yazmıştır (Atatürk, 2018: 303).

Mustafa Kemal Paşa ise aynı gün verdiği yanıtta azınlıkta kalırsa dahi uysallık gösterenlerin gruptan temizlenmesini isteyerek hükümetin kesin olarak düşürülmesini istemiştir (Atatürk, 2018: 304). 19 Şubat 1920 günü Felah-ı Vatan Grubu ile hükümet arasında gerçekleşen görüşmede İstanbul Hükümeti, Anadolu hareketinin bir hükümet şeklinde hareket etmemesini istemiş, milli hareketin durdurulmasını siyaseten yararlı bulduklarını ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 48). Bu istekler Rauf Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa 21 Şubat 1920'de yazdığı cevapta İstanbul Hükümeti'nin bu isteklerde bulunma cesaretini grubun birlik ve dayanışmadan yoksun halinden aldığını ifade ederek, ulusal güçlerin çalışmalarına devam edeceğinin açık bir şekilde İstanbul Hükümetine bildirilmesini istemiştir (Atatürk, 2018: 310). Rauf Bey anılarında İstanbul Hükümetinin bu tekliflerini

ciddiye alması da (Kandemir, 1965: 48) Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey'in Anadolu hareketine sadakatini sorguladığı görülmektedir. Çünkü o günlerde Rauf Bey başkanlığındaki Felah-ı Vatan Grubu'nun vaziyeti Mazhar Müfit Bey tarafından 14 Şubat 1920 tarihli bir telgraf ile Mustafa Kemal Paşa'ya şikayet edilmiştir (Atatürk, 2018: 316). Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa bir kamuoyu yoklaması yapmak istemiş, Rauf Bey ve Karabekir Paşa'ya çektiği telgraflarda ulusal güçlerin çalışmalarına devam edip etmemesi yönünde kendilerinden fikir istemiştir (Atatürk, 2018: 313).

Karabekir Paşa 23 Şubat 1920'de verdiği cevapta, Temsil Heyeti'nin meclise karşı üstün bir konumda bulunmasını doğru bulmadığını ifade ederek, istenilen sonuçların alınması durumunda Rauf Bey'in de önerisiyle heyetin iş başından çekilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Atatürk, 2018: 314). Rauf Bey ise konu üzerinde net bir yargıya varmaktan kaçınmıştır. Nitekim ona göre bu konuda Felah-ı Vatan Grubu tam bir anlaşmazlık ve karmaşa içerisindedir (Kandemir, 1965: 49). Bu süreçte Rauf Bey için Temsil Heyeti veya ulusal güçler üzerinden bir çözüm arayışı yerine Osmanlı Devleti bünyesinde bir arayıştan bahsetmek mümkündür. Nitekim 6 Şubat 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafta, görüşünün sorulması üzerine "saltanat, devlet ve millet lehine" sorunları çözebilecek kişinin Mustafa Kemal Paşa olabileceğini ve fakat işgal altındaki İstanbul'a gelmesi imkansız olduğu için Ahmet İzzet Paşa'nın hükümeti kurması gerekliliğini söylediğini yazmıştır (Gökbilgin, 1965: 368-369). Mustafa Kemal Paşa bu öneriye de anlam verememiştir. Çünkü o, Osmanlı Devleti'nin yaşayacağından umutlu değildir, nitekim daha önce aralarında böyle bir konuşma da geçmemiştir (Atatürk, 2018: 325).

Ali Rıza Paşa Hükümetinin görevden çekilmemesi üzerine meclisin dağıtılmasına dair şüpheler gittikçe artarak durum Ankara'ya bildirilmiştir. Rauf Bey 11 Mart 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta ulusal güçler temsilcilerinin tutuklanma ihtimalinden bahsetmiş, kendisinin ise sonuna kadar İstanbul'da kalarak vermiş olduğu namus sözünü yerine getireceğini bildirmiştir (Kandemir, 1965: 49). Telgrafında bu duruma neden olan Salih Paşa Hükümetini düşürmeyi amaçladığını belirten Rauf Bey'e Mustafa Kemal Paşa cevabında İngiltere'nin tevkif kararına rağmen Meclisin mücadelesini cesurca sonuna değin sürdürmeye yönelik kararını takdir etmekle birlikte Anadolu'da girişilecek hareketler için varlıkları gerekli görülen diğer arkadaşlarla beraber kendilerine katılmasının zorunluluğunu vurgulamıştır (Gökbilgin, 1965: 372-373).

Rauf Bey Mustafa Kemal Paşa'nın kesin çağrısına rağmen İstanbul'da kalmıştır. Orbay'a göre kendisi İstanbul'dan kaçmış olsaydı meclis basılmayacak, milli hükümetin

Anadolu’da kurulması sağlanamayacaktı (Kandemir, 1965: 50). Atatürk ise daha farklı düşünmektedir. Atatürk bu konuda kesin bir yargıya varmamakla birlikte Rauf Bey’in İstanbul’u terk etmemesinin nedenine dair bir ihtimali okuyuculara hatırlatmaktadır. Ülke adına o günlerde durum belirsiz ve karanlık gözükmektedir. Böyle bir vaziyette Rauf Bey ve arkadaşlarının kendileri için kötü bir son ile karşılaşmaktansa, bir süre bir zindan da kalmayı tercih etmiş olabilecekleri uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir (Atatürk, 2018: 32). Tabii bu iddia oldukça ağır olmakla birlikte, cümlelerin olayın üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra yazıldığı unutulmamalıdır. Nitekim Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması ve akabinde İzmir Suikastı girişimi neticesinde ikili arasındaki tüm ilişkiler neredeyse tamamen kopmuştur. Rauf Bey hakkındaki görüşler de bu olayların sıcaklığı ve etkileri henüz geçmemişken kaleme alınmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa’ya göre Anadolu’ya geçmelerine yönelik tüm tedbirler alınmışken Ankara’ya gelmeyi kabul etmeyip İngilizlere teslimiyeti ve Malta esaretini yeğleyenlerin Malta’da geçirdikleri sürecin Malta sürgünlerinden Ahmet Emin Yalman nezdindeki görünümü de oldukça ilginçtir:

“Bir memleketin buhranlı bir harp devresindeki bütün sevk ve idare ekibinin sadrazamıyla, şeyhülislamıyla, nazırlarıyla, generalleriyle, mebuslarıyla bir yabancı memleketin esir kampında bir topluluk kurması, iki üç yıl yurtlarının kurtuluş savaşını uzaktan seyretmeleri, tarihte eşi bulunmayan bir maceradır” (Yalman, 1970, c. 2: 95-96)

16 Mart 1920 tarihinde İngilizlerin, meclisi basmasıyla birlikte Rauf Bey ile birlikte yaklaşık 30 kişi tutuklanıp 18 Mart’ta Malta’ya gönderilmiştir. 21 Mart’ta Malta’da olan sürgünlerle ilgili Lord Curzon’a bilgi veren İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robbeck Polverista Kampı’nın 2776 numaralı tutuklusunu Rauf Bey hakkında şunları söylemiştir: “*Eski Bahriye Nazırı. Milliyetçi hareketin başlıca teşkilatçılarından biri. Sivas Mebusu*” (Şimşir, 1976: 20-21). Mebuslarının bir kısmının Malta’ya yola çıktığı gün, 18 Mart 1920’de Mebusan Meclisi 17 imzalı bir tavrile çalışmalarını tatil etmiş, 11 Nisan 1920’de ise padişah fermanı ile tamamen kapatılmıştır (Gürkan, 1973: 13, 15). Rauf Bey’in Malta’da esir bulunduğu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa ile ilk teması 12 Eylül 1921’de Bekir Sami ve İsmail Canbolat aracılığı ile almış olduğu bir mektup ile gerçekleşmiştir. Bu mektupta kendisine duyulan ihtiyaçtan bahsedilerek kurtulmaya çalışması önerilmiştir. Fakat Orbay anılarında İngilizlere kaçamayacağına dair vermiş olduğu sözü hatırlatarak bunu yapmadığını ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 51-52). 20 ay boyunca Malta’da kalan Rauf Bey, 16 Mart 1921’de gerçekleştirilen mübadele anlaşması kapsamında İnebolu’daki Binbaşı Rawlinson ile değiş tokuş edilmiş (Alkan, 2004: 614-615) ve aynı senenin kasım ayında yurda dönmüştür.

3.3 TBMM Dönemi ve Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey

Rauf Bey Malta'daki esaretinin ardından 11 Kasım 1921'de Ankara'ya geri dönmüş, aynı gün Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey ile ülke ve Meclisle ilgili görüşmede bulunmuştur (Haçın, 2016: 6). Meclis'teki ilk konuşmasını 15 Kasım'da yapan Rauf Bey (TBMMZC, 15 Kasım 1921:218-219), 17 Kasım 1921'de ise Meclis'te gerçekleştirilen seçimde 84 oy alarak Nafia Vekilliğine getirilmiştir (TBMMZC, 17 Kasım 1921: 254). Fakat Rauf Bey bu görevi kısa bir süre devam ettirmiştir. Atatürk'e göre Rauf Bey'in Bayındırlık Bakanlığı görevinden çekilmesinin gerekçesi yürütülen Milli Mücadelede askeri değil siyasi çözümlerin ön plana çıkarılmasını istemesi olmuştur. Bir bakanlar kurulu toplantısında bu durumu gündeme getirirse de Atatürk meselenin tartışma konusu olmasına izin vermemiştir. Nitekim bu süreç Rauf Bey'in 7 Ocak 1922'de istifası ile sonuçlanmıştır (Hakimiyet-i Milliye, 8 Ocak 1922: 1; Atatürk, 2018: 489). Orbay ise istifa gerekçesini, vazifenin bu alanda uzman bir kişi tarafından yürütülmesinin daha sağlıklı olacağını düşünmesi olarak belirtmiştir. Rauf Bey anılarında, Ankara'ya döndüğünde Meclis içerisinde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalif bir cephe oluştuğunu gördüğünü, kendisinin ise iki taraf arasında arabulucu görevi üstlendiğini ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 58).

Muhalefetin oluşmasında temel gerekçe Mustafa Kemal Paşa'nın yönetim mekanizmasını tek elde toplaması olarak görülmüş, Rauf Bey bu durumu olağan ve zaruri görse de durumun hassasiyetinin muhaliflerce anlaşılmadığını ifade etmiştir (Kandemir, 2018: 58). Nitekim bu endişelerin altında yatan sebep o dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın hem başkomutanlık hem de meclis başkanlığı görevlerini birlikte yürütmüş olmasıdır. Bu endişeye Mustafa Kemal Paşa'ya yakın isimler de sahip olmuştur. Refet Paşa'nın Rauf Bey'inki ile aynı gün yani 13 Ocak 1922'de Mecliste okunan görevden çekilme yazısında, Mustafa Kemal Paşa'nın hem Meclis Başkanı hem de Başkomutan olmasının sakıncalarına değinilmiş, Başkomutanın Ankara'da değil cephede olmasının gereklilikleri ifade edilmiştir (Atatürk, 2018: 489). Yine Karabekir Paşa 18 Şubat 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu bir telgrafta barışın ardından devlet yönetiminin oluşturulacak bir uzmanlar meclisi ile yürütülmesini tavsiye etmiştir. Atatürk ise o dönem meclis içerisinde oluşan muhalefetin nedenlerini açıklarken 10 Mayıs 1921'de kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu Tüzüğü'nün ikinci maddesine işaret etmiştir (Atatürk, 2018: 490, 494).

Tüzüğü'nün ikinci maddesinde hükümetin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu dairesinde oluşturulacağını belirtilmiş olması ise grubun amacının cumhuriyet yönetimine geçmek olduğu kaygısını uyandırmıştır (Güneş, 2009: 200). Burada ilginç olan ise Atatürk'ün Rauf

Bey'i bu muhalefet grubu adına en çok çalışan isimlerden biri olarak belirtmesidir (Atatürk, 2018: 490). Atatürk'e göre Rauf Bey bu muhalefeti belli bir süre gizli bir şekilde, ikinci gruba geçmeyerek, kendisinin yanında gözükerek devam ettirmiş, daha sonra birlikte çalışma imkanı kalmadığında ise ayrılmıştır (Atatürk, 2018: 510). Rauf Bey'in Birinci ve İkinci Gruplar içerisindeki varlığı tarihçiler arasında da tartışma konusu yaratmıştır. Demirel, Rauf Bey'in hiçbir zaman İkinci Grup içerisinde yer almadığını, muhalefet safına ise 1923 seçimleri sonrası, İkinci Grup'un ortadan kalkması ile geçtiğini ifade etmiştir (Demirel, 2015: 384). Nitekim bu konu hakkında kendisine İkinci Grup'tan yapılan bir teklif olmadığı gibi kendisi de bu konuda istekli olmamıştır. Atatürk tarafından Rauf Bey ve İkinci Grup'un fikri bir temelde buluşturulması şüphesiz 1923 seçimleri sonrası Rauf Bey'in muhalefet safında geçmesiyle açıklanabilir. Nitekim 1923 seçimleri sonrası Rauf Bey'in muhalefet nedenleri incelendiğinde muhalif düşüncelerinin ikinci grup ile paralellik gösterdiği anlaşılabacaktır. Meclis muhalefetine iyice arttığı bu dönemde 8 Temmuz 1922'de hükümet başkanının Meclis Başkanı tarafından aday gösterilmesi yapılan oylama ile iptal edilmiş, Heyet-i Vekile Reisliğine Fevzi Paşa yerine Rauf Bey seçilmiştir (Demirel, 2015: 419). İkinci Grubun etkisiyle yaşanan bu değişiklikte gizli oyla hükümet üyelerinin seçilmesine geçilmiştir ki (Belen, 1973: 388) Atatürk bu uygulamanın kendisinin eylemsel olarak Bakanlar Kurulu Başkanlığından uzaklaştırma amacı taşıdığını belirtmiştir (Atatürk, 2018: 510). Rauf Bey ise Mustafa Kemal Paşa'nın hükümet işlerine karışacağı gerekçesiyle başlangıçta pek de istekli olmadığı bu görevi kabul etmiş, 12 Temmuz 1922'den 4 Ağustos 1923'e kadar bu görevde kalmıştır (Kandemir, 1965: 61). Yalman'a göre Rauf Bey başbakanlığı süresince Meclis içerisinde çatışma halinde bulunan Birinci ve İkinci Gruplar arasında arabulucu görevini üstlenmiş, iki grubu da milli hedeflerde bir arada tutmayı başarmıştır (Yalman, 1970, c. 2: 321).

5 Ağustos 1922 günü bitecek olan başkomutanlık süresi için Rauf Bey ile Refet ve Ali Fuat Paşalar Mustafa Kemal Paşa ile Refet Paşa'nın evinde buluşmuştur. Ali Fuat Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya kendisinin sınırsız yetkilere sahip olmasının muhalefette uyandırdığı endişelerden bahsederek, mecliste böyle bir düşünceye sahip olmadığı yönünde konuşma yapmasını rica etmiştir (Kandemir, 1965: 67). Rauf Bey de bu tarz bir konuşmanın taraftarı olmuştur. Nitekim ona göre böyle bir konuşma sonrası başkomutanlık meclis ve hükümetin desteği ile sağlanmış olacaktır (Kandemir, 1965: 67). Büyük Taarruz'un kazanılmasının ardından mecliste görevine devam eden Rauf Bey muhalefete karşı arabulucu görevine bir süre daha devam etmiştir. Büyük zaferin ardından Mustafa Kemal Paşa hem siyaseten hem de askeri açıdan oldukça güçlü bir konuma gelmiştir. Nitekim bu vaziyet Ankara'da kaygı uyandırmış,

Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya çağırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise ordunun başından uzaklaşamayacağı gerekçesiyle ilgili bakanların İzmir'e gelmelerini önermiştir. Rauf Bey İzmir'de Mustafa Kemal Paşa ile ilk karşılaşmasını şu şekilde anlatmıştır:

“Mustafa Kemal Paşa'nın boynuna sarılırken, titreyen dudaklarımla ancak “Gazan mübarek olsun Paşam” diyebilmişim. O da beni, aynı samimiyet ve heyecanla kucaklayarak “*Rauf kardeşim, mis gibi bitirdiğimiz işte ortak olduğumuzu unutma. Nice zamandır, her mihnete katlanarak, hiç ümitsizliğe düşmeden, bugüne gelmeye çalışmadık mı? Gaza varsa, onda müşteregiz, sana da mübarek olsun*” (Kandemir, 1965: 74).

Yine Rauf Bey İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'dan Refet ve Ali Fuat Paşaların rütbelerinin birer derece yükseltilmesini rica etse de bu istek iki ismin savaşa katılmaması gerekçesiyle kabul edilmemiştir (Atatürk, 2018: 521).

3.4 Lozan Barış Görüşmeleri ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey

Büyük Zafer'in kazanılmasının ardından önce İtilaf devletleri ile Mudanya Mütarekesi imzalanmış sonrasında ise barış görüşmelerinin İsviçre'nin Lozan kentinde gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu süreçte Türk tarafının gündemi ise görüşmelere katılacak delegeler kurulu ve bu kurulun başkanının kim olacağı idi. Atay'ın anlatımına göre, kendisi hiç düşünmese de Mustafa Kemal Paşa, Fransız diplomat Franklin Bouillon'un konferansta Türk Heyetinin başında olmasına dair görüşüne, ülke dışına çıkmadığından, İzmir'de olması kaydıyla mümkün olacağı şeklinde yanıt vermiştir. Ancak diğer ülke temsilcilerinin İzmir'e gelmeye yanaşmaması üzerine Mustafa Kemal Paşa Lozan'da Baş delege olma önerisini geri çevirmiş, kimin olabileceğine dair soruya ise Bouillon'dan “*İsmet Paşa*” cevabı gelmiştir. “*Doğrusu Franklin Bouillon teklif edinceye kadar İsmet'i düşünmemiştim*” diyen Mustafa Kemal Paşa, konferans için doğru ismin İsmet Paşa olduğuna bu görüşme sonrasında karar vermiştir (Atay, 2020: 95). Dönemin genel kanaati ise Rauf Bey'in başkanlığında tabii üyeleri Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile Sağlık Bakanı Rıza Nur Bey'in olduğu heyetin Lozan'a gönderilmesi yönünde olmuştur. Hatta Rauf Bey İsmet Paşa'yı konferansta müşavirlik görevine uygun görse de Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet Paşa'nın müşavir olarak az, başkan olarak fazla katkı sağlayacağına dair bir yanıt almıştır (Belen, 1973: 529). Hükümet Başkanı Rauf Bey, delegeler kurulunun doğal başkanı olarak görülse de Atatürk, Rauf Bey başkanlığında oluşturulacak bir kurulun görüşmelerde başarılı olacağına güven duymamıştır (Atatürk, 2018: 521). Rauf Bey ise anılarında delegeler kurulu başkanlığını istemediğini, bu görev için Mustafa Kemal Paşa'ya İsmet Paşa'yı önerdiğini ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 101).

Şüphesiz İsmet Paşa'nın bu görev için tercih edilmesinde başka nedenler de ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki Mudanya Mütarekesi'nde göstermiş olduğu başarıdır. Burada edindiği diplomatik tecrübe Lozan'da gerçekleşecek olan barış görüşmelerinde Türk Heyetinin

başkanı olmasında önemli bir etken olmuştur. Bir diğer görüş ise Mustafa Kemal Paşa'nın ileride siyaseten karşısına geçecek olan isimlere böyle önemli bir görev ile ün kazandırmak istememesidir (Kocahanoğlu, 2018: 378). Diğer taraftan Mudanya Mütarekesi sürecinde Mustafa Kemal Paşa ile sık temas içinde kalması da İsmet Paşa'nın tercih edilmesinde etkili bir faktör olarak görülmelidir. Görüşülen konular ve alınacak kararlar noktasında İsmet Paşa'nın sürekli Mustafa Kemal Paşa'ya danışması Lozan'a onun gönderilmesine dair fikri yoğunlaştıran bir donedir.

İsmet Paşa'dan ayrı Kazım Karabekir Paşa'nın da barış görüşmelerine katılmak istediği bilinmektedir. Karabekir'e göre delegeler kurulu başkanı olarak İsmet Paşa'nın tercih edilmesindeki sebep, İsmet Paşa'nın uysal karakteri ve Mustafa Kemal Paşa'nın sözünden çıkmayacak olmasıdır (Karabekir, 2020: 93). Ancak Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa'nın katılmasını Ruslarla arasının iyi olmaması nedeniyle uygun görmemiş, SSCB'nin katılmayacağı öğrenildikten sonra Karabekir konuyu tekrar açsa da Mustafa Kemal Paşa verdiği karardan dönmemiştir (Atay, 2020: 95). İsmet Paşa'nın tercih edilmesinin sebebi her ne olursa olsun, hükümet başkanı sıfatı ile Rauf Bey'in Mustafa Kemal Paşa tarafından tercih edilmemesi dikkat çekicidir. Bunun sebebini Mustafa Kemal Paşa'nın geçmiş dönemlerdeki Rauf Bey'e dair tecrübelerinde aramak faydalı olabilir. Nitekim Rauf Bey'in milli hareketi temsilen gönderildiği Mebusan Meclisi'nde siyaseten pasif davrandığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesini zaafa uğrattığı unutulmamalıdır.

Lozan'a gidecek heyete başkan olması istenen İsmet Paşa ise esasen bu hususta çok istekli olmamıştır. Mudanya'da görevini yaptığını düşünen ve artık dinlenmek isteyen İsmet Paşa, diplomat değil asker olduğunu ısrarla belirtmiş olsa da hem Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hissettiği sadakat, hem de karakteristik özelliği olan görev bilinci dolayısıyla 40 kişilik heyetiyle Lozan'a gitmek durumunda kalmıştır (Loğoğlu, 2005: 60). Görüşmelerin 20 Kasım 1922'de başlamasının ardından Hükümet Başkanı Rauf Bey ile Delegeler Kurulu Başkanı İsmet Paşa arasında zaman zaman yaşanan gerilim, Rauf Bey ile Mustafa Kemal Paşa ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Atatürk'e göre ikili arasında yaşanan anlaşmazlıkları sağlıklı nedenlere dayandırmak güç olmakla birlikte duygusal nedenler ağır basmaktadır (Atatürk, 2018: 578). Rauf Bey şüphesiz Milli Mücadelenin başlangıcından Malta'ya sürgüne gönderildiği döneme kadar "ikinci adam" olarak görülmüştür. Fakat İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelişi, savaşlar döneminde üstlendiği roller ve son olarak Mudanya Mütarekesi ve Lozan Görüşmeleri, kendisini siyaseten ön plana çıkarmış, Rauf Bey bu yükselişin arkasında kalmıştır. Atatürk'ün duygusal nedenler olarak tanımladığı anlaşmazlıkları

bu minvalde incelemek faydalı olacaktır. Nitekim bu anlaşmazlıklar Rauf Bey'in bir ara İsmet Paşa'nın Ankara'ya geri çağırılmasını istemesine ve bu düşüncesini bakanlar kurulundaki arkadaşlarına kabul ettirmeye çalışmasına kadar varmıştır (Atatürk, 2018: 578). Kocahanoğlu'na göre Rauf Bey'in Lozan Görüşmeleri esnasında izlediği yol İsmet Paşa'ya karşı bir sabotajdır. Paşa'nın sorularına uzun süre cevap vermemiş, bu sorular Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmemiştir. Bu durum İsmet Paşa'nın şüphelenerek Rauf Bey'i atlayarak doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya yazmasına neden olmuştur (Kocahanoğlu, 2018: 439). Orbay' a göre ise bu gecikmenin sebebi kendisi değil, tek muhabere hattı olan Köstence yolunu kontrol altında tutan İtilaf devletleridir (Kandemir, 1965: 103).

Görüşmeler esnasında Rauf Bey ve İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlıklara bakıldığında ilk olarak Yunanlardan talep edilecek tamirat bedeli karşımıza çıkmaktadır. İsmet Paşa Karaağaç'ın tamirat bedeli olarak kabul edilmesini, fazlasının talep edilmesinin gerçeklere ve akla uygun olmadığını savunmuştur. Rauf Bey ise aksi görüştedir. Karaağaç'ı tamirat bedeline karşılık kabul etmez ve bu bedelin nakdi olarak ödenmesi konusunda ısrar etmiştir. Mustafa Kemal Paşa iki görüş arasında İsmet Paşa'nın görüşünü daha akla yatkın görmüştür (Atatürk, 2018: 580). Kuponlar ve imtiyazlar konusunda 26 Haziran 1923 günü İsmet Paşa tarafından hükümete gönderilen telgrafta, hükümetin takip ettiği yolun 93 Harbi'nin saraydan idare edilmesine benzetilmesi hem Rauf Bey'i hem de Mustafa Kemal Paşa'yı üzmüş, Mustafa Kemal Paşa o gün verdiği cevapta İsmet Paşa'yı haksız bulduğunu belirtmiştir (Kandemir, 1965: 104).

Türk tarihinin en önemli diplomatik süreçlerinden biri olan Lozan Görüşmelerinde hükümet başkanı ile delegeler kurulu başkanı arasında yaşanan anlaşmazlıklar şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'yı zor duruma sokmuştur. Böyle bir süreçte hükümetin çalışmalarına devam etmesi, delegeler kurulu başkanının da moralinin yüksek tutulması kendisinin öncelikli amacı olarak görünmektedir. Bu nedenle iki tarafa da bazen sert bazen yumuşak tepkiler göstererek mevcut düzeni korumaya çalışmıştır (Atatürk, 2018: 582). Görüşmelerin tamamlanmasının ardından yaşanan bir diğer problem ise antlaşmanın imza edilmesinin onaylanmasının hükümet tarafından geciktirilmesi olmuştur. Atatürk'e göre böyle bir vaziyet hükümetin ilgisizliği ile açıklanabilir. Nitekim bu sorunda da Rauf Bey'e karşı İsmet Paşa'ya hak vermiştir (Atatürk, 2018: 592). Orbay' a göre ise bu gecikmenin sebebi kendisi değil, telgraf hatlarını kontrol eden İtilaf devletlerinin müdahaleleri olmuştur (Kandemir, 1965: 103). Aydemir ise Rauf Bey ve arkadaşlarının Lozan Antlaşmasına imza emrini vermelerindeki gecikmeyi, onların bu antlaşmanın sorumluluğunu almaktan kaçınmaları ve ileride antlaşmaya

yöneltilecek eleştirilere karşı kendilerini korumayı düşünmüş olmalarıyla açıklamıştır (Aydemir, 1966: 257). Karaosmanoğlu da Lozan Görüşmeleri esnasında Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında yaşanan sorunları, hükümetin İsmet Paşa'yı desteklememesi ve aksine müzakereleri çıkmaza sokmak istemesine bağlamıştır (Karaosmanoğlu, 2018: 40).

Atatürk'ün İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki anlaşmazlıkları duygusal nedenlere bağladığına yukarıda değinilmişti. Bu nedenlerin bir diğer örneği ise İsmet Paşa'nın barış görüşmelerinin ardından tebrik edilmesi sürecinde karşımıza çıkmaktadır. Atatürk'e göre Rauf Bey, İsmet Paşa'yı kutlamak istememektedir. Bu nedenle tebrik yazısını Kazım (Özalp) Paşa'ya yazdırmıştır. Tüm işlerin sanki İsmet Paşa tarafından yapıldığı izlenimini verdiği düşünün bu tebrik yazısını beğenmeyen Rauf Bey, "*Biz burada bir şey yapamadık mı?*" diyerek tepkisini belli etmiştir (Atatürk, 2018: 594). Bu örnekten de anlaşıldığı üzere, Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya olan yakınlığını kaybetmekle birlikte mücadelede üstlendiği ikinci adamlık rolünü de İsmet Paşa'ya karşı kaybetmiştir. Lozan Görüşmelerinin kesildiği esnada, Şubat 1923'te gerçekleşen meclis görüşmelerinde İsmet Paşa'ya verdiği destek ise lider otoritesi etkisiyle gerçekleşen göstermelik bir destek olmuştur (Kocahanoğlu, 2018: 437).

Rauf Bey bu süreçte ne İsmet Paşa'ya ne de Mustafa Kemal Paşa'ya kesin olarak cephe almamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın kesinleşen otoritesine karşı tepkisini hiçbir zaman doğrudan göstermemiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizmasındaki kontrolünün giderek artması şüphesiz Rauf Bey'i rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığı ise doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefet etmek yerine İsmet Paşa üzerinden göstermeye çalışmıştır. Görüşmelerin kesildiği dönemde İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'un Londra'ya gönderdiği bir raporda, Rauf Bey Mustafa Kemal Paşa'dan sonra en çok tanınan isimlerden biri olarak belirtilmiş, aynı zamanda neyi temsil ettiği ve savunduğunun anlaşılmadığı yazılmıştır (Kocahanoğlu, 2018: 438). Rıza Nur ise hatıralarında görüşmelerin kesildiği günlerde Rauf Bey'in İsmet Paşa'dan intikam almak için İkinci Grubu tahrik ettiğini, İkinci Grubun ise Rauf Bey'i iki taraflı oynamakla suçladığını ifade etmiştir (Nur, 1968, c. 3: 1190). Rauf Bey anılarında bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmazlığa düşmediğini ifade etse de pek de inandırıcı değildir. Kocahanoğlu'na göre Lozan görüşmeleri esnasında bu anlaşmazlıkları açığa vuramamak, aynı zamanda ise kamufle etmeye çalışmak Rauf Bey'in işkencesi olmuştur (Kocahanoğlu, 2018: 437). Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise Rauf Bey'in Lozan Görüşmeleri esnasındaki tutumunu "bizantinizm" kavramı ile açıklamış, onun görüşülen konuları çözülemeyen birer sorun haline getirmeye çalıştığını, gizlemeye çalıştığı hislerini en sonunda suikast girişiminde açığa vurduğunu ifade etmiştir (Karaosmanoğlu, 2018: 40).

Rauf Bey delegeler kurulu başkanı İsmet Paşa'yı Lozan dönüşünde karşılamak istememiştir. Mustafa Kemal Paşa ise bu isteği doğru bulmamakla birlikte Bakanlar Kurulu Başkanlığından çekilmesi kaydıyla kabul edeceğini belirtmiştir (Atatürk, 2018: 596). Rauf Bey anılarında Lozan'da sağlanan başarı ve halifelik üzerine, kendisinden sonra muhafazakar yazarlar tarafından da sıklıkla dile getirilen Siyonizm kavramına da değinmiştir (Kandemir, 1965: 96). Pek tabii gerçeklerle bağdaşmayan ve anlamsız bir değerlendirme olan bu görüş, Rauf Bey'in Lozan'a ve İsmet Paşa'ya, dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya dair fikirleri konusunda bize yol göstermektedir.

Lozan görüşmelerinin ardından İsmet Paşa'nın henüz Ankara'ya dönmediği bir tarihte Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey Çankaya Köşkü'nde Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret aynı zamanda Türkiye siyasetinde kimlerin etkin bir rol olarak devam edeceği sorusunun da cevabını vermesi açısından oldukça önemlidir. Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya İsmet Paşa'yı karşılayamayacağını bildirmiş ve seçim bölgesi Sivas'a gitmek için izin istemiştir (Kandemir, 1965: 130). Mustafa Kemal Paşa ise Rauf Bey'in bu isteğini Vekiller Heyeti Başkanlığından istifa etmesi karşılığında kabul edebileceğini bildirmiş (Atatürk, 2018: 596), Rauf Bey'in istirahat etmek için istediği izin 14 Ağustos 1923 itibariyle üç aylığına kabul edilmiştir (TBMMZC, 16 Ağustos 1923: 82), yapılan oylamayla Ali Fethi Bey Heyet-i Vekile Reisliğine ve Dahiliye Vekaleti'ne getirilmiştir (TBMMZC, 16 Ağustos 1923: 68). Aynı görüşmede Ali Fuat Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'ya ilerleyen süreçte havarilerinin kim olacağı sorusunu yöneltmesi bu ziyaretin amacı konusunda fikir sahibi olunmasına yardımcı olmaktadır (Atatürk, 2018: 597). Ziyaretin amacı Mustafa Kemal Paşa'nın bundan sonra siyaset içerisinde yanında bulunacak isimlerin netleştirilmesi olmuştur. Şüphesiz bu netleştirme İsmet Paşa'ya dair ve onunla ilgilidir. Ağustos 1923'te gerçekleşen bu görüşme Rauf Bey'in istifası ile sonuçlanmış, Rauf Bey Milli Mücadelenin başlangıcından itibaren üstlenmeye çalıştığı ikinci adamlık mevkiini İsmet Paşa'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa ile olan fikir ayrılıklarının kesinleşmesi ve resmîyet kazanması adına ilk önemli ayırım Çankaya Köşkü'nde gerçekleşen bu görüşme olmuştur.

4. ATATÜRK-OKYAR İLİŞKİLERİ

4.1 Harp Akademisi'nden Sofya'ya Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler (1899-1913)

Atatürk ve Okyar'ın tanışıklığı Askeri İdadi yıllarına dayanmaktadır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 11). Manastır Askeri İdadisi'ndeki eğitimin tamamlanmasının ardından 1898 senesinde Manastır'dan Hacı Davut Gemisiyle İstanbul'a Mekteb-i Harbiye'ye okumaya gelen 17 öğrenci arasında bulunan (Göçmen, 2007: 342) Ali Fethi, Mustafa Kemal'in bir üst

dönemindedir. Harp Akademisinden Ali Fethi Bey 1903 yılında, Mustafa Kemal Bey ise 1904'te kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur (Okyar, 1980: 6). 20. Yüzyılın başlangıcında Sultan Hamit'e karşı örgütlenen İttihat Terakki Cemiyeti'nde beraberlikleri siyaset sahasına da taşınmış, Mustafa Kemal ile Fethi Beyler arasındaki dostluk giderek güçlenmiştir. Mustafa Kemal Bey'in aksiyona yönelik, dinamik karakterine karşın Fethi Bey, Batı kültürünü tanımaya çalışan, ihtiyatlı ve sistemli bir yapıya sahip olmuştur (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 11). Harp Akademisi yıllarında bir yandan derslerine çalışırken, bir yandan da dönem içerisinde yasaklanan kitapları okuyarak fikir dünyalarını geliştirmişlerdir. Montesquie, Voltaire, Rousseau okudukları yabancı yazarları oluştururken, Namık Kemal ve Tevfik Fikret ise takip ettikleri yerli yazarlar arasında yer almıştır (Balkaya, 2005: 6).

Okudukları bu eserler iki ismi ve diğer arkadaşlarını vatanperverlik, Batı müesseselerinin benimsenmesi ve istibdat aleyhtarlığı gibi konularda fikren bir araya getirmiş, memleketin kötü idare edildiğini anlayarak hem çözüm arayışlarının hem de girişecekleri siyasi faaliyetlerin temelini oluşturmuştur. Mustafa Kemal ve Ali Fethi derslerinin haricinde idari sorunlar üzerine kafa yormuş, aynı zamanda bu yıllarda birkaç sayı dergi de çıkarmışlardır (Balkaya, 2005: 7). Ali Fethi Bey, 1903 yılında Erkan-ı Harbiye Mektebi'nden birincilik ile mezun olduktan sonra merkezi Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu'nun 13. Süvari Alayı'na tayin edilmiştir (Balkaya, 2005: 7). Bu dönemde Manastır, Selanik, Kosova vilayetlerinde devam edegelen çetecilik faaliyetleri yaşanmaktadır. Ali Fethi Bey'in mezun olduktan sonra ilk dört yılı bu bölgelerdeki çetelerle mücadele ile geçmiştir (Okyar ve Şarman, 2016: 2). Osmanlı ordusu bu isyanlar ve çetecilik faaliyetleri ile uğraşırken Meşrutiyet taraftarı aydınlar ve tıbbiyeli öğrenciler II. Abdülhamit idaresine karşı örgütlenmeye başlamışlardır. 1907 yılında Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Paris'te kurulmuş olan İttihat Terakki Cemiyeti ile birleştirilmiş, Ali Fethi Bey girdiği bu cemiyetin önemli isimlerinden biri haline gelmiştir (Balkaya, 2005: 10). Mustafa Kemal Bey'in Şam'da olduğu süreçte Ali Fethi Bey'le sürekli mektuplaştığı bilinmektedir ki bu mektuplardan birinde arkadaşının "*bir an önce Selanik'e gelmesini*" söylemesi üzerine akli zaten memleketinde olan Mustafa Kemal Bey, kaçak olarak Selanik'e gelmiş ve yine aynı şekilde Şam'a dönmüştür (Sorgun, 2018: 77).

13 Ekim 1907'de Mustafa Kemal Bey kurmay şubesi Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu'ya tayin edilmiş ve bu sayede istediğine kavuşmuştur. Bu gelişme Manastır'da olan Ali Fethi Bey ile Harbiye yıllarından yakın arkadaşı Mustafa Kemal Bey'i tekrar bir araya getirmiştir. Üçüncü Ordu Erkan-ı Harp Şubelerinde çalışırken geliştirdikleri dostluklarında ikisinin birlikte mevcut erkan-ı harp muamelelerine dair duruşları etkili olmuştur. Komutanların

ast kumanda heyetlerine dair uygulamalarının değiştirilmesine yönelik bir nevi inkılap gerçekleştiren bu iki genç subay, fikirsel yönden uyumlu olduklarını da bu süreçte görmüşlerdir. Ali Fethi Bey aynı dönemde Mustafa Kemal Bey'e üye olduğu İttihat Terakki Cemiyeti'nden de bahsetmiş ve Mustafa Kemal'in cemiyete üye olmasında aktif rol oynamıştır (Gürer, 2020: 37; Balkaya, 2005: 32). Daha net bir ifadeyle Mustafa Kemal Bey, Enver Bey'den bir sene sonra, 29 Ekim 1907'de, 322 sıra numarasıyla Ali Fethi Bey'in ısrarı ve davetiyle İttihat ve Terakki'ye girmiştir (Tevetoğlu, 2019: 47). Öte yandan gerek Mustafa Kemal Bey'in gerekse İsmet Bey'in cemiyete girmesini esas isteyen ismin Talat Bey olduğu da bir gerçektir ve Mustafa Kemal Bey'in İttihatçı olması için Mithat Şükrü ile Ali Fethi Beyler görevlendirilmiştir. Bu noktada Mustafa Kemal Bey'in Selanik'e gizli geldiği süreçte oluşturduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin şubesine dahil olup onun Şam'a dönmesiyle İttihat ve Terakki'ye geçen bu iki ismin arkadaşlarına durumu izahı güç olacağından kendisiyle Ömer Naci konuşmuş ve "şimdilik" kaydıyla Mustafa Kemal Paşa iki cemiyetin birlikteliğini kabul etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın şimdilik demesinden kastı inkılaba kadardır ve Meşrutiyet'e yeniden geçilmesiyle meseleler tekrar konuşulacaktır. Bu kabulün ardından yine Talat Bey'in isteğiyle Ali Fethi Bey Mustafa Kemal Bey'le konuşmuş²⁴, böylece hem iki cemiyet birleşmiş hem de Mustafa Kemal Bey İttihat ve Terakki'ye dahil olmuştur (Sorgun, 2018: 87-91).

Ali Fethi Bey cemiyetin ilk dönemlerinde aldığı önemli kararlarda etkili olmuş, ikinci kez Meşrutiyetin ilan edilmesinde de önemli rol oynayan isimler arasında yer almıştır (Okyar ve Şarman, 2016: 5). Komonova'da hat müfettişi olan Ali Fethi Bey gibi yine hat müfettişliği yapan ve aynı zamanda dağlarda komitacılarla vuruşan Erkan-ı Harp Kolağası Mustafa Kemal Bey bu süreçte yoğun uğraş vermişlerdir. Ayrıca Mustafa Kemal Bey İttihatçılar içinde Ali Fethi, Ali Fuat (Cebesoy), Salih (Omurtak), Kazım Nami, Refet (Bele) ve Nuri (Conker) gibi arkadaşlarından ibaret ayrı bir gizli grup oluşturarak Selanik'teki Beyaz Kule'de inkılapla ilgili konuları görüşme yoluna da gitmiştir (Sorgun, 2018: 99, 112). 1908 yılında Meşrutiyetin ilanının ardından cemiyet içerisinde başlayan fikir ayrılıkları karşısında da Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler birlikte hareket etmişlerdir. Özellikle ordu ve siyasetin birbirine karışması ordu içerisindeki alt üst ilişkileri dengesini bozmuş, iktidar Talat, Enver ve Cemal Beylerin eline geçmiştir (Balkaya, 2005: 40). Ali Fuad Erden bu dönemle ilgili değerlendirmesinde İttihat

²⁴ Talat Bey, konuyla ilgili olarak Ali Fethi Bey'le yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "*Birinci halde aynı gaye peşindeki iki cemiyetin mahzuru bellidir. Fakat bence daha da mühimi Mustafa Kemal Bey'i kazanmaktır. Mustafa Kemal Bey'in düşünceleri çok kuvvetlidir. Etrafına kuvvetli bir itimat telkin etmektedir. Kuvvetli bir erkanıharp olduğunu siz de biliyorsunuz. Benim kanaatime göre Mustafa Kemal Bey ileride daha mühim bir vaziyetin içinde görülebilecektir. Kendisini ikna etmek muhakkak lüzumludur. Sizin yakınlığınız var. O yüzden sizin de görüşmeniz faydalı olur*". Bkz. T. Sorgun (2018). *Devlet Kavgası "İttihat ve Terakki"*. Kaynak Yayınları, s. 91.

Terakki'nin ikinci plandaki adamları Mustafa Kemal, Ali Fethi ve İsmet Beylerin birinci plandaki Enver, Talat ve Paşaların yerine Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra ülkenin kaderine el koysalardı vatanın ve tarihin seyrinin çok daha farklı ve iyi olacağını belirtmiştir (Erden, 1952: 38).

Ali Fethi ve Mustafa Kemal Beyler hem ordunun siyasete karışmasına hem de iktidarın bu üç isim üzerinde şekillenmesine karşı çıkmışlardır. Bu düşüncelerini İttihat Terakki'nin yıllık kongre ve toplantılarında da dile getirmelerine rağmen herhangi bir sonuç alamamışlar, kongrelerde kabul edilen bu görüşler genel merkezce uygulanmamıştır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 12). Ali Fethi ve Mustafa Kemal Beyler zamanla cemiyet içerisinde muhalif bir kanat oluşturmuşlardır (Balkaya, 2005: 41). Cemiyet içerisindeki muhalif tavırları ise onların merkezden uzaklaştırılmalarına sebep olmuş, Ali Fethi Bey 12 Ocak 1909'da Paris'e ataşemiliter olarak atanmıştır (Balkaya, 2005: 44). Fransa'da serbest düşünce ortamını yakından tanıma imkanı bulan Ali Fethi Bey, diplomasi alanında ilk tecrübesini de bu görevi devam ettirirken edinmiştir (Okyar ve Şarman, 2016: 10). 1909 yılında İstanbul'da başlayan 31 Mart İsyanı nedeniyle Selanik'te Hareket Ordusuna katılan Ali Fethi Bey²⁵, Davut Paşa-Topkapı-Aksaray-Beyazıt güzergahından gelen hücum kolunun kumandanı olarak İstanbul'a gelmiş (Erden, 1952: 33), isyanın bastırılmasının ardından tahttan indirilen Sultan Hamit'in Selanik Alatini Köşkünde yaklaşık üç ay muhafızlığını yapmıştır (Balkaya, 2005: 47). 29 Haziran 1910 tarihinde Fransa'da gerçekleştirilecek manevralarda bulunmak üzere görevlendirilmiş, bu askeri tatbikatı Harbiye'den arkadaşı Mustafa Kemal'le birlikte izlemiştir (Balkaya, 2005: 11).

Paris Elçisi Rifat Paşa'ya tatbikatı Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ile görev yapmakta olan Mustafa Kemal Bey'le birlikte izlemek teklifinde bulunması üzerine olumlu yanıt alan Ali Fethi Bey, bu süreçte Mustafa Kemal'den Arnavutluk'taki olaylar, İstanbul'dan uzak yerlerdeki hareketlilikler, Parlamentodaki iktidar-muhalefet çekişmeleri, asayiş ve güvenlikle alakalı sorunlar hakkında bilgi almış ve yaşananlar karşısında büyük endişeye kapılmıştır (Okyar, 1980: 126). Ali Fethi ve Mustafa Kemal Beyler izledikleri askeri tatbikatın ardından Paris'e dönerek Harbiye Nezaretine yolladıkları raporda Picardie Manevralarına dair

²⁵ Ali Fethi Bey konuyla ilgili olarak anılarında *"Hareket Ordusu adını alan kuvvetlerin kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın kurmayları arasında idim. Hiç şüphesiz ki tesadüf değil Enver, Mustafa Kemal, Muhtar, Hafiz Hakkı, Kazım Karabekir, Remzi, İsmet; iki ordu halinde düzenlenmiş kuvvetlerin kurmay kadrosunda, memleketin yarınlarının hizmetlerini daha o günlerden omuzlamışlarcazına vazife almışlardı"* demektedir. Bkz. A. F. Okyar (1980). *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, s. 33. Orbay da Hareket Ordusu'ndaki Ali Fethi Bey'in top kullanmak için istediğini ve Mahmut Şevket Paşa'nın gerekmedikçe top kullanılmamasını emrettiğini söylemektedir. Bkz. C. Kutay (1992). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*. Kazancı Matbaacılık, s. 197.

izlenimlerini bildirmişlerdir (Okyar ve Şarman, 2016: 17). Picardie Manevralarını Almanya'nın Ren kıyılarında yaptığı tatbikata Fransa'nın misillemesi olarak gören Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Bey'in konuyla alakalı olarak *"Bu kadar hazırlık sulh için yapılmaz. Aklımızı başımıza almamız. Çıkacak harp, bütün dünyayı ateşe atabilir ve biz bunun dışında kalamayız"* dediğini belirtmektedir (Okyar, 1980: 127). Manevraların akabinde iki arkadaş, İsviçre, Belçika ve Hollanda'yı kapsayan on dörtlük bir geziye çıkmış, sonrasında Mustafa Kemal Bey İstanbul'a dönmüş ve bir sonraki görüşmeleri Trablusgarp'ta olmuştur. Ancak Ali Fethi Bey, resmi yazışmalarda yazılamayacak gelişmelerle ilgili kendisine bilgilendirme yapmasını istemiş, bunun üzerine bu süreçte Mustafa Kemal Bey'den birçok mektup almıştır (Okyar, 1980: 127).

Ali Fethi Bey 1910 ve 1911 yıllarının önemli bir bölümünü Paris'te geçirmiştir. 1911 yılının sonlarına doğru İtalyanların Kuzey Afrika'da son Osmanlı toprağı olan Trablusgarp'ı işgali sonrası Mustafa Kemal Bey ile yeniden bir araya gelecekleri Trablusgarp Harbine katılmıştır. Osmanlı idaresinin İtalyanlara karşı savaştan ziyade diplomasi yolunu tercih etmesi Ali Fethi, Mustafa Kemal, Enver Bey gibi dönemin genç subayları arasında tepkiyle karşılanmıştır. Bu isimler ve birçok genç Osmanlı subayı arasında Enver Bey'in evinde gerçekleşen toplantılar sonucunda Trablusgarp'a gizlice giderek yerli halkı teşkilatlandırıp İtalyanlara karşı savaşma kararı alınmıştır. Alınan karar Enver, Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler tarafından dönemin Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya bildirilmiştir. Akabinde Paris'e dönen Fethi Bey Marsilya üzerinden deniz yolu ile Tunus'a, buradan da 10-12 Ekim 1911'de Trablusgarp'a varmıştır (Balkaya, 2005: 14-15).

İlk olarak Türk Savunma Hattının kumandanı Fuat (Bulca) Bey ile görüşen Ali Fethi Bey, iki gün sonrasında da Derne Cephesi Kumandanı Mustafa Kemal Bey ve Umum Karargah emrinde olan Enver Bey ile görüşmüştür (Okyar, 1980: 135). Mustafa Kemal ve Enver Beyler bu süreçte Mısır üzerinden Derne, Tobruk ve Bingazi'ye gelerek çalışmalarına başlamışlardır (Balkaya, 2005: 16). Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İtalyanlara karşı bölgeye gönderilen Mustafa Kemal, Rauf, Ali Fethi ve Nuri (Conker) Beyler topraklarını savunmaları için Trablusgarplıları örgütlemişler (Criss, 2018: 131) ve İtalyanlara karşı önemli başarılar elde edilmiştir. Mustafa Kemal ile Ali Fethi Beyler arasında Harbiye yıllarından itibaren pekişen dostluk, Trablusgarp Harbi'nde müşterek bir askeri tecrübeye dönüşmüş, iki isim sömürgecilğe karşı ilk ciddi başarılarını Trablusgarp'ta elde etmişlerdir. Ali Fethi, Mustafa Kemal, Enver, Cevat Abbas (Gürer), Fuat (Bulca), Ömer Naci, Refik Saydam, Ali (Çetinkaya), Kuşçubaşı Eşref, İbrahim Tali (Öngören), Nuri, Halil, Atıf (Kamçıl), Mümtaz, Nuri (Conker) gibi genç

Osmanlı subayları tarafından örgütlenen insanlar gerçekleştirilen gerilla harbi ile İtalyanlara zor anlar yaşatmışlardır (Balkaya, 2005: 20; Sorgun, 2018: 219).

“Trablusgarp Türk müdafaası, her safhası ile bugünkü neslin bilmesi şart vatanseverlik destanıdır... Bab-ı Ali'nin yani resmi devletin değil, gönüllü bir avuç genç zabitanın şahsi fedakarlıkları ve kahramanlıkları ile temin ettikleri sağlam savunma hattı, memleket için de büyük ümit ve heyecan yaratmıştır”

diyen Ali Fethi Bey, Çanakkale ve Kurtuluş Savaşlarını da aynı kişilerin başardığının unutulmaması gerektiğini vurgulamıştır (Okyar, 1980: 139, 141). 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile Balkanlarda başlayan savaş tehdidi ve Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı savaş ilanı İtalyanlar ile Trablusgarp üzerine bir anlaşmayı zorunlu hale getirmiştir (Okyar ve Şarman, 2016: 19). 15 Ekim 1912'de iki devlet arasında imzalanan Uşi Antlaşması ile Trablusgarp ve Oniki Ada İtalyanlara bırakılmıştır (Balkaya, 2005: 20).

Trablusgarp Savaşının ardından Ali Fethi Bey de kısa bir süre İstanbul'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'de görev almış, Balkan Savaşında cephede aktif görev istemesi üzerine 25 Kasım 1912'de Çanakkale Boğazı Kuvay-ı Mürettebe Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne atanmıştır (Balkaya, 2005: 23). Birinci Balkan Savaşı Osmanlı ordularının hezimetini sonuçlandırmış; Bulgar orduları tüm Trakya'yı ele geçirerek İstanbul sınırına kadar ilerlemişlerdir Çatalca'ya kadar ilerleyerek Edirne'yi kuşatan Bulgar ordusunu geri püskürtmek için düzenlenen Şarköy Çıkarmasında Bolayır Kolordusu görev almıştır (Okyar ve Şarman, 2016: 27). Ali Fethi ve Mustafa Kemal'in bir kez bir araya geldikleri Bolayır Kolordusunda komutan Fahri Paşa, Erkan-ı Harbiye Heyeti Reisi Ali Fethi Bey ve Harekat Şube Müdürü ise Mustafa Kemal Bey'dir (Balkaya, 2005: 24). Bolayır Kolordusu kurmaları ve Genelkurmay'ın Bulgarlar üzerine ortaklaşa planladıkları 8 Şubat 1913 tarihli Şarköy çıkarması, İstanbul'dan yardım amaçlı gönderilecek 10. Kolordu'nun gecikmesi üzerine başarısızlıkla sonuçlanmış, Bolayır Kolordusu ile Genelkurmay arasında yaşanan bu anlaşmazlık Osmanlı ordusunun mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır (Balkaya, 2005: 26). Başarısızlıkla sonuçlanan savaş ordunun moralinin çökmesine neden olmuş, Ali Fethi ve Mustafa Kemal Beylerin, Enver Bey ve İttihat Terakki ileri gelenleriyle yaşadıkları anlaşmazlıklarının da başlangıcını oluşturmuştur (Okyar ve Şarman, 2016: 28). Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın ordu-siyaset birlikteliğine son verilmesiyle ilgili fikirleri de Enver Paşa açısından giderek rahatsızlık vermeye başlamış ve Hafız Hakkı Paşa'ya da söylediği üzere “Mustafa Kemal'in fazla ileri gittiğini ve buna bir çare bulunması gerektiğini” düşünmüştür (Tevetoğlu, 2019: 48).

Ali Fethi ve Mustafa Kemal Beyler 17-18 Şubat 1913'te Başkumandan Vekili Ahmet İzzet Paşa'ya hem askeri durumu hem de Babıali baskınını kınayan mektuplar yazmışlar, ayrıca

Trakya ve Edirne'nin geri alınması için hareket planları sunmuşlardır. Alınan yenilgi neticesinde ordu içerisinde başlayan bu huzursuzluk ve önerilerinin kabul edilmemesi üzerine Ali Fethi ve Mustafa Kemal Beyler istifalarını sunsalar da Ahmet İzzet Paşa tarafından kabul edilmemiştir (Okyar ve Şarman, 2016: 30). İkinci Balkan Harbi esnasında, Balkan devletlerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanan Osmanlı ordusu 21 Temmuz 1913'te Edirne'yi düşman işgalinden kurtarmıştır. Edirne'nin kurtarılmasında Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler Hurşit Paşa'nın kumanda ettiği Bolayır Kolordusunun kurmay başkanları olarak görev almışlardır (Balkaya, 2005: 28).

Ali Fethi Bey Balkan Harbinin ardından döndüğü İstanbul'da 14 Eylül 1913'te askerlik mesleğinden istifa etmiş, istifasının ardından İttihat Terakki Cemiyeti Umumi Katipliği görevine getirilmiştir (Balkaya, 2005: 53). Ali Fethi Bey'in Genel Sekreterliğe seçilişinde Talat Paşa'nın, Enver Paşa'nın cemiyet içerisinde hızlı yükselişinin dengelenmek istemesi de ifade edilen görüşler arasındadır. Nitekim Edirne'nin Bulgarlardan kurtarılmasında görev alan Enver Paşa'nın kurmay başkanlığını yaptığı kolordunun ön plana çıkarılması, onun ordu ve cemiyet içerisindeki prestijini son derece arttırmıştır. Ali Fethi Bey ise Genel Sekreterlik görevi karşısında tereddüt yaşasa da bu konuda kendisini Mustafa Kemal Bey teşvik etmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 13).

Trablusgarp'ın kaybedilmesi ve Balkan Savaşlarında alınan mağlubiyetlerin ardından İttihat Terakki Cemiyeti oldukça sıkıntılı bir dönem geçirmiştir. Bu süre zarfında sık sık cemiyet merkezinde yapılan toplantılarda Kamil Paşa Hükümetinin zorla devrilmesi görüşülmüş, fakat Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler iktidar hırsı ile hareket etmenin, halkta böyle bir izlenim bırakmanın yanlış olacağı düşüncesi ile bu plana karşı çıkmışlardır (Balkaya, 2005: 51). Toplantıda dile getirdiği bu düşünceler Ali Fethi Bey'in demokratik çözüm arayışları içerisinde olduğunun açık bir kanıtıdır. Nitekim Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler cemiyet içerisinde fedailiğe, askeri tahakküme, askerinin politikaya karışmasına her zaman karşı çıkmış, İttihat Terakki Cemiyetini fedailer kullanan gizli bir cemiyet görüntüsünden çıkarmaya çalışmışlardır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 14). Bu düşünceleri ise zamanla cemiyetten uzaklaştırılmaları ile sonuçlanmıştır (Balkaya, 2005: 52). Nitekim tüm bu gelişmelerin ardından Ali Fethi Bey 13 Ekim 1913'te Sofya Elçiliğine (BOA, İ.MBH.13.65), Mustafa Kemal Bey ise Sofya Ataşemiliterliği'ne atanmıştır (Balkaya, 2005: 56).

Orbay'ın ifadesiyle bu süreç Birinci Balkan Harbi'nde Trakya ve Edirne'nin kurtarılamayacağı anlaşıldığında Marmara'nın Rumeli kıyısına asker çıkarılarak, Bulgarları iki ateş arasında bırakmak planı doğrultusunda Hurşit Paşa komutasında, Erkan-ı Harbiye

Reisliğine de Enver Bey'in getirildiği bir kolordu oluşturulması ile başlamıştır. Planın başarılı olmaması üzerine Enver Bey ile Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler arasında anlaşmazlık başlayarak orduda ikiliği doğuracak şekilde devam etmiş; her ne kadar sonraki süreçte Edirne alınabilmişse de bu sürtüşmeler sona ermemiş, Ali Fethi Bey'le Mustafa Kemal Bey'in Enver Bey karşıtı söylemleri ve isimsiz broşürler yayınlamaları sürmüştür. Ali Fethi Bey'in askerlikten ayrılıp cemiyetin umumi katipliğine gelmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir ki Bulgaristan'la barış yapıldıktan sonra Ali Fethi Bey elçilik ile Sofya'ya giderken Mustafa Kemal Bey'i de ataşemiliter olarak yanında götürmüştür (Orbay, 1993: 207-208).

Esasen Trablusgarp Harbi sonrasında askerlikten ayrılma kararı alan Ali Fethi Bey, ordu ve siyasetin birlikte olmaması fikrine sahip olmakla birlikte kendisi gibi düşünen pek çok arkadaşının askeriye'den ayrılmasına da engel olmuştur. Özellikle Mustafa Kemal Bey'in ordudan ayrılarak siyasete atılma ve mebus olma girişimini parlamentoda güçlü bir grup oluşturmadan bunu yapmanın doğru olmadığını söyleyerek önlemiştir. Ali Fethi Bey'e göre o süreçte güçlü bir grup olan İttihat Terakki ile birlikte hareket etmek yönetim kadrosuyla anlaşamadıkları için zor, muhalefet oluşturmak da İttihat Terakki'nin oluşumunda o anki idareciler kadar katkı sağladıkları için ahlaki olmadığından imkansızdır. Bu düşüncelerini Mustafa Kemal Bey'le paylaşan Ali Fethi Bey, “*tamamen kopmamak için*” sefirlik almak istediğini ve kendisiyle gelip gelmeyeceğini sorduğunda aldığı nereyi tercih ettiği sorusuna Bulgaristan cevabını vermiş ve teklifine de Mustafa Kemal Bey tarafından olumlu dönüş yapılmıştır. Bunun üzerine İttihat Terakki'nin umumi reisi olan Talat Bey'e konuyu açtığı anda olumlu yanıt almıştır (Okyar, 1980: 203-204).

Sofya Ataşemiliterliği, Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilme şeklini tenkit eden ve askerinin siyasetten azade olmasını uygun bulan Mustafa Kemal Bey'in dikkatleri üstünde toplaması karşısında buldukları çözüm olarak değerlendirilmelidir (Göçmen, 2007: 343). Cebesoy'da Enver Bey'in Mustafa Kemal'i rakip olarak gördüğü ve Berlin'e ataşemiliter olarak giderken onun Selanik'ten uzaklaştırılmasını istediğini ifade etmiştir (Cebesoy, 1966: 171). Nitekim Ali Fethi Bey, İstanbul'da iken İttihat Terakki'nin kendisinden sonraki umumi katibi Eyüp Sabri Bey'e Mustafa Kemal Bey'le birlikte gideceklerini söylediğinde aldığı şu cevap da bunu göstermektedir:

“Size mahrem olarak duyduğum bir şeyi söylemek isterim. Bilirsiniz ki Mustafa Kemal Bey hislerini açıkça ve pervasız ifade eder. Enver'in Harbiye Nazırı oluşundaki şekli tasvip etmediğini açıkça ifade ediyormuş. Bazı arkadaşların da hem asker, hem mebus, hem muhtelif işlerin içinde ve başında bulunuşunu ordunun muhteva ve inzibatına muvafık bulmadığını da her yerde söylüyormuş. Zannedirim Sirkeci'deki Bahrisefid Otelinde bazılarıyla arasında münakaşa da olmuş. Bunlar içinde Selanik'ten sizin de tanıdığınız Silahçı Tahsin, Yakup Cemil ve emsali var. Üzülecek hadiseler meydana gelmeden Mustafa Kemal Bey'in bir an evvel buradan ayrılması çok iyi olur.”

Bu konuşmadan sonra Mustafa Kemal Bey’i İstanbul’dan uzaklaştırmanın gerekliliğini daha da fazla önemli gören Ali Fethi Bey, Eyüp Sabri Bey’in söylediklerini Mustafa Kemal Bey’e söylememiştir. Mustafa Kemal Bey’in Sofya Sefareti Ataşemiliterliği’ne görevlendirilmesine dair izni Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın verecek olması Ali Fethi Bey’i endişelendirse de aldığı yanıt “*orduyu yeni baştan tensik için onun gibi kıymetli, genç erkan-ı harplere şiddetle ihtiyaç var. Fakat sen ve kendisi ısrarla istiyorsanız hiç mani olmak istemem*” olmuştur (Okyar, 1980: 205, 207). Sofya’da iken Pomak Türklerine dinlerini değiştirmeleri ve Bulgarlaşmaları için yapılan baskılara karşı Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler birlikte hareket ederek Bulgaristan Hükümetine durumu anlatan bir protestoda bulunmuşlar ve sert bir dille nota vermişlerdir. Notayı hazırlayan Mustafa Kemal Bey, baskılar bitmezse Osmanlı Devleti’nin misillemeye bulunacağını söylemiş ve sonrasında da konunun üzerinde durmuştur ki bu notanın iyi netice verdiği de bilinmektedir (Alp, 1990: 181).

Mustafa Kemal Bey’in bu süreçte Sofya’dan ayrı Karadağ’ın merkezi Çetine ile Romanya merkezi Bükreş’te de ataşemiliterliği üstlendiği bilinmektedir (Okyar, 1980: 215). Enver Bey’in 1 Ocak 1914’te paşalığa terfi ettirilerek akabinde Harbiye Nazırlığına tayini cemiyet içerisinde liberal görüşleri savunan Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler için mağlubiyet demektir. İki arkadaş cemiyet içerisinde yürüttükleri siyasi mücadeleyi kaybederek yeni görevlerine başlamışlardır. Bu görevlendirmelerin ardından iki isim için İstanbul siyasetinden uzak, diplomatik görevler başlamıştır. İlerleyen süreçte Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler bir taraftan merkeze gönderdikleri mektuplar ile savaşta tarafsız kalmanın önemini dile getirmişler, diğer taraftan ise Bulgaristan, Almanya ve Avusturya’nın savaşta takip edeceği politikaları araştırmışlardır (Balkaya, 2005: 64). Yakın zamanda gerçekleşen Balkan Harbi’nin mağdurları olan Osmanlı toplumunun sorunları ile de yakından ilgilenmişlerdir (Okyar ve Şarman, 2016: 33). Ayrıca savaşın başı itibarıyla Bulgaristan’ın Osmanlı Devleti ile posta hareketliliğinin devamı ve hatta bu devleti İttifak Bloğuna kazandırma hususunda da özen gösterilmiştir (Sancaktar, 2011: 589).

Aynı dönemde İstanbul Hükümetinde bazı bakanların istifası sonucu Mustafa Kemal Bey, Bahriye Nazırı Cemal Paşa’ya mektup yazarak Ali Fethi Bey’in kabinde yer alması gerektiğini, hükümetin böylesine zayıf olduğu bir durumda Ali Fethi Bey’in sefir olarak kullanılmasının büyük bir hata olduğunu bildirmiştir (Okyar ve Şarman, 2016: 31). İki arkadaş Alman yanlısı olan Enver Paşa’nın aksine, çıkacak savaşta tarafsız olunması düşüncesini taşımışlardır. Sofya’da devletin savaşa girişini haber alan Mustafa Kemal Bey, Ali Fethi Bey’e “*Enver’den ancak bu beklenirdi. Türkiye bu harpten sağlam çıkamaz*” demiştir (Okyar ve

Seyitdanlıoğlu, 2014: 15). Mustafa Kemal ve Ali Fethi Beyler Osmanlı Devleti'nin bu savaşta uzun süre tarafsız kalamayacağının farkındadır. Bir müddet sonra Mustafa Kemal Bey, Sofya'dan ayrılarak Birinci Dünya Savaşı'nda görev almış, iki isim arasındaki ilişkiler birbirlerine gönderdikleri mektuplar vasıtası ile devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ali Fethi Bey Sofya'da elçilik görevine devam etmiştir. Mustafa Kemal Bey ile tekrar bir araya gelmeleri ise 1916 yılının Nisan ayında gerçekteşmiştir. Mustafa Kemal Bey Sofya'da bulunan Ali Fethi Bey'i bu tarihte ziyaret etmiş, iki arkadaş yeniden dertleşme ve konuşma fırsatı bulmuştur (Balkaya, 2005: 67). İki isim arasında bir diğer görüşme ise 15 Aralık 1917 tarihinde yine Sofya'da gerçekteşmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 17). Bu ziyarette Mustafa Kemal, yakın arkadaşının karşısına paşa olarak çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa, veliaht Vahdettin'in yaveri olarak yanında bulunmuş, veliaht Vahdettin'in Almanya yolu güzergahındaki Sofya'da durması üzerine iki arkadaş, mevcut askeri ve siyasi durumu kısa bir süre görüştükten sonra ayrılmışlardır.

4.2 İstanbul'da Geçen Altı Ay ve Malta Sürgünü ile Ali Fethi Bey'in Ankara'ya Gelişi

Ali Fethi Bey yaklaşık üç buçuk yıl süren sefirlik görevinin ardından 21 Aralık 1917'de İstanbul'a dönmüştür (Balkaya, 2005: 71). Dönmesinden yaklaşık sekiz ay önce Mecidiye Nişanıyla taltif edilen Ali Fethi Bey'in (BOA, İ..DUİT.61.93) döndüğü ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşılan bu dönemde hem Osmanlı Devleti hem de İttihat Terakki Cemiyeti mağlup ve karışıklık içirişindedir. Böyle bir ortam içerisinde İsmet Bey'den boşalan İstanbul Mebusluğu için, Talat Paşa'nın tavsiyesi ile yapılan ara seçimlerde mazbatası kabul edilip Meclis-i Mebusan'a İstanbul Mebusu olarak katılmıştır (BOA, DH.İ.UM. 12.4; Okyar ve şarman, 2016: 39). Cevat Abbas Gürer'e göre Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerinin sonrasında Sofya elçiliğini bırakıp büyük bir fedakârlıkla ve "vatani hizmet" hissiyle meclise giren Ali Fethi Bey, etrafındaki yaklaşık 60 kişiyle vatanperver bir duruş göstermişe de başını çektiği grupta kendisi dışındakilerin İttihatçı zihniyette olması başarının devamlılığını gölgelemiştir (Gürer, 2020: 88-89). Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti resmi olmasa da kesinleşmiş, İttihat Terakki Cemiyeti ve liderleri çaresiz bir vaziyette kalmışlardır. Var olan siyasi karmaşanın çözümlünü hükümet değişikliğinde gören Ali Fethi Bey, bu düşüncesini 1 Ekim 1918'de bir araya geldiği sadrazam Talat Paşa'ya da bildirmiş (Balkaya, 2005: 72), 2 Ekim'de de Dahiliye Nazırlığı'ndan istifa etmiştir (Yalman, 1970, c. 1: 306).

Kurulacak yeni hükümette Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey gibi genç ve dinamik isimlerin yer alması planlanmış olsa da Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey

kurulacak olan Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde birlikte çalışma olanağı yakalayamamışlardır. Mustafa Kemal Paşa bu konuda Kasım 1918’de kurulacak hükümette Harbiye Nazırı olmak adına padişah nezdinde girişimlerde bulunsa da sonuç alamamıştır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 19). Mustafa Kemal Paşa Halep’ten 11 Ekim’de Saray Başyaveri Naci (İldeniz) Bey’e bir telgraf çekerek “*Vatan selametinin temini bakımından sadaretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine verilmesi ve onun da Fethi (Okyar), Tahsin (Uzer), Rauf (Orbay), Canbular, Azmi, Şeyhülislam Hayri ve şahsımdan oluşacak bir kabine kurması zaruridir*” derken aynı süreçte Ahmet İzzet Paşa’ya da hükümette Harbiye Nezareti’ne getirilmesini istediğini belirtmiştir. Ancak bu talep gerçekleşmemiş ve sadrazamın barışın ardından iş birliği yapacaklarına dair önerisini de çektiği telgrafla şu şekilde yanıtlamıştır:

“Barış gecikecektir. Barışa kadar çok buhranlı anlar geçireceğiz. Bu devrede vatana faydalı olabilir düşüncesiyle Harbiye Nezareti’ni istemiştim. Yoksa barıştan sonra bu işi benden çok daha mükemmel yapacak kişiler bulabilirsiniz. Bu nedenle barıştan sonra iş birliğimizi hiç de gerekli ve zorunlu görmüyorum.” (Yurdakul: 2009, 226-227).²⁶

Ali Fethi Bey’in istifasını takiben 8 Ekim 1918’de Talat Paşa Hükümeti de istifa etmiş, Ali Fethi Bey 14 Ekim 1918’de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti içerisinde Dahiliye Vekilliği görevini üstlenmiştir (Balkaya, 2005: 74). Talat Paşa Hükümeti’ne olan karşıtlığı bu göreve getirilmesinde etkili olmuştur (Esatlı, 2007: 606). 1919 yılının mart ayı tutuklamalarının ardından Alemdar Gazetesinde yazan Refi Cevat’ın Ali Fethi Bey’le ilgili olarak “*İttihat Terakki muhalifi değil, Talat Bey muhalifidir*” sözleri de bunu göstermektedir. Öyle ki kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nde Ali Fethi Bey’le beraber Cavit Bey’in Maliye, Hayri (Ürgüplü) Efendi’nin Adliye, Rauf (Orbay) Bey’in Bahriye Vekaleti’ne getirilmesi (BOA, İ..DUİT, 9.38) bu hükümete “*İttihatçı Dümdarı/Artçısı*” denilmesine de neden olmuştur. Dolayısıyla İttihat Terakki artık yönetimde değilse de etkisinin devam edeceğini bu hükümet içinde gösterebilmiştir (Ersaydı, 2011: 112, 173). İstanbul siyasetinde gittikçe güç kazanan Ali Fethi Bey, 1918 yılının kasım ayında Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası’nı kurmuştur (Balkaya,

²⁶ Mustafa Kemal Paşa’nın Harbiye Nezareti’ne gelmesine dair ısrarcı tavrının nedeni, Yunus Nadi Bey’e Ankara’da, TBMM’nin açılmasından önce yaptığı şu açıklama ile görülecektir: “*Pera Palas’ta görüştüğümüz zamanı düşün. O zaman hükümette ben bulunsaydım muhakkak memleketin sürüklendiği bu kötü durumun önüne daha orada iken geçirdim. Ahmet İzzet Paşa, teşkil edeceği kabinede bana Harbiye Nezareti’ni versin diye Adana’dan telgraf çektim. Kendisi bunu harislikle yorumlamış. Halbuki ben adamlarımızı biliyordum. Orada memlekete yapılacak hizmeti en büyük salahiyyetle ancak ben yapabiliyordum. Eğer ben o kabinede bulunsaydım, işi daha İstanbul’un eşiğinde iken hallederdim. Elbette karaya İtilaf askerleri çıkartmamak için kâfi tedbirler alırdım. Ne olacaksa orada olurdu ve emin olabilirsiniz Nadi Bey ki karaya itilaf askeri dahi pekâlâ çıkmayabilirdi. Eğer ben o kabinede bulunsaydım, hükümet padişahın keyif ve iradesiyle ve yaptıkları gibi defolup gitmezlerdi (Enver, Cemal ve Talat Paşalar ile Doktor Nazım, İstanbul eski Polis Müdürü Bedri, Beyrut eski valisi Azmi ve Doktor Bahaettin Şakir Beylerden söz etmekte). İcap ederse tahtını padişahın başına geçirirdim, fakat hükümet yerinde kalırdı. Budalalar... Bu kadar kritik bir zamanda hiçbir milletin talihi şunun keyfine, bunun zaafına oyuncak olabilir miydi? Hiç bırakır mıydım ki o işler öyle olsun?” Bkz. Y. Yurdakul (2009). *Atatürk’ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*. Truva Yayınları. s. 227; Karasan, age, s. 110.*

2005: 78). Bu fırkada da İttihatçıların yer aldığı bilinmektedir. Nitekim İttihat Terakki Fırkası'nın dağılması sonrası bazıları Teceddüt Fırkası'nı kurarken bazıları da Ali Fethi Bey'in fırkasına katılmışlardır (Ersaydı, 2011: 111).

30 Ekim 1918'de imzalanan mütarekenin ardından İttihatçı liderler Enver, Talat ve Cemal Paşalar 2 Kasım 1918'de bir Alman denizaltısıyla ülkeyi terk etmiş, muhalefet bu kaçıştan Ahmet İzzet Paşa Hükümetini sorumlu tutmuştur (Balkaya, 2005: 79). Ayrıca Sultan Vahdettin de Ahmet İzzet Paşa'ya kabineden üç İttihatçı nazır olan Şeyhülislam Hayri Efendi, Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey ve Maliye Nazırı Cavit Bey'in çıkartılmaları konusunda ısrarcı olmuştur ki Ahmet İzzet Paşa padişahın keyfine göre hareket edip bu isimleri hükümetten almak yerine istifa etmeyi yeğlemiştir (Yalman, 1970, c.1: 315; Sonyel, 2010: 7). Hükümet içerisinde yer alan Ali Fethi ve Rauf beyler gibi eski İttihatçılar üzerindeki baskının giderek arttığı bu dönemde, 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, böyle bir siyasi bunalımın içerisinde yakın arkadaşı Ali Fethi Bey ile yeniden bir araya gelmiştir. İki isim devletin yaşadığı bu buhranlı günlerde İstanbul'da girişecekleri çözüm arayışlarında birlikte hareket etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, 18 Kasım'da Ahmet Emin (Yalman) Bey'le yaptığı röportajda mebusların seçildiği bölgelerin büyük kısmında tekrar seçim yapabilme olanağı bulunmadığı için mevcut Meclis'in tüm ülkeyi temsil ettiğini düşünerek yerinin doldurulamayacağını görülmesi gerektiğini de söylemiştir. Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal Paşa'nın ilk girişimleri ise istifa eden Ahmet İzzet Paşa yerine hükümeti kurmakla görevlendirilen Tefik Paşa'nın meclisten güvenoyu almasını engelleme faaliyetleri olmuş, fakat bunda başarılı olamamışlardır (Yalman, 1970, c. 1: 318; Balkaya, 2005: 80). Kimi zaman Ali Fethi Bey'in Harbiye-Nişantaşı Caddesi'ndeki dairesinde, kimi zaman da Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde görüşen (Gürer, 2020: 89) iki arkadaşın İstanbul'da bir diğer girişimi ise *Minber* isimli bir gazete çıkarmak olmuştur. Gazete, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelişinden evvel, 1 Kasım 1918'de yayın hayatına başlamış ve adını da Mustafa Kemal Paşa koymuştur (Balkaya, 2005: 80. Göçmen, 2007: 343).

Gazete Ali Fethi Bey tarafından kurulmuş, Mustafa Kemal Paşa da gazeteye sermaye koyanlar arasında yer almıştır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 19). Müşterek gerçekleştirilen bu girişim iki arkadaşın savunduğu siyasetin aracı haline gelmiştir. İki yakın arkadaş doğruları halka anlatmak, aynı zamanda İttihat Terakki için yapılan çirkin ve haksız haberleri cevaplamak adına gazeteyi en iyi vasıta olarak görmüşlerdir (Okyar ve Şarman, 2016: 40). Fakat Ali Fethi Bey tarafından kurulan parti ve Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte çıkardıkları *Minber* gazetesi fazla uzun ömürlü olmamıştır. Meclis-i Mebusan'ın 21 Aralık 1918'de kapatılmasının ardından

parti üyelerinin birçoğu Anadolu hareketine katılmıştır (Balkaya, 2005: 84). Mustafa Kemal, Ali Fethi, Hüseyin Rauf, Kazım Karabekir ve Mustafa İsmet gibi isimlerin İstanbul’da çözüm arayışlarında buldukları bu dönemde hem İtilaf Devletleri hem de İttihat Terakki’ye muhalif olanlar baskılarını gittikçe arttırmışlardır.

Mondros Mütarekesini izleyen günlerde İtilaf devletlerinin İstanbul üzerindeki baskısı da gün geçtikçe artmıştır. 7 Ocak 1919’da İngiliz Yüksek Komiseri, Osmanlı Hükümeti ile görüşmüş ve savaş suçlularının bir an evvel cezalandırılmalarını istemiştir (Balkaya, 2005: 86). 3 Mart 1919’da Tevfik Paşa Hükümetinin istifa ederek Damat Ferit Paşa Hükümetinin kurulması İttihatçılar üzerindeki baskıyı daha da arttırmıştır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 20). Bu isimler arasında yer alan Ali Fethi Bey de 10 Mart 1919 günü tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne konulmuştur (Balkaya, 2005: 87. Ersaydı, 2011: 171). Bu tarihte yaklaşık 20 kişinin tutuklanmış ve İngiliz Yüksek Komiserliği Londra’ya tutuklularla alakalı kısa tanıtımlarda bulunmuştur. Bu raporda Ali Fethi Bey’le ilgili bilgiler “*eski Sofya Sefiri, Dahiliye Nazırı. Önceleri İttihat ve Terakki Komitesi’nin ileri gelen üyelerinden idi. Son olarak görünüşte muhalefete geçti ve Hürriyet-i Perveran Partisi’ni kurdu*” şeklinde verilmiştir (Şimşir, 1976: 76). Bekirağa Bölüğü öncesinde ve meclisin kapanmasından kısa süre sonra Sansaryan Han’da tutulanlar arasında da yer alan Ali Fethi Bey, burada iken Mustafa Kemal Paşa tarafından polis müdürü Miralay Halil Bey’den alınan müsaadeyle ziyaret edilmiştir (Gürer, 2020: 89).

Ali Fethi Bey’le birlikte İttihat Terakki’nin ileri gelen simalarından eski sadrazam Sait Halim Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım ve eski nazırlar yer almış, tutuklananlar savaş suçları ve Ermeni katliamı gibi sözde cürümlerle suçlanmışlardır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 21). Ali Fethi Bey bu sıkıntılı süreci yaşarken Mustafa Kemal Paşa da ordu müfettişliği görevine atanarak (Takvim-i Vekayi, 5 Mayıs 1919: 1) Anadolu’ya geçmenin yolunu bulmuştur. Anadolu’ya çıkmadan, 14 Mayıs 1919’da Rauf Bey’le birlikte Bekirağa Bölüğü’ndeki arkadaşı Ali Fethi Bey’i ziyaret etmiştir (Balkaya, 2005: 89). Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey ile görüşmesinde Anadolu’ya çıkışını “*büyük işe başlamış olacağım*” diyerek Milli Mücadelenin başlayacağı işaretini de vermiştir (Balkaya,2005: 89). Aynı zamanda yakın arkadaşını teselli ederek onun kendisine yöneltilen suçlarla ilgisi olmadığını, aşırılıktan daima uzak kaldığını ve bunun Ferit Paşa tarafından da iyi bilindiğini hatırlatarak Malta’dan kendisine mektup yazmasını istemiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 22). Bekirağa Bölüğü’ndeki bu son görüşmenin ardından iki yakın arkadaş uzun süre bir araya gelememiştir. Mustafa Kemal Paşa 16 Mayıs 1919’da Samsun’a hareket etmiş, Ali Fethi Bey ise İngilizler tarafından Malta’ya sürgüne gönderilmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 21).

15 Mayıs'ta İzmir'in işgal edilmesine karşı büyüyen tepkiler nedeniyle halkın Bekirağa Bölüğü'ne yürüyebileceği endişesine kapılan İngiliz Amiral Webb tarafından aynı tarihte General Milne'e tutukluların Malta'ya gönderilmesinin uygun olacağını bildirilmesiyle Ali Fethi Bey'in Malta süreci de başlamıştır. O dönemde en az 250 tutuklunun bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden herkesin Malta'ya gidemeyeceği fikrinden hareketle ilk olarak 19 Mayıs'ta 59 kişilik bir liste sunan Webb, listedeki 19 kişinin isminin yanına yıldız koyarak ilk gitmesi gerekenleri sıralamıştır. Ali Fethi Bey, ilk Malta adayları listesinde ismi yıldızlı olmayan 40 kişi arasında olmakla beraber raporun altına bir not düşülmüştür: “*Tanınmış Panislamist Ubeydullah Efendi, Ordu Sıhhiye Hizmetleri başı Süleyman Numan Paşa ve eski Sofya Sefiri Fethi Bey de birer yıldız hak edecek kadar önemlidirler*”. Ancak hem işgallere karşı tepkilerin artması hem de 19 Mayıs tarihinde ikinci kez Sadarete getirilen Damat Ferit Paşa'nın da tutukluların Malta'ya gönderilmesine dair önerisi listede değişikliklere neden olmuştur. Bu doğrultuda 28 Mayıs'ta Prencess Ena gemisine 78 kişi bindirilmiştir ki aralarında 2689 tutuklu numarasıyla Ali Fethi Bey de yer almıştır (Şimşir, 1976: 111-124).

Ali Fethi Bey sürgün günleri sürecinde Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından başlatılan ulusal mücadele ile ilgili haberleri edinebildiği yabancı gazetelerden takip edebilmiştir (Balkaya, 2005: 92). Sürgün günlerinde Mustafa Kemal Paşa ile de mektuplaşan Ali Fethi Bey, yazdığı mektuplarda bir an evvel ulusal mücadeleye katılmayı arzuladığını belirtmiştir (Okyar ve Şarman, 2016: 48). Ankara Hükümetinin Malta'da bulunan esirlerin bırakılmasına yönelik ilk girişimleri Yunanlara karşı kazanılan Birinci İnönü Muharebesi sonrasında toplanan Londra Konferansı aracılığıyla gerçekleşmiştir. 16 Mart 1921 tarihinde Hariciye Vekili Bekir Sami Bey tarafından İngilizlerle imzalanan esir değişimi antlaşması, Türk egemenlik haklarını zedelediği gerekçesiyle Ankara Hükümetince onaylanmamıştır (Balkaya, 2005: 95). Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmeyen bu antlaşma İkinci İnönü Muharebesi sonrası kısmen de olsa uygulanmış, İngiliz Hükümeti 12 Nisan 1921'de aldığı karar ile bir grup Türk tutsağı serbest bırakmıştır (Balkaya, 2005: 95).

Serbest bırakılan grup içerisinde bulunan Ali Fethi Bey, 30 Nisan 1921 günü Malta'dan ayrılarak sırasıyla Münih, Roma ve İstanbul'un ardından 8 Ağustos 1921'de Ankara'ya ulaşmış (Balkaya, 2005: 96), Ali Fethi Bey'in Anadolu'ya gelebilmesi için Roma'dayken kendisine para da gönderilmiştir (CA, 30.18.1.1/3.24.15). Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey yaklaşık iki yıllık bir aranın ardından tekrar buluşmuşlardır. Meclis binasında bir araya gelen iki yakın arkadaş o akşamı birlikte geçirerek epey konuşmuşlardır (Tevetoğlu, 1993: 121). Mustafa Kemal Paşa öncelikle yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'in İstanbul milletvekili olmasını sağlamıştır

(Okyar ve Şarman, 2016: 49). Yıllarca aynı düşünceler ile askeri ve siyasi birçok mücadelede bulunmuş iki arkadaş, artık Anadolu’da başlatılan ulusal mücadele adına mesai arkadaşlığına başlamışlardır.

4.3 TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey’in İlişkileri

8 Ağustos 1921 tarihinde Ankara’ya gelerek Mustafa Kemal Paşa ile buluşan Ali Fethi Bey, 15 Ağustos 1921 tarihli mazbata ile İstanbul milletvekili olarak TBMM’ye katılmıştır (Balkaya, 2005: 98). Eskişehir Kütahya Muharebelerinin kaybedilmesinin ardından meclisin Kayseri’ye taşınma ihtimalinin gündemde olduğu, meclis muhalefetinin gittikçe arttığı, aynı zamanda Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçeceği yönündeki haberlerin sıklaştığı bir dönemde, Ali Fethi Bey gibi tecrübeli ve yakın bir arkadaşının Ankara’ya gelişi şüphesiz Mustafa Kemal Paşa için de önemli bir destek olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa da Ali Fethi Bey ile ilk görüşmelerinde meclis çalışmalarında yaşadığı güçlükleri anlatarak kendisinden Dahiliye Vekili olarak görev almasını istemiştir (Tevetoğlu, 1993: 121). Meclis içerisinde gruplaşmaların yaşandığı böyle bir ortamda Ali Fethi Bey de Mustafa Kemal Paşa etrafında, onu destekleyenler arasında yerini almıştır. Ali Fethi Bey, Ankara’ya geldikten sonra da TBMM içerisinde Mustafa Kemal Paşa’nın yanın yer almasını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“...Askerlik hayatımla başlayan, o tarihten beri birçok safhalarda ve fikir mücadelelerinde kendisiyle aynı maksat ve emelleri takip etmek ve kalplerimiz aynı duyguları taşımak gibi bir bahtiyarlığa nail olmuşum. Askerlik hayatında başlayan bu bağlılık siyasi hayatta devam etmiş ve onun Türk milletinin istiklalini ve saadetini aramak, bulmak ve temin etmek için bir dakika durmayan cidallerinde ona olan hayranlığım artmıştı.” (Balkaya, 2005: 106).

Askeri ve siyasi hayatında daima zorlu görevler içerisinde yer almış olan Ali Fethi Bey, Ankara’ya gelerek ulusal mücadeleye katılmış, İstanbul milletvekili olarak meclise girmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu eski ve yakın arkadaşının en önemli bakanlıklardan biri olan Dahiliye Vekaletine gelmesini istemiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 23). Mustafa Kemal Paşa’nın isteği doğrultusunda 10 Ekim 1921 tarihinde ise Mecliste yapılan oylama sonucunda 95 oy ile Dahiliye Vekilliğine getirilmiştir (Balkaya, 2005: 110). Bu görev için Ali Fethi’ye “*Sen istediğimin ağırlığını ve güçlüğünü bilmekle beraber, sen bir erkan-ı harp olmanın hususiyetlerini, yıllarca sivil hayat içinde sabık Dahiliye nazırı ve karşımızdakilerin görünmez kuvvet mihraklarını bilen bir insan olarak Meclis’e anlatabilirsin*” demiştir (Okyar ve Şarman, 2016: 52). Nitekim Ali Fethi Bey’in Dahiliye Vekili olarak göreve başladığı günler Meclis içerisinde de Mustafa Kemal Paşa’nın yoğun bir muhalefete maruz kaldığı döneme denk gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte Ali Fethi Bey’den onun Meclisteki etkinliğini kırmak isteyen hiziplere karşı da desteğini istemiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 23). Bu dönemde,

arabuluculuk için Ankara'ya gelen İtalyanların İngilizlere sunduğu Ocak 1922 tarihli raporda ifade ettiği “*Mustafa Kemal'den sonra gelen en önemli adam, kişisel dostu olan İçişleri Bakanı ve Malta sürgünü Fethi Bey'dir. Refet Paşa pek önemli değildir. Mustafa Kemal bir aksilikle karşılaşmazsa, Enver'in partizanları şimdiki durumda ona karşı tehlike oluşturamaz*” sözleri bu bağlamda değerlendirilmelidir (Sonyel, 2010: 163-164). Mustafa Kemal Paşa'nın bu süreçte en çok destek gördüğü isim olmasından ziyade güç noktasında dayanak teşkil etmesi Ali Fethi Bey'in önemini gösteriyor denilebilir. Meclis kadar cephede de sıkça yanında olan Ali Fethi Bey'e Mustafa Kemal Paşa'nın bir jest yaparak kazanılan Sakarya Zaferinin ardından muharebelerde kullandığı haritayı imzalayarak hediye etmesi de (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 24) bununla ilgili olmalıdır.

Bu tarihten başlamak üzere 5 Ekim 1922 seçiminde yeniden Dahiliye Vekili seçilen Ali Fethi Bey, 24 Ekim 1923 tarihine kadar bu görevi devam ettirmiştir (Balkaya, 2005: 141). Bakanların oldukça sık değiştiği, Mustafa Kemal muhalefetinin yoğun olarak yaşandığı Birinci Mecliste Dahiliye Vekilliği gibi bir görevi bu kadar uzun süre devam ettirmesi hem Mustafa Kemal Paşa'nın hem de meclisin Ali Fethi Bey'e olan güvenini göstermesi açısından önemlidir. Görevde bulunduğu süre zarfında İttihat Terakki Genel Sekreterliği dönemindeki liberal düşüncelerinin arkasında yeni görevinde de durmuş, anarşi ve asayişsizliğe kanunlar çerçevesinde çözüm aramış, şahsi hürriyet ve meclisin üstünlüğü gibi konuları titizlikle savunmuştur. Aynı zamanda vekilliği döneminde her konuda meclis başkanı Mustafa Kemal Paşa ile ortak hareket etmemiş, farklı düşüncelere sahip olduğu konular olmuştur. Nitekim Karadeniz'de bulunan Merkez Ordusu komutanı Nurettin Paşa'nın bölgede şikayet konusu olan hukuksuz uygulamalarının 29 Ekim 1921'de tartışıldığı Meclis oturumunda Ali Fethi Bey, söz konusu komutanın verilen emirlere itaat etmediğini, kanunsuz hareket ettiğini dile getirmiştir (Balkaya, 2005: 115). Bunun üzerine söz alan Mustafa Kemal Paşa'nın konunun Dahiliye Vekilini değil Başkomutan ve Genelkurmay Başkanını ilgilendirdiğini söylemiş (TBMMGCZ, 29 Ekim 1921: 408-409), Meclis Başkanı ile Bakanlar Kurulu arasında kısa süreli bir anlaşmazlık yaşanmıştır (Atatürk, 2018: 488).

Nurettin Paşa'nın görevden alınmasına karşı çıkmasına rağmen meclis, yapılan görüşmeler sonucunda görevden alınmasına ve mahkemeye verilmesine karar vermiştir (Balkaya, 2005: 115). Mahkemenin verilen kararı ağır bulması üzerine konu kapanmış, Nurettin Paşa ise kısa bir süre sonra Birinci Ordu Komutanlığına atanmıştır (Atatürk, 2018: 488). Mahkeme kararının ardından gerçekleştirilen 17 Ocak 1922 tarihli oturumda Mustafa Kemal Paşa, meclis konuşmasında Meclisin Nurettin Paşa'nın azli ile ilgili kararının yanlış olduğunu

ifade etmiştir (Balkaya, 2005: 115). Bunun üzerine söz alan Ali Fethi Bey ise mağdur olan halkın haklarını korumakla mükellef olduğunu hatırlatarak, kendisine gönderilen raporlar doğrultusunda gerekeni yaptığını ifade etmiştir (Balkaya, 2005: 116). Meclis Başkanı ile Bakanlar Kurulu arasında gerçekleşen bu anlaşmazlık çözüme kavuştuğu gibi, Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın iradesiyle hareket eden bir Dahiliye Vekili olmadığını da açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ali Fethi Bey Dahiliye Vekilliği süresi boyunca eğitim, asayiş, imar, yolsuzluklar gibi birçok meselede aynı titizlikle çalışmıştır. Onun vekilliği döneminde, ulusal mücadelenin askeri safhası açısından kritik günlerde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın gözü arkada kalmamış, aynı zamanda meclisin de güvenini kazanmıştır. Sakarya Zaferinin ardından hem ordu hem de meclis yapılacak taarruz hazırlıklarına başlamıştır. Bu hazırlıklar devam ederken İtilaf Devletleri 22 Mart 1922'de TBMM'ye barış teklifinde bulunmuştur (Balkaya, 2005: 143).

Mustafa Kemal Paşa hazırlıkların devam ettiği bu süreçte özellikle yapılacak taarruzun gizliliğine büyük önem vermiştir. Bu gaye ile Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey'i Londra'ya göndererek yapacağı temaslar ile İngilizlerin oyalanmasını, TBMM'nin barış yanlısı bir politika takip ettiği kanaatinin İngilizlere verilmesini ve bunu Batı basınına yayılmasını istemiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 25). Ali Fethi Bey ise Meclis Başkanının bu isteği karşısında elinden gelecek her şeyi yapacağını söylemiştir. Gizlilikte yürütülecek olan bu seyahatin tüm ayrıntıları Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey arasında planlanmıştır (Balkaya, 2005: 144). Akabinde Ali Fethi Bey, Meclise verdiği dilekçede sağlık sebepleri ve tedavi amacıyla Avrupa'ya gitmek için iki ay süreyle izin istemiş, bu dilekçe 3 Temmuz 1922 günkü oturumda kabul edilmiştir (TBMMZC, 3 Temmuz 1922: 242).

İngilizlerin gerçekleştirilecek taarruz öncesi oyalanması ve barış hakkındaki gerçek görüşlerinin öğrenilmesi amacıyla gerçekleşecek olan bu seyahat Mustafa Kemal Paşa'ya yakın isimlerden dahi saklanmıştır. Nitekim Karabekir, Yunan taarruzu öncesi sulh peşinde koşmak olarak nitelendirdiği bu seyahati yanlış bulduğunu ifade etmiştir (Karabekir, 2019: 325). Böyle gizli bir görevin Ali Fethi Bey'e verilmesi ise Ali Fethi Bey'in diplomasi alanındaki tecrübesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine duyduğu güven ile açıklanabilir. Antalya üzerinden önce İtalya, akabinde de Fransa'ya giden Ali Fethi Bey, 3 Ağustos 1922'de Londra'ya geçmiştir (Borak, 1990: 385-386).

Burada sürdürdüğü diplomatik temaslarda özellikle İngilizlerin olumsuz tutumları karşısında Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, Misak-ı Milli'nin yalnızca askeri hareketle sağlanabileceğini belirtmiştir (Balkaya, 2005: 150). Londra'da bulunan Ali Fethi Bey bir

taraftan da diplomatik temaslarına devam etmiştir. Londra’da Savot Hotel’de basın mensuplarına yaptığı açıklamalarda Türklerin barış yanlısı tutumu karşısında İngilizlerin savaş yanlısı düşüncelerini eleştirmiştir. Bu açıklamadan sonra özellikle İngiliz Hükümetinin davranışları basın da tenkit edilmeye başlamıştır (Balkaya, 2005: 151).

Mustafa Kemal Paşa’nın isteği doğrultusunda İngilizleri eylül ayına değin oyalamayı hedefleyen (Borak, 1990: 384-385) ve 14 Ağustos 1922 günü İngiltere Dışişleri Bakanlığı müsteşarıyla görüşen Ali Fethi Bey, İngilizlerin isteksizliğinin farkında olmakla beraber İngiliz halkını etkileyerek hükümeti ve Yunanları zorlamayı düşündüğünden temasını sürdürmüştür. Mustafa Kemal Paşa da 16 Ağustos 1922 tarihli yazışmalarında Ali Fethi Bey’den görüşmelere devam etmesini, zaman kazanma odaklı hareket ederek basınla iletişim içinde olmasını istemiştir (Boyar, 2009: 318-319). Tüm bunlar olurken İngiliz basını da kendi hükümetini eleştirmeye başlamış, İngiliz askerlerinin İstanbul’daki varlığının maliyeti bu eleştirilerin temelini oluşturmuştur (Balkaya, 2005: 153). Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa ile anlaştığı üzere İngiliz basınına tesir etmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Nitekim Ali Fethi Bey bilinen gazete ve dergilerin çalışanlarıyla görüşmelerde bulunmuş, özellikle The Times’ta Ali Fethi Bey’in söylediklerine 4 ve 16 Ağustos 1922 tarihlerinde yer verilmiştir (Boyar, 2009: 319-320). Her ne kadar Sonyel bu seyahati başarısız olarak değerlendirse de (Sonyel, 2010: 193) bu gelişmeler, Mustafa Kemal Paşa tarafından görevlendirilen Ali Fethi Bey’in başarılı bir diplomasi yürüttüğünü göstermektedir. Nitekim Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın kendisinden istediği zamanı Ankara’ya kazandırmıştır (Okyar ve Şarman, 2016: 56).

Ali Fethi Bey’in temasları esnasında Türk ordusu 26 Ağustos’ta Yunan ordusuna karşı taarruz başlatmış, 30 Ağustos 1922’de ise Yunanlar mağlup edilmişlerdir. Bir süre daha devam ettirdiği diplomatik temaslarının ardından 6 Eylül 1922’de TBMM Hükümeti Ali Fethi Bey’in Ankara’ya dönmesini talep etmiş, Mustafa Kemal Paşa’da bu isteğin Ali Fethi Bey’e bildirilmesini istemiştir. 13 Eylül 1922’de Roma’dan yola çıkan Ali Fethi Bey, Ankara’ya vardığında ulusal mücadele arkadaşlarıyla bir araya gelerek izlenimlerini anlatmış daha sonra ise İzmir’de Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuştur. Bu buluşmada Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Ali Fethi Bey’in Avrupa’daki tecrübelerinden de yararlanarak yapılacak barışa dair stratejiler oluşturmuşlardır (Balkaya, 2005: 166). Ali Fethi Bey’in Ankara’da iken Londra’da yaşadıklarını, İngiliz Hariciye Müsteşarlığı Şark İşlerinden bir müdürle yaptığı görüşmeyi anlatmasından sonraki süreçte Lloyd George’un Ankara ile ilgili fikirlerinde bir değişiklik olmadığı algısı da netlik kazanmıştır (Arıkoğlu, 1961: 265).

2 Ekim 1922 günü tekrar Ankara'ya dönen Ali Fethi Bey yeniden Dahiliye Vekilliğine seçilmiştir. Büyük zaferin kazanılması ve Ali Fethi Bey'in Ankara'ya dönüşünün ardından gündemin en önemli konularından biri şüphesiz saltanatın 1 Kasım 1922 günü kaldırılması olmuştur. Bu gelişme Ali Fethi Bey'in Dahiliye Vekilliği görevi süresince gerçekleşen en önemli olay olarak değerlendirilebilir. İtilaf devletlerinin barış görüşmelerine İstanbul Hükümetini de davet etmesi bu gelişmeyi hızlandıran temel etkidir. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey ile Çankaya'da yaptığı görüşmede kararını açıklamış, hükümetin ortak ve birlik içinde hareket etmesini istemiştir. Fethi Bey kararı onaylamakla birlikte teklifin hükümet başkanı Rauf Bey tarafından yapılmasını önermiş, bu sayede hükümet içindeki birliğin sağlanacağını düşünmüştür (Balkaya, 2005: 167). Mustafa Kemal Paşa böylesine önemli bir gelişmede yine yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'in düşüncelerini önemsemiş ve tavsiyelerini dikkate almıştır. Kendisi de 30 Ekim 1922 günü meclis oturumunda yaptığı konuşmada milletin tek temsilcisinin TBMM olduğunu yinelemiş ve barış görüşmeleri öncesi çift başlılığın kesinlikle yok edilmesi gerekliliğini vurgulamıştır (Balkaya, 2005: 169).

Ulusal mücadelenin başarıyla sonuçlanmasının ardından gerçekleşen bir diğer önemli gelişme ise Lozan Görüşmeleri olmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu görüşmelere İsmet Paşa'yı baş murahhas seçerek beklenmedik bir karar almış, ulusal mücadele liderleri arasında ileride gerçekleşecek ayrılıkların ilk belirtileri bu karar ile başlamıştır. Lozan Görüşmeleri esnasında baş murahhas İsmet Paşa ile Hükümet Başkanı Rauf Bey arasında gerçekleşen anlaşmazlıklar barış görüşmelerinin ardından Rauf Bey'in istifası ile sonuçlanmıştır. Lozan Antlaşmasının Meclis'te onaylanacağı böyle kritik bir dönemde hükümet başkanlığı için Mustafa Kemal Paşa'nın aklındaki isim yine yakın arkadaşı Ali Fethi Bey olmuştur. Karaosmanoğlu'na göre Rauf Bey-İsmet Bey çekişmesinde Ali Fethi Bey'in tarafsız kalışı ve Meclis içerisindeki saygınlığı bu seçimde etkili olmuştur (Karaosmanoğlu, 2018: 39). 11 Ağustos 1923'te, ikinci meclisin ilk toplantısında Mustafa Kemal Paşa yeniden Meclis Başkanı, Ali Fethi Bey ise Vekiller Heyeti Başkanı seçilmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 32).

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ SONRASI OLUŞTURULAN YENİ DEVLET DÜZENİ

VE İKTİDAR MÜCADELESİ

1.SİYASAL ALANDA YAPILAN İNKILAPLAR VE FİKİR AYRILIKLARININ DOĞUMU

1.1. Saltanatın Kaldırılması

İşgal kuvvetlerinin mağlup edilerek Anadolu'dan tamamen çıkarılması üzerine Meclis'in en önemli gündemi şüphesiz Müttefikler ile yapılacak ateşkes ve barış görüşmeleri olmuştur. Bu bağlamda 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi'nin ardından barış görüşmelerinin İsviçre'nin Lozan kentinde yapılması kararlaştırılmıştır. Müttefik devletlerin bir ilk olarak ayrı ayrı verdiği ve ilk kez “*Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti*” hitabıyla yazdığı²⁷ notalarda 13 Kasım'da Lozan'da başlatılacak görüşmeler için delegeler davetinde bulunması (TBMMZC, 28 Ekim 1922: 221) ve aynı davetin İstanbul'a da yapılmış olması (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 253) konferansta Türk devletini hangi hükümetin temsil edeceği sorusunu doğurmuş, sürecin devamında rejimin de alacağı şekli bu soru belirlemiştir. Sultan Vahdettin ve İstanbul Hükümeti'nin bu konudaki tavrı ve girişimleri saltanatın kaldırılması gibi büyük ve köklü bir inkılabın zeminini hazırlamıştır (İnalçık, 2018: 211).

Son Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşa, 17 Ekim 1922²⁸ günü Mustafa Kemal Paşa'ya, 29 Ekim 1922 günü ise doğrudan TBMM'ye çekmiş olduğu telgraflarda zaferin ardından iki hükümet arasında ayrılığın kalmadığına dair fikirlere yer vermiş, barış görüşmelerine gidecek heyetin iki hükümet tarafından belirlenmesi gibi ileri giden taleplerde bulunmuştur (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 269-270; Atatürk, 2018: 526). 30 Ekim 1922 günü gerçekleşen Meclis

²⁷ Lazistan Mebusu Osman Bey, bu tabirin ilk kez kullanıldığını belirterek “*Türkiye Büyük Millet Meclisi*” olarak kullanılmasına dair ihtar edilip edilmediği sorusuna Hariciye Vekaleti Vekili Sinop Mebusu Rıza Nur Bey konunun bu olmadığını, devletlerin sorusuna böyle bir cevap verilmesini istemediğini söylemiştir. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (28 Ekim 1922). Devre 1. 128. İçtima. Cilt 24, s. 221. Aynı şekilde Tevfik Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında geçen yazışmada Sadrazam Tevfik Paşa'nın “*Ankara Büyük Millet Meclisi*” ifadesini kullanması da Antalya Mebusu Rasih Efendi tarafından 30 Ekim tarihli oturumda Ankara Büyük Millet Meclisi olamaz, beyefendiler! Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır ve hududun hükümranı yalnız bu Meclisi Âlidir. Eğer Tevfik Paşa bu noktayı hâlâ bilmemişse bilsin... Ve bilmesi lâzımdır ki; Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi yalnız Türkiye'nin değil, bütün âlemi İslam'ın da kendisinde halâs, kendisinde yegâne melc'e ve penah bulduğu bir İslam meclisidir” şeklinde tenkit edilmiştir. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (30 Ekim 1922). Devre 1. 129. İçtima. Cilt 24, s. 271.

²⁸ Meclis tutanağında bu telgraf 17 Eylül tarihli görülmektedir. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (30 Ekim 1922). Devre 1. 129. İçtima. Cilt 24, s. 269.

görüşmelerinde milletvekilleri konuya dair görüşlerini açıklamış, İsmet Paşa da bunun kabul edilemeyeceğini şu sözlerle vurgulamıştır:

“Ecnebi bir kuvvet taht-ı işgalinde ve taht-ı hükmünde bulunan bir yerden Türkiye Mümessili olarak bir heyet çıkarmaya teşebbüs etmek Mudanya Konferansı’yla husule gelen vaziyet-i askeriye’yi ihlâl eder. Mudanya Konferansı’nda bizimle Türkiye Mümessili olarak müzakere cereyan etmiştir. Akdettiğimiz mütarekenamenin bütün mahiyeti Türkiye ve hududuna şamildir. Vaziyet-i hukukiye, vaziyet-i resmîemiz bu tarzda kabul olunmuştur. Bunun haricinde bir mana ifade eden havadis doğru olamayacaktır” (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 254).

Başvekil Rauf Bey konuyla ilgili olarak

“Mütareke akabinde düşman kuvvetlerinin İstanbul Limanına geldiği anda, milleti unutarak, düşman kuvvetlerine istinatla beraber Hâkimiyet-i Milliye’yi temsil eden yegane teşkilat-ı milleti derhal ve bilâkanun feshettiler. Bu efendilerin isnatgahları düşman kuvvetleri idi...Bu idraksizliği, o hatayı yapan zat bugün bu telgrafi keşide eden zattır”

derken (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 285), Kazım Karabekir Paşa “*hariçten bizi sarmak isteyen esaret zinciri gibi dahilde de bizi aynı surette saran fakr ve cehle karşı, aynı suretle her tarafta hücum ederiz*” şeklinde hislerini özetlemiş (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 254), Ali Fethi Bey ise şu sözleri söylemiştir:

“Efendiler milletin aklı başına gelmiştir, millet intibah etmiştir. Millet, doğrudan doğruya mukadderatına vaziyet ettiği tarihten itibaren şu az zamanda ihraz eylediği büyük muzafferiyetler ve istihsal eylediği büyük muvaffakiyetler ile siyasi, askeri idaresi ile ve saire ile Babıali’nin idaresi arasında ufacak bir mukayese yapacak olan her ferd-i milletin derhal vereceği karar, bütün efrad-ı milletin kalbinde mahkûktur. O da artık Babıali siyasetine, saray siyasetine lanetle mukadderatını doğrudan doğruya milletin hissiyatına tercüman olan vekillerine tevdi etmektir ve siz ki, milletin bu hissiyatına bihakkın tercüman olan zevat-ı muhteremesiniz; bunu, bir daha aleme karşı ispat ve ilan etmek ve Babıali gibi ve saray gibi birtakım teşkilattan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin katiyen berî olduğunu ve bunların madum ve menfur birtakım teşkilattan ibaret olduğunu ilan etmek lazım olduğu kanaatindeyim.” (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 287-288).

İstanbul’un tutumu karşısında Ankara’da duyulan rahatsızlık, 1 Kasım 1922’de Sinop Mebusu Rıza Nur Bey ve içlerinde Sivas Mebusu Rauf Bey’in de olduğu arkadaşlarının “*Hilâfetin Hanedanı Âli Osman’a ait olduğu ve Halifenin bu hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağı*” yönünde²⁹ verdiği tavrı doğrultusunda (TBMMZC, 1 Kasım 1922: 304). Tavrın ardından Mustafa Kemal Paşa İslam tarihine dair yaptığı konuşmada yüzyıllardır Türk milleti adına onun egemenliğini ellerinde bulunduran ailelerin döneminin sona erdiğini, milletin bu egemenliği eline aldığını “*Bağdat’ta ve Mısır’da saltanat makamında bir şahıs oturuyordu. Türkiye’de o makamda aslolan milletin kendisi oturuyor. Makamı Hilâfette dahi Bağdat ve Mısır’da olduğu gibi bikudret veya mülteci bir şahs-ı âciz değil, istinatgahı Türkiye Devleti olan bir şahs-ı âli oturacaktır*” sözleriyle vurgulamıştır (TBMMZC,

²⁹ “*Hilâfet Türklere, Hanedanı Âli Osman’a aittir. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhidir. Halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan eslâh ve erşedolanı intihabolunur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hakkı meşruu olan Makamı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebi elinden kurtaracaktır.*” Bkz. TBMMZC (1 Kasım 1922). Devre 1. 130. İçtima. Cilt 24, s. 304.

1 Kasım 1922: 310-311; Amasya, 7 Kasım 1922: 1-2). Bu konuşmanın ardından bir sonraki celsede saltanat sistemine son verilirken (TBMMZC, 1 Kasım 1922: 314), Cumhuriyet rejimine geçişte önemli bir adım daha atılmıştır. Son Osmanlı Padişahı Vahdettin ise 17 Kasım 1922 Cuma günü yabancı bir devlete iltica ederek sarayın Orhaniye Kışlası kapısından otomobille ayrılıp bir İngiliz zırhlısıyla memleketi terk etmiştir. İstanbul’da görevli bulunan Refet Paşa’nın (CA, 30.18.1.1/6.34.18) İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey’e göndermiş olduğu aynı tarihli telgraflar da 18 Kasım’da Meclis gizli oturumunda okunarak üzerinde tartışılmıştır. Refet Paşa’nın gönderdiği telgraf şu şekildedir:

“Vahidüddin Efendi bu gece saraydan gaybubet eylemiştir. İstanbul kumandanı ve polisi müdürünü tahkikat ve tedabiri lâzıme ittihazı için saraya gönderdim. Alacağım malumatı ayrıca arz ederim. Vahidüddin, azhebi ihtimal başmabeyincisi ve birkaç mukarribini ile beraber ve İngilizlerin delaleti ile gaybubet eylemiştir. Emanatı mukaddesenin, İngilizler tarafından herhangi bir suretle alınması ihtimaline karşı dairedeki muhafaza tertibatı hazırasını hiç bozmaksızın emanatı emin bir mahalle kaldırtacağım. Vahidüddin’in firarına ve harekât-ı muhtemelesine karşı esasen kendisinin mahlu olduğunu derhal ilan sureti ile mücadeleye başlamayı pek lüzumlu görüyorum. Bu bapta irade-i samilerine makina başında muntazırım.” (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1042).

Refet Paşa’nın ikinci telgrafından, İngiliz Kuvvetleri Başkumandanı General Sir Charles Harrington’dan aldığı ve eş zamanlı olarak basın yoluyla Avrupa ülkelerine de duyurulmuş olan mektubu da eklediğinden daha detaylı bilgi edinilebilmektedir. Bahsi geçen mektuba göre mevcut durum nedeniyle hürriyetini ve hayatını tehlikede gören Vahdettin “*bütün İslamların halifesi sıfatıyla*” İngiltere’nin himayesini ve başka yere götürülmesini istemiş, bu talep İngiltere tarafından 17 Kasım sabahı gerçekleştirilmiştir (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1042-1043). İstanbul’dan gelen bu telgraflar karşısında Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey’in verdiği kararlar Refet Paşa’ya iletilmiş ve fakat hükümete henüz bilgi verilmediği notu da düşülmüştür. Geç bir vakitte cevap verildiğinden bunun için uygun zamanın bulunamadığını düşünmek yerinde olacaktır. Verilen cevapta Meclis’te alınacak kararın ardından harekete geçilmesi gerektiği vurgulanmış, emanetlerin korunması gerektiği ve İngilizlerin el koyabilmesinin ancak silah zoruyla olabileceği, bunun için kan dökülebileceği söylenmiş, emanetlerin İstanbul dışına naklinin henüz İtilaf devletlerinin kontrolü söz konusu olduğu için doğru olmayacağı belirtilmiştir.

Bu gelişmelerin öncesinde Vahdettin’in başmabeyincisini Refet Paşa’ya göndererek Mustafa Kemal Paşa ile görüşme talebinde bulunmasına karşılık bunun bir plan olduğu düşüncesinden hareketle konuşma için bir başka kişinin görevlendirilmesi kararı verildiği halde bunun Vahdettin tarafından yanıtlanmamış olmasına da Mustafa Kemal Paşa bu telgrafta değinmiştir. Ayrıca halifelikle ilgili olarak Refet Paşa’ya Meclisin seçeceği kişiden bahseden Mustafa Kemal Paşa, Abdülmecid Efendi’yi uygun gördüğünü de eklemiş ve fakat seçilecek

kişiyi İngiltere ve diğer ülkelerle anlaşmasından tedirgin olduğundan dolayı sözleşme imzalatılmasının yerinde olacağını, tüm bunları Abdülmecid Efendi ile görüşmesini iletmıştır (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1043). 18 Kasım 1922’de de Abdülmecid Efendi, TBMM’de yapılan görüşme ve oylamaların ardından halifelğe getirilmiştir (CA, 51.0.0.0/13.113.62). Bu gelişme ile saltanatın kaldırılmasının hemen akabinde Harrington’ın mektubunda vurguladığı ifadenin yol açabileceği mühim bir tehlike de önlenmiştir. Tüm Müslümanların halifesi olarak İngilizlere sığınan Vahdettin’in bu kimlikle hilafetin İngiltere’ye geçmesine yol açabilecek olmasının yaratabileceği büyük sıkıntılar, halifeliğin bir an önce Vahdettin’den alınarak Osmanlı Hanedanında kalması ve TBMM çatısı altında olması ile giderilmiştir. Halifeliğin kaldırılması kısmında da değinileceği üzere bu süreçte hilafetin İstanbul’da kalıp kalmamasına ve hatta gerekli olup olmadığına dair tartışmalar yaşanmışsa da Mustafa Kemal Paşa’nın takındığı tavır etkili olmuş, halifeliğin devamı ve İstanbul’da olmasına karar verilmiştir. Esasen bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşların arasında fikren bir ayrılık görünmese de giderek Cumhuriyet rejimine yaklaşılabilecek olması yol ayrımına neden olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa’nın özellikle Büyük Taarruz’un kazanılmasının ardından hem askeri hem siyasi gücü ve karizması artık muhaliflerince dahi önlenemeyecek seviyeye ulaşmıştır. Şüphesiz bu durum ve beraberinde gelen büyük inkılaplar, onun silah arkadaşları ile ilişkilerinde yeni bir dönemin başlatıcısı olmuştur. 1 Kasım 1922 tarihinde 622 yıllık saltanatın kaldırılması şüphesiz Türk tarihinin en önemli gelişmelerinden biridir. Böylesine önemli ve zor bir inkılabın gerçekleştirilmesinin ardında Mustafa Kemal Paşa’nın halk ve Meclis üzerindeki karizması ve gücü önemli bir etken olsa da o, bu süreçte silah arkadaşlarının da desteğini önemli ve gerekli görmüştür. Son Osmanlı padişahı Vahdettin’in ulusal mücadeleye karşı tutumu, Lozan Görüşmeleri öncesi İstanbul Hükümeti’nin görüşmelere katılmak adına girişimleri bu süreci hızlandırmış hem TBMM’nin hem de ulusal mücadele liderlerinin tepkisini çekmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın saltanat ve halifelik konusunda düşünceleri aslında Birinci Dünya Savaşı ve akabinde işgal İstanbul’unda şekillenmiştir. O, saltanat ve hilafet kurumlarının içi boş birer gölgeden ibaret olduğu düşüncesine sahip olmuştur. Nitekim işgal İstanbul’unda bunu daha da iyi anlayarak Anadolu’ya geçmiş, yeni bir devletin temellerini burada atmaya başlamıştır. 1 Kasım 1922 günü Anayasa, Din İşleri ve Adalet Komisyonlarının hilafet ve saltanatın birbirinden ayrılması üzerine yaptığı görüşmeler esnasında Mustafa Kemal Paşa ortak komisyon başkanından söz alarak şunları ifade etmiştir: *“Bu kesinlikle olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes, sorunu doğal görürse, düşünceme göre uygun olur. Yoksa, yine gerçek yöntemine göre yapılacaktır. Ancak olasıdır ki, birtakım kafalar kesilecektir”* (Atatürk,

2018: 528). Bu konuşma Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleştirilecek inkılap konusunda ne kadar kararlı olduğunun açık bir örneğini oluşturmaktadır. Nitekim bu kararlılığı Meclis konuşmaları esnasında silah arkadaşlarının da göstermesini istemiş, bu konuda tam bir mutabakat halinde hareket edildiğini hem Meclis'te hem de dış siyasette göstermeyi uygun görmüştür. Bu bağlamda Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa'dan gerçekleştirilecek inkılabın uygun olduğuna dair Mecliste konuşma yapmalarını da istemiştir (Atatürk, 2018: 525).

Hemen belirtmek gerekir ki anılar ve Meclis tutanakları incelendiğinde ulusal mücadele liderlerinin saltanat sistemine son verilmesi konusunda Mustafa Kemal Paşa ile aynı görüşlere sahip oldukları görülmektedir. Nitekim saltanatın kaldırılması İstiklal Savaşı arkadaşları arasındaki fikir ayrılıklarının sebebi olmamıştır. Fikri anlamda ayrılıklara neden olan temel konu, saltanatın kaldırılması sonrası devlet mekanizmasının Mustafa Kemal Paşa'nın eline daha da fazla geçmesi endişesinden kaynaklanmıştır. Bu bağlamda devlet yönetiminde Mustafa Kemal Paşa'nın etkinliğini ve gücünü belirli bir oranda da olsa önleyen saltanatın kaldırılması şüphesiz liderler arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemi başlatmıştır. İsmet Paşa ve Ali Fethi Bey bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesini koşulsuz kabul ederken, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey bu endişeleri taşımışlardır.

İsmet Paşa İkinci Ordu'da tanımaya ve emri altında çalışmaya başladıktan sonra Mustafa Kemal Paşa ile birçok konuda ortak düşüncelere sahip olmuş ve onunla askeri ve siyasi konular üzerinde fikir birliğine varmıştır. Bu bağlılık Mustafa Kemal Paşa için de geçerli olmuştur. İsmet Paşa'yı tanıdıkça güvenmiş, zekasına ve devlet idaresine daima değer vermiştir (Atay, 2010: 504). Erkan-ı Harbiye Reisliği ve Batı Cephesi Komutanlığı'nın ardından ateşkes görüşmelerinde TBMM'yi temsil etmesi ve nihayet barış görüşmelerinde delegeler kurulu başkanı olarak görev alacak olması, İsmet Paşa'nın devlet idaresinde ve Mustafa Kemal Paşa'nın yanında önemli bir yere sahip olacağına işaretleri olmuştur. Bu birliktelik saltanatın kaldırılması sürecinde de kendisini göstermiştir. Bu bağlamda İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın inkılaplarına en az onun kadar inanmış ve destek vermiştir (Atay, 2010: 501). Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara Halkevi'nde kendisine hediye edilen içi görünen bir saat üzerinden yaptığı değerlendirmede inkılaplarla İsmet Paşa'yı şu şekilde ifade etmesi bu durumu özetler niteliktedir:

“Bu saat bize benziyor. Bizim inkılap mekanizmamız da bu saat gibidir. Bir zemberek bu saate hayat ve hareket veriyor. Eğer bu zembereğin kudretine kalsa saat belki çok daha süratle döner. Fakat şuraya bakın (Bu sözlerle saatin ayar yerinde iki tarafa sallanan ve saatin hareketini tanzim eden bir parçasını gösterdi) bu da bizim

İsmet Paşamızdır. Bu parça bir bakışta zembereğin süratini tadil eyler. Fakat saatin dakik işlemlerini temin eder” (Egeli, 1954: 82).

Saltanatın kaldırılması konusunda da Mustafa Kemal Paşa ile hemfikir olan İsmet Paşa, mütareke dönemine kadar padişahların siyasi, askeri ve idari ehliyeteye sahip olmadıkları, bu yetersizliğin mütareke döneminden sonra ise ahlaki açıdan bir düşme halini aldığı düşüncelerine sahip olmuştur (İnönü, 2018: 442). Saltanatın kaldırılması sürecinde Meclis içerisindeki muhalefetin en büyük endişelerden biri de şüphesiz devlet mekanizmasının Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolü altına gireceği düşüncesidir. Bu sebeple saltanatı bunu önleyecek önemli bir engel olarak görenler başlangıçta bu inkılabı muhalif olmuşlardır. Bu endişeler yalnızca Meclis'te değil, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşları arasında da var olmuştur. Mesela Rauf Bey, Ekim 1922'de konu ile ilgili Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünde padişah ve halifenin kendisi için öneminden bahsetmiş, kaldırılmasına karşı olduğunu ve Meclise bu konuda güvence verilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Atatürk, 2018: 523). Ancak 1 Kasım 1922 günü Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden isteği doğrultusunda yaptığı konuşmada hem gerçekleştirilen inkılabı savunmuş hem de bugünün bayram kabul edilmesini teklif etmiştir (TBMMZC, 1 Kasım 1922: 315). Öte yandan Rauf Bey'in Vahdettin'in yerine yeni bir halifenin seçilmesinde Mustafa Kemal Paşa işe ortak fikirde olduklarını, isteselerdi ihanete düşen saltanatla halifeliği birlikte kaldırabilecek konumda olduklarını ve fakat Mustafa Kemal Paşa'nın halifeliğin kalmasını istediğini de söylemiştir (Alkan, 2004: 617).

Kazım Karabekir Paşa da bu inkılabın gerçekleştirilmesine taraftar olmakla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın diktatörlüğe gidebileceğine dair endişelere sahip olmuştur. Yakın çalışma arkadaşları bu yönde bir düşünce tarzına sahipken İsmet Paşa, Milli Mücadele süresince padişahlık ve halifelik konularındaki düşünceleri gereği bu inkılabın kaçınılmaz olduğunu düşünmüş ve saltanatın kaldırılması konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer almıştır. Burada belirtmelidir ki İsmet Paşa, Meclis içerisinde ve yakın mücadele arkadaşlarında var olan “*Mustafa Kemal Paşa diktatörlüğü*” endişelerinden etkilenmemiş, onun devlet idaresinde artan etkinliği ve gücünü bir problem olarak görmemiştir. Nitekim İsmet Paşa hem inkılaplar döneminde hem de sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesine ihtiyaç duyulacağı düşüncesini taşımıştır (Atay, 2010: 501). Bu bağlamda Milli Mücadele döneminde Şeyhülislam Hayri Efendi'nin şehzadeyi Anadolu'ya getirerek İstanbul ile Ankara arasındaki ikiliği ortadan kaldırma teklifine şiddetle karşı çıkmıştır (İnönü, 2018: 442). Ulusal mücadelenin zor günlerinde İstanbul Hükümeti ve padişahın ulusal mücadeleye karşı tavırları sonrasında İsmet Paşa da memleketin kaderinin yeniden onlara bırakılmayacağı konusunda oldukça kesin

düşüncelere sahip olmuştur. Nitekim mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa ile gizli görüşmelerinde daima bu inkılabın gerçekleştirilmesi ve akabinde Cumhuriyet idaresine geçilmesi konusunda fikir birliği halinde olmuşlardır (İnönü, 2018: 443).

Kazım Karabekir Paşa da fikri anlamda saltanatın kaldırılması konusunda Mustafa Kemal Paşa ile aynı düşüncelere sahip olmuş ve onunla ortak hareket etmiştir. Nitekim kendisi ulusal mücadelenin en zor günlerinde İstanbul Hükümeti ve padişahın mücadeleye verdikleri zarara en yakından şahit olanlardan biridir. O, hilafet ve saltanatın bir arada devamını hem ülkenin kalkınması hem de dış siyaset açısından mahzurlu görmüş, hilafetin Osmanlı Hanedanı'nda kalması kaydıyla saltanatın kaldırılmasına taraftar olmuştur (Karabekir, 2020: 89). Nitekim bu düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa ile de açıkça paylaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın da isteği doğrultusunda 30 Ekim 1922 günü Meclis konuşmasında padişah ve İstanbul Hükümetini eleştirerek, TBMM Hükümetinin bu adamlara gereken muameleyi yapması lüzumunu belirtmiş; Lozan'da toplanacak olan barış görüşmelerine katıyen katılmamaları gerektiğini “*bugün bu adamların bizimle beraber sulh salonuna, hatta kapısına kadar girmesine pek büyük bir şiddetle mukabele etmeliyiz*” diyerek ifade etmiştir (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 280). Aynı zamanda Sinop Mebusu Rıza Nur Bey tarafından hazırlanan “*Osmanlı İmparatorluğu'nun münkariz olduğuna ve yeni Türkiye Hükümeti'nin onun vârisi bulunduğu ve Makam-ı Hilâfetin esaretten kurtulacağına*” yönelik tavrında imzası olan 79 milletvekilinden biri de Kazım Karabekir Paşa olmuştur. Ayrıca bu tavrında Mustafa Kemal Paşa ile beraber Ali Fethi ve Rauf Beyler'in de imzası bulunmaktadır (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 292).

Kazım Karabekir Paşa, saltanatın kaldırılması konusunda Mustafa Kemal Paşa ile aynı fikirde olmasına karşın inkılabın sonrasına dair bazı tereddütlere de sahip olmuştur. Bu tereddütlerin başında ise inkılap sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın devlet yönetimindeki etkinliğinin hangi seviyede olacağı ve alacağı konum gelmiştir. Halifeliğin devamını ve Osmanlı Hanedanında kalmasını hem uluslararası siyasette katkıları hem de Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizmasına tek başına hakim olmaması adına önemli görmüştür. Bu nedenle saltanatın kaldırılması adına Rıza Nur tarafından hazırlanan tavrında Halifeliğin Osmanlı hanedanında kalması kaydını ısrarla istediğini belirtmiştir (Karabekir, 2020: 99). Meclis içerisinde de özellikle İkinci Gruba mensup milletvekilleri arasında Mustafa Kemal Paşa şahsi tahakkümüne karşı duyulan bu endişeler Meclis üstünlüğü ve ulusal irade kavramları ön plana çıkartılarak savunulmuştur (Güneş, 2009: 210). Kazım Karabekir Paşa'nın saltanatın kaldırılması sürecine yaklaşımı da buna benzer bir nitelik taşımaktadır. Ulusal egemenlik ve ülkenin dış siyasetteki imajı açısından bu inkılabı zorunlu gören Karabekir Paşa, aynı

sebeplerden ötürü inkılabın sonrası ve özellikle halifeliğin devamı konusunda Mustafa Kemal Paşa'ya uyarılarda bulunmuştur. Bu sürecin Kazım Karabekir Paşa'nın kafasında ortaya çıkardığı sonuç, Mustafa Kemal Paşa'nın saltanat ve hilafet makamlarının yetkilerini kendi üzerinde toplamayı amaçladığı yönünde olmuştur (Karabekir, 2020: 100). Bu konuda 1921 yılının 18 Şubat günü Mustafa Kemal Paşa'ya savaştan sonra uygulanacak yönetim düzeni ile teklif ettiği Uzmanlar Meclisi teklifini yineleyen Karabekir Paşa, tek adam rejiminin milli birliği sarsacağı yönündeki görüşlerini açık bir şekilde dile getirmiştir (Karabekir, 2020: 110). Nitekim Karabekir Paşa bu konuda İsmet Paşa'nın da yardımını istemiş, Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleştirilen görüşme sonrasında "*Hilafetin Al-i Osman'da kalması*" kaydı hazırlanan takrire eklenmiştir (Karabekir, 2020: 104).

Kazım Karabekir Paşa özellikle ulusal mücadelenin ve imzalanacak barışın ardından Mustafa Kemal Paşa'nın aktif bir şekilde devlet yönetimi ve siyaset içerisinde yer almasını istememiştir. Buna dayanak olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın 8 Temmuz 1922 tarihli Başkomutanlık Yasasının uzatılmasına dair Meclis görüşmelerinde vermiş olduğu "*zaferin ardından sine-i millete dönme*" sözünü göstermiştir (Karabekir, 2020: 102). Nitekim Rıza Nur Bey tarafından hazırlanan ilk takirde, halifeliğe dair bir kaydın bulunmaması, Kazım Karabekir Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın vermiş olduğu sözü yerine getirmeyeceği ve iktidarı ele geçirmeye çalıştığı endişelerini arttırmıştır. Bu gelişmelerle Mustafa Kemal Paşa'nın da Karabekir Paşa'ya karşı yaklaşımında değişiklikler başlamıştır. Belen'e göre Birinci Dünya Harbi esnasında gerek Halil Paşa gerekse Vehip Paşa gibi komutanları tarafından emirleri tenkit eden yaklaşımlarıyla sürekli uyarılan Karabekir'e Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele boyunca hükümete akıl verici tavırları karşısında hep yumuşak kalmış, ancak "*bardaktaki su taşınca*" bu tutumunu sürdürmez hale gelmiştir (Belen, 1973: 390).

Saltanatın kaldırılması sürecinde Kazım Karabekir Paşa'nın İkinci Grupta olduğu gibi tek adam rejimine karşı hassasiyetleri, Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın zihninde şüphesiz saltanatla birlikte halifelik kurumunun da hiçbir anlamı ve değeri kalmamıştır. İki kurum da ulusal egemenlik ve gerçekleştirilecek inkılaplar önünde büyük birer engel oluşturmaktadır. Bu gerekçeler Karabekir Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın kendi tahakkümünü gerçekleştirilmesi olarak anlaşılmalı ve iki arkadaş arasındaki fikir ayrılıklarının temelini oluşturmuştur. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar dahilinde güvenliğinin sağlanması adına o süreçte hilafetin kaldırılabilmesinin erken olduğunu düşünmüş olduğu da muhakkaktır. Öte yandan yavaş yavaş yol ayrımına geldiği gözlenen arkadaşlarının gözünde tek adamlığa gittiği

yolunda izlenim uyandıran Mustafa Kemal Paşa'nın bu hislere sahip olmadığı Ali Fethi Bey'e söylediği şu sözlerden de anlaşılacaktır: *“Ben Cumhuriyeti şahsi menfaatim için yapmadım. Hepimiz faniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessesese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o surette geçmek istemiyorum”* (Okyar, 2019: 19). Dönemin şartları içinde düşünüldüğünde savaşın sona ermesinin hemen akabinde saltanatın kaldırılması, kısa zaman aralıklarıyla Cumhuriyet'in ilan, hilafetin de ilga edilmiş olması arkadaşlarında bu duyguları doğurmuş olsa da sonraki dönemlerin okuması yapıldığında Mustafa Kemal Paşa'nın her şeyin üstünde karar mercii haline gelmediği, TBMM'yi her şeyin üzerinde tutmaya dayalı ülke yönetimine inandığı anlaşılmaktadır. Yakın çevresinin konu bağlamında yaşadıkları tedirginliklerin ikileme yol açması ve mühim konular üzerinde kararlarının sorgulanır boyutlarda bulunması da bununla ilişkilidir. Nitekim Rauf Bey de hem saltanatın kaldırılmasını istemiş hem de endişelenmekten de geri duramamıştır.

Anıları ve Meclis zabıtlarındaki konuşmaları incelendiğinde Rauf Bey'in de saltanatın kaldırılması sürecinde Mustafa Kemal Paşa ile aynı fikirlere sahip olduğu ve bu inkılabı gerekli gördüğü anlaşılmaktadır. Ona göre Türk milletinin gerçek temsilcisi TBMM'dir. Bu doğrultuda saltanatın kaldırılması adına hazırlanan takirde Rauf Bey'in de imzası yer almıştır (Kandemir, 1965: 89). Fakat Mustafa Kemal Paşa 1927 senesinde kaleme aldığı Nutuk'ta, Rauf Bey'in saltanatın kaldırılması konusunda çelişkili davranışlarda bulunduğunu ifade etmiştir. İkili arasında saltanatın kaldırılmasından bir süre önce gerçekleşen görüşmede Rauf Bey, TBMM'deki milletvekillerinin böyle bir inkılabı karşı endişe duyduklarını belirtmiş, kendisinin de padişah ve halifeye bağlı olduğunu ifade ederek Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'te bu endişeleri gidererek güvence vermesini istemiştir (Atatürk, 2018: 523). Ancak Tefvik Paşa'nın Ankara'ya çektiği 29 Ekim 1922 tarihli, Lozan görüşmelerine iki hükümetin de katılması gerekliliğinden bahseden telgrafının görüşüldüğü Meclis görüşmelerinde İstanbul Hükümeti ve padişah aleyhine bir konuşma yapmıştır (Kandemir, 1965: 89). Aynı zamanda 1 Kasım 1922 günü gerçekleştirilen Meclis görüşmelerinde saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım gününün bayram kabul edilmesini teklif etmiştir (TBMMZC, 1 Kasım 1922: 315).

Rauf Bey'in bu çelişkili hareket tarzı, saltanat ve hilafeti Mustafa Kemal Paşa idaresini sınırlandırıcı birer güç olarak görmesiyle açıklanabilir. Nitekim ikili arasında gerçekleşen görüşmede Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya genel siyasetin korunması için herkesin ulaşamayacağı bir gücün yani padişahlık ya da halifeliğin varlığını zorunlu ve gerekli gördüğünü ifade etmiştir (Atatürk, 2018: 524). Onun bu konudaki görüşleri daha sonraki

dönemde de hem Halk Fırkası toplantılarında hem de Meclis görüşmelerinde birçok kez gündeme gelmiş, Meşrutiyetçi olmakla itham edilmesine sebep olmuştur. Rauf Bey'in ulusal mücadelenin doğal bir sonucu olan saltanatın kaldırılmasına karşı olması olası görünmemektedir. Buradaki hareket tarzı ise onun da tıpkı Kazım Karabekir Paşa gibi Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizmasını tek başına ele geçirmesinden endişe duyması ile açıklanabilir. Dönemin simalarından Rıza Nur Bey de Rauf Bey'in saltanat taraftarı olmadığını, ancak Mustafa Kemal Paşa'nın saltanat-ı ferdiye kurmasından korktuğunu ifade etmiştir (Nur, 1968, c. 4: 1276-1277). Bu endişelerinin ve hareket tarzının doğal sonucu ise Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerinde ayrılık sürecinin başlaması olmuştur. Nitekim Rauf Bey de dahil muhalif olan arkadaşlarının gözünde ilerleyen süreçte Cumhuriyet'in ilanı ve Halifeliğin kaldırılması ile kontrol etmek istediği Mustafa Kemal Paşa, devlet idaresinin mutlak hakimi haline gelmiştir. Ancak daha detaylı bir bakış hakimiyetin mutlak Mustafa Kemal Paşa'da değil, TBMM'de olduğunu ve Atatürk'ün de zaten bunu amaçladığını göstermektedir.

Saltanatın kaldırılması sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın desteğini aldığı yakın arkadaşlarından biri de Ali Fethi Bey olmuştur. Saltanatın kaldırılması gibi büyük bir inkılap onun Dahiliye Vekilliği döneminde gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey'e, Çankaya'da ikili arasında gerçekleşen görüşmede saltanatın kaldırılması konusunda aldığı kararı açıklamış, ondan kararın Vekiller Heyeti'nden fikir birliği halinde çıkmasını temin etmesini istemiştir (Balkaya, 2005: 167). Görüşmede Ali Fethi Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya konu üzerine görüşlerini açıkça ifade ederek bunu Vekiller Heyeti Başkanı Rauf Bey'in Meclis'e izah etmesinin fikir birliğinin sağlanması adına daha yararlı olacağını söylemiştir (Balkaya, 2005: 167). Nitekim Ali Fethi Bey de Tefvik Paşa'nın İstanbul ile Ankara arasında bir ayrılığın bulunmadığı ve Lozan görüşmelerine iki hükümetin birlikte katılması gerekliliğinden bahsettiği 29 Ekim 1922 tarihli telgrafı üzerine gerçekleştirdiği Meclis konuşmasında, İstanbul Hükümetini ve Sadrazam Tefvik Paşa'yı eleştirmiş, bu zihniyetin Lloyd George zihniyetinden farksız olduğunu ifade ederek, TBMM Hükümetinin dışında başka hiçbir heyetin söz söylemeye yetkisi olmadığını söylemiştir (TBMMZC, 30 Ekim 1922: 288). Ali Fethi Bey'in Meclis konuşması şüphesiz sarayın ve İstanbul Hükümetinin çevirdiği entrikalara son verilerek çift başlılığın sona erdirilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatın kaldırılması gibi hem iç hem de dış siyasette birçok değişikliğe sebep olacak önemli bir gelişme arifesinde yakın arkadaşı Ali Fethi Bey ile görüşmüş, onun fikirlerini almıştır. Ali Fethi Bey ise bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alarak, bu sürecin silah arkadaşları arasında çıkardığı fikir ayrılıklarında

tarafsızlığını koruyarak Mustafa Kemal Paşa'nın güvenini bir kez daha kazanmıştır (Karaosmanoğlu, 2018: 39). Nitekim bu güven ve Ali Fethi Bey'in Meclis içerisindeki saygınlığı, Nisan 1923'te yapılan seçimlerin ardından hükümet başkanı olarak seçilmesinde etkili olmuştur.

1.2. Cumhuriyet'in İlanı

1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasının ardından yeni Türk devletinin en önemli ve öncelikli sorunu İsmet Paşa'nın baş murahhas olarak gönderildiği Lozan görüşmeleri olmuştur. Yaklaşık olarak dokuz ay süren bu görüşmelerin ardından 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Anlaşması 23 Ağustos 1923'te TBMM'de onaylanmış (TBMMZC, 23 Ağustos 1923: 286-291), 10 Eylül 1923'te de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 10 Eylül 1923: 1-3). İsmet ve Kazım Karabekir Paşalar ile Ali Fethi Bey'in kabul edenler³⁰ arasında olduğu ve fakat mutlak istirahat talebinde bulunduğu için 14 Ağustos itibariyle üç aylığına kendisine izin verilen Rauf Bey'in oylamalara katılmadığı Lozan Anlaşması'nın onaylanması (TBMMZC, 16 Ağustos 1923: 82; TBMMZC, 23 Ağustos 1923: 286-291) sonrasında gerçekleştirilmek istenen inkılaplar için uygun ortam sağlanmıştır. Lozan'a gitmeden önce saltanatın kaldırılmasının ardından gerçekleştirilen bir diğer köklü inkılap ise Lozan'dan dönüşün hemen ardından yeni Türk devletinin rejiminin belirlenmesi ile olmuştur.

Cumhuriyet rejimi, elbette Mustafa Kemal Paşa ve Meclis için aniden verilmiş bir karar olmamıştır. İsmet İnönü'nün Cumhuriyet'in 50. Yılında belirttiği gibi kişisel manada Cumhuriyeti düşünseler dahi Milli Mücadeleyi hükümet şeklinin değiştirilmesi amacıyla yapmamışlar ve fakat İstanbul'un düşmanla iş birliğinin gözlemlenmesiyle Türkiye'nin yaşam hakkı davasının “*müdafaa vasıtası*” olarak Cumhuriyet öne çıkmıştır. Kısaca İnönü'nün ifadesiyle “*Cumhuriyet müdafaa rejimi olarak gelmiştir*” (İnönü, 1973: 34). Dolayısıyla tüm tehlikelerin bertaraf edilebilmesi için Cumhuriyet'in korunması esastır ki varlığını ancak Cumhuriyet ile devam ettirebilecek olan Türkiye'nin bu konudaki ana muhafızı da TBMM'dir. Tek bir kişinin kararıyla değil, ülkenin her yerinden seçilerek gelen milletin temsilcilerinin vereceği kararlarla ayakta durması fikri üzerinde şekillenen Cumhuriyet Türkiye'sinin gelişim serüveni de TBMM'nin açılmasıyla somut bir hale gelmiştir.

³⁰ Lozan Anlaşması'nı reddeden milletvekilleri Menteşe Mebusları Şükrü Kaya Bey ve Hoca Esad Efendi, Gaziantep Mebusları Ali Cenani ve Kılıç Ali Beyler, Adana Mebusu Zamir Bey, İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, Saruhan Mebusu Vâsif Bey, Urfa Mebusları Şeyh Saffet Efendi ve Yahya Kemal Bey, Mardin Mebusu Necip Bey, Mersin Mebusları Besim ve Niyazi Beyler, Edirne Mebusu Faik Bey, Tekirdağ Mebusu Faik Bey'dir. Bkz. TBMMZC (23 Ağustos 1923), Devre 2. 9. İçtima. Cilt 1, s. 286-291.

23 Nisan 1920’de kurulan BMM ve bu tarihten itibaren yürütme erkini elinde bulunduran BMM Hükümeti sistemi şüphesiz Cumhuriyet rejiminin bir provası olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa henüz Erzurum Kongresi günlerinde arkadaşı Bitlis eski valisi Mazhar Müfit (Kansu) Bey’e ileride uygulanacak rejimin Cumhuriyet olacağını söylemiştir (Kansu, 1997: 35). Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi’nin açılışında “*irade-i milliyeye ait bir şurayı milli tesisini ve kuvvetini irade-i milliyeden alacak bir hükümetin teşkilini ilk hedef-i mesai olarak göstermiş*” (Özdemir, 2007: 66), böylece Cumhuriyet demese de rejimin ileride ona dönüşeceğini belli etmiştir. Bulunulan ortamda belki bunu anlayabilen sayısı az olmuştur ancak geleceğe yönelik verilen bu mesaj ileride Cumhuriyete geçildiğinde ortaya çıkan muhaliflerin mevcudiyetinden dolayı oluşacak şaşkınlığı da normalleştirmektedir. Esasen Mustafa Kemal Paşa bu fikrini hiçbir zaman gizlememiş sadece kullandığı kelimeler içinde Cumhuriyet sözcüğüne yer vermemiştir. Kısaca Mustafa Kemal Paşa, istibdat ve saltanata her daim karşı çıkmış, milli egemenliği ve onu temsil eden Meclisi gerekli ve zorunlu görmüştür. Onun kafasında uygulanacak rejime dair hiçbir tereddüt bulunmamakla birlikte bu düşüncenin açıklanması ve hayata geçirilmesi adına uygun zamanı beklemiştir. Çevresindeki kişilerin de Cumhuriyet rejimine dair olumlu düşüncelerinin oluşmasını beklemek Mustafa Kemal Paşa’nın izlediği yollardandır denebilir. Nitekim İhsan Eryavuz’un şu sözleri Mustafa Kemal Paşa’nın uygun zaman ve ortam beklediğini gösterir niteliktedir:

“Birinci Büyük Millet Meclisi evvelce birlikte hareket eden, fakat sonradan düşman orduları karşısında ancak altmış bin kişilik zayıf ordularını takviye edecekleri yerde meşrutiyetçilik, cumhuriyetçilik ve hatta mutlakiyetçilik kavgalarıyla bir diğerini hırpalayan İtalyan inkılapçıların basiretsizliğine düşmek istemiyordu. Ancak hususi musahabe ve fikir noktalarından anlaşılıyordu ki, mecliste cumhuriyet taraftarlığı zayıf ve adeta on beş-yirmi kişiye mahsus gibiydi” (Eryavuz, 2014: 246).

Meclis’te Cumhuriyeti destekleyenlerin az olmasına karşın Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Mücadele yıllarında rejim konusu açıkça konuştuğu isimler de olmuştur ki bunların başında İsmet Paşa gelmektedir. Öyle ki İsmet Paşa’nın aşağıdaki ifadelerinden de bunu çıkarmak mümkündür:

“Atatürk ile mahrem konuştuğumuz zaman hep Cumhuriyet esası üzerinde dururduk. İtimat ettiğimiz bir muhitte serbest olarak konuşmuşuzdur. Fakat içinde bulunduğumuz şartların icabı bu fikrin açığa vurulmasına imkan vermiyordu. Gerçi devam eden idare Cumhuriyetten başka bir mana ifade etmiyordu. Ancak bunun farkında olmayanlar vardı” (Özdemir, 2007: 65).

İsmet Paşa’nın ifade ettiği üzere bunun farkında olmayanlar vardı ancak aynı zamanda daha erken dönemde ayırımına varanlar da yok değildi. Nitekim Eskişehir Mebusu Hüsrev Sami Bey ile Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey’in 29 Kasım 1922’de Meclis Başkanlığına sunduğu yasa önerisi bunu göstermektedir. Bu öneriyle “*şahsi saltanatı kaldırıp milli hakimiyeti ilan eden Türkiye’nin yönetim usulü Cumhuriyet esasına dayanır. Beş sene müddetle ve genel oyla*

seçilecek bir cumhurbaşkanı içeride ve dışarıda Türkiye Hükümetini temsil eder” denilerek cumhurbaşkanının nasıl seçileceği, görev ve yetkilerine dair maddeler de sıralanmışsa da bu teklif “*zamansız*” bulunmuştur (Özdemir, 2007: 68). Barış konferansı görüşmelerinin başladığı bir süreçte yönetim biçimiyle ilgili köklü bir yapılanmanın Meclis’te yaratabileceği huzursuzluğun bu teklifin erken olarak değerlendirilmesinde etkili olduğu söylenebilir ki Cumhuriyet’e geçiş on bir ay sonra ancak mümkün olabilecektir.

Bilindiği üzere Lozan görüşmelerinin ardından Rauf Bey hükümet başkanlığından çekilmiş, 14 Ağustos 1923’te Ali Fethi Bey 183 oy alarak bu göreve getirilmiştir. Aynı seçimlerde Kazım Karabekir Paşa’ya üç, Fevzi Paşa’ya ise iki oy çıkmıştır. Dahiliye Vekilliği oylamasında da 181 oy alan Ali Fethi Bey, bir önceki hükümette olduğu üzere bu görevini yine üstlenmiştir (TBMMZC, 14 Ağustos 1923: 61). Dahiliye Vekilliği ile İcra Vekilleri Reisliğini birlikte devam ettiren Ali Fethi Bey bu eleştirilerin ardından öncelikle 24 Ekim 1923’te Dahiliye Vekilliği görevinden çekilmiştir. Aynı gün Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa da siyasette uğraşmama ve askerlik mesleğine geri dönme gerekçeleriyle istifa etmiştir. Boşalan iki koltuk için Mecliste ön plana çıkan isimler ise Dahiliye Vekaleti için Erzincan Milletvekili Sabit Bey, Meclis İkinci Başkanlığı için ise Rauf Bey olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ise iki ismin de belirlenen bakanlık görevleri için uygun olmadığını düşünmüştür. Ona göre Mecliste yer alan muhaliflerin Rauf Bey’i Meclis İkinci Başkanlığına getirerek, Meclisin Rauf Bey ile husumeti olduğu bilinen İsmet Paşa’ya karşı olduğunu göstermek amacı taşımıştır (Atatürk, 2018: 600; Gök, 1995: 85-86).

İlk olarak 11 Eylül 1923’te Meclis’te gerçekleşen özel bir görüşmede Cumhuriyet’in ilan edileceğini vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, o gün Meclis’e geçmeden önce Ali (Çetinkaya), Mustafa Necati ve Sabit (Sağıroğlu) Beylerle görüşmüş ve hükümetin sıkı çalışmadığı, yönetimin bozuk olduğu konusunda hemfikir olunmuştur. Genel manada Ali Fethi Bey Hükümetine güven duyulmadığını gözlemleyen Mustafa Kemal Paşa, ayrıca görüştüğü Ahmet (Ağaoğlu) Bey’den “*bu İttihat Terakki’nin aynısıdır. Aynı yola gidiyoruz. Yeni namzetlerin biri mutaassıp hoca, bir takımı oportünist, bazıları da silahlı takımındandır. İktidar sağa kaçıyor, hepimizi feda edecekler*” sözlerini işiterek Grup ve Fırka İdare Heyetlerine seçilecek adaylardan şikayetini dinlemiştir. Meclis görüşmelerinden sonra ve Fırka toplantısından önce Reis Vekili Sabri (Toprak), Falih Rıfkı (Atay), Yunus Nadi (Abalıoğlu) gibi isimlerin olduğu ve Fırka Nizamnamesi’nin son hali üzerinde yapılan konuşmada ise Mustafa Kemal Paşa, nizamnameden Fransız Cumhuriyetinin “*bölünme*” olduğunu belirten cümleyi silmiş, Cumhuriyetin sözlük manasının “*halka ait*” demek olduğunu belirterek

Anayasanın düzenlenmesiyle ilgili yapılan çalışmaları bir hafta gözden geçireceğini söyleyip ilk maddenin “*Türkiye, Cumhuriyet usulü ile idare olunur bir halk devletidir*” olacağını eklemiştir. Sorular üzerine de Cumhurbaşkanının BMM’nin başkanlığını da üstleneceğini, ancak bunun “*kayd-ı hayat şartıyla*” olmayacağını belirtmiştir (Atay, 2020: 36-37).

Bu konuşmadan yaklaşık bir buçuk ay sonra, 25 Ekim 1923’te Rauf ve Sabit Beyler parti tarafından aday gösterilmiş, 26 Ekim günü Mustafa Kemal Paşa da Çankaya’da Hükümeti toplayarak Ali Fethi Bey başta olmak üzere hepsinin istifa etmesini istemiştir. 27 Ekim günü ise Avusturya gazetelerinden “*Neue Freie Presse*” muhabirine bir röportaj veren Mustafa Kemal Paşa Cumhuriyet rejiminden ilk kez açıkça bahsetmiştir. (Balkaya, 2005: 195; Yalman, 1970, c. 3: 76) Muhaliflere hükümeti kurma konusunda özgür bir ortam sağlayan Mustafa Kemal Paşa, hükümetin bir türlü kurulamaması üzerine tasarladığı planı hayata geçirerek 28 Ekim gecesi Çankaya’da İsmet Paşa, Fethi Bey, Kazım Paşa, Rize Milletvekili Fuat (Bulca) Bey, Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey, Kemalettin Sami Bey ve Halit (Karsıalan) Paşa’nın yer aldığı bir toplantıda ertesi gün Cumhuriyet rejiminin ilan edileceği kararlaştırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın tasarladığı plan, bir hükümet bunalımı yaratarak rejimin değiştirilmesi olmuştur. Nitekim ona göre hükümetin kurulamamasının ve yaşanan siyasi krizin temel nedeni hükümetin meclis tarafından seçilmesi uygulamasıdır (Atatürk, 2018: 600; Bilgehan, 1994: 166). Saltanatın kaldırılmasının ardından yaşanan devlet başkanlığı sorunu ve Fethi Bey Hükümetinin ardından yaşanan hükümet bunalımı 29 Ekim 1923 günü Cumhuriyetin ilanı ile sona ermiştir. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa aynı gün Meclis’te yaptığı konuşmada “daima muhterem arkadaşlarımın ellerine, çok samimi ve sıkı bir surette yapışarak onların şahıslarından kendimi bir an bile müstağni görmeyerek çalışacağım” dese de (TBMMZC, 29 Ekim 1923: 100) yakın arkadaşları İsmet Paşa, Karabekir Paşa, Rauf ve Ali Fethi Beyler arasındaki ilişkiler açısından yeni bir dönemin başlamasına ve hatta kimileri için kesin ayrılıkların yaşanmasına neden olmuştur. Cumhuriyet rejiminin ilan edilmiş şekli ve yeni rejimin Mustafa Kemal Paşa’ya cumhurbaşkanı olarak verdiği yetki bu ayrılıkların temel gerekçelerini oluşturmuştur.

Cumhuriyetin ilanı sürecinde İsmet Paşa hem ulusal mücadele hem de saltanatın kaldırılmasında olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa’ya en çok destek veren isimlerin başında yer almıştır. Uzun ve yorucu bir diplomatik deneyim olan Lozan görüşmelerinin ardından Mustafa Kemal Paşa’dan hemen dönmelerine dair alınan acele telgrafın sonrasında ülkeye dönmüş (Bilgehan, 1994: 155) ve Ali Fethi Bey Hükümeti içerisinde Hariciye Vekili olarak görev yapmaya devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın tasarladığı Cumhuriyet düzenine vakıf az

sayıda kişiden biri de İsmet Paşa'dır. Nitekim ulusal mücadele yıllarında ve sonrasında Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleşen ikili görüşmelerinde ileriye dönük planları arasında Cumhuriyet rejimi hep var olmuştur. Cumhuriyet fikri birçok askeri ve siyasi tecrübelerin ardından doğmuş, Mustafa Kemal Paşa ile bu fikir, bir plan halini almıştır (İnönü, 2018: 442). Lozan görüşmelerinden döndükten sonra İsmet Paşa'nın en fazla üzerinde durduğu konu yine rejim meselesi olmuştur. Zira ona göre de TBMM'nin açılışından itibaren devam eden idarenin işleyişi ve manası Cumhuriyet olmuştur. İnönü'ye göre bu sürecin ardından geriye kalan tek şey ise bu idare tarzının Cumhuriyet adı altında ilan edilmesi olmuştur (İnönü, 2018: 443). Lozan görüşmeleri esnasında Hariciye Vekili olarak diğer devletlerin temsilcileriyle görüşmelerinde, herkes tarafından yeni Türk devletinde Nisan 1920'den itibaren uygulandığı bilinen Cumhuriyet idaresinin ilan edilemeyeşini bir zayıflık olarak değerlendirmiş, ülkeye dönüşünde konuyu bu yönüyle Meclis Başkanına açıklamıştır (Aydemir, 1966: 277).

28 Ekim 1923 akşamı Mustafa Kemal Paşa'nın Çankaya'da toplanan misafirlerinden biri de İsmet Paşa olmuştur. Burada gerçekleşen toplantıda uzun zaman önce karar verilmiş olan Cumhuriyet idaresinin ilanı kararlaştırılmıştır. İnönü'ye göre bu toplantıda, ilan edilecek rejime karşı herhangi bir tartışma gerçekleşmemiştir. Tespit edilen sadece kararın ilan edilmesi ve konuya dair hukuki düzenlemeler olmuştur (İnönü, 2018: 443). Çankaya'daki misafirlerin ayrılmasının ardından Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa yalnız kalarak ilan edilecek rejime dair yasa tasarısını hazırlamışlardır (Atatürk, 2018: 603). Cumhuriyet rejimin böyle bir toplantı ile belirlenmesi ve ertesi gün 29 Ekim 1923'te ilanı Mustafa Kemal Paşa'ya en yakın isimlerce dahi olumlu karşılanmamıştır. İnönü'ye göre bu isimler, Cumhuriyetin aceleye getirildiği düşüncesi altında aslında Cumhuriyet idaresini lüzumsuz bulmuşlar ve istememişlerdir (İnönü, 2018: 440). İsmet Paşa ise Cumhuriyet rejiminin gerekliliğini Lozan dönüşü itibarıyla savunmuş, ayrılıkların ardından Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer almıştır. Zira İnönü'ye göre bu ayrılığın temel gerekçelerinden biri de Atatürk'ün reformcu karakteridir. İnönü anılarında Atatürk'ün reform metotlarının o güne kadar görülmüş ve uygulanmış olmadığını ifade etmiş, bu hızlı ve kesin metotlar karşısında görüş ayrılıkları yaşayan arkadaşlarının bundan korktuklarını, kendisinin ise ona inandığını söylemiştir (İnönü, 2018: 467). Nitekim İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya ve onun inkılaplarına olan inancı, o dönem içerisinde Mustafa Kemal Paşa'ya en yakın isimler tarafından dahi ifade edilmiştir. Nitekim 29 Ekim 1923'te ilan edilen³¹ Cumhuriyetin yönetiminin ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa

³¹ 29 Ekim günü, 8 Şubat 1925'te alınan kararla bayram olarak kutlanmaya başlanmıştır. Bkz. CA, 30.18.1.1/12.75.6

olurken (BOA, HR. İM../87.50; Hakimiyet-i Milliye, 30 Ekim 1923: 1; Vakit, 30 Ekim 1923: 1) ilk hükümet Mustafa Kemal Paşa'nın sunduğu tezkerenin kabulüyle İsmet Paşa başkanlığında kurulmuş (TBMMZC, 30 Ekim 1923: 103)³², İsmet Paşa ikinci adamlık vazifesini Cumhuriyetin ilk başbakanı olarak devam ettirmiştir.

Yeni rejimin ilanı şüphesiz Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa arasındaki ikili ilişkilerin seyri açısından oldukça belirleyici olmuştur. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasının ardından İsmet Paşa, 5 Kasım 1922 günü barış görüşmelerini gerçekleştirmek için Lozan'a hareket etmiştir. İsmet Paşa'nın ayrılışının ardından Karabekir Paşa uzun bir süre Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışma imkanı bulmuştur. İki isim arasında 6 ve 15 Kasım 1922 tarihlerinde gerçekleşen görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa'ya Milli Müdafaa Vekilliğini önerse de bu öneri Karabekir Paşa tarafından kabul edilmemiş, Karabekir Paşa barış görüşmeleri sona erene kadar kendisinin yanında müşavir olarak kalmak istemiştir (Karabekir, c2, 2009: 827). Karabekir Paşa'nın saltanatın kaldırılması sürecinde yönetimde Mustafa Kemal Paşa tahakkümüne karşı duyduğu endişeler bu dönemde de devam etmiştir. Nitekim 18 Şubat 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya teklif ettiği uzmanlar meclisi önerisini tekrarlamış, fakat öneri Mustafa Kemal Paşa tarafından yine olumlu karşılanmamıştır (Karabekir, 2020: 110). Bu dönemde Karabekir Paşa, Meclis içerisinde de Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir denge unsuru olarak görülmüş, onun Mustafa Kemal Paşa'yı idare edebileceği düşünülmüştür. Nitekim Meclis içerisinde İkinci Grup üyeleri Karabekir Paşa'yı Meclis İkinci Reisi yapmak isteseler de bu istek Karabekir Paşa tarafından reddedilmiştir (Karabekir, 2020: 110).

Bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleştirdiği Batı Anadolu seyahatinde Karabekir Paşa da beraberinde bulunmuştur. Karabekir anılarında bu seyahatlerde Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit, Bursa, İzmir ve Balıkesir'de din ve halifelik üzerine konuşmalarını analiz ederken, onun halifelik gücünü kendi tek eline almak istediğini, aynı zamanda siyasi bir fırka kurma girişiminde bulunmasını da bu amacın bir aracı olarak değerlendirmiştir (Karabekir, 2020: 119). Ancak "*millete ait meziyetleri eşhasa atfetmemek*" söylemiyle hareket eden Mustafa Kemal Paşa'nın (Bora, 2017: 122) hilafetle ilgili şahsına yönelik bir fikrinin

³² Cumhuriyetin ilk hükümeti şu isimlerden oluşmuştur: Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet Paşa (Malatya), Şer'iyet Vekili Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili Fevzi Paşa (İstanbul), Dahiliye Vekili Ferid Bey (Kütahya), Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane) (31 Aralık 1923'te Çankırı Mebusu Mustafa Abdülhalik Bey), Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa (Karesi), İktisat Vekili Hasan Bey (Trabzon), Adliye Vekili Seyit Bey (İzmir), Maarif Vekili Safa Bey (Adana), Nafia Vekili Muhtar Bey (Trabzon) (19 Ocak 1924 itibarıyla İstanbul Mebusu Süleyman Sırrı Bey), Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey (İstanbul), Mübadele, İmar ve İskan Vekili Necati Bey (İzmir). Bkz. TBMMZC (30 Ekim 1923), Devre 2. 44. İçtima. Cilt 3, s. 103; Öztürk, K. Öztürk (1968). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*. Baha Matbaası, s. 55.

olmadığı, bilakis milletin egemenliğinin olmasına dair hedefleriyle artık işlemez haldeki bu makamın örtüşmediğinin bilincinde olduğu bilinmektedir.

Kazım Karabekir Paşa ulusal mücadele ve akabinde saltanatın kaldırılması sürecinde olduğu gibi ulusal egemenliği savunmak ve benimsemekle birlikte oluşturulacak yeni siyasi düzenin Mustafa Kemal Paşa'nın tek elinde olmasına karşı çıkmış, bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'yı kontrol altında tutmak istemiştir. Bu süre zarfında ise bulduğu her fırsatta Gazi'yi uyarmaya çalışmış, onun siyasi bir figür olarak devletin başına geçmesini istememiştir. 5 Şubat 1922 günü Ali Fuat Paşa'dan gelen bir telgrafta, Mecliste Mustafa Kemal Paşa'nın geçen sene millete vermiş olduğu söz mucibince "*sine-i millet*" içerisinde bir fert olarak yaşaması karşılığında kendisine bir saray ve on bin lira maaş verilmesi konusunda hazırlanan taktir, Mustafa Kemal Paşa'nın canını oldukça sıkılmış, yanında olan Karabekir Paşa ise Gazi'ye meselenin mevsimsiz olduğunu hatırlatarak barıştan sonra bir karar vermesini teklif etmiştir (Karabekir, 2020: 116). Karabekir Paşa'nın bu taktiri reddetmek yerine zamansız bulması ve Mustafa Kemal Paşa'nın konuya dair barıştan sonra karar vermesini istemesi onun da bu Mustafa Kemal Paşa'nın siyaset içerisindeki varlığına bakışının anlaşılması adına önemlidir. Nitekim Karabekir anılarında, Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizmasını tek elde toplamasına karşı mücadele etmesinin millete karşı vazifesi olduğunu ifade etmiş, bu mücadeleyi gerekirse cephe almak pahasına yürüteceğini söylemiştir (Karabekir, 2020: 119).

1923'ün Haziran-Ağustos aylarını kapsayacak şekilde gerçekleştirilen seçimlerin ardından Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya dair endişeleri daha da artmıştır. Nitekim o, yeni oluşturulan Meclisin Mustafa Kemal Paşa'ya sadık ve uysal başlı kimselerden oluştuğunu düşünmektedir (Karabekir, 2020: 136). Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Nisan 1923'te Rauf Bey'in evinde yapılan ve seçim kararının alındığı toplantıda adayları belirlemek istediğini, ancak kendisinin buna karşı geldiğini söyleyen Karabekir Paşa, seçim komitesinde de yer almadığını belirtmiştir. Damar Arıkoğlu ise bu komitede Karabekir Paşa'nın bulunduğunu ifade etmektedir. Bahsi geçen komitede çalışmayı reddeden bir diğer isim de Rauf Bey olmuş, Mustafa Kemal Paşa'nın karşısına çıkacak kimse bulunamayacağı ve seçilmesi istenen kişilerle ilgili propaganda yapmanın doğru olmadığını da belirtmiştir. Oysaki adayların belirlenmesi genel olarak Birinci Meclis'teki mebuslar tarafından gerçekleştirilmiş, bazı yerlerde müdahil olmakla beraber Mustafa Kemal Paşa ilk milletvekillerinin kararlarına uyulması hususunda seçim bölgelerine yazılar göndermiştir (Çakan Hacıbrahimoglu, 2021: 83-84).

1 Nisan toplantısında Rauf Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya siyasi parti kurulması ve başında bulunması hususunda destek vermediği de görülmektedir. Rauf Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni Halk Fırkası'na dönüştürmeyi düşündüğünü söyleyen Mustafa Kemal Paşa'ya³³ seçime katılacak bir oluşumun başında olmayıp tarafsız bir devlet başkanlığını üstlenmesinin ülkenin yararına olacağını dile getirmişse de Mustafa Kemal Paşa'dan arka planda kalmak için henüz çok erken olduğuna yönelik bir yanıt almıştır (Çakan Hacıbrahimoglu, 2021: 43, 58). Neticede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bu seçimlere Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla Dokuz Umde'den ibaret ve 8 Nisan tarihli beyannamesiyle girmiş; seçimleri kazanan cemiyetin 8 Ağustos 1923 toplantısında Mustafa Kemal Paşa Halk Fırkası'na dönüşme gerekliliğini belirtmiş ve 9 Eylül'de kurulan Halk Fırkası'nın genel başkanlığına 11 Eylül 1923'te Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir (Kili, 1976: 43-44).

Kazım Karabekir Paşa'ya göre bu süreç şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'yı tek adamlığa götürecektir. Fakat o, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı tüm endişelerine karşın yine Mustafa Kemal Paşa'nın değer verdiği isimler arasında yer almıştır. Şüphesiz Karabekir Paşa'nın ulusal mücadele içindeki misyonu ve samimiyeti bu değerlerin temel gerekçesidir. Nitekim Karabekir Paşa 4 Ağustos 1923'te Rauf Bey'in Başvekillikten çekilmesi üzerine bu görev için ön plana çıkan adaylardan birinin de kendisi olduğunu söylemektedir (Karabekir, 2020: 145). Fevzi Paşa, Ali Fethi Bey ve Kazım Karabekir Paşa arasında Ali Fethi Bey'in Başvekil olarak görev yapmasına karar verilmiştir. Karabekir'e göre kendisinin istibdada, tek adam rejimine karşı olması, Başvekil olarak seçilmemesinin en önemli nedeni olmuştur. Nitekim bunları Mustafa Kemal Paşa'ya da söylemiş yine bu gerekçelerle görevi kendisi istememiştir (Karabekir, 2020: 146). Kocahanoğlu'na göre Karabekir Paşa bu süreçte istediği makamlar için destek görememiş, bu görevlere gelememiş ve bu durum kendisi için zedeleyici olmuştur (Kocahanoğlu, 2018: 458). Bu süreçte içerisinde Karabekir Paşa gerek fırka toplantılarında gerekse birebir görüşmelerinde sıkça din reformundan bahsedilmesinden oldukça rahatsız olmuş, bu konuda hem Mustafa Kemal Paşa hem de İsmet Paşa ile görüş ayrılıkları yaşamıştır (Karabekir, 2020: 158). Esasen Tanzimat Fermanı ile başlayan devlet yönetiminin laikleşmesine dair hareketler, Kanun-ı Esasi'de anayasal düzen içinde din ve vicdan hürriyetine doğru temkinli ve ılımlı bir şekilde evrilmeye geçmiş (Başgil, 2007: 182-184), kısaca bunlarla

³³ Mustafa Kemal Paşa ilk olarak 6 Aralık 1922'de Hakimiyet-i Milliye, Öğüt ve Yeniğün gazeteleriyle yaptığı görüşmede "*Halk Fırkası*" ismini kullanmış, "...milletin her sınıf halkından hatta İslam dünyasının en uzak köşelerinden bana ebedi olarak iftihar duyacağım şekilde gösterilen teveccüh ve itimada layık olabilmek için en mütevazı bir millet ferdi sıfatıyla hayatımı sonuna kadar vatanın hayrına vakfeylemek emeliyle barıştan sonra Halkçılık esası üzerine dayanan ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurmak niyetindeyim..." demiştir. Bkz. S. Kili (1976). *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 21-22.

ilgili politikalar birden zaferden sonra başlamamıştır. Dolayısıyla dini politikalarla ilgili söylemlerin Karabekir Paşa'da bu denli sarsıcı mahiyette olması şaşırtıcıdır.

21 Ağustos 1923'te Lozan Antlaşması görüşmelerine dair başlayan Meclis görüşmelerinde ulusal mücadelenin ve akabinde imzalanacak Lozan Antlaşması'nın tek mimarı ve sağlayıcısı olarak Mustafa Kemal Paşa'nın gösterilmesi Kazım Karabekir Paşa'nın ayrılış sürecini hızlandırmıştır. Anılarında, doğu seyahati esnasında Mustafa Kemal Paşa'ya dair öğrendiği gerçekler de bu ayrılığı kesin hale sokmuştur. Karabekir Paşa'nın Erzurum mebusu Asım Bey'den öğrendiğini iddia ettiği bu gerçekler arasında, Mustafa Kemal Paşa'nın Karabekir ve Rüşti Paşaların arasının açılmasını istediği de vardır (Karabekir, c2, 2009: 874). 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde Kazım Karabekir Paşa Trabzon'dadır. Fakat Cumhuriyetin ilanından haberdar olmamıştır. Atatürk'e göre, yetkileri olmadığı halde ve onayları alınmadan Cumhuriyetin ilan edilmiş olması, Ankara'da bulunmayan bazı kişiler için (Karabekir ve Orbay kastedilir) küskünlük ve ayrılık sebebi sayılmıştır (Atatürk, 2018: 603). Karabekir ise bu düşünceye katılmaz. Nitekim ona göre Atatürk'ün yetkilerinin olmadığını iddia ettiği kişiler milletvekili ve ordu komutanıdır. Böyle bir acele ve gizliliğin sebebi ise bu kişilerin kendisine rakip olabileceği ihtimalinde aranmalıdır (Karabekir, 2020: 185). Nitekim Karabekir Paşa, Cumhuriyetin ilanını, Mustafa Kemal Paşa'nın saltanat ve halifelik emellerinden vazgeçmesi olarak görmüş ve diktatörlüğe meydan verilmeyeceği düşüncesiyle bu yeni rejime dair mutlu olmuştur (Karabekir, 2020: 184). Öte yandan Karabekir Paşa'nın Cumhuriyet fikrinin kendisinden çıktığına dair bir söylemi de mevcuttur ki Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet fikrini çok önceden beri benimsemiş olması nedeniyle bunun gerçekliği görünmemektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın istişareyle hareket etmesi nedeniyle meselelere dair çevresindekilerin fikirlerine sıkça başvurması dolayısıyla rejimle ilgili Karabekir Paşa ile de fikir teatisinde bulunması ve onun fikirlerinin de yaşananlara katkı sağlamış olması olasılığı da mümkündür. Ancak bu durum Cumhuriyet fikrinin Kazım Karabekir Paşa'dan çıktığını göstermemektedir (Yurdakul, 2009: 231).

Cumhuriyetin ilanı sonrası Mustafa Kemal Paşa'dan fikri anlamda ayrılan ve yavaş yavaş ona muhalif grup içerisinde yer alan bir diğer isim de Rauf Bey olmuştur. Ulusal mücadele dönemi içerisinde ve sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın hep yanında yer almasına karşın özellikle saltanatın kaldırılması ve Lozan Barış Görüşmelerinde İsmet Paşa ile yaşadığı anlaşmazlıklar onu Mustafa Kemal Paşa'dan adım adım uzaklaştırmıştır. Rauf Bey'le İsmet Paşa'nın anlaşamadığı noktalardan birisi İsmet Paşa'nın Lozan'da hükümetin aldığı kararların dışına çıkması olmuştur ki bu durum İsmet Paşa'nın Yunanların Batı Anadolu'daki tahribatı

karşısında alınacak tazminatla İngiltere'nin gasp ettiği harp gemilerinin bedellerine karşılık Meriç'in batısında bulunan Karaağaç'ı istemesine dayanmaktadır. Hatta bu nedenle Rauf Bey görüşmelerden sonra anlaşmayı imzalama yetkisini İsmet Paşa'ya vermemiş, oldukça zor durumda kalan İsmet Paşa'ya bu yetkiyi Meclis Başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa vermiştir (Alkan, 2004: 618-619). Ayrıca İsmet Paşa'nın Ankara'dan beklediği cevabi telgrafların gecikmesi de bir diğer problem olmuştur. Rauf Bey bu gecikmelerin nedenini İsviçre ile tek iletişim hattı olan Köstence yolunun İngilizlerle Fransızların elinde bulunmasına bağlamıştır. İki isim arasındaki uzlaşmazlığın bir diğer sebebi de Rauf Bey'in Samsun-Sivas Hattının yapımını Amerikalılara vermek istemesi üzerine Fransa'ya tazminat ödenmesi durumunun ortaya çıkmasından dolayı İsmet Paşa'nın konferansta zor duruma düşmesidir (Gök, 1995: 198-19).

Milli Mücadele günlerindeki ikinci adam rolünü İsmet Paşa'ya kaptırmış olan Rauf Bey, Lozan görüşmeleri sonrası, İsmet Paşa'yla karşılaşmak istememiş ve 1923 yılı ağustos ayının başında Mustafa Kemal Paşa ile Çankaya'da gerçekleştirdiği görüşme sonrası yürütmekte olduğu Başvekillik görevinden istifa ederek Temsil Heyeti üyeliği ve mebusluğunu aldığı Sivaslılara teşekkür edip bu seçimlerde niye İstanbul Mebusu olduğunu açıklamak için Sivas'a geçeceğini ve ardından İzmir'e gideceğini söylemiştir. Zaferin öncelikle Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşaların eseri olduğunu belirten Rauf Bey'e Mustafa Kemal Paşa baştan itibaren kendisinin de yanlarında bulunduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Rauf Bey'in saydığı isimler içinde İsmet Paşa'nın olmaması dikkat çekmektedir ki istifa talebi karşısında Mustafa Kemal Paşa konferans sürecinde İsmet Paşa'nın kendisini kızdırmasından dolayı bu şekilde davrandığını, aynen devam ederse önceden olduğu gibi yine kendisinin hakemlik yapacağını belirtmiştir. Ancak Rauf Bey Lozan'ın uygulanabilmesi için İsmet Paşa'nın en azından Hariciye Vekili olması gerektiğini, ülkenin yararı için de konferans süresindeki hakemliğini devam ettirebilmesi adına parti başına geçip politikaya girmesini uygun görmediğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa İkinci Meclis açılana değin düşünmesini, acele etmemesini söylemişse de Cebesoy'a göre Rauf Bey bu karardan dönmemiştir. Ancak Rauf Bey'in İsmet Paşa'yı karşılamamak için izin istemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın başvekillikten istifa etmesini şart koyduğu da söylenmektedir. Nihayetinde ikili arasında gerçekleşen bu görüşmede Rauf Bey Başvekillikten çekilirken, Mustafa Kemal Paşa'dan devlet başkanlığı makamını güçlendirmesini rica etmiştir. Bu görüşme gerçekleştiğinde saltanatın kaldırılmış olduğu düşünülürse Rauf Bey'in devlet başkanlığından kastı ya mevcudiyeti devam eden Halifelik kurumu ya da henüz ilan edilmemiş Cumhuriyet rejimi olması gerekir. Atatürk'e

göre Rauf Bey'in bu sözlerinden kastı Halifelik kurumudur. Nitekim Cumhuriyetin ilanından sonra Rauf Bey'le gerçekleştirdiği görüşmede devlet başkanlığından kastının Cumhuriyet olmadığını Rauf Bey kendisi söylemiştir (Bilgehan, 1994: 161; Cebesoy, 2007: 406-407; Alkan, 2004: 619; Atatürk, 2018: 597).

Şüphesiz ki bu düşünceleri Rauf Bey'in Cumhuriyet karşıtı ve daha çok meşruti monarşiden yana olduğu eleştirilerini de beraberinde getirmiştir. Kinross'a göre Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa bu süreçte meşrutiyeti savunmuş, Cumhuriyet rejiminin Mustafa Kemal Paşa yönetiminde Güney Amerika yahut Sovyet Rusya'daki diktatörlük rejimlerine dönüşeceği endişesini taşımışlardır (Kinross, 1969: 479). Kocahanoğlu'na göre Çankaya'da Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleştirdiği görüşme son dönemde ön plana çıkan İsmet Paşa'ya duyulan tepkinin hesaplaşmasıdır (Kocahanoğlu, 2018: 451). Eğer durum bir hesaplaşma ise Rauf Bey'in bu görüşmeden sonra Mustafa Kemal Paşa ile yollarını ayırması olasıdır. Nitekim İsmet Paşa ikinci adamlık rolünü güçlenerek devam ettirmiştir. Bahsi geçen ayrılık Cumhuriyetin ilanı sonrası daha da kesinleşmiş ve Rauf Bey yaklaşık bir yıl sonra muhalefet saflarına dahil olmuştur. Birçok kez Cumhuriyetin ilanı ikili arasındaki yol ayrımının sebebi olarak gösterilse de ayrılık, yeni rejimin ilanından daha önce gerçekleşmiştir.

Anıları ve Meclis konuşmaları incelendiğinde Rauf Bey'in Cumhuriyet taraftarı olduğunu sıklıkla tekrarladığı görülmektedir. Fakat hem o dönem içerisinde hem de daha sonraki süreçte Rauf Bey, Cumhuriyet aleyhtarlığı ile tanınmıştır. Gerçekleştirilen Meclis ve fırka toplantılarında birçok kez Cumhuriyet karşıtlığı ile suçlanmış, bu suçlamalara açıklık getirmesi istenmiştir. Başvekillikten istifası öncesi Mustafa Kemal Paşa'dan devlet başkanlığı makamının güçlendirilmesini istemesi ve Kazım (Dirik) Paşa'dan Cumhuriyetin ilanına mani olmasını istemesi onun Cumhuriyetçiliği konusundaki şüpheleri daima canlı tutmuştur. Nitekim o dönemde Rauf Bey'in devlet başkanı olarak Halifeyi görmek istediği ve bunun gerçekleşeceği zaman gelinceye kadar mevcut rejimin taraftarı gibi gözüktüğü izlenimi doğmuştur (Soyak, 2010: 191). Öyle ki Belen'e göre başbakanlığa getirildiğinde de yeni hükümet üyelerinin³⁴ Cumhuriyet rejimini destekler mahiyette olmaması ve Rauf Bey'in de Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutan ve Hükümetin tabii başkanlığını sürdürüyor bulunmasından duyduğu rahatsızlık bilinmektedir (Belen, 1973:397). Kandemir'e göre Rauf Bey, 29 Ekim 1923 gecesi top sesleriyle uyandığında bunun Cumhuriyetin ilanı olduğunu anlamış ve sevinçle karşılamıştır

³⁴ Yeni Bakanlar Kurulu şu şekildedir: Vekiller Kurulu Başkanı: Rauf Bey, Şer'îye Vekili: Abdullah Azmi Efendi, Genelkurmay Vekili: Fevzi Paşa, Milli Savunma Vekili: Kazım (Köprülü) Paşa, Hariciye Vekili: Yusuf Kemal Bey, Milli Eğitim Vekili: Vehbi Bey, Maliye Vekili: Hasan Bey, Ekonomi Vekili: Mahmut Esat Bey, Adliye Vekili: Celalettin Arif Bey, Nafia Vekili: Reşat Bey, Sıhhiye Vekili: Fuat Bey. Bkz. Belen, 1973: 397.

(Kandemir, 1965: 132). Burada dikkatleri çeken nokta ise Rauf Bey'in de tıpkı Karabekir Paşa gibi Cumhuriyetin ilanını sonradan öğrenmiş olmasıdır. Yine Karabekir Paşa gibi yeni rejimi sezinlemekle birlikte onun ilan ediliş kararında fikri alınmamış ve tarihi konusunda bilgilendirilmemiştir. Öte yandan Menteşe Mebusu Yunus Nadi Bey'in bu konuyla ilgili şu sözleri de oldukça mühimdir:

“Geçen sene Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk vatanını yoktan yaratan Büyük Türk Milletinin, Büyük Millet Meclisi tarihi zaruretlerini tespit ederek ‘bu memleket Cumhuriyettir’ dediği zaman benim çoktan tanıdığım ve sevdiğim Hüseyin Rauf Bey İstanbul’da gürültü çıkardı nasıl olur böyle şey diye. Efendim, Türkiye Büyük Millet Meclisi vereceği karar için filan adamın fikrini soracak değildir. O hükmettiği şeye karar verir ve o nafizülicradır.” (TBMMZC, 8 Kasım 1924: 129).

Ülkenin rejiminin belirlenmesi gibi önemli bir konuda Rauf Bey'in dışarıda bırakılması, Mustafa Kemal Paşa'nın o dönem içerisinde Rauf Bey'e duyduğu yakınlığı ve güvenini anlamada oldukça açıklayıcıdır. Cumhuriyetin ilanının hemen sonrasında 1 Kasım 1923'te, Rauf Bey'in Vatan, Tevhid-i Efkar ve Tasvir-i Efkar gazeteleri başyazarları Ahmet Emin ve Velit Beylere vermiş olduğu röportaj kendisine karşı yöneltilen Cumhuriyet aleyhtarlığı eleştirilerinin de baş sebebini oluşturmuştur (Vatan, 1 Kasım 1923: 1; Yalman, 1970, c. 3: 91). Rauf Bey'in gazetelere söyledikleri şu şekildedir:

“Cumhuriyetin ilanında isticale edilmiştir. Bu isticale sebebiyet verenler gayrimesul zevattır. Bu tarz-ı hareketin içyüzünü anlamak lazımdır. Meclis hakimiyet-i milliyeyi bi-hakkın muhafaza edebilmelidir. Meçhul maksatlarla sevk ve idare olunmaya ses çıkarılmazsa nereye varılacağı bilinmez. Cumhuriyet'in ilanını zaruri kılan sebep ne imiş? Cumhuriyetin filhakika bizim için nafi ve lazım olduğu ispat olunmalıdır” (Alkan, 2004: 619-620).

Kandemir'e göre Rauf Bey bu röportajda sıklıkla egemenliğin halka ait olduğu vurgusunu yapmakla birlikte şahsi bir tahakküm altında bir Cumhuriyet isminin işleyişte hiçbir anlamı olmadığını ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 133). Ancak verilen beyandan anlaşılacağı üzere Rauf Bey Cumhuriyet'in yararlı ve gerekli olduğunu düşünmemekte, dolayısıyla gerekli görmemektedir. Üstelik şahsi tahakküm, Mustafa Kemal Paşa'nın da tasvip etmediği bir durumdur. Nitekim 1938'de Çankaya'da Cumhuriyet'le ilgili yaptığı konuşması bunu göstermektedir:

“Bayanlar, baylar, görüyorum ki çoğunuz Cumhuriyet'in herhangi bir vatandaşın, daha doğrusu en layık vatandaşın Cumhur reisliğine seçilmesi, seçilebilmesi gibi en zahiri manası üzerinde duruyorsunuz. Hakikatte de bunun büyük bir manası vardır. Bu manayı daha açık bir kelime ile ifade edelim. Cumhuriyet demek imkan demektir... İstiklali en iyi şartlarla muhafazaya imkan Cumhuriyet'le kaimdir. Sade son bir asır içinde Türkiye'de devlet reisleri mevkilerini muhafaza endişesiyle iki defa yurttan yabancı kuvvetleri kendilerine destek etmişlerdir. İkinci Mahmud, mevkisinin elinden gideceği korkusuyla Hünkar İskelesi Muahedesini yapmış, Rusları çağırmakta tereddüt etmemiştir. Vahdettin hikayesini hepimiz yaşadık, biliyoruz. Cumhuriyet'te devlet reisi her şeyden evvel kendi mevkisinin muvakkat ve muvakkat olduğunu bilerek o mevkie çıkar. Layık kaldıkça o mevkide oturur. İmkan ancak onun kıymeti ile kendini gösterir. Cumhuriyet imkan demektir. Çünkü iç hürriyetin de en büyük imkanı

Cumhuriyet'le kabildir. Ama diyeceksiniz ki dünyada adı cumhuriyet olan diktatörlükler de vardır. Evet, fakat bütün bu şekiller muvakkattır. Cumhuriyet sade adile bile fert hürriyetini aşıl原因an sihirli bir aşdır. Görülecektir ki Cumhuriyet imkanları olan her memleket hürriyet davasında er geç muvaffak olacaktır. Cumhuriyet, kendisine bağı olanları en ileri zirvelere götüren imkanları verir. İstiklal ve hürriyetine sahip olan milletler ilerleme yolunda imkanlara malik demektirler. O halde Cumhuriyet her sahada ilerlemenin de en sarih teminatıdır. Cumhuriyeti bu manasıyla ve bu şümül ile anlamak lazımdır” (Egeli, 1954: 38-39).

Rauf Bey, gazete demeçlerinin Cumhuriyet aleyhtarı olduğunu göstermediğini söylemekle beraber ifadelerin Mustafa Kemal Paşa idaresine karşı açık birer eleştiri olduğu muhakkaktır. Rauf Bey, saltanat konusunda yaşadığı fikri çelişkileri saltanatın kaldırılması sürecinde sonlandırmış, sonrasında bu konuda net bir duruş sergilemeye çalışmıştır. Nitekim saltanat ve halifeliği siyaseti idare edecek, ulaşılamayacak birer kurum olarak gören Rauf Bey, aynı zamanda bu kurumları kendince Mustafa Kemal Paşa tahakkümüne karşı birer güvence olarak görmüştür. Aynı fikri çelişkiler Cumhuriyetin ilanı sürecinde de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim verdiği röportajda, ilan edilen Cumhuriyeti egemenliğin halka ait olduğu yönetim biçimi olarak değerlendirmemiş, aksine egemenliğin tek kişide toplanması ihtimalini hatırlatarak uyarılarda bulunmuştur. Bu sözleri de Halk Fırkası Grubunda tepkiyle karşılanmış ve konuyla ilgili açıklama yapması istenmiştir. Rauf Bey bu görüşmeler için geldiği Ankara’da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istemiş, Mustafa Kemal Paşa’nın kısa süre önce geçirdiği kalp krizi nedeniyle rahatsız olmasından dolayı bu görüşme gerçekleşmemiştir. Atatürk ise Rauf Bey ile fırka toplantısı öncesi Rauf Bey ile görüştüğünü, Rauf Bey’in kendisinden toplantıda bulunmamasını rica ettiğini ifade etmiştir (Atatürk, 2018: 624).

22 Kasım 1923’te toplanan fırka toplantısı eski ve yeni ikinci adamlar arasında gerçekleşen bir hesaplaşma olmuştur. Cumhuriyet ile ilgili ilk çatışmanın ortaya çıktığı bu toplantıda Rauf Bey’in İstanbul basınına yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa’yı suçlaması, son yapılanları eleştirmesi üzerinde durulmuştur. Rauf Bey’in Cumhuriyetçiliği bir kez daha sorgulanmış, Mecliste muhalif bir vaziyet alıp almayacağı kendisine sorulmuştur. Rauf Bey bu görüşmelerde bir kez daha Cumhuriyet taraftarı olduğunu vurgulamakla birlikte kendisinde istenen sözlerini tekzip etmesi talebini de reddetmiştir. Tartışmalara dahil olmayan İsmet Paşa bunun akabinde Mustafa Kemal Paşa’yı ve Cumhuriyeti müdafaa etme ve muhalefetle mücadelede bulunma vazifesini üstlenmiştir (Kandemir, 1965: 137; Bilgehan, 1994: 166). Toplantı Rauf Bey’in ifadeleri yeterli kabul edilip sonlandırılmış, görüşmelerin tutanağının dağıtılmasına karar verilmiştir (Atatürk, 2018: 630). Atatürk de Nutuk’ta Rauf Bey’in vermiş olduğu röportajı eleştirmiş, Rauf Bey’in açıklamalarında ve fırka grubunda yaptığı konuşmalarda samimi olmadığını ifade etmiştir (Atatürk, 2018: 625). Rauf Bey bu problemlere

rağmen bir sene daha Halk Fırkası'nda kalmışsa da bu süreçte müstakil bir siyaset izlemiş, Halk Fırkası ile İkinci Grup arasındaki tartışmalar 1924'ün kasım ayı başında belirgin hale gelmiştir (Alkan, 2004: 620).

Mustafa Kemal Paşa'ya göre Rauf Bey, saltanatın kaldırılması sonrasında halifeliği devlet başkanlığı makamı olarak görmüş, Cumhuriyetin ilanı gününe kadar da bu inanca sahip olmuştur. Rauf Bey'in Cumhuriyetin ilanı sonrasında yaşadığı ayrılığın sebebi ise devlet başkanlığı makamına cumhurbaşkanının geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Atatürk, 2018: 617). Yine Atatürk'e göre Cumhuriyete karşı olduğunu açıkça söylememesi, milli egemenlik adına birtakım koşullar öne sürmesi Cumhuriyet rejimine inancı olmadığından kaynaklanmaktadır (Atatürk, 2018: 617). Karaosmanoğlu'na göre ise bu Cumhuriyet karşıtlığının sebebi Rauf Bey'in İsmet Paşa rahatsızlığıdır. Nitekim Cumhuriyetin ilanı ile birlikte başvekil cumhurbaşkanı tarafından seçilecektir ve seçilecek isim şüphesiz İsmet Paşa olacaktır (Karaosmanoğlu, 2018: 44). Rauf Bey bu süreçte özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya karşı, milli egemenliğin hakim olduğu bir ülke ile devlet başkanlığında halifeyi görmek isteyenlerin sözcüsü olarak belirlenmiştir.

İnönü'ye göre Rauf Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasında özellikle Cumhuriyetin ilanı ile birlikte kesinleşen ayrılığın temel sebepleri, gerçekleştirilen reformları doğru bulmaması ve bu reformlar uygulamaya konulurken kendisine danışılmamasıdır (İnönü, 2018: 447). İsmet İnönü'nün ifade ettiği reformların en önemlisi Cumhuriyetin ilanıdır ve yeni rejimde Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanı, İsmet Paşa ise başbakan olmuştur. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa fırkanın işlerini yürütmesi amacıyla cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından İsmet Paşa'yı partinin genel başkan yardımcılığına tayin etmiştir. Yaşanan gelişmeler Rauf Bey'i Mustafa Kemal Paşa'dan daha da uzaklaştırmıştır (Kili, 1976: 45; İnalçık, 2018: 223). Nitekim sonraki süreçte kapalı ve mutedil yapısı nedeniyle Rauf Bey muhafazakar unsurlar tarafından Gazi'ye karşı bir güç unsuru olarak kullanılmış ve muhalif kesimin liderliğini üstlenmiştir (Aydemir, 1966: 279).

Cumhuriyetin ilanı süreci ulusal mücadele arkadaşları arasında gerçekleşen ayrılıkları kalıcı hale getirirken, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alan ve onunla hareket eden bir isim de yakın arkadaşı Ali Fethi Bey olmuştur. Saltanatın kaldırılması ve akabinde Lozan görüşmelerinin başlamasıyla birlikte Türk siyaseti adına yeni bir dönem başlamıştır. Başlayan bu süreç Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması gibi köklü devrimleri de beraberinde getirmiştir. 1 Nisan 1923 tarihinde alınan seçim kararının ardından Ali Fethi Bey yapılan seçimlerde İstanbul Milletvekili olarak Meclis'e girmiştir (Balkaya, 2005: 176). Başvekil Rauf

Bey'in ağustos ayı başında istifa etmesi üzerine de 14 Ağustos 1923'te kurulan yeni hükümette Ali Fethi Bey hükümet başkanı olarak görevlendirilmiştir. Lozan görüşmelerinin devam ettiği bir dönemde Başvekil Rauf Bey'in istifası şüphesiz siyasi bir krizin başlangıcını oluşturmuştur. Fakat bu dönemde Mustafa Kemal Paşa hükümeti kurma görevini siyasi yeteneklerini bildiği ve çok güvendiği yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'e vermiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Ali Fethi Bey'i "*Büyük Günlerin Adamı*" olarak nitelendirmiştir. Başvekil olarak görevlendirilmesinde şüphesiz siyasi yetenek ve tecrübesi etkili olmuştur. Ancak o dönemde İsmet Paşa daha güçlü bir adaydır. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı tercih etmemesi siyasi bir hamle olarak görülebilir. Çünkü o dönemde başvekil Meclis tarafından seçilmektedir. Mecliste oy çokluğunu sağlamada Fethi Bey, İsmet Paşa'ya nazaran bir adım önde düşünülmüştür (Karaosmanoğlu, 2018: 32). Rauf Bey'in istifası üzerine kendisine başbakanlığın teklif edildiğini söyleyen Kazım Karabekir Paşa ise bunu kabul etmediğini, ancak ortamda Salih (Bozok), Siirtli Mahmut ve Cevat Abbas Beyler olduğundan konuyu fazla uzatmadığını belirtmiştir (Kandemir, c. 3. 1955: 33).

Neticede Ali Fethi Bey başkanlığında hükümet kurulmuş, İsmet Paşa, bu hükümette 190 oy alarak ve oybirliği ile Hariciye Vekilliğine getirilmiştir (TBMMZC, 14 Ağustos 1923: 61-62). Fakat kısa bir süre sonra Meclis'te Ali Fethi Bey ve hükümetine³⁵ karşı eleştiriler başlamıştır. Atatürk'e göre bu eleştirilerin sebebi kimi milletvekillerinin bakan olma isteğinden kaynaklanmıştır (Atatürk, 2018: 599). Bu nedenle de mevcut hükümete dair işleri beğenmemişler, bakanları fırsat buldukça eleştirmişlerdir. Ali Fethi Bey bu eleştiriler karşısında başvekillik göreviyle birlikte yürüttüğü Dahiliye Vekilliğinden istifa etmiştir (Balkaya, 2005: 191). Aynı gün Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa da görevinden ayrılmıştır. Fırka içerisinde yer alan muhalif grubun bu iki göreve Erzincan Milletvekili Sabit Bey ve Rauf Bey'i uygun görerek seçilmeleri için çalışmaları ortaya çıkacak hükümet krizinin başlangıcını oluşturmuştur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Rauf Bey'in Meclis İkinci Başkanı, Sabit Bey'in ise Dahiliye Vekili olmasını uygun bulmamıştır. Atatürk'e göre yaşanan bu sürecin temel nedeni ise hükümetin Meclis tarafından seçiliyor olmasından kaynaklanmıştır. 25 Ekim 1923 günü Sabit ve Rauf Beylerin yeni görevlerine seçilmesinin ardından aynı gün Çankaya'da gerçekleşen Bakanlar Kurulu Toplantısında durum görüşülse de herhangi bir karar

³⁵ Cumhuriyet'in ilanından önce görev yapmış bu hükümet şu isimlerden oluşmuştur: İcra Vekilleri Reisi ve Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, Şer'iyeye Vekili Musa Kazım Efendi (1 Eylül 1923 itibarıyla Mustafa Fevzi Efendi), Hariciye Vekili İsmet Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım (Özalp) Paşa, Maarif Vekili İsmail Safa Bey, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (24 Eylül 1923 itibarıyla Hasan Bey), Sıhhiye Vekili Rıza Nur, Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, Adliye Vekili Seyit Bey, Nafia Vekili Fevzi Bey, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, İmar, İskan ve Mübadele Vekili Necati Bey (bu bakanlık 20 Ekim 1923'te oluşturulmuştur). Bkz. Öztürk, age, s. 29.

alınmamıştır. Ertesi gün Çankaya’da düzenlenen toplantıda Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa hariç Bakanlar Kurulunun tüm üyelerinin istifasını istemiştir (Atatürk, 2018: 600). Alınan bu karar ile Ali Fethi Bey’in yaklaşık iki buçuk ay süren hükümet başkanlığı görevi sona ererken yürütmekte olduğu Fırka Grup Başkanlığı görevi devam etmiştir (Balkaya,2005: 195).

Bu karar aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa’nın uzun süredir planladığı Cumhuriyet rejimine gidecek siyasi sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Nitekim Bakanlar Kurulunun oluşturulamaması hükümet krizini başlatmış, bunalımın devam etmesi Mustafa Kemal Paşa’ya yeni rejimin ilanı fırsatını yaratmıştır. Ali Fethi Bey, 28 Ekim 1923 akşamı Mustafa Kemal Paşa tarafından Çankaya’da akşam yemeğine çağırılan isimler arasında yer almıştır. Nitekim bu toplantı Cumhuriyetin ilanının ve duyurulmasının kararlaştırıldığı toplantı olmuştur. İnönü’ye göre 28 Ekim gecesini Çankaya’da gerçekleştirilen toplantıda Mustafa Kemal Paşa’nın kendilerine tam manasıyla güvendiği arkadaşları yer almıştır (İnönü, 2018: 441). Ülkenin rejiminin belirlendiği böylesine önemli bir toplantıda Ali Fethi Bey’in de yer alması, onun Mustafa Kemal Paşa gözündeki saygınlığının anlaşılması adına önemlidir. Tüm bu süreç yeni rejimin ilanına olanak sağlayan, Mustafa Kemal Paşa tarafından kontrol edilen ve onun tasavvuruyla seyreden bir dizi olayı barındırmıştır. Ali Fethi Bey’in başkanı olduğu hükümetin iş yapamaz duruma gelerek istifa etmesi şüphesiz Mustafa Kemal Paşa kontrolünde gerçekleşmiş, akabinde ise Cumhuriyetin ilanı temin edilmiştir. 28 Ekim gecesini gerçekleştirilen toplantıda Ali Fethi Bey’in de yer alması bu süreçte Mustafa Kemal Paşa’yla birlikte hareket ettiğinin açık bir göstergesidir. 29 Ekim günü sabahı Halk Fırkası Grubu Ali Fethi Bey başkanlığında toplanmış, bu toplantıda Kemalettin Sami Bey’in tavrı ile hükümet kurma sorununun Genel Başkan Mustafa Kemal Paşa tarafından çözülmesi önerisi kabul edilmiştir (Balkaya, 2005: 196). Mustafa Kemal Paşa’nın teklifi ile gerçekleşen oylamada Cumhuriyet ilan edilmiş ve aynı gün Mecliste yapılan seçimde 158 oyun tamamını alarak oybirliği ile cumhurbaşkanı seçilmiştir³⁶ (TBMMZC, 29 Ekim 1923: 99). Atay’a göre yeni rejimle birlikte hükümeti kuracak kişiye dair Mustafa Kemal Paşa’nın aklındaki ilk isim Ali Fethi Bey’dir. Fakat bu fikrini geriye atarak İsmet Paşa’yı tercih etmesinin sebebi, Ali Fethi Bey’in gerçekleşecek devrimler dönemine liberal düşünceleri nedeniyle uygun olmayışı olmuştur (Atay, 2010: 499). Fakat yine de Mustafa Kemal Paşa bu eski ve yakın arkadaşı ile olan mesai

³⁶ Can Dündar ve Bülent Çaplı tarafından hazırlanan İsmet Paşa kitabında cumhurbaşkanlığı seçiminde bir oyun İsmet Paşa’ya çıktığı ve bu oyu da Mustafa Kemal Paşa’nın verdiği yazmakla beraber zabıt tutanağında seçim sonucundaki ifade şu şekildedir: “Türkiye Cumhuriyeti için yapılan intihapta reye iştirak eden azanın adedi 158’dir. Yüz elli sekiz aza müttefikan Ankara Mebusu Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini Cumhuriyet Riyasetine intihab etmişlerdir.” Bkz. C. Dündar ve B. Çaplı (2015). İsmet Paşa, Can Yayınları, s. 54; TBMMZC, 29 Ekim 1923: 99.

arkadaşlığına ara vermemiş, Ali Fethi Bey, Cumhuriyet rejiminin ilk Meclis Başkanı olarak görevlendirilmiştir.

1.3 Halifeliğin Kaldırılması

Ankara'nın Halifelik ile ilgili konuşmalarına bakıldığında dönemin henüz başında, 18 Ağustos 1920'de Hukuk-ı Esasiye Encümeni Mazbatasının ikinci maddesine dayalı olarak BMM'nin vazifesini "*gayenin husulüne kadar*" belirlemesiyle oluşan Ali Sururi Efendi ile arkadaşlarının muhalif söylemleri karşısında "*hilafet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlas ve istiklalinden ibaret olan gayenin husulüne değin*" olarak yeniden düzenlenip kabul edilmiştir (Turan, 2008: 56-57). Saltanat ve Halifelik makamlarının birbirlerinden ayrı olup olmadığına dair tartışmaların yoğun yaşandığı bu görüşmeler Meclis'teki muhafazakar kanadın ileride yaşanacak gelişmeler karşısında tutumunu da belirler niteliktedir. 5 Eylül 1920 tarih ve 18 sayılı Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun ilk maddesi ile hükümet kurtarılcaya değin halifelikle saltanatın vazifesini üstlenirken 1921 Anayasasıyla hakimiyetin kayıtsız şartsız millete verilmesi ile esasen sultanlık ve halifelik makamlarının kaldırılmasına gönderilme yapılmakla birlikte bu o süreçte aşikar bir şekilde belirtilmemiştir (Turan, 2008: 57-58). Ancak Teşkilat-ı Esasiye'nin derin bir okuması yapıldığında gerek ilk maddede "*Hakimiyet bila kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir*" ibaresinden gerekse de yedinci maddede "*Ahkam-ı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vazı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilanı gibi hukuk-ı esasiye Büyük Millet Meclisi'ne aittir...*" kısmından (Kili, Gözübüyük, 2006: 105-106) milletin ve onu temsilen Meclisin her şeyin üstünde olduğu, dini konularda da Meclis'in belirleyiciliği göze çarpmaktadır.

1 Kasım 1922'de saltanat ve hilafet birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmış, yaklaşık iki hafta kadar sonra son padişah Vahdettin bir İngiliz gemisiyle yurdu terk etmiştir (İnalçık, 2018: 211). 1-2 Kasım 1922 tarih ve 308 sayılı Meclis kararında "*Hilafet Hanedan-ı Al-i Osman'a ait olup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve eslah olanı intihap olunur. Türkiye devleti makam-ı hilafetin istinatgahıdır*" ibaresiyle bir nevi "*Meclis Halifeliği*" devrine geçilmiştir (Turan, 2008: 59). Bu gelişmenin ardından TBMM Abdülmecid Efendi'yi yeni halife olarak seçmiştir. Halifelik kurumunun varlığını sürdürmesi Türk siyasetinde yeni bir konuyu gündeme taşımıştır. Bu konu, halifenin devletin başı olarak kabul edilip edilmeyeceği konusudur (İnalçık, 2018: 212). Yani halifenin siyasetin içerisindeki konumu tartışılmaya başlanmıştır. Böyle bir tartışma dahi Mustafa Kemal Paşa'nın muhaliflerince olumlu karşılanmış olabilir. Nitekim halifenin siyasi varlığı Mustafa

Kemal Paşa'nın devlet idaresindeki kontrolünü dengeleyici bir güç olarak görülmüştür. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın yeni halife, onun görev tanımı ve Türk siyasetindeki etkinliği konusundaki düşünceleri oldukça kesindir. Yeni Türkiye dinsiz olmamakla birlikte yayılcılıktan arınmış, akla ve bilime uyan bir din anlayışına sahip olmalıdır (Kinross, 1969: 587).

Saltanatın kaldırılmasının sonrasında 17 Kasım 1922'de VI. Mehmet Vahdettin'in İngilizlere sığındığı gün İsmet Paşa Paris'teki Grillon Oteli'nde Londra'da yayınlanan Muslim Standart gazetesinin müdürü Abdülkayyum Malik Efendi ile yaptığı görüşmede yapılan değişikliklerin İslamiyet'in ve halifeliğin menfaatlerine aleyhte bir tutum içermediğini ancak hilafetin din dışı amaç ve çıkarlarla kullanılmasına da izin verilmeyeceğini söyleyerek meselenin sadece dini değil siyaseti de ilgilendiren bir boyut taşıdığını belirtmiştir (Turan, 2008: 59-60). İsmet Paşa'nın bu görüşmesinin ertesi günü konunun tartışıldığı 18 Kasım 1922 günlü Meclis kapalı oturumunda yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa TBMM'nin kendi varlığını ve gücünü halife sanı taşıyan birine vermesinin mümkün olmadığını belirtmiştir (Atatürk, 2018: 534). Bu düşünceler halifeliğin yeni Türk devletindeki konumuna da açıklık getirmiştir. Hilafet, Müslümanların manevi ve dini merkezi olarak kabul edilmeli, siyasi hayata hiçbir şekilde dahil olmamalıdır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa bu esasları halife seçiminden önce Abdülmecid Efendiye de bildirerek karşılıklı bir anlaşmaya dönüştürmüştür. Saltanatın kaldırılması kısmında da belirtildiği üzere Mustafa Kemal Paşa Refet Paşa'ya hem Abdülmecid Efendi'nin halife olabileceğini ve hem de İngiltere yahut diğer ülkelerin yanında hareket etmesini engellemek adına bir sözleşme yapılması lüzumunu anlatarak bu konunun kendisiyle görüşülmesini de istemiştir. Bu konu 18 Kasım'daki gizli oturumda görüşülmüş, Rauf Bey de Abdülmecid Efendi'nin hilafet makamına gelmesinin uygunluğunu dile getirmiştir (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1043-1045). Mustafa Kemal Paşa halife seçimiyle ilgili şu konuşması kararın şekillenmesinde etkili olmuştur:

“İntihap olunacak halife hakkında da itiraf etmek mecburiyetindeyiz ki hasbelicap ve hasbelhadisat, muktazayı tarihî olarak hanedanı Âli Osman'ı kabul etmek ve muhafaza etmek zaruretindeyiz. Bu ailenin, içinde bizim aradığımız evsafı bulmak bugün için biraz müşküldür. Belki gençleri sureti mahsusada yetiştirildikten sonra evsaf ve sıfatı lâzımevi haliz insanlara tesadüf edilebilir. Fakat bugün bu ciheti hakikaten tetkik ve tahlil edecek olursak pek müşkül vaziyette kalabiliriz. Onun için intihap meselesinde bendenizce çok dağdağsız muameleye temayül göstermek muvafık oluyor. O da zaten firariden sonra gelmesi herkesçe muntazır olan bir zat vardır. Abdülmecid Efendi, bir defa bu adam bazı fenalıklar ve hatalar yapmıştır. Şahsiyeti üzerinde Meclisi Âlimizde de birçok tenkidatta bulunmuştur. Bunlara rağmen dün gece bu adam nevama bir senet vermiş oluyor ki (Türkiye Büyük Millet Meclisinin mukarreratını ben kabul ediyorum) diyor. Binaenaleyh intihabatta mazharı suhulet olabilmek için bu zat üzerinde efkârı temerküz ettirmek muvafık olur zannındayım.” (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1051-1052).

Neticede aynı gün gizli oturumda Muş Mebusu Ahmet Hamdi Bey “*Erzurum Kongresi’ni müteakip münhali Vahidüddin’e yazdığı malum beyannamesiyle rüşdünü ispat eden Abdülmecit Efendi*” nin halifelğe seçilmesini teklif etmiş (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1059, 1063) ve fakat oylama açık oturumda yapılmıştır. Gizli oturumda halifelikle ilgili tartışılan bir diğer mesele de İstanbul’da oturup oturmamasıyla alakalı olmuştur. Lazistan Mebusları Necati ve Ziya Hurşit Beyler, İzmit Mebusu Sırrı Bey, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi, Mersin Mebusu Selahaddin Bey, Malatya Mebusu Lütfi Bey İstanbul’un henüz işgal altında olduğu, İngilizlerle birlikte hareket edebileceği ya da Vatikan gibi bir yönetime yol açabileceği gibi nedenlerle halifenin İstanbul’da durmamasını istemiş (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1048-1055); Sivas Mebusu Vasıf Bey, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü, İçel Mebusu Mehmet Şevki, Erzurum Mebusları Salih ve Süleyman Necati, Sinop Hakkı Hami, Yozgat Mebusları Bahri ve Feyyaz Ali, Kayseri Mebusu Osman, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Maraş Mebusu M. Hasip, Dersim Mebusu Mustafa, Erzincan Hüseyin, Antalya Ali Vefa, Siverek Bekir Sıtkı Beyler iki ayrı tavrile halifenin İstanbul’da olmamasını istemişlerdir (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1059). Bu konuyla ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa’nın düşünceleri ise şu konuşmasıyla anlaşılmaktadır:

“...Türkiye’nin bir vazifesi Makamı Hilafeti kurtarmaktır. Bu bizim için bir davayı mahsustur. Bunu Makamı Hilafet olarak nihayetine kadar göstermek ve onun kurtarılmasına çalışmak biçim için hayırlı bir davadır. Bizim için bu dava âlemi İslâm nazarında fevkalâde takviye eden bir meseledir. Bunu sarsmak doğru değildir. Yani Makamı Hilafeti başka bir yere nakletmek bugünün şeraiti hususiyesi itibariyle doğru olamaz... Halife namını taşıyan, İngilizlere iltica edebilir ve onlarla beraber kaçabilir. Efendiler her şeyi yapabilir. Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin tarzı idaresini, siyasetini, kudretini katiyen sarsamazlar. Binaenaleyh aman halifeyi kaçıracaklar, esir edecekler, şöyle olacak, böyle olacak diye biz telaş edecek değiliz. Telaş edecek bütün âlemi İslâm olmak lazım gelir. Onlar da telaş etsinler. Onlar da bizimle beraber çalışsınlar ki Makam-ı Hilafeti kurtaralım ve serbest olarak bütün cihana şamil bir halifeyi oraya oturtalım...” (TBMMGCZ, 18 Kasım 1922: 1052).

Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasıyla hilafet meselesinin Türkiye dışındaki İslam coğrafyasının da sorumluluğu altında olduğunu vurgulayarak Vahdettin’in gidişiyile İngilizlerin eline geçmek üzere olan makamın önemine değinmiştir. Bir yandan da Lozan’ın gündemde olduğu bu süreçte Sevr’e gönderme yaparak Müslümanların dini liderlerinin tek ve Türkiye’de olması gerektiğinin altını çizmiştir. Nitekim Sevr, 139. Maddesi ile “*Türkiye diğer bir devletin hakimiyet veya himayesine tabi Müslümanlar üzerinde her ne mahiyette olursa olsun icra-yı hakimiyet ve salâhiyet-i kazaiye hususundaki bilcümle hukukundan kat’iyyen feragat eyler*” derken (Erim, 1953: 571) Mustafa Kemal Paşa sınırlar haricindeki İslam unsurların İngilizlerin baskısına maruz kalmasının önünde duracağıının sinyalini vermeye çalışmıştır.

Neticede aynı tarihli Meclis’in açık oturumunda konuyla ilgili oylama gerçekleşmiş ve 163 mebusun 148’inden oy alan Abdülmecid Efendi halifelğe getirilmiştir. Dokuz çekimser oya karşı üç oy Selim Efendi’ye, iki oy da Abdürrahim Efendi’ye verilmiştir (TBMMZC, 18

Kasım 1922: 565; CA, 51.0.0.0/13.113.62). Bu gelişmeler neticesinde 18 Kasım tarihli Meclis oturumunun ardından Mustafa Kemal Paşa, Abdülmecid Efendi'nin halife olarak seçildiğini bildirmiştir. 24 Kasım'da da Abdülmecid Efendi için Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saadet töreni gerçekleştirilmiştir. Akabinde ise Abdülmecid Efendi'nin Hilafeti yüz bir pare top atışıyla tespit edilmiştir. (Tasvir-i Efkar, 25 Kasım 1922: 1) Zaferin ardından ise Ocak 1923'te İstanbul basınıyla bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa, Halifeliğin kesin olarak kaldırılması gerektiğinden bahsederek konu ile ilgili gazetecilerin görüşlerine başvurmuş ve destek istemiştir (Yalman, 1970, c. 3: 29; Özdemir, 2007: 63). Nitekim İzmit'te basın mensuplarına açıkladığı fikirlerini gerçekleştirme imkanını 1924 yılı mart ayında bulacaktır.

Hilafet ve saltanatın birbirinden ayrılarak saltanatın kaldırılması sürecinde Mustafa Kemal Paşa ve diğer Milli Mücadele liderleri arasında bir görüş ayrılığı yaşanmamıştır. Özellikle Rauf Bey ve Karabekir Paşa hilafet makamının varlığının yeni Türk devletine uluslararası politikada güç katacağı tezini savunmuşlardır (Kandemir, 1965: 92). Nitekim Rauf Bey'in, saltanatın kaldırılması öncesi Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmede bu inkılabı dair endişelerini belirterek, genel siyasetin kontrol edilebilmesi için herkesin ulaşamayacağı yüksek bir oruna ihtiyaç olacağını söylemiştir. Şüphesiz Hilafet makamı da bahsettiği yüksek orunlardan biridir. Tunçay, halifeliğin saltanatla birlikte kaldırılmamasına iç ve dış politika temelli iki farklı açıklama getirmiştir. Dış politikada özellikle Lozan Görüşmeleri esnasında Hilafetin bir koz olarak kullanılabilir bir güç olarak görülmesi, iç politikada ise inkılapların birden değil adım adım gerçekleştirilmesi taktiği olmuştur (Tunçay, 2010: 71). İlhan'ın ifadesiyle "*Mustafa Kemal devriminin asıl amacı, aşama aşama bütün özgürlükleri, bütün karıştıkları içeren bir hoşgörü ve serbestlik toplumuna ulaşmaktır*" (İlhan, 2014: 53).

Bu uzun süreçte inkılapların karşısında yer alacakların olacağı muhakkaktı ve Hilafet kurumunun varlığı özellikle İstanbul'da bir muhalefet temeli yarattığı gibi kaldırılma süreci de bu muhalefeti belirginleştirmiştir. Yine bu inkılap hareketi, Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın hem devlet mekanizması üzerindeki etkisi hem de arkadaşları ile olan ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. İnalçık'a göre Rauf Bey, Karabekir Paşa ve diğerlerinin özellikle halifeliğin konumu ve kaldırılma sürecindeki tutumları Mustafa Kemal Paşa'nın devlet yönetimini tek başına ele geçirmesinin önüne geçmek istediklerini göstermiştir. Nitekim bu isimler yine bu gerekçeyle halifeliğin kaldırılmasına karşı çıkmışlardır (İnalçık, 2020: 23). Mustafa Kemal Paşa ise Nutuk'ta Hilafetin kaldırılmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmiş, tüm Müslümanların haklarını savunarak askeri, idari ve ekonomik işleriyle uğraşılması anlamına gelen böyle bir kurumun varlığını savunmanın dünyanın durumundan habersiz olmak anlamı

taşıdığını belirtmiştir (Atatürk, 2018: 539). İnkılap öncesinde İzmir’de basınla da bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa, onlara düşüncelerini benimsetmeye çalışmış, onlardan Cumhuriyet etrafında çelikten bir kale oluşturmalarını istemiştir (Tunçay, 2010: 89). Böylesine önemli bir inkılabın gerçekleştirilmesinde Mustafa Kemal Paşa’nın yanında yer alarak ona destek olan ve inkılabın öncüleri arasında yer alan isimler ise Başbakan İsmet Paşa ve Meclis Başkanı Ali Fethi Bey olmuştur.

İsmet Paşa saltanatın kaldırılmasının ardından Lozan Görüşmelerini gerçekleştirmek üzere İsviçre’ye gitmiş ve yaklaşık olarak dokuz aylık bir süre iç politikadaki gelişmelerden uzak kalmıştır. Akabinde Cumhuriyetin ilanı ve başbakanlığı süresince Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa ile Milli Mücadele liderleri arasında gerçekleşen fikir ayrılıklarında Mustafa Kemal Paşa’nın yanında yer almıştır. İsmet Paşa, Lozan’dan dönüşünde İstanbul’da heyeti karşılayanlar içinde bulunan Abdülmecid Efendi’nin temsilcilerini de Meclis’ten önce kimseyle temasa geçmeyeceğini belirterek halifeyle siyasi teması kabul etmemiştir. Halifeliğin kaldırılması sürecinde de durum değişmemiştir. Ona göre halifenin gerek İstanbul’daki davranışları gerek Mustafa Kemal Paşa’ya muhalif çevrelerce bu makama yüklenen misyon ciddi bir endişe yaratmıştır (İnönü, 2018: 449; Bilgehan, 1994: 158).

İnkılabın gerçekleştirilme sürecinin başlangıcı halifenin hükümetten birtakım müracaatlarından doğmuştur. Halifelik hazinesinin yetersizliği ve hükümetle temas etme gibi isteklerin belirtildiği bu müracaat, 22 Ocak 1924 tarihli bir telgraf ile İsmet Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya bildirilmiştir. Şüphesiz ki bu istekler o sırada İzmir’de bulunan Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa tarafından tepkiyle karşılanmış ve ona gerçekleştirmek istediği inkılap için uygun ortamı sağlamıştır (Aydemir, 1966: 281). Şubat 1924’te İzmir’de düzenlenen harp oyunlarında konu ile ilgili komutanların görüşüne başvuran Mustafa Kemal Paşa şubat ayı sonunda Ankara’ya dönmüştür. 1 Mart tarihli Meclis konuşmasında İslam dininin asırlardan beri bir siyaset aracı olarak kullanılmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir (TBMMZC, 3 Mart 1924: 5). 2 Mart 1924 tarihli parti grubu toplantısında hilafet meselesi görüşülerek karara bağlanmıştır. İsmet Paşa’ya göre Hilafetin kaldırılması süreci saltanata nazaran daha zor olmuş, daha çok mukavemete uğramıştır. İsmet Paşa’ya göre bunun nedeni halifenin varlığının Meclisteki saltanat taraftarlarını tatmin etmesinden kaynaklanmıştır (İnönü, 2018: 451).

3 Mart 1924’te Meclis’te oylamaya konulan Hilâfetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmani’nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun kabul edilmiştir (TBMMZC, 3 Mart 1924: 69; CA, 51.0.0.0/2.12.7). Bu gelişmenin sonrasında Abdülmecid

Efendi'nin halifeliği üzerinde taşımaya devam ettiği ve hatta 1933'te Mısır'la halifelik üzerinde görüşmelerde bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Mısır Kralı Faruk'un 40.000 İngiliz lirası karşılığında halifeliği satın alma teklifine Abdülmecid Efendi paranın az olması ve ileride damadının hilafeti isteme olasılığına karşı kabul etmemiştir. Şehzade Şerafettin bu paranın 200.000 İngiliz lirasına yükseltilmesi halinde Faruk'un lehine halifelikten feragat edilebileceğini söylerken bir diğer şehzade Tevhit ise kendisinin halife adayı olduğunu belirterek halifeliğin feragat ücretini kendisinin alması için uğraş vermiştir (CA, 30.10.0.0/203.391.2). Görüleceği üzere manevi değeri üzerinden Türkiye'de halifelik tartışmalarının devam ettiği bir süreçte bu makamda son oturan Abdülmecid Efendi de dahil hilafetten maddi kazanç elde etmeye yönelik girişimler içerisinde bulunmuştur.

Nitekim Halifelik ülkedeki tüm geleneksel güçleri temsil etmekle birlikte geleceğe dair planlanan inkılapların önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Keza aynı neden Milli Mücadele liderleri arasındaki ihtilafların da temel nedenini ortaya çıkartmıştır. Kandemir'e göre İsmet Paşa'nın halifelik konusundaki düşüncelerini Lozan'dan önce ve sonra olmak üzere iki açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Buna göre İsmet Paşa, Lozan görüşmelerinden önce tüm arkadaşlarıyla hemfikir olarak Hilafetin varlığını önemli görerek savunmuştur. Lozan görüşmeleri sonrası hilafet konusundaki görüşlerinin değişmesini de görüşmelerde bulunan Hahambaşı Haim Naum'un telkinleri olduğunu ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 96). Kendisinden sonra birçok muhafazakar görüşteki tarihçiyi de etkileyen bu düşünceler (Mısıroğlu, 1977: 431) sağlam temellere dayanmamaktadır. Nitekim Naum Efendi'yi Lozan görüşmelerine mali danışman olarak gönderen Rauf Bey'in kendisidir (Kocahanoğlu, 2018: 443). Bu nedenle İsmet Paşa'nın Hilafet karşıtlığını bu isim üzerinde açıklamak gerçekçi olmamıştır. Hilafetin kaldırılması gibi büyük bir inkılabın gerçekleştirilmesi şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'nın halk ve meclis üzerindeki prestiji ve iradesiyle gerçekleşmiştir. Fakat bu süre zarfında onun en yakınındaki destekçisi de Başbakan İsmet Paşa olmuştur. İki isim Cumhuriyet rejimiyle birlikte yaşamayacağını düşündükleri dini bir kurumu ortadan kaldırarak laiklik ilkesinin devlet yönetimine tam anlamıyla yerleşmesine olanak sağlarken, aynı zamanda iktidarlarını sorgulayan muhaliflerin son dayanak noktalarını yok etmişlerdir.

Gerçekleştirilen inkılap Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın iktidarını güçlendirirken aynı zamanda onun diğer Milli Mücadele liderleri ile olan ayrılığını da kesinleştirmiştir. Karabekir Paşa, Rauf Bey ve diğerleri Mustafa Kemal Paşa'yı ne yapacağı kestirilemeyen biri olarak görmüş ve bu nedenle alınacak kararlarda aktif rol oynayarak kendilerine danışılmasını gerekli görmüşlerdir (İnönü, 2018: 447). Kazım Karabekir Paşa, Cumhuriyetin ilanından önce

devlet mekanizmasının Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolüne geçmesine engel olmaya çalışmıştır. Cumhuriyetin ilanı ve akabinde Hilafetin ilgası onun Mustafa Kemal Paşa ile yollarının tamamen ayrılmasına sebep olmuştur. Nitekim Karabekir Paşa, halifeliğin doğru bir şekilde kullanılması halinde faydalı bir kuruma dönüştürülebileceğini düşünmüştür. Bu bakımdan gerçekleştirilen inkılabı karşı çıkmıştır. 12 Kasım'da Abdülmecid Efendi'yi ziyaret eden Karabekir Paşa, onun korkmuş halinden tehdit edildiği izlenimine kapılmış, arkadaşları ile görüşmeleri ve ajans haberlerini değerlendirerek Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nı bu makamı ortadan kaldırmak istediğini anlamıştır (Karabekir, 2020: 194).

Yine onun gözünde Mustafa Kemal Paşa'nın bu süreçteki çelişkili davranışları, inkılabın birkaç kişi tarafından karar verilip uygulanması, bu konuda Milli Mücadelede hizmeti bulunmuş kişiler ve milletvekillerine danışılmaması çirkin ve saygısızca olarak değerlendirilmiştir. Karabekir Paşa anılarında bu çelişkili davranışlara Mustafa Kemal Paşa'nın 1923 yılı ocak ayında başladığı Batı Anadolu gezisinde gittiği yerlerde Hilafet kurumundan övgüyle bahsetmesini örnek vermiştir. Hilafet konusunda bu övgülerin ardından böyle bir inkılap ona göre tutarsız olmuştur. Fakat unutulmamalıdır ki Mustafa Kemal Paşa, 1923 yılı başında Meclis'te var olan potansiyel muhalefeti görmüş ve akabinde Halaskar Gazi olarak çıktığı gezide milletin desteğini alarak gerçekleştireceği inkılaplara dayanak oluşturmak istemiştir (İnalçık, 2018: 217). Şüphesiz ki bu destek arayışı içerisinde toplumda yüksek ve manevi bir yeri olan Hilafet kurumundan bahsederken özenli cümleler seçmiştir. Karabekir Paşa'nın anılarında bahsettiği çelişki bundan ileri gelmiştir. Karabekir Paşa, halifeliğin kaldırılma tarzını tıpkı Cumhuriyetin ilanında olduğu gibi ani ve gizli olarak değerlendirmiştir. Tüm bu süreç ve gelişmeler ise Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile onun en büyük destekçileri olarak gördüğü İsmet ve Fevzi Paşalara olan tepkisini arttırmıştır. 17 Aralık günü Rauf Bey ile buluşan Karabekir Paşa kendilerine karşı ortak bir cephe alındığı kararına varmışlardır. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret eden Karabekir Paşa, ondan kendisine güvenmesini ve komutanların meclisten ayrılmasını istediye de ricaları kabul edilmemiştir (Mango, 2010: 465).

Saltanatın kaldırılması sürecinden itibaren yönetimin tek kişi etrafında idare edilmesini, Mustafa Kemal Paşa'nın bu idareyi kontrol etmesini önlemeye çalışan Karabekir Paşa için halifeliğin kaldırılması ve bu inkılabın uygulanış tarzı, Mustafa Kemal Paşa ile yollarının tamamen ayrılması anlamına gelmiştir. Nitekim Karabekir Paşa günlüğünde, İzmir'de düzenlenen harp oyunlarının amacının bu inkılap ile ilgili kamuoyu yoklaması olduğunun sonradan anlaşıldığını, nitekim komutanların görüşlerinin alındığı bu oyunlarda kendisine

danışılmadığını ifade etmiştir (Karabekir, c2, 2009: 907). Rauf Bey ve Refet Paşa gibi Karabekir Paşa'nın da saltanatın kaldırılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa'ya karşı takınacakları tutum, onun iktidarı tek başına ele geçirmesini engellemeye yönelik olmuştur (İnalçık, 2018: 216). Bu tutum hilafetin ilgasında da geçerliliğini korumuştur ki sürecin öncesinde takınılan tavırlar da bunu göstermektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın Refet Paşa'ya İstanbul'a ilk girecek askeri birliğin komutanı olarak yetki verildiğinde "*Sen halifeyi ziyarete gitmeyeceksin. Gerekirse o komutanlığa gelecek, seninle görüşecek, seni kutlayacaktır*" demesine rağmen bu sözlere uygun hareket edilmemesi bunu göstermektedir. Bu tezat hareket de Mustafa Kemal Paşa'nın Refet Paşa'ya karşı hislerini elbette etkilemiştir (Yurdakul, 2009: 231-232). Rauf Bey ise halifeliğin kaldırılmasına olan karşıtlığını İngiliz oyunu ve Lozan görüşmelerindeki İsmet Paşa'ya bağlarken, Karabekir Paşa ise bu sürecin doğrudan Mustafa Kemal Paşa tarafından tasarlandığını ve amacının ise iktidarını pekiştirmek olduğunu ileri sürmüştür. Askeri görevi ve kimliği ile sürece müdahale etmekte yetersiz kaldığını düşünen Karabekir Paşa, ilerleyen günlerde askerlik mesleğinden istifa ederek milletvekili görevine devam edecek ve mücadelesini meclis içerisinde sürdürecektir.

Halifeliğin kaldırılması ile Mustafa Kemal Paşa ile yolları kesin olarak ayrılan bir diğer isim de Rauf Bey olmuştur. Cumhuriyetin ilanı üzerine gazetelere vermiş olduğu röportajlardan dolayı Parti Grubunda ve Mecliste Cumhuriyet aleyhtarlığı ile suçlanan Rauf Bey, Parti Grubunda esaslı bir sorguya çekilmiş, akabinde ise konunun üzeri kapatılmıştır. Rauf Bey tıpkı başlangıçta saltanatın kaldırılmasına olduğu gibi Hilafetin ilgasına da karşı olmuştur. Nitekim Hilafetin varlığı, özellikle dış politikada sağlayacağı yararlar düşünülerek Milli Mücadele liderleri arasında kararlaştırılmıştır. Kandemir'in kaleme aldığı Rauf Bey'in anılarında, Hilafet konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın da bu doğrultuda düşündüğü ancak düşüncelerinin İsmet Paşa tarafından değiştirildiği belirtilmiştir (Kandemir, 1965: 98). Rauf Bey, böylelikle bu inkılabın gerçekleştirilmesindeki yegane sorumlu olarak İsmet Paşa'yı işaret etmiştir. Onun halifeliğin kaldırılmasına dair fikirlerinin ise Lozan Görüşmelerine danışman olarak katılan Haim Naum Efendi tarafından şekillendiğini, bunun bir İngiliz oyunu olduğunu ileri sürmüştür. Kendisinden sonra muhafazakar kesimin en önemli argümanı haline gelecek olan bu düşünce Hilafetin ilgasının nedenleri düşünüldüğünde iki temel noktadan geçerliliğini koruyamamıştır. Bunlardan birincisi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının kafalarındaki modernleşmede laikliğin birinci planda yer almış olmasıdır (Tunçay, 2010: 72). Ülkede geleneksel güçlerin merkezi konumundaki Hilafet kurumu ise laiklik ilkesinin önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır. İkinci temel nokta ise söz konusu danışmanı barış görüşmelerine gönderen

Rauf Bey başkanlığında bulunan hükümettir. Yine iddia edilen görüşün aksine Antisiyonistliği ile tanınan Haim Naum Efendi'nin Lozan'da bulunma gerekçesi Siyonistliği değil, Milli Mücadeleye vermiş olduğu destek ve Avrupa'daki geniş çevresi olmuştur (Bardakçı, 2016: 4).

Rauf Bey tıpkı saltanatın kaldırılmasında olduğu gibi halifeliğin kaldırılmasında da muhalif bir tavır takınmıştır. O, bu muhalefetini halifeliğin tek bir kişinin emrine bırakmadan, millet yararına kullanılırsa yararlı olacağı tezine dayandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise bu süreçte Rauf Bey'i kendisine muhalefet edenlerin seçtiği bir sözcü olarak değerlendirmiştir. Bu muhalefetin temel isteği başında Osmanlı'dan birinin bulunduğu meşrutiyet idaresinin temini olmuştur. Rauf Bey'i ise bu düşünceleri kendisine karşı savunacak ve gerçekleştirecek bir temsilci olarak görmüşlerdir (Atatürk, 2018: 622).

Rauf Bey'in siyasi inkılaplar sürecindeki tutumları, Atatürk'ün onun hakkındaki düşünceleri doğrular gözükmektedir. Nitekim saltanatın kaldırılması öncesinde ikili arasında gerçekleşen görüşmede Rauf Bey; ülkede genel siyasetin kontrol altında tutulabilmesi için herkesin ulaşamayacağı yüksek bir makamın gerekliliğinden bahsetmiş, bu makamın yerine başka birinin getirilmeye çalışılmasının üzüntüye neden olacağını söylemiştir. Rauf Bey'in bu düşünceleri, devlet mekanizmasının Mustafa Kemal Paşa'nın eline geçmesini önlemek istediği izlenimini vermiştir. Cumhuriyet'in ilanı öncesi muhalif kesimde halifenin devlet başkanı olarak kabul görülmesine dair bir izlenim var olmuştur. Cumhuriyetin ilanı sonrasında ise Rauf Bey etrafında örgütlenen muhalefet bu düşünceleri savunmaya devam etmiştir (Tunçay, 2010: 70). Halifeliğin kaldırılması ise bu sürecin son aşamasını oluşturmuştur. Nitekim bu inkılabın gerçekleştirilmesinin ardından ikili arasında fikri anlamda kesinleşen ayrılıklar resmi bir hale dönüşmüştür. Rauf Bey kısa bir süre sonra önce Halk Fırkası'ndan istifa etmiş, akabinde ise Halk Fırkası'na karşı kurulan muhalefet fırkası TPCF'nin de kurucuları arasında yer almıştır. Hilafetin kaldırılması şüphesiz devlet idaresinde Mustafa Kemal Paşa'nın hakimiyetini pekiştirmiştir. İkili arasındaki ilişkiler bu sürecin ardından iktidar-muhalefet formatında devam etmiştir.

İktidar ile muhalefetin hilafet üzerinden tartışmaları halifeliğin kaldırılması sonrasında da devam etmiş, muhaliflerin özellikle de Rauf Bey'in "*saltanatçı, halifeci, gerici*" gibi söylemlere maruz kaldığı fikri üzerinden Rauf Bey 6 Kasım 1924'te TBMM'de yaptığı konuşmada saltanatçı yahut halifeci olmadığını, Hakimiyet-i Milliye'nin tam anlamıyla tecellisi taraftarı olduğunu ifade etmiş, aynı zamanda milletin hakimiyetinin Meclisten alınarak herhangi bir kişi ya da kuruma verilmesine de muhalif olduğunu belirtmiştir. (TBMMZC, 6

Kasım 1924: 113). Şüphesiz ki Rauf Bey'in konuşmasında da ifade ettiği muhalefet, Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerine ve onun idaresine yöneltilmiştir:

“Şimdi efendiler Rauf Cumhuriyetçi midir, değil midir diye şüphe varmış. Sizin her vakit ve her tereddüt ettiğiniz zamanda ben tekrar yemin ve kasem etmeye mecbur muyum? Hayır efendiler! Kimsenin kimseden şüphe etmeye hakkı yoktur. Efendiler! Sekiz saat devam eden fırka müzakeresinde, benim milletten Müdafaa-i Hukuk namzedi olarak, Halk Fırkası'na intisap etmek şartıyla aldığımız vekalet dairesinde ve tam manasıyla Cumhuriyetçi olduğumu söyledim. Daha fazla ifade edeyim? Gizli defterler, gizli fikirler varsa sizde var, bizde yok. Rauf Cumhuriyetçi midir? Rauf Hakimiyet-i Milliye'nin bila kayıt şart tecelli ettiği bir vatanın evladıdır ve Türkiyelidir. Fakat bu mesele üzerinde o vakit de muhalif kaldığımız bir nokta vardı. Rauf Cumhuriyetçidir, ama Cumhuriyet mi Hakimiyet-i Milliye'nin tekamülüdür, yoksa Hakimiyet-i Milliye mi Cumhuriyetin tekâmülüdür? diye bir sual varit oluyor. Böyle bir sual varit olunca, vazıhan ifadeye mecburum ki efendiler, sultanlar kendi kendilerini madum ettiler ve milletin bihakkın tahkir ve telinine müstahak oldular. Meşrutî saltanat dediğin, milleti kasaphaneye götürüyorlardı, Millet onu da kahr ve tedmir etti. Şimdi ise bila kayıt ve şart Hakimiyet-i Milliye esasına müstenit bir idareyi, demokrasi denilen halk idaresi esaslarını tesis etmek için ve bu esaslar üzerine millettten vekalet aldık. Fakat bu esaslar üzerinden ihtilaf hasıl olan noktayı izah edeceğim. Birtakım arkadaşlarımız milletin bu hakkını Meclisten alıp şu veya bu makama, Meclisi fesih ve kanunları ret hakkını vermek zihniyet ve istikametini gösterdiler. İşte ben buna muhalifim. İhsan Beyin bir vaziyeti tenvir ederken izah ettiği veçhile yani o malum fırka müzakeresinde beni asıl itham ettikleri nokta, saltanatı meşruteye taraftardır, dediler. Ben o zaman ikna ettim ki neticeyi hasıla ile malum ve müspettir, ben saltanatı meşruteye de taraftar değilim. Meşrutiyetin evsafı mümeyyizesi nedir efendiler? Milletin hakkından bir kısmını bir zata veya makama vermektir. Ben, buna da taraftar değilim. Millet bilsin, cihan bilsin, bu kadar kavi millet hakimiyeti taraftarıyım ve düsturum budur. Efendiler! Benim için mevzubahis olacak, her şeyden evvel Türk milletidir, Türk vatanının muhafazasıdır ve bunun inkişafı, mahfuziyeti, ilâsı ve tamamıyeti için Hakimiyet-i Milliye'nin hiçbir arızaya tabi olmayarak tecellisi taraftarıyım. İzah ediyorum efendiler. Her gün şüpheyi mucip olacak susayım mı? İşte efendiler bu itibarla benim için halkın hakimiyetini bila kayıt ve şart istimal edecek bu Cumhuriyetten başka şekli hükümet yoktur ve bunun için bir noktayı daha söylemek isterim. Belki bazılarınız söylediniz. Ben söyleyeyim. Rauf halifecidir. Efendiler! Değil halifeci ve sultancı bu makamın hukukunu almak istidadında olan herhangi bir makamın aleyhindeyim. İşte arkadaşlar layık olduğu veçhile izah edemedimse işaret buyurun, tekrar izah edeyim.” (TBMMZC, 6 Kasım 1924: 113).

Rauf Bey'in konuşmasına ertesi oturumda cevap veren Mentеше Mebusu Yunus Nadi Bey, Rauf Bey, İsmail Canbolat, Adnan (Adıvar) Bey ve Refet Paşa'nın hareketlerini “*dörtlerin gürültüleri*” ifadesiyle eleştirmiş, Refet Paşa'nın istifasının sebebinin “*karanlık odada yaran arasında yapılan bir ahdi milli mi ne bir şey varmış. Orada toplanan arkadaşları işbaşına getirmekmiş*” şeklinde açıklamıştır. Karahisarısahip Mebusu Ali Bey'in “*Generaller Hükümeti*”, Cebelibereket Mebusu İhsan Bey'in “*Çin gibi*” cümleleriyle araya girdiği bu konuşma Refet Paşa'nın istifa edip hükümet kurmaya kalkışmasına Yunus Nadi Bey'in “*dağ başında mıyız? Demirci Efe'yi alıp gelip de hükümet mi yapacaktı? Meclis yok mudur?*”

Teşkilat-ı Esasiye yok mudur? Bu ne mantıksız bir harekettir” yanıtıyla devam etmiştir (TBMMZC, 8 Kasım 1924: 130-131). Rauf Bey’e söylenen her sözün kendisine de söylendiğini belirten ve kendisiyle ilgili “*saltanatçı*”, “*Çin gibi generallerden oluşan hükümet kurmak*” sözleriyle ve İstanbul basınına verdiği demeçlerle³⁷ ilgili yaptığı konuşmasında Refet Paşa, saltanatçı yahut halifeci olmadığı aksine keskin bir Cumhuriyetçi olduğunu ifade etmiş, iki asker mebus arkadaşının meclise avdet etmesini arzu etmesinden Çin’de olduğu gibi Cumhuriyet taraftarı olduğu sonucu çıkarılamayacağını belirtmiştir. (TBMMZC, 8 Kasım 1924: 132-134). 6 ve 8 Kasım 1924 tarihlerinde gerçekleşen Meclis oturumlarında muhalefetin net bir şekilde eleştirildiği gözlemlenmektedir ki bu tartışmalardan kısa bir süre sonra da Cumhuriyet döneminin ilk muhalif partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası siyasi hayatına başlayacaktır.

1.4. Diğer İnkılaplar ve Öne Çıkan Görüşlerin Analizi

Büyük Zaferin ve akabinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması’nın ardından Milli Mücadelenin savaşlar dönemi sona ermiştir. Fakat Gazi Mustafa Kemal Paşa için yeni bir mücadele dönemi başlamıştır. Bu mücadele ise siyasi, sosyal ve kültürel devrimler dönemini oluşturmuştur. Lozan Barış Antlaşması öncesi saltanat kaldırılmış, bunu takip eden iki yıl içerisinde peş peşe önce yeni rejim belirlenmiş daha sonra ise inkılaplar önünde büyük bir engel oluşturduğu düşünülen halifelik kaldırılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın bu süre zarfında Milli Mücadelenin askeri safhasında birlikte hareket ettiği bazı arkadaşları ile de yolları ayrılmıştır. İnönü’nün anılarında bahsettiği gibi Atatürk’ün reformculuk anlayışı birçok arkadaşı için dahi oldukça alışılmadık ve korkutucu olmuştur (İnönü, 2018: 467). Bu reformlar devrinde onu kontrol etmek ve frenlemek isteyen kişiler ileride bahsedileceği gibi önce muhalefet saflarına geçmiş, Şeyh Said İsyanı ile Meclisten çekilmiş, İzmir Suikastı Davası ile siyasi hayattan tamamen çıkarılmışlardır. Siyasi alanda yaşanan bu iktidar mücadelesi esnasında dahi birçok sosyal, kültürel ve hukuki inkılap gerçekleştirilmiştir.

Şüphesiz bu inkılaplar laikleşme ve modernleşme sürecinin hızlı bir şekilde tamamlanması amacı taşımaktadır. Laikleşme süreci içerisinde önce 1 Kasım 1922’de saltanat

³⁷ Refet Paşa’nın Akşam gazetesine verdiği şu demeç kendisine yönelik eleştirilerde temel teşkil etmiştir: “*Mebusluktan tecerrüt edince artık şahsî menfaatler takip ettiğim endişesinden hariç olarak izzetinefsime giran gelmeyecek yapacak son bir işim daha var. O da «İleri» gazetesinin başmakalesinde mevzu bahsettiği vakf-ı ahval insanların işbaşına gelmesinden korktuğu Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının- bittabi mebusluktan istifa eden ben müstesna olmak üzere işbaşına gelmelerine çalışmaktır.*” Bkz. TBMMZC (8 Kasım 1924), Devre 2. 4. İçtima. Cilt 10, s. 133.

kaldırılmış, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş, 3 Mart 1924'te halifelik ilga edilmiş (TBMMZC, 3 Mart 1924: 69; Resmi Gazete, 6 Mart 1924: 20-21; CA, 51.0.0.0/2.12.7) ve aynı gün kabul edilen 429 sayılı kanunla da Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti kaldırılarak yerine Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş, Erkan-ı Harbiye Vekaleti kaldırılarak yerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti oluşturulmuştur (Resmi Gazete, 6 Mart 1924: 18-19; CA, 51.0.0.0/2.1.34). Din-devlet ve ordu-siyaset ayrımının gerçekleştirildiği bu inkılapların ardından eğitim birliğinin sağlandığı 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu da yine 3 Mart 1924'te kabul edilmiş (TBMMZC, 3 Mart 1924: 26; Resmi Gazete, 6 Mart 1924: 19; CA, 51.0.0.0/2.4.8), bu yasa ile sadece Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti'ne bağlı okul ve medreseler değil, Milli Müdafaa Vekaleti'ne bağlı askeri okullar ile Sıhhiye Vekaleti'ne bağlı Darüleytam mektepleri de Maarif Vekaleti'ne bağlanmıştır (Başgil, 2007: 193).

Bu gelişmelerin akabinde 20 Nisan 1924'te yeni anayasa uygulamaya konmuştur. Teşkilat-ı Esasiye'ye dair Meclis görüşmelerinde anayasanın "Kurucu Meclis" niteliğinde bir heyet tarafından yapılmasını, hükümetle birinci meclis arasında çıkacak problemlerin önlenmesi için parlamentonun iki meclisten oluşmasını, anayasadaki Arapça ve Farsça kelimelerin çıkarılmasını, hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ilkesinden taviz verilmemesi için Meclisin Cumhurbaşkanı tarafından feshedilebilmesine izin verilmemesini, Mustafa Kemal Paşa'dan sonra başa gelecek cumhurbaşkanlarının düşünülerek cumhurbaşkanlığının meclisin üzerine çıkarılmamasını, Türkiye Devleti değil, Türk Devleti denilmesini, kadınların da mebus seçilebilmesini isteyen milletvekilleri olmuştur (Gök, 1995: 161-163). Neticede 20 Nisan 1924'te kabul edilen 491 sayılı 1924 Anayasası, 24 Mayıs 1924'te Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 24 Mayıs 1924: 14-26).

Sosyal alandaki gelişmeler noktasında Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Ağustos 1925'te Kastamonu ziyareti ile Şapka inkılabının ilk adımını attığı görülmektedir. 30 Kasım 1925'te tekke ve zaviyeler kapatılarak şeyhlik, dervişlik gibi unvanların kullanılması yasaklanmıştır (Resmi Gazete, 13 Aralık 1925: 742). 26 Aralık 1925'te TBMM'de saat ve takvim değiştirilerek (TBMMZC, 26 Aralık 1925: 277) 1 Ocak 1926 günü itibariyle miladi takvim kullanılmıştır (CA, 51.0.0.0/14.117.2). Hukuk alanında da birçok laiklik amacı taşıyan bir dizi reform hayata geçirilmiştir. 8 Nisan 1924'te Şer'iyeye Mahkemeleri kapatılmış (Akman, 2019: 447), 1926 yılı içerisinde Batılı ülkelerin kanunları örnek alınarak yeni kanunlar kabul edilmiştir. 17 Şubat 1926'da Türk Medeni Kanunu (Resmi Gazete, 4 Nisan 1926: 10-236), 1 Mart 1926'da Türk Ceza Kanunu (Resmi Gazete, 13 Mart 1926: 1-135), 22 Nisan 1926'da Borçlar Kanunu (Resmi

Gazete, 8 Mayıs 1926: 1-93) ve 29 Mayıs 1926'da Türk Ticaret Kanunu (CA, 30.10.0.0/19.113.17) kabul edilerek hayata geçirilmiştir.

Kültürel alanda da milli bilincin yükseltilmesi amacı taşıyan birçok inkılap gerçekleştirilmiştir. 20 Mayıs 1928'de uluslararası rakamlar kabul edilmiştir (CA, 51.0.0.0/5.46.1). Bunu 1 Kasım 1928'de Latin alfabesinin kabul edilmesi takip etmiştir. Aynı gün Cumhuriyet, Vakıf ve Hakimiyet-i Milliye yeni harflerle baskı yaparken (Cumhuriyet, 1 Kasım 1928: 1; Vakıf, 1 Kasım 1928: 1; Hakimiyet-i Milliye, 1 Kasım 1928: 1) 1 Aralık 1928'den itibaren gazete, dergi ve kitap dışında tüm yayınlar Latin harfleriyle yayınlanmış, 1 Ocak 1929 itibariyle ise tamamen Latin harflerine geçilmiştir (Demirel, 2018: 112). 28 Nisan 1930'da Türk tarihini tetkik için heyet oluşturulması kabul edilmiş (Cumhuriyet, 29 Nisan 1930: 1-3), 12 Temmuz 1932'de ise Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur (Cumhuriyet, 14 Temmuz 1932: 3). 26 Mart 1931'de kabul edilen Ölçüler Kanunu ile okka, dirhem, arşın, endaze gibi birimlerin yerine kilogram, litre, metre gibi birimler almış (Resmi Gazete, 4 Nisan 1931: 359-361), 30 Ocak 1932'de de ilk kez Türkçe ezan okunmuştur (Cumhuriyet, 31 Ocak 1932: 1-2). 5 Aralık 1934'te kadınlar siyasal hayata tam olarak dahil edilmiştir (Resmi Gazete, 11 Aralık 1934: 4521). Aynı yıl içerisinde, 21 Haziran 1934'te Soyadı Kanunu kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 2 Temmuz 1934: 4075). Kültürel bir devrimin parçalarını oluşturan ve temelinde laiklik, modernleşme ve Avrupa ile uyum amacı taşıyan bu inkılapların gerçekleştirilmesi elbette ki kolay olmamıştır.

Sosyal ve kültürel reformlar gerçekleştirilirken Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın en büyük yardımcısı şüphesiz İsmet Paşa olmuştur. Atay'ın deyişiyle İsmet Paşa, Atatürk'ün davasına ve inkılaplarına onun kadar inanmış bir fikir adamıdır (Atay, 2010: 501). Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanmasının ardından saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin ilgasında Mustafa Kemal Paşa ile hemfikir ve ortak hareket ettiği daha önce belirtilmiştir. Nitekim kendi deyişiyle reformculukta diğerlerinin aksine Atatürk metotlarından korkmamış, aksine onunla yürümeye karar vermiştir (İnönü, 2018: 467). Zaten bu inkılapların hemen hemen hepsinin onun başvekilliği döneminde gerçekleştiğini unutmamak gerekmektedir. Gerçekleştirilen tüm reformlarda Atatürk ile bu ortaklık devam etmiştir. Karabekir Paşa ve Rauf Bey ise devlet yönetiminde ve gerçekleştirilen reformlarda söz sahibi olma, Mustafa Kemal Paşa'yı frenleme ve kontrol etme arzuları nedeniyle yavaş yavaş ondan uzaklaşmıştır. 1926 senesi itibariyle siyaset sahnesinden tamamen çekilen bu iki ismin reformlara bakışı da gelişmelerden bağımsız olmamıştır.

Ali Fethi Bey bu reformların bir kısmında Mustafa Kemal Paşa ile mesai arkadaşlığı yaparak birlikte hareket etmiştir. Ancak daha sonra elçilik görevi nedeniyle 1925-1930 yılları arasında Paris'te görev almıştır (Göçmen, 2007: 343). Ali Fethi Bey bu görevi esnasında ayrıca Ortaelçi sıfatıyla İspanya'da da görev yapmıştır (CA, 30.18.1.1/20.47.12). Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya göre, 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte hayata geçirilen diğer kanunlar olan Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ile Erkan-ı Harbiye Vekaletinin kaldırılması, din ve ordu cereyanlarının siyaset sahnesinden çıkarılması adına oldukça önemlidir. Nitekim bu bakanlık yerine Başbakanlığa bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Genelkurmay Başkanlığı kurulmuştur. Karabekir'e göre bu inkılabın amacı Mustafa Kemal Paşa'nın ordu yönetimini Fevzi Paşa aracılığıyla tek eline almak istemesi olmuştur. Nitekim günlüğünde Erkan-ı Harbiye Vekaletinin kaldırılmasını “*tam bir diktatörlük*” ifadesiyle yorumlamıştır (Karabekir, c. 2, 2009: 909).

Aynı yılın nisan ayında kabul edilen 1924 Anayasası da İnönü'ye göre laik cumhuriyetin şekillenmesi adına önemli adımlardan biri olmuştur. İnönü, bu Anayasanın ikinci maddesi içerisinde yer alan “*Türkiye Devletinin dini din-i İslam'dır*”³⁸ (Kili, Gözübüyük, 2006: 127) hükmünü o dönem içerisinde toplumun hassasiyetlerine karşı ihtiyatlı davranma olarak yorumlamıştır. Nitekim Anayasa içerisindeki bu madde laiklik ilkesi ile çelişmektedir (İnönü, 2018: 452-453). Karabekir ise ikinci maddenin bu hükmüne taraftar gözükmiştir. Ona göre bu hüküm o dönemde sürdürülmekte olan “*Türkler protestan oluyor*” şeklindeki propagandalara karşı ciddi bir set oluşturmuştur. Anayasanın 40. Maddesinde yer alan Başkumandanlığın Meclisin manevi şahsiyetinde bulunup Reiscumhur tarafından temsil edilecek olması (Kili, Gözübüyük, 2006: 136) ise Karabekir Paşa'ya göre anlamsızdır. Nitekim bu madde ile özellikle Erkan-ı Harbiye Riyaseti'nin başında uysal bir zat bulunduğu sürece ordunun Reiscumhurun kontrolünde olacağını düşünmüştür. Herhangi bir savaş ya da isyan durumunda kurulacak İstiklal Mahkemelerinin süresine Meclisin karar vermesini öngören Anayasanın 86. Maddesi (Kili, Gözübüyük, 2006: 146) ise Karabekir Paşa tarafından onaylanmış, yerinde bir karar olarak görülmüştür (Karabekir, 2020: 256-257). Ancak sonraki süreçte bu maddeye uyulmamasından yakınmıştır. 1925 yılında kabul edilen Şapka Kanunu hakkında İsmet Paşa'nın görüşleri de Mustafa Kemal Paşa ile paralellik göstermiştir. Anılarında bu inkılabın gerçekleştirilmesi zarfında yaşadıkları sıkıntılardan bahseden İnönü'ye göre şapka, diğer

³⁸ 5 Şubat 1937'de Anayasanın 2. Maddesinden bu hüküm çıkarılmıştır. Bkz. S. Kili, Ş. Gözübüyük (2006), *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 127.

milletler ile görünüş anlamında farklılıklarımızı bitirme amacına dayanmıştır (İnönü, 2018: 471).

17 Şubat 1926'da tercüme edilen İsviçre Medeni Kanunu TBMM tarafından aynen kabul edilmiştir (BOA, HR.İM../184.57) İnönü'ye göre bu kanunun kabul edilmesi hükümetin irtica çevrelerince eleştirilmesine yol açmıştır. Fakat bu inkılap hukuk kurallarının dinden arındırılarak medeni bir şekle sokulması bakımından oldukça önemli bir ilerleme kat etmiştir (İnönü, 2018: 482). Karabekir Paşa da bu kanuna destek veren isimlerden biri olmuştur. Günlüğüne düştüğü notta "*Biz de kanunun kabulüne taraftar olduk*" demiştir (Karabekir, cilt2, 2009: 982). 1 Kasım 1928 tarihinde gerçekleştirilen Harf İnkılabı ise İsmet Paşa'nın başlangıçta taraftar olmadığı bir reform hareketidir. Nitekim o, Enver Paşa döneminden böyle bir inkılap denemesini tecrübe etmiş, Birinci Şube Müdürlüğü esnasında yazışmaların Latin harfleri ile olması emri üzerine sıkıntılar yaşanması ve akabinde iki alfabeye de ayrı ayrı evrak hazırlanması zorunluluğunun doğması ile kısa sürede bu değişimin gerçekleştirilmesinin imkansız olduğunu düşünmüştür. Harf inkılabı, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında uzun süredir var olan bir yenilik olmasına karşın, İsmet Paşa'nın bu konudaki tecrübeleri hevesini kırmıştır. İsmet Paşa'ya göre böyle bir inkılabın başarılı olabilmesinin tek yolu başta kendileri olmak üzere herkesin eski yazıyı bırakmasıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu konu üzerine verdiği söz üzerine hazırlıklar tamamlanmış ve Arap harfleri kaldırılmıştır. İnönü'ye göre bu inkılabın dayandığı temel gerekçe okuma yazmanın kolaylaşması değildir. Onun ve Atatürk'ün kafasında bu inkılabın gerekçesi gerçekleştirilmek istenen kültür değişiminin kolaylaştırılacak olmasıdır. Nitekim hem bürokrasi hem de halk üzerinde tesiri büyük olan Arap kültürü bu inkılap hamlesi ile etkisizleştirilmiştir (Mevhibe, 1994: 199; İnönü, 2018: 485).

2. FİKİR AYRILIKLARININ SİYASETE YANSIMALARI

2.1. İttihatçılık İdeolojisinin Meclis'e Yansıması ve Karşıt Fikirler

Siyasi Tarihimizin en önemli partilerinden biri şüphesiz İttihat ve Terakki Fırkası olmuştur. 19. Yüzyılın son dönemlerinden itibaren ülke yönetimindeki etkinliğini giderek arttıran ve 1913 Kongresi'nde siyasi parti olduğunu ilan ederek Bab-ı Ali Baskını ile yönetimi tamamen ele geçiren İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı'ndaki mağlubiyetin de en önemli sorumlularından biri kabul edilmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın ne zaman sona erdiği üzerine bugüne değin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu konu ile ilgili genel görüş, partinin Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 1 Kasım 1918'de toplanan kongresinde kendisini feshetmesi Teceddüt Fırkası'na dönüşmesiyle İttihat ve Terakki Fırkası tarihinin sona erdiği şeklindedir. Ancak hem Milli Mücadele döneminde hem de sonrasında

İttihat ve Terakki'nin yeniden diriltilmesi adına farklı girişimler gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki yapılanması Karbonari ve farmason örgütlerinin yapısı örnek alınarak oluşturulmuştur. Bu nedenle son İttihatçı ölünceye dek İttihatçılık ideolojisinin devam edeceği yorumları yapılmıştır (Türe, 2010: 39, 51; Tunçay, 2010: 169). Öte yandan Talat Paşa'nın fikri doğrultusunda oluşturulan ve aslında sadece İttihat ve Terakki adının değişime uğraması olarak değerlendirilmesi gereken Teceddüt Fırkası ile İtilaf Devletleri ve Anadolu insanının aklındaki İttihatçılık zihniyeti üstü kapalı silinmeye çalışılmıştır (Arslan, 2004: 25). Buradan hareketle İttihatçılığı bitirmeye yönelik bir amaç taşımadıkları da anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla birlikte başlayan Milli Mücadelenin ve bu mücadeleyi gerçekleştiren sivil ve asker kadronun içerisinde hatırı sayılır oranda İttihatçının bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Milli Mücadele kadrosunun en tepesinde yer alacak olan Mustafa Kemal, Mustafa İsmet, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar ile Hüseyin Rauf Bey'in de geçmişlerinde bu fırkanın içerisinde yer aldıklarını unutmamak gerekmektedir. İttihat Terakki üyeleri de bu dönemde partililiği bir kenara bırakarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri adı altında bağımsızlık mücadelesine katılmışlardır. Ancak İttihat Terakki'nin siyasi kanadını oluşturan Kara Kemal ve Cavit Bey gibi yönetici sınıfı olarak kabul edilen isimler Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına katılmamışlardır. Onlara göre İngilizler, İttihatçıları baş düşman olarak görmektedir. Bu sebeple örneğin Kara Kemal, İstanbul'da bir teşkilatın varlığını önemli görmekle birlikte mücadelenin Anadolu'da başlaması gerektiği düşüncesini savunmuştur. Bu mücadele liderliği için de halkın da sevdiği Mustafa Kemal Paşa ideal bir adaydır (Kandemir, 1964: 90; Zürcher, 2003: 171). Şüphesiz ki İttihatçılar bu liderliğe belli bir süreliğine onay vermiş, Mustafa Kemal Paşa kontrol altında tutulmak istenmiştir. Gerçekleşmekte olan bağımsızlık savaşı İttihatçıların politik düşüncelerini hayata geçirmelerine engel olmuştur (Güneş, 2009: 190). Aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa da bu süreçte İttihatçı liderlerin hareketlerini yakından takip etmiştir (Soyak, 2010: 287).

Aynı şekilde Mondros Ateşkesi sonrası 3 Kasım 1918'de ülkeyi terk eden İttihat Terakki liderlerinden Enver³⁹ ve Cemal Paşalar ile Talat Bey'in hareketleri de yakından takip edilmiştir. İttihat Terakki liderlerinin yurtdışına çıkışları sonrası kurulacak yeni hükümetin İttihatçılık karşıtı olma ihtimallerini engellemek ve cemiyetin çıkarlarını korumak için Ali Fethi, Rauf ve Cavit Beyler gibi Türkiye'nin Almanya yanında savaşa girmesine karşı çıkmış isimleri kabine

³⁹ Enver Paşa İstanbul'dan ayrıldıktan sonra önce Kırım'a geçmiş, buradan Kafkasya'ya geçip Doğu'daki Türklerin ve Müslümanların birleşmesini amaçlamışsa da girişimleri neticesiz kalmış, bu süreçte rahatsızlanması üzerine tedavi için Berlin'e geçmiştir. Bkz. E. Ş. Arslan (2004). *Sürgünde Üç Ölüm*. Çev. Aziz Akpınarlı. Haz. Ömer Hakan Özalp. Truva Yayınları, s. 113.

üyesi yapmak istemişler ve yapmışlardır. Milli Mücadelenin başlamasının ardından ise Anadolu'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve bu cemiyetlere mensup İttihatçılar aracılığıyla çalışmalarını sürdürmüşlerdir (Zürcher, 2003: 113-114; Türe, 2010: 53). Özellikle Birinci Dönem Meclisi içerisinde milletvekili olarak görev alan ve Enver Paşa liderliğinde İttihatçılık ideolojisini yeniden canlandırmaya çalışan kişiler daima kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Bu kişilerin amacı Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa yerine liderliğe geçmesini sağlamaya çalışmak olmuştur (İnalçık, 2020: 21). 1920 yılı sonuna doğru Meclis içerisindeki fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıklar da Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi fikrini güçlendirmiştir. Enver Paşa, 4 Kasım 1920'de Halil Paşa'ya yazdığı bir mektupta “*Anadolu'daki durum, benim oraya gelmemi gerektiriyor*” demiştir. Aynı zamanda hazırlamış olduğu Halk Şuraları Fırkası Programı'nın Anadolu içerisinde propagandasını yaptırarak İttihatçı ve sosyalist kesimi etrafında toplamaya çalışmıştır (Güneş, 2009: 191).

Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa ise ülkede sol ve ittihatçı düşüncüyü kontrol altına almaya karar vermiş, Karabekir Paşa'dan Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelişini önleyecek tedbirler almasını istemiştir (Zürcher, 2003: 912). Aynı zamanda Meclis içerisinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu oluşturulmuş ve fikri ayrılıklar önlenmeye çalışılmıştır. Bu süreçte 18 Ekim 1920'de resmi bir komünist partisi kurarak bu fırkayı kontrol altında tutmak adına yakın arkadaşlarının partiyeye katılımlarını sağlamış; Türkiye Komünist Partisi, Halk Zümresi ve Yeşil Ordu'yla birleşerek Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası olarak faaliyette bulunacağını duyurmuş, 7 Aralık 1920'de hükümete başvurusunu yapmıştır (Uzun, 2013: 112). Buradaki amaç ise ülkedeki sol cereyanları tek bir merkezde toplayarak kontrol altında tutmaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın hamleleri karşısında Enver Paşa ile görüşme olanağı arayan İttihatçılar Ardahan Milletvekili olan ve “*Mondros'un sonrasında Doğu Anadolu'da Milli Mücadeleyi organize edenlerin başında yer alan*” (Bilgin, 2019: 698) Filibeli Hilmi Bey'i Enver Paşa'ya göndermişlerdir. Filibeli Hilmi Bey'in Trabzon'da Mustafa Kemal Paşa aleyhine söylemleri ve Enver Paşa propagandası yapması üzerine durum 13. Tümen Komutanı Sami Sabit Paşa tarafından Karabekir Paşa'ya iletilmiş (Karabekir, 2010: 163) ve Filibeli Hilmi Bey'in Trabzon'dan ayrılması engellenmiştir. (Zürcher, 2003: 197-198) Filibeli Hilmi Bey'in Ankara'ya çağırılması üzerine İttihatçılar hükümete karşı sertleşmiş ve bu durum İkinci Grup'un oluşumuna zemin hazırlamıştır (Güneş, 2009: 193). Hükümet ve İttihatçılar arasındaki bu soğuk savaş Sakarya Zaferi ile belirli bir süreliğine sona ermiştir. Nitekim Sakarya Zaferi hem Milli Mücadele hem de Mustafa Kemal Paşa'nın hakimiyeti açısından dönüm noktası olmuştur. Bu zafer ile Enver Paşa, Anadolu'ya dönmekten vazgeçmiş ve yeni Türk devletinin

siyasi sahnesinden çekilmiştir. Meclisteki İttihatçı milletvekilleri ise Mustafa Kemal Paşa idaresini bir süre daha kabul etmek zorunda kalmıştır.

Mecliste ve ülkede İttihatçı gruba karşı oldukça temkinli olan Mustafa Kemal Paşa Büyük Zafer'in ardından 1923 yılı başında İttihatçılığın siyasi kanadının liderlerinden Kara Kemal ile İzmit'te görüşerek bu grubun desteğini istemiş, çalışmalarına Müdafaa-i Hukuk bayrağı altında devam etmelerini dile getirmiştir. Nitekim Kara Kemal de, artık İttihat Terakki gibi bir siyasi teşekkülden bahsedemeyeceğini ancak eski İttihatçılardan ülkeye faydalı olması gayesiyle milli bir faaliyet nüvesi meydana getirmeye çalıştığını ifade ederek, bu isteği olumlu karşılamıştır (Karaosmanoğlu, 2018: 19-20). Ancak ileride görüleceği gibi Kara Kemal başkanlığındaki İttihatçı grup Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın arkasında siyasi faaliyetlerine devam etmiştir (Yalman, 1970, c. 3: 42).

İzmir'de düzenlenmek istenen suikast davasında yargılanan İttihatçıların Ankara'da görülen mahkemesinde Kara Kemal, Cavit Bey ve diğer İttihatçıların nasıl hareket ettiklerine dair önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Kararlaştırılan programa göre İttihatçılar Meclis içerisinde iki grupta da bulunan üyelerini toplayarak Rauf Bey'in yardımı ile özellikle Vekiller Heyetinde etkili olmayı amaçlamıştır. Bu gerçekleşmediği takdirde ise İttihat ve Terakki Fırkası'nın yeniden diriltilerek siyasi hayata sokulması hedeflenmiştir (Soyak, 2010: 279; Turgut, 2010: 420). İstanbul'da yaptıkları toplantılarında Halk Fırkası'nın 9 Umdesine karşılık dokuz maddelik bir program belirledikleri iddia edilen İttihatçılar, İkinci Dönem seçimleri ile İttihat ve Terakki Fırkası'nı yeniden diriltmeyi amaçlamışlardır (Tunçay, 2010: 169). Şükrü Bey de İzmir Suikastı Davası'nda Halk Fırkası'nın programı olmadığını, umdelerin siyasi parti programı olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiştir (Kandemir, 1955: 69).

Cavit Bey, Ankara Mahkemesi'ndeki sorgusunda 12-13 Nisan 1923 günlerinde İstanbul'daki evinde gerçekleşen bu toplantının Mustafa Kemal Paşa'nın Kara Kemal'den isteği üzerine toplandığını ifade etmiştir. Zürcher'e göre bu gerekçe doğru olmalıdır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın bu süreçte gerçekleştirdiği Batı Anadolu gezisi kamuoyunu yönlendiren kişileri kazanma amacı taşımaktadır (Zürcher, 2003: 201) Amaçlarının yeni bir siyasi fırka kurmak yerine Gazi'nin liderliğinde siyasi faaliyetlerine devam etmek olduğunu ifade eden Cavit Bey'e göre hazırlanan program, İttihatçıların siyasi düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmek amacı taşımıştır (Erman, 1971: 179). İttihatçıların hazırladığı dokuz maddelik programda; Karabekir Paşa'nın önceden belirttiği iki Meclis ile beraber güçler ayrılığı, yeni bir anayasa ve başkent olarak İstanbul'un benimsenmesi maddeleri özellikle dikkat çekmiştir. Program ve maddeleri, İttihatçılar ile Halk Fırkası Grubu arasında yönetim

anlamında yaşanan fikir ayrılıklarını yansıtması açısından önemlidir. Seçimlere katılmama kararı alan bir siyasi grubun neden bir program hazırladığı kafa karıştırmakla birlikte, Zürcher'e göre bunun nedeni toplantı üyelerinin Mustafa Kemal Paşa'ya fırka liderliğini teklif etmelerinden kaynaklanmıştır. İttihatçılar bu dönemde hala kendilerini Mustafa Kemal Paşa ile siyasi güç konusunda müzakere edebilecek düzeyde görmüşlerdir (Zürcher, 2003: 204). Bu teklif ve program maddelerinin Mustafa Kemal Paşa tarafından reddi üzerine İttihatçılar siyasi çalışmalarını Halk Fırkası içerisinde devam ettirme kararı almışlardır. Nitekim İsmail Canbolat (İstanbul) ve Şükrü (İzmit) Beyler gibi isimler İkinci Mecliste milletvekili olarak görev almışlardır. Aydemir'e göre bu isimler Cavit Bey ile bağlantı halinde kalmış ve ona Meclis görüşmeleri hakkında düzenli rapor göndermişlerdir (Aydemir, 1999, c. 3: 268). Bu isimler TpCF'nin kurulmasıyla birlikte ise muhalefete geçmişlerdir. TpCF'nin kurulmasıyla birlikte hükümetin İttihatçılar ile mücadelesi daha farklı bir zemine taşınmıştır. Nitekim İttihatçılar, bu sefer Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar ile Rauf Bey gibi Milli Mücadele liderleriyle birlikte hareket ederek çalışmalarına onların nüfuzu altında ve gizli olarak devam etmişlerdir. Halk Fırkası'na karşı gücümüş olan bu şöhret sahibi isimleri muhalefet fırkasının kurulmasında ve bu fırkanın başına geçme konusunda ikna etmişlerdir (Soyak, 2010: 280).

Nitekim İzmir Suikastı Davasında Şükrü Bey; Rauf, İsmail Canbolat ve öteki arkadaşlarıyla muhalefetsiz demokrasi ve Cumhuriyet olmayacağı fikriyle yeni bir parti kurmak amacıyla çalıştıklarını söylemiştir (Kandemir, 1955: 68). Dolayısıyla yeni kurulan fırkaya eski İttihatçıların desteği kesindir. 1924 yılı Ekim ayı ortalarında gazeteci Ahmet Emin Yalman ile yeni kurulacak fırka üzerine görüşen Rauf Bey, Kara Kemal'in politikadaki tecrübelerinden yararlanacaklarını ancak kontrolü kesinlikle onlara bırakmayacaklarını söylemiştir (Yalman, 1970, c. 3: 141). Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da Enver Paşa için çalışan İttihatçı grupla Kara Kemal ve Cavit Beyler önderliğinde 1923 Ocak ayında örgütlenen İttihatçıların aynı grup olmadıklarıdır. TpCF, Enver Paşa grubu ile değil, Kara Kemal ve beraberindekiler ile ilişkilendirilmelidir. Cavit Bey ve grubunun muhalefetinin temelinde kurulan hükümetin bir askeri dikta rejimi olduğunu düşünmeleri vardır. Onlara göre hükümet merkezinin İstanbul'dan taşınması bir hata olmuştur (Atay, 2010: 480).

2.2. Paşalar Komplosu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması

Atatürk'ün Nutuk'ta "*Komplo*" ve "*Kötücül Girişim*" olarak ele aldığı konu, kendisine karşı başta Milli Mücadele liderleri olmak üzere muhalefetin örgütlenerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdukları süreci anlatmaktadır. Bu süreci başlatan gelişme ise 20 Ekim 1924 günü Menteşe Milletvekili Esat Efendi'nin mübadil ve muhacirlerin iskan edilmesi

sırasında uygulanan başarısız yöntemler ve yapılan yolsuzlukları eleştiren bir soru önergesi olmuştur. Mübadele, İmar ve İskan Bakanı Refet Bey'in cevabı yeterli bulunmayınca soru önergesi gensoruya dönüştürülmüştür (TBMMZC, 20 Ekim 1924: 26; TBMMZC, 27 Ekim 1924: 57-62; Demirel, 2018: 72). 30 Ekim tarihinde mübadillerin yerleştirilmesine dair gelen tenkitler oldukça yoğun gözlenmiş (TBMMZC, 30 Ekim 1924: 81-106), Meclis içerisindeki muhalefetin ayyuka çıktığı bu gelişmeyi izleyen süreçte 26 Ekim 1924 günü Kazım Karabekir Paşa'nın Birinci Ordu Müfettişliğinden istifası, akabinde İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa'nın istifa etmesi, Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'yı şüphelendirmiştir. Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların müfettişlik görevlerinden istifasıyla eş zamanlı olarak Elazığ Mebusu Cevat Paşa ile Edirne Mebusu Cafer Tayyar Paşa'nın da askerlik vazifeleri sona ermiştir (TBMMZC, 1 Kasım 1924: 6). Ayrıca 30 Ekim günü Çankaya'da yemeğe davet edilen Ali Fuat Paşa'nın bu davete gelmemesi de dikkat çekmiş; muhalefet bunu İsmet Paşa'nın engellediğini düşünmüşse de Karaosmanoğlu'na göre ise bu durum Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in engellemesi olabilir (Karaosmanoğlu, 2018: 63). Ali Fuat Paşa ise yemeğe katılmamasıyla ilgili olarak yaveri Süvari Yüzbaşı Ali Rıza Bey ile Ankara'ya gittiğinde Saffet (Arıkan) Bey'in misafiri olduklarını, Mustafa Kemal Paşa'nın Saffet Bey'in de bulunduğu Çankaya'daki yemeğe kendisinin çağrılmasını istediğini ve fakat nedense kendisine ulaşamadığını, dolayısıyla da Mustafa Kemal Paşa'ya “*davete icap edilmediği*” şeklinde yansıtılması nedeniyle oluşan şüphe neticesinde ertesi gün komutanların milletvekilliğinden istifa etmesine dair telgrafların yazıldığını söylemiştir (Gök, 1995: 209).

Ali Fuat Paşa'nın Ankara'da önce Rauf Bey ile buluşarak ardından Genelkurmay'a istifasını vermesi üzerine de Mustafa Kemal Paşa derhal harekete geçmiştir. Dilekçesinde “*Büyük Millet Meclisi Reisliğinden Ordu Müfettişliğine çıkan ben hükümet tarafından muhaberatımın kontrol edilmesi ve takip edilmem yüzünden istifaya mecbur oluyordum. Amirim bulunan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi de bir çare bulamıyordu*” (Gök, 1995: 208) diyen Ali Fuat Paşa'nın istifası da Atatürk'e göre mevcut iktidarın yıkılması amacını taşımaktadır. Ona göre Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar yaklaşık bir yıllık ordu müfettişlikleri görevinde⁴⁰ orduyu kendilerine bağlamak istemişlerdir. Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile bu orduda kolordu komutanı olarak görev yapan Cafer Tayyar Paşa'nın da kendileriyle birlikte hareket edeceklerini düşünmüşlerdir. Rauf Bey ise işin siyaset boyutunda özellikle İkinci Grup

⁴⁰ 1923 Seçimlerinin ardından orduda da yeni yapılanmaya gidilmiş, üç ordu müfettişliği tekrar kurulmuştur. Buna göre Ankara'daki Birinci Orduya Kazım Karabekir Paşa, Konya'daki İkinci Orduya Ali Fuat Paşa, Erzincan'daki Üçüncü Orduya Cevat (Çobanlı) Paşa atanmış ve üçü de Fevzi Paşa'nın emrine verilmiştir ki o da TBMM'yi temsilen Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde görev almıştır. Bkz. F. Altay (2004), *İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)*. Haz. Taylan Sorgun. Kum Saati Yayınları, s. 314.

üyelerini de kullanarak hükümete karşı ulusu kışkırtmak görevini yürütmüştür (Atatürk, 2018: 637). Mustafa Kemal Paşa'ya göre Rauf Bey 21 Kasım 1921'den 14 Ocak 1922'ye kadar yani TBMM Reis Vekilliği ve Nafia Vekilliği görevlerini yürüttüğü süreç içerisinde Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde kalmış olmakla beraber İkinci Grupla birlikte hareket etmiştir. Bu süreçte Rauf Bey'in ağırlığını fark eden bir başka isim de Ali Fethi Bey olmuş, bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya başvekilliğe Rauf Bey'in getirilmesini, bu sayede kendisinin yalnızca askeri meselelerle uğraşacak vakti olacağını söylemiştir ki bu önerinin ardından Rauf Bey'in başvekilliği dönemi başlamıştır (Alkan, 2004: 615-616).

Tüm bu süreç içerisinde gerçekleştirilen siyasal inkılaplar bu grupları birbirlerine daha da yaklaştırmıştır. İstanbul basınından da destek bulan muhalefet planlarına siyaset alanına dahil olarak başlamak için uygun ortamı aramışlardır. İnönü'ye göre durum oldukça tehlikelidir. Nitekim komutanların istedikleri zaman ordu başına geçmesi, istedikleri zaman ise Meclis oturumlarına katılmaları düzeltilmesi gereken bir yanıdır (İnönü, 2018: 454). Mustafa Kemal Paşa bu gelişmelerin ardından Fevzi Paşa da dahil olmak üzere 30 Ekim günü çektiği telgraf ile komutanlardan milletvekilliği görevlerinden istifa etmelerini istemiştir. O gece Mustafa Kemal Paşa'nın telgraf başında komutanlarla olan iletişimini sağlayan Soyak, Mustafa Kemal Paşa'nı beklemediği böyle bir durum karşısında büyük üzüntü yaşadığını ifade etmiştir (Soyak, 2010: 290). Mustafa Kemal Paşa'nın talebi sonrasında Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa İstanbul, Beşinci Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşa İzmir, Birinci Kolordu Kumandanı İzzettin Paşa Aydın, İkinci kolordu Kumandanı Ali Hikmet Paşa Bursa, Üçüncü kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa Kırkkilise Mebusluklarından istifa etmişlerdir (TBMMZC, 1 Kasım 1924: 5-6).

İnönü'ye göre Atatürk bu hareketiyle ordu üzerinde kimin daha etkili olduğunu görmek istemiştir (İnönü, 2018: 455). Nitekim bu olayların sonucunda orduda Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesine baş kaldıracak komutan kalmamış, Mustafa Kemal Paşa da orduyu sadakatine inandığı Fevzi Paşa liderliğinde güvendiği komutanlara emanet etmiştir (Tunçay, 2010: 115). Bu bağlamda Birinci Ordu Müfettişliğine Ferik Ali Sait Paşa İkinci Ordu Müfettişliğine Ferik Fahrettin Paşa, Üçüncü Ordu Müfettişliğine Ferik Kazım Paşa ve Yedinci Kolordu Kumandanlığına Mürsel Paşa getirilmiştir (TBMMZC, 1 Kasım 1924:6). Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalara ise Milli Savunma Bakanlığınca verilen emirde yerlerine atanan komutanlara görevlerini teslim edip Meclise katılabilecekleri bildirilmiştir (CA, 30.10.0.0/46.299.12). Ancak Kazım Karabekir Paşa, 5 Kasım'da Ordu Müfettişliğinden istifa etmesine rağmen devir ve teslim işlemlerinin sonuna kadar Meclis oturumlarına katılmasına izin verilmediği ile ilgili

takriri Meclise sunmuştur. Buna dair cevabı Başvekil İsmet Paşa vermiş ve kanuna göre milletvekili iken komutanlık kabul edenlerin sorumluluklarında askeri görev olduğu müddetçe Meclis'e devam edemeyeceklerini belirtmiştir (TBMMZC, 5 Kasım 1924: 20-22).

Bu gelişmenin akabinde Kazım Karabekir Paşa, Birinci Ordu Müfettişliği vazifesini 23 Kasım 1924'te Ferik Ali Sait Paşa'ya devretmiştir (CA, 30.10.0.0/46.299.16). Tüm bu gelişmeler Milli Mücadele liderlerinin Mustafa Kemal Paşa'nın karşısına bir siyasi fırka ile çıkmaya hazırlanmalarının işaretleri olmuştur. Paşaların istifası dönemin basını üzerinde yeni bir siyasi teşekkülün oluşturulduğuna dair bir izlenim bırakmıştır. Rauf ve İsmail Canbolat Beyler ile Refet Paşa öncülüğünde yeni bir muhalif fırka kurulacağı yönünde haberler ilk kez 6 Ekim 1924 tarihli Son Telgraf gazetesinde çıkmıştır. Ardından Tasvir-i Efkâr gazetesini 8 Ekim 1924 tarihinde konuya dair haberi "Rauf Bey Fırka Teşkil Ediyor" başlığıyla paylaşmıştır. (Tasvir-i Efkâr, 8 Ekim 1924: 1) Vatan gazetesi 28 Ekim 1924 tarihli sayısında istifaları "siyasi teşkilatların tebellürüne doğru" başlığıyla vermiştir (Yalman, 1970, c. 3: 141). Mango, kurulan muhalif fırkayı "Türkiye'nin önde gelen milliyetçi liderlerinden bazılarının ülkenin değişim sürecinde söz sahibi olma haklarını savunan son bir kararlı duruş" olarak yorumlamıştır (Mango, 2010: 482).

Gensoru tartışmalarının ardından 8 Kasım 1924'te Meclis, hükümete güvenoyu vermişse de oylamada İstanbul Milletvekilleri Adnan (Adivar), İsmail Canbolat, Refet (Bele), Erzurum Milletvekilleri Halet, Raif (Dinç), Rüştü, Ziyaettin, Dersim Milletvekili Feridun Fikri (Düşünsel), Ergani Milletvekili İhsan Bey, Eskişehir Milletvekili (Ayıcı) Arif, Erzincan Milletvekili Sabit (Sağiroğlu), Gümüşhane Milletvekili Zeki, İzmit Milletvekili Ahmet Şükrü, Kastamonu Milletvekili Halit, Mardin Milletvekili Necip, Ordu Milletvekili Faik, Saruhan Milletvekili Abidin, Sivas Milletvekili Halis Turgut, Tokat Milletvekili Bekir Sami (Kunduh) Beyler olumsuz oy kullanmıştır (Zürcher, 2010: 78). Ertesi gün ise Halk Fırkası'ndan istifalar başlamıştır. 9 Kasım günü İstanbul Milletvekilleri Rauf, Adnan, İsmail Canbolat Beyler ile Refet Paşa, Erzurum Milletvekilleri Rüştü Paşa, Halit Bey, Ziyaeddin Efendi, Dersim Milletvekili Feridun Fikri, Erzincan Milletvekili Sabit, Sivas Milletvekili Halis Turgut, Ordu Milletvekili Faik Beyler istifa etmiştir (Gök, 1995: 216-217; Alkan, 2004: 621; Tunçay, 2010: 107). İstifaların ardından 10 Kasım tarihli Halk Fırkası toplantısında fırka tüzüğü'nün 87. Maddesi değiştirilerek fırka isminin başına "Cumhuriyet" sözcüğü eklenmiştir (CA, 490.1.0.0/1.1.1).

14 Kasım'da Hakimiyet-i Milliye istifa edenlerin yeni bir parti kuracaklarını yazmıştır ki Yalman bu haberi Mustafa Kemal Paşa'nın muhalefete mesajı olarak değerlendirmiştir (Gök,

1995: 217). Neticede 17 Kasım 1924 günü de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur (Vakit, 18 Kasım 1924: 1; Emel, 20 Kasım 1924: 2). Muhalefetin partileşmesinden hemen sonra hükümette de değişikliğe gidilmiş; İsmet Paşa Hükümetinin istifasıyla 22 Kasım 1924'te Ali Fethi Bey Hükümeti kurulmuştur (Çay, 2009: 11-12). Ali Fethi Bey Hükümetinin kurulması muhalefetin başarısı olarak değerlendirilmiş, yumuşak bir kişiliği olan ve programının devrimci yönü bulunmayan Ali Fethi Bey'in başvekil olmasıyla da Cebesoy'un ifadesiyle “*mutediller müfritlere galip gelmişti*” (Aybars, 167). Ancak Ali Fethi Bey'in başbakan olmasından on üç gün sonra hükümetle TPCF'nin arasındaki ilk sürtüşme İstanbul'da yayınlanan Toksöz gazetesinin kapatılmasına karşı muhalefetin basın hürriyeti üzerinden tenkitlere başlamasıyla yaşanmıştır (Kandemir, c. 3. 1955: 52). Ancak genel manada muhalefetle Ali Fethi Bey'in arasında büyük problemler yaşanmamış, ılımlılığı ile bilinen Ali Fethi Bey Şeyh Sait İsyanı sürecinde hükümet başkanlığını bırakmıştır. Kısaca Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından hemen sonra hükümetin başına geçen Ali Fethi Bey, aynı partinin kapanmasının yaklaşık üç buçuk ay öncesinde de görevi devraldığı isim İsmet Paşa'ya bırakmıştır.

Türk siyasetinin çok partili hayata geçiş denemelerinden birinin yaşanmaya başlamasına vesile olan ve aslında muhalif duruşu çoktan başlatanlar tarafından kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları ve azaları içlerinde Kazım Karabekir, Refet ve Ali Fuat Paşaların da bulunduğu şu isimlerdir:

“Ali Fuat (Cebesoy), Cafer Tayyar (Eğilmez), Sabit (Sağiroğlu), Halet (Sağiroğlu), Münir Hüsrev (Göle), Rüştü, Halil (Işık), İhsan, Hüseyin Rauf (Orbay), Abdülhak Adnan (Adıvar), Mehmet Arif, Ahmet Şükrü, Osman Nuri, Necati (Kurtuluş), Feridun Fikri (Düşünsel), Halis Turgut, Ahmet Muhtar (Cilli), Rahmi, Hoca Kamil (Mitas), Hulusi (Zarflı), Halit (Akmansu), Zeki (Kadirbeyoğlu), Besim (Özbek), Abidin, İsmail (Canbolat), Bekir Sami (Kunduh), Kazım (Karabekir), Refet (Bele)” (Ertem, 2013: 349).

Bu gelişmeler şüphesiz Mustafa Kemal, İsmet, Kazım Karabekir Paşalar ve Rauf ile Ali Fethi Beyler arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır. Zaferin ardından toplumsal bir devrim hazırlığında olan Mustafa Kemal Paşa ile toplumun ağır ağır gelişmesini öngören ve köklü değişimleri kontrol etmek isteyen arkadaşları artık siyasi rakip haline gelmişlerdir. Siyasi inkılaplarla başlayan fikri ayrılıklar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile siyasi rekabete dönüşmüştür. Kuruluşundan itibaren yeni kurulan muhalif fırkanın amacı, Mustafa Kemal Paşa idaresini yıkmak ve yerine geçmek değil, Rauf Bey'in bir Amerikan gazetesine söylediği gibi onun otoritesini sınırlandırmak olmuştur (Kinross, 1969: 600). Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'ya göre yeni partinin oluşumu saltanatın devamını arzu eden Rauf Bey'in Malta sürgününden dönüşüyle başlatmış olduğu muhalif duruşun yansımasıdır (Alkan, 2004: 621).

Cebesoy anılarında, muhalif fırkanın kuruluş amacının iktidara gelmek ya da Gazi'yi iş başından uzaklaştırmak olmadığını ifade etmiştir. Ona göre fırkanın kuruluş amacı, iktidarı elinde bulunduranların yönetimini denetlemek ve çocuklaştırmalarını önlemek olmuştur (Kocahanoğlu, 2005: 380). Yeni partinin kurulması öncesinde Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa ile yaptığı görüşmeden anlaşılacağı üzere Ali Fuat Paşa tek partili bir Meclisi istemediklerini ve Mustafa Kemal Paşa'nın partiler üstü olmasını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise Cumhuriyet ilan edilmiş olsa da yapılması gereken daha pek çok inkılabın olduğunu belirterek böylesi sıkıntılı bir süreçte muhalefetin oluşmasını uygun görmemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın istediği paşaların inkılabın yapılması sürecinde kendisine destek vermeleridir ki Ali Fuat Paşa'nın yanıtı da bu inkılablarda muhalif davranmayacakları, kendisine güvenlerinin olduğu ancak çevresindeki kişilerden rahatsızlık duydukları şeklinde olmuştur. Ancak bu konuşmadan kısa süre sonra Mustafa Kemal Paşa tarafından komutanlara siyasetten ayrılmalarına dair telgraflar çekilmeye başlanmıştır (Kılıç, 1994: 20; Altay, 2004: 315-316). Buradan hareketle Mustafa Kemal Paşa'nın muhalif olmaya çoktan başlamış bulunanların yapılacak inkılaplara destek olmayacaklarının farkında olduğunu görmek mümkündür. Ancak ikiliğin oluşmasında Mustafa Kemal Paşa'nın yanındakilerden duyulan rahatsızlığın da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Nitekim bu konuyla ilgili olarak Ali Fuat Paşa'nın şu cümleleri durumu özetler niteliktedir:

“...Biz ne kadar dürüst hareket ederek iptidadan beri büyük bir itimat ve samimiyetle bağlandığımız Atatürk'ten hiçbir veçhile ayrılmadıkça bizim yeni arkadaşlarını seçmekte kendisini serbest bırakışımızdan istifade ile iltihak edenlerden bir kısmı maalesef bu hüsnü niyetimizi suiistimal ettiler, manalandırdılar ve bizi akıl ve hayalimizden geçmeyen padişahçılık, halifecilik gibi gericilikle malul göstermekteki gayretleriyle -bir zaman için de olsa- Atatürk'ün hakkımızdaki hislerini dahi başka istikamete çevirdiler” (Gök, 1995: 210).

Kazım Karabekir Paşa'nın da aynı fikirde olduğu, zaferin sonrasında ortaya çıkan bazı kişilerle ilgili olarak “*iktidar mevkiindekilere sokulup yaranmak için tıpkı bir kamanın bir cismi ikiye bölüşü gibi bizi birbirimizden ayırma faaliyetinde bulunmuşlardır*” sözlerinden anlaşılmaktadır (Gök, 1995: 209-210). Bu kişiler Zürcher'e göre Kılıç Ali, Kel Ali (Çetinkaya), Recep (Peker) ve Yunus Nadi (Abaloğlu) gibi isimlerdir. Kinross'a göre de “*Alman tipli, sert tabiatlı Dahiliye Vekili Recep Bey, Gazi'ye yaranmak için birtakım faaliyetler içine girmiştir*” (Gök, 1995: 220-221).

Atatürk'e göre paşaların istifaları kötücül bir düzenin ilk adımlarını oluşturmuş olsa da Karabekir Paşa istifa gerekçesini farklı bir teze dayandırmıştır. Esasen Mustafa Kemal Paşa da mevcut durumu Musul Meselesi açısından değerlendirmiş ve İngilizlerin ultiyatomu karşısında olası harp fikrinin oluştuğu bir süreçte, Kazım Karabekir ve Ali Fuad Paşaların “*muharebeye hazır ve amade bulundurmak zorunda oldukları ordularını başsız bırakıp*” geçmişte

hazzetmedikleri siyasete yöneldiklerini söylemiştir (İlhan, 2014: 222). Karabekir Paşa, 8 Ekim’de kendisine Fevzi Paşa’dan gelen bir telgraf ile Musul meselesi nedeniyle İngilizlerle bir harp tehlikesinin var olduğunu öğrenmiştir. Telgrafta bildirildiğine göre Mustafa Kemal Paşa Musul’un alınması konusunda kararlı davranmıştır. Karabekir Paşa’ya göre bu önlenmesi gereken bir felakettir⁴¹. Fevzi Paşa’nın Mustafa Kemal’i durdurmada yetersiz kaldığını düşünen Karabekir Paşa, böyle bir savaşı Meclis içerisindeki çalışmalarıyla önleyebileceği kararına varmıştır. Nitekim ona göre olası bir savaş cumhuriyet rejiminin de sonunu getireceğinden, böyle bir felaketle karşılaşmamak için kurulacak bir fırka ile mücadele etmeyi gerekli görmüştür (Karabekir, 2020: 287). Her ne kadar Karabekir Paşa gerekçe olarak olası bir Türk-İngiliz savaşını önleyerek Cumhuriyet rejimini kurtarmayı öne çıkartmışsa da istifa dilekçesinde şöyle yazmıştır:

“Milletten rey alınmamak ve milli emeller yerine her arzunun kuvvetle tatbiki ve matbuatla efkarın hürriyetlerine riayet edilmemesi gibi fikrime ve kanaatime uymayan hallerin devam edip gidişi karşısında komutanlıktan istifa edip milletin sinesine çekildim. Hiçbir şeyden haberi olmayan ve hiçbir rey sorulmayan bir emir zabiti gibi ordu müfettişliği makamında oturmakta devam edemezdim” (Gök, 1995: 206).

Karabekir Paşa’nın askerlikten istifa ederek Meclis içerisine dönmesi ve Mustafa Kemal Paşa’nın kişisel egemenliğine karşı arkadaşlarıyla birlikte yeni bir muhalefet partisi kurması şüphesiz istifa gerekçesinin pek de akla yatkın olmadığını göstermiştir. Nitekim böylesine hassas ve olası bir savaş durumunda milletvekilliğinden ziyade ordu müfettişliği görevinde kalması Cumhuriyet rejimi için çok daha anlamlı olabilirdi. Nitekim İngilizlerle olası bir savaş tehlikesini öğrenmeden önce, 9 Eylül’de İzmir’in kurtuluşu kutlamalarından sonra Rauf Bey, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar Rauf Bey’in annesinin evinde buluşarak birtakım konularda görüş birliğine varmışlardır. Kocahanoğlu’na göre Meclis faaliyetlerine başlama kararı bu toplantıda alınmıştır. Daha sonraki süreçte İstanbul’da yeniden bir araya gelen grup, Cumhuriyet idaresinin bir kişi veya zümreye alet olmasını önleme kararı almıştır (Kocahanoğlu, 2005: 376). Bu toplantıda konuşulan konular arasında Ankara’da jurnalcilik yapıldığı hususu da vardır ki “*şüphe altında ordu müfettişi kalınamaz*” fikri üzerine aynı gün anlaşıldığı bilinmektedir. Ayrıca Cumhuriyet’in bir şahsın yahut grubun yönetimine hizmet etmesinin önlenmesi, milletvekilliğinden istifa edilmemesi ve ülkenin faydası için Meclis’te

⁴¹ Karabekir Paşa’ya göre Mustafa Kemal Paşa Musul meselesiyle kendisini harcamaya çalışmıştır. Bu hissiyatın gerçeği yansıtmadığı Karabekir Paşa’nın bu teklifi kabullenmemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından Edirne Mebusu Cafer Tayyar Paşa’ya II. Meclisin çalışmalarına yeni başladığı ve kolordu teşkilatının yapılmasının kararlaştırıldığı günlerde Musul kapsamında asker sayısının artırılması gerekliliğinden hareketle Diyarbakır Kolordu Kumandanı olarak görevlendirilmesinden de anlayabilmek mümkün. Musul konusunu halledebileceğine dair oluşan kanaatle verdiği bu kararında komuta kademesindeki ismi rastgele belirlemediğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, bu konuda Fevzi Paşa ile de mutabık kalmıştır. Ancak Cafer Tayyar Paşa’nın Diyarbakır’a gitmesinden kısa süre sonra patlak veren Nesturi Ayaklanması Musul Meselesi ile ilgili planların gerçekleşmesinin önüne geçmiştir. Bkz. Yurdakul, age., s. 230, 231.

kalınması gerektiği, inkılapların hepsini desteklemekle birlikte belli kişi ya da kesimlere ayrıcalık sağlanması adına değil millet için yapıldığı fikirlerinde de hemfikir olunmuştur (Gök, 1995: 204).

Özellikle saltanatın kaldırılması ile başlayan siyasi inkılaplar sürecinde Rauf Bey, Karabekir Paşa ve arkadaşları Mustafa Kemal Paşa'nın devlet yönetimini tek başına ele geçirmesini önlemek adına hareket etmişlerdir (İnalçık, 2018: 216). Bu açıdan bakıldığında “*Paşalar Komplosu*” olarak adlandırılan bu süreçte istifaların gerekçelerinde Atatürk'ün ifadeleri akla daha yakın görülmektedir. Aynı zamanda Karabekir Paşa ile Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa arasındaki fikir ayrılıkları, bu gelişmeler ile iktidar muhalefet ilişkisine dönüşmüştür. Nitekim Karabekir Paşa, 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın genel başkanıdır. Muhalefet edeceği partinin genel başkanı ise Mustafa Kemal Paşa'dır. İnönü'ye göre ise paşaların istifaları ve akabinde TpCF'nin kuruluşu, Mustafa Kemal'in devlet mekanizmasını eline geçirmesi ve ne şekilde bir otorite tesis edeceğinden korkulması üzerine, onunla çalışma imkanından ümitler kesildikten sonra girişilmiş bir teşebbüstür (İnönü, 2018: 468).

Rauf Bey ise anlarında paşaların istifası süreci ve gerekçelerine değindikten sonra özellikle gensoru görüşmeleri esnasında kendilerine hilafetçi ve saltanatçı ithamlarında bulunulmasını istifalarının ve yeni bir fırka kuruluşunun nedenleri olarak ele almıştır (Orbay, 1993, c. 2: 161-162). Gensoru görüşmeleri esnasında onun ve muhalif liderlerin cumhuriyetçiliği bir kez daha sorgulanmıştır. Rauf Bey cumhuriyetçiliğinin sorgulanması üzerine halifeci ve saltanatçı olmadığını bir kez daha tekrarlamak zorunda kalmış, bu kuvvetlerin yerini alacak herhangi bir kuvvete de karşı olduğunu açıklamıştır. Şüphesiz ki Rauf Bey'in ima ettiği, padişah ve halifenin yetkilerini alacak kuvvet Mustafa Kemal Paşa'dır. Karşı olduğu da Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizmasını tek başına elinde bulundurmasıdır. Atatürk'e göre gensoru görüşmeleri doğal bir süreç değil kötücül bir düzenin parçasıdır. Bu düzenin neticesinde TpCF kurulmuştur. Nitekim Rauf Bey, Ekim ayının ortalarında gazeteci Ahmet Emin Yalman'dan yeni kurulacak fırkaya dahil ve destek olmasını istemiştir (Yalman, 1970, c. 3: 139). Yine Atatürk yeni kurulan fırkaya “*Cumhuriyet*” isminin verilmesini de samimi bulmaz. Ona göre “*fırka dinsel düşüncelere saygılıdır*” ifadesini bayrak edinenlerden iyi yüreklilik beklenmemelidir (Atatürk, 2018: 660).

“(Cumhuriyet) kelimesini telaffuzdan dahi içtinap edenlerin Cumhuriyeti doğduğu gün boğmak isteyenlerin teşkil ettikleri fırkaya (Cumhuriyet) ve hem de (Terakkiperver Cumhuriyet) unvanını vermeleri nasıl ciddi ve ne dereceye kadar samimi telakki olunabilir?” diyen Mustafa

Kemal Paşa, yeni partinin “*muhafazakar*” ismiyle kurulsaydı bir anlamının olacağını ancak kendilerinden daha çok “Cumhuriyetçi” ve “Terakkiperver” olduklarını söylemelerinin doğru olmadığını belirtmiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa’ya göre “*din bayrağını gizlemek*” yoluyla bu iki kavrama sığınarak hareket eden muhaliflerin ülke içinde ve dışında irtica ve isyan düzenlemekle uğraşanlardan habersiz olması da mümkün değildir (Kılıç, 1994: 23-26). Genel manada TpCF’nin kurulmasına yönelik oluşan bu fikirlerin Rauf Bey’e göre karşılığı ise yeni fırkanın Halkçılar olarak isimlendirdiği grubu büyük bir paniğe sürüklediği ve yeni fırkayı kötüleme yoluna başvurduğu yolunda olmuştur (Kandemir, 1965: 142).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili bu dönemde yaygın görüş muhafazakarlık bağlamında olmakla beraber farklı fikirlerdeki muhaliflerin toplandığı siyasi bir oluşum olarak değerlendirmek de mümkündür. Nitekim Kazım Karabekir Paşa için “*Muhafazakar Milliyetçi*” diyebilecekken Ali Fuat Paşa için “*Bolşevik Sempartzanı*”, Rauf Bey için “*Meşrutiyetçi*”, İsmail Canbolat için “*İttihatçı*”, Hüseyin Avni (Ulaş) Bey için “*Liberal*” diyebilmek mümkündür. Parti programına bakıldığında da Prens Sabahaddin’in liberalizmine benzerlikleri görebilmek mümkündür (Uzun, 2013: 118). Parti programına bakıldığında da ikinci maddedeki “*Hürriyetperverlik (Liberalizm) halkın hakimiyeti (Demokrasi) fırkanın meslek-i esasisidir*” (BMM Kütüphanesi, 1930: 13) ifadesi bunu göstermektedir. Ancak TpCF’ye eleştiriler genel olarak altıncı madde üzerinden gelmiştir. “*Fırka efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır*” (BMM Kütüphanesi, 1930: 14) diyen altıncı madde, dini hususların siyasete dahil hale getirilmesini gösterir mahiyettedir. Her ne kadar Anayasada devletin dininin İslam olduğu belirtilmişse de (Kili, Gözübüyük, 2006: 127) politik manada bunun ifade edilmesi Mustafa Kemal Paşa ve yanında yer alanları rahatsız etmiştir.

Nitekim Kılıç’ın da belirttiği gibi partinin kurulduğunun ertesi günü Vakit gazetesinin “*biz saltanat, hilafet, medreseler, şer’iyye ve evkaf gibi dine ait unsurları öldürmüşken şimdi bu hareketle yeniden öldükten sonra dirilmeye mi gidiliyor?*” şeklindeki yazısı bu noktaya işaret etmektedir ki TpCF da “*dine ait şeylerin öldürülmemesi*” amacıyla ortaya çıkmıştır (Kılıç, 1994: 22). Böylesi söylemler de TpCF’ye yönelik tenkitlerin özellikle dini boyutta olmasına yol açmıştır. Yeni partiye yönelik tenkitler üzerinden gelen eleştiriler arasında özellikle Rauf Bey’e çok yüklenildiği, herkesin Halk Fırkası içinde olmak zorunda bulunmadığı, bu partide olanların da kayd-ı hayat şartıyla üye olmadıkları, bir zamanlar Halk Fırkası’nın ilkelerini kabul etseler de ve hatta bu ilkeleri ortaya koyanlar da olsalar ayrılıp yeni bir oluşuma gidebilecekleri yönünde olmuştur. Halk Fırkası’ndan ayrılıp yeni bir parti kuranların bundan dolayı küçük düşürülmesinin ve vatan hainliği ile suçlanmasının, onlara mürteci olarak bakılmasının doğru

olmadığı da dönem basınında yazılmıştır (Emel, 4 Aralık 1924: 1). Esasen Mustafa Kemal Paşa'nın da bakışı bu yönde olmamıştır. Her ne kadar Halk Fırkası içinde şüphelenilenlerin partiden çıkarılmasını önerenler olmuşsa da İsmet Paşa'nın ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa bu konuşmaları keserek “*kim gidecekse kendisi gitsin*” demiştir. Yeni partinin ortaya çıkmasıyla bir bakıma belirsiz ortamın netlik kazanması Mustafa Kemal Paşa'yı rahatlatmıştır denilebilir. Öyle ki TpCF'nin kuruluşuna dair söylediği şu sözler de bu açıdan değerlendirilebilir:

“Biz Meclisimizde tek parti ile bir diktatör idaresi izlenimi vermekteyiz. Bize bakan Batılılar, bu memleketteki idare tarzı parti diktatoryasıdır derler. Bizim Meclisimizde de iki parti olmalı, hükümeti denetleme sistemi kurulmalı ve medeni ülkelerin parlamentolarına benzemeliyiz” (Babaoğlu, 2012: 82-83).

Ancak İngiliz muhabir Macartney ile 21 Kasım 1924 tarihinde yaptığı röportaj da Mustafa Kemal Paşa'nın hislerini görmek yönünden önemlidir. Mustafa Kemal Paşa'nın daha sonradan yayımlanmasına razı olmadığı bu röportaj Britanya Büyükelçisi tarafından kendi dışişlerine bir rapor olarak sunulmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın TpCF ile ilgili görüşlerini dile getirdiği röportaj pek çok açıdan önemlidir. Erik Jan Zürcher, Ankara'da yapılan Atatürk Sempozyumu'na 22 Eylül 1987'de sunduğu bir bildiri de bu rapordan bahsetmiştir. Raporda şöyle denmektedir:

“Terakkiperverlerin cumhuriyetçilikleri içtensizliktir, programları sahtedir, kendileri de düpedüz gericedirler. Macartney ile konuşurken kullandığı dil ve sözlerinin tonu savaşılmaya niyetli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Gazi çok öfkelenmiş, yüzü kıpkırmızı kesilerek, muhalefetin her bir üyesini teker teker anmış, onların her şeylerini borçlu buldukları kendisine karşı nankörlük ettiklerini ve vatan haini olduklarını söylemiştir. Çevirmenlik yapan milletvekili “sakin olun gazi paşa, bu kadar atak konuşmayın” diye araya girmeye çalışmıştır” (Tunçay, 2010: 109).

Olayın sıcaklığı ile söylenmiş olması bir yana bırakılacak olursa, bu röportaj ve Mustafa Kemal Paşa'nın ifadeleri, yeni kurulan fırka ve kurucuları hakkında neler düşündüğü konusunda oldukça aydınlatıcı olmuştur. Buna rağmen Soyak, Atatürk'ün muhalif fırka liderlerine karşı daima hürmet gösterdiğini ifade ederek, bu isimlerin Atatürk'ün yanından sinsice uzaklaşmalarını eleştirmiştir (Soyak, 2010: 295). Bundan ayrı Mustafa Kemal Paşa'nın yeni siyasal ortamın yol açabileceği tehlikelerden yana endişeli olduğu da bilinmektedir. “*Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor. Dilerim ben yanılmış olurum*” sözleri bu endişeleri örneklendirir boyuttur (Kılıç, 1994: 23).

Ali Fuat Paşa'nın başkanlığında ve genel sekreterliğinde kurulan ve Karabekir Paşa'nın Halk Fırkası'ndan istifası üzerine 27 Kasım 1924'te başkanlığı el değiştiren muhalefet fırkası ise yayımlanan beyannamesinde sık sık hakimiyetin millete ait olduğu ve belli kişi ve grupların eline bırakılamayacağı vurgulanmıştır (Gök, 1995: 217; Zürcher, 2003: 183-184). İnançlara hoşgörülü ve ödün veren bir yaklaşımda olan TpCF, yumuşak bir kuvvetler ayrılığını benimserken parti başkanlığıyla cumhurbaşkanlığının aynı kişinin elinde olmasını istemeyen

bir tutum sergilemiştir (Kili, 1976: 77). Şüphesiz ki muhalefet programına da yansıttığı gibi Mustafa Kemal Paşa hakimiyetinin karşısında yer almıştır. Atay ise TpCF'nin kuruluşunu şahsi kıskançlıklar ya da rekabetlere bağlamanın yanlış olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa yerine Karabekir Paşa'yı ya da Rauf Bey'i geçirmiş olsaydı yine de kafa ve düşünce yapılarını değiştiremezdi (Atay, 2010: 498). İsmet Paşa ise Mustafa Kemal Paşa'dan ayrılanların "*işin başından beri hep beraberiz, zaferi beraber kazandık, bu devleti beraber kuruyoruz, hepimiz aynı derecede söz sahibi olmalıyız*" fikrini taşıdıklarını belirtmiştir (Gök, 1995: 210). Ayrıca İnönü'nün şu ifadeleri de ayrılık sebeplerini göstermektedir:

"Gerek Rauf Bey, gerek diğer arkadaşlar Atatürk'ü neler yapacağı bilinmeyen bir insan olarak kabul ediyorlar. Başından beri öyle tanımışlar ve bunun için ondan korkarlardı. Onu frenleyecek ve nihayete kadar bu hususta emniyet verecek tek çareyi, ne yapacaksa yapmadan evvel kendilerinin muvafakatini almasında görüyorlar. Kendileri ne vaziyette bulunurlarsa bulunsunlar böyle olmasını istiyorlardı" (Gök, 1995: 219).

Neticede var olan fikri ayrılıkların giderek daha da büyüdüğü mesafe, TpCF'nin kuruluşuyla Milli Mücadele liderleri ile Reiscumhur Mustafa Kemal arasındaki uzlaşmazlığın resmi bir zemine taşınarak iktidar mücadelesine dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Bu rekabet birçok siyasi hamleyi de beraberinde getirmiştir. Başbakan İsmet Paşa rahatsızlığını öne sürerek⁴² 22 Kasım'da istifa etmiş, hükümeti kurma görevi Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'e verilmiştir (BOA, HR. İM..124.50).

2.3. Şeyh Said Ayaklanmasının Siyaset Üzerindeki Etkileri ve Ali Fethi Bey ile İsmet Paşa'nın Halef-Selefligi

Şeyh Said Ayaklanması genç Cumhuriyetin iç politikada karşılaştığı en büyük sorunlardan biri olmuştur. O döneme değin çıkan ayaklanmalarda "*derebeylik ve yağma*" amacı gözlenirken bu isyanda Cumhuriyete karşı feodal menfaatlerin devamlılığı, saltanatın ve halifeliğin yeniden gelmesi, bağımsız bir Kürt devleti kurulması gibi amaçlar vardır (Aybars, 2006: 168-169) ve bu amaçlar devletin bekasını sarsacak mahiyettedir. Bu ayaklanmanın ortaya çıkışı, gelişimi yaklaşık olarak üç ay sürmekle birlikte, iç politikada etkileri uzun yıllar devam etmiştir. Aynı zamanda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve onun kurucuları ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki ilişkiler bağlamında yeni bir dönemin de başlatıcısı olmuştur. İsyân, 13 Şubat 1925 tarihinde Genç ilinin Piran (Dicle) köyünde, Şeyh Said'in adamlarından iki firari mahkumu isteyen jandarmalara silahla karşılık verilmesi sonucunda başlamıştır. Çatışma esnasında iki jandarma yaralanırken subaylar, Eğil Bucak Müdürü ile on asker rehin düşmüştür.

⁴² İsmet Paşa bu dönemde amipli dizanteriye yakalanmış, istifasından sonra ailesiyle ve Mustafa Kemal Paşa'nın maddi desteğiyle Heybeliada'ya gitmişse de buradaki istirahati Şeyh Sait İsyanı'nın başlamasıyla beraber sadece üç ay sürmüştür. Bkz. G. Bilgehan (1994). *Mevhibe*, Bilgi Yayınları, s. 177-179.

Asiler 16 Şubat'ta Genç'e doğru yürürken 17 Şubat'ta Şeyh Said irtica ve isyan içerikli vaaz vermiş, Genç'te müftülüğe ve inzibat memurluğuna kendi yandaşlarını görevlendirirken şube reisiyle valiyi de gözaltına almıştır. Böylece bütün ilçe Şeyh Said ile adamlarının eline geçmiştir. İsyanın Elazığ, Diyarbakır ve Malatya'ya kadar büyümesi üzerine Diyarbakır ve Mardin'deki askeri birliklerin görevlendirilmesiyle ayaklanma bastırılmış, Şeyh Said ve asiler yakalanarak önce Varto'ya götürülmüş, ardından Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmışlardır (Jandarma Genel Komutanlığı, 2002: 271-273).

İsyanın niteliği konusunda bugüne değin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Karşı devrimci ya da dini bir ayaklanma mı, yoksa etnik bir bağımsızlık hareketi mi olduğu birçok kesim tarafından tartışılmıştır. Atatürk Nutuk'ta Doğu Ayaklanmasını dinsel-gerici bir ayaklanma olarak nitelendirmiş, ayaklanmanın baş sorumlularından biri olarak da TpCF ve onun din konusunda vermiş olduğu vaatleri işaret etmiştir. Dolayısıyla Karabekir Paşa ve Rauf Bey de bu isyanının sorumluları arasında yer almıştır (Atatürk, 2018: 662). Oysaki Cebesoy'un ifade ettiği üzere Rauf Bey Cumhuriyet'in ilanının ardından eski başbakan olarak doğuda isyan çıkacağına dair Halk Fırkası'nın grup toplantısında uyarıda bulunup hazırlıklı olmaları için hükümeti ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğini ikaz etmiş, Karabekir Paşa da eski Doğu Cephesi Kumandanı olarak hükümetin ve askeriyenin dikkatini doğunun durumuna çekmeye çalışmış ama bu uyarılara gereken önem verilmemiştir (Cebesoy, 2007: 582). Tunçay ise isyanın dini görünümünün altında ulusal bir başkaldırı olduğu tezini savunmuştur. Ona göre Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının olayı dinsel gericilik olarak görmelerindeki temel neden sadece isyanın bastırılmasıyla sınırlı kalmayarak özellikle ülke içerisindeki muhalif kesim üzerine karşı bir hareketi haklı gösterme amacı taşımıştır (Tunçay, 2010: 136).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Falih Rıfkı Atay gibi Mustafa Kemal Paşa'ya yakın isimler de isyanın dinsel-gerici niteliği üzerinde durmuşlardır (Karaosmanoğlu, 2018: 72). İsyanın başındaki isim olan Şeyh Said, 6 Mayıs 1925 tarihinde gerçekleştirilen duruşmasında isyanın, hükümete şeriat meselesini anlatmak ve şeriatın en azından bir kısmının uygulanmasının amaçlandığını ifade etmiştir (Mumcu, 2020: 151). Dış politika bağlamında tartışılan bir diğer konu ise isyanın hangi ülkeler tarafından desteklendiği meselesi olmuştur. Fransa'nın Bağdat'taki Yüksek Komiserliğinden kendi dışişlerine isyanla ilgili gönderilen raporda, Kürt hareketi olarak değerlendirilen isyanın Cumhuriyet karşıtı Türklerle birlikte Mısırlı ve Hint eylemciler tarafından de desteklendiği belirtilmiştir. Özellikle uğradıkları yenilginin ardından Mustafa Kemal Paşa'dan intikam almak isteyen İngilizlerin de isyanın arkasındaki ülkelerden biri olduğu yazılmıştır (Mumcu, 2020: 110). Cebesoy da isyanın başta

İngilizler olmak üzere, Kürt Teali Cemiyeti ve Vahdettin'in başkanlığındaki Tarikat-ı Salahiye üyeleri tarafından hazırlandığını söylemiştir (Cebesoy, 2007: 573). Tunçay ise isyanda İngiliz desteği olduğunu savını inandırıcı bulmamıştır. Ona göre İngilizlerin Musul'daki Kürtleri etkileyecek Kürt milliyetçisi bir hareketi ya da Halifeliği yeniden tesis edecek bir hareketi desteklemeleri pek akla yatkın gözükmemektedir (Tunçay, 2010: 137).

Mango ise Şeyh Said'in Kürtleri ayaklandırmak için dine başvurduğunu ancak isyanın bir Kürt isyanı olduğu sonucuna varmıştır. Nitekim ona göre Kürtler halifeliğin kaldırılmasından önce de birçok kez ayrı bir yönetim elde etme adına ayaklanmışlardır (Mango, 2010: 496). İsyanın niteliği ve hangi gruplar tarafından çıkarıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülse de iç politikada meydana getirdiği değişimler, Mustafa Kemal Paşa ile muhalif liderler arasındaki ikili ilişkiler açısından yeni bir dönemi başlatmıştır. İsyarla birlikte iç politikadaki ilk hareketlilik hükümet değişikliği olmuştur. İsmet Paşa başbakanlıktan istifa etmekle birlikte partinin genel başkan vekilliğini sürdürdüğü için Meclis Grup oturumlarına bu süreçte de katılmış olup (Bilgehan, 1994: 180-181) Ali Fethi Bey başkanlığındaki hükümetin 3 Mart 1925'te istifasının ardından (TBMMZC, 3 Mart 1925: 110) ertesi gün kurulan İsmet Paşa Hükümeti (TBMMZC, 4 Mart 1925: 127) geniş askeri tedbirlere başvurmuş ve aynı tarihte, 4 Mart'ta Takrir-i Sükun Kanunu'nu⁴³ Meclisten geçirmiştir. Bu gelişmelerin ardından ordu harekete geçerek isyancılara karşı saldırıya geçmiş, isyanın baş sorumlusu Şeyh Said nisan ayı ortalarında yakalanmıştır. Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Şeyh Said, 28 Haziran tarihli duruşmasında ölüm cezasına çarptırılmıştır.

Şeyh Said isyanıyla birlikte ona karşı alınan önlemler de muhalefet üzerinde derin bir kaygı uyandırmıştır. Hükümetin aldığı önlemler çerçevesinde kabul edilen Takrir-i Sükun Kanununun ilk maddesi hükümete, memleketin huzur ve güvenliğini bozan her türlü teşkilat ve teşebbüs ve neşriyatı kapatma yetkisi tanımıştır. Nitekim bu kanunun oylanmasında ret oyu verenler TCF milletvekilleri olmuştur (Demirel, 2018: 75). Halk Fırkasının radikal kanadına göre bu isyan bir karşı devrim hareketini içinde barındırmakta, kısa zamanda yok edilmemesi rejimi tehdit eden bir hal almasına sebep olabilirdi (Kinross, 1969: 605). Bu isyan ve akabinde İsmet Paşa liderliğinde alınan sert önlemler hem Mustafa Kemal Paşa'nın hem de İsmet

⁴³ Takrir-i Sükun'a dair kanun layihası şu şekilde Meclis'e sunulmuştur: “*Ahval ve hadısate fevkalâde-i ahirenin gösterdiği lüzum ve memleket dahilinde emniyet ve asayiş huzur ve sükûnu ve nizamı içtimaiyi ihlâl edecek irticakarâne ve ihtilâlkarâne harekât ve teşebbüsata ve ifsadata karşı icap eden tedabiri ittihaz ile Türkiye Cumhuriyetinin nüfuz ve kudretini takviye ve inkilâbın esasatını tarsin ve masum halkı ızrar ve idlâl eden mütecasirlerin süratle takip ve tenkili maksadiyle icra Vekilleri Heyetinin 4 Mart 1341 tarihli içtimanda karara iktiran-eden işbu lâyihanın iktisabı kanuniyeti için Meclisi Âlinin nazarı tasvip ve tasdikine arzına müsaade buyurulmasını rica ederim.*” Bkz. TBMMZC (4 Mart 1925), Devre 2, 69. İçtima, Cilt 15, s. 131.

Paşa'nın muhalefet saflarında bulunan silah arkadaşları ile aralarındaki ilişkileri geri dönülmez bir noktaya taşımıştır. İsyan karşısında iktidar ve muhalefet arasındaki temel fikir ayrılığı isyanın büyüklüğü ve ciddiyeti üzerine yoğunlaşmıştır. Muhalefet liderleri ve milletvekilleri hatta birçok Cumhuriyet Halk Fırkası milletvekili dahi başlangıçta isyanı rejimi tehdit eder nitelikte büyük ve ciddi bir isyan olarak görmemiştir (Karaosmanoğlu, 2018: 72).

Bu düşüncelerinde isyana karşı hükümetin alacağı tedbirler ve bu tedbirler esnasında yine hükümetin alacağı yetkilerin büyüklüğü endişe yaratmıştır. Mustafa Kemal ise isyanı ciddiye alarak geniş önlemler alınması görüşünü savunanların başında gelmiştir. Karabekir Paşa, 25 Şubat 1925 tarihli meclis oturumunda isyana dair düşüncelerini ifade ederken isyanın dini niteliği üzerinde durarak ayaklanmaya karşı birlik ve beraberlik çağrısında bulunmuştur (TBMMZC, 25 Şubat 1925: 309). Ancak sürecin devamında ise önce hükümet değişikliği ve akabinde 4 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrir-i Sükun Kanununa karşı çıkmış, Meclis konuşmasında, çıkarılan kanunun milli egemenliğe zarar vereceğini, ülkede matbuatın bitirileceğini ve bu denli geniş tedbirlerin gereksiz olduğunu söylemiştir. (TBMMC, 4 Mart 1925: 146).

Rauf Bey'de isyan karşısında bu denli önlemler almanın altında başka amaçların olduğu tezini savunmuştur. Ona göre doğu ayaklanması, rejimi tehdit eden bir isyan olmamıştır. Fakat isyan, halkçılar tarafından TpCF'nin kapatılması için uygun bir fırsat olarak görülmüştür. Bu bağlamda öncelikle TpCF'ye yakınlık gösteren Fethi Bey'i başvekillikten uzaklaştırmış, akabinde ise sertlik yanlısı İsmet Paşa'yı hükümet başkanı seçmişlerdir (Kandemir, 1965: 142). Rauf Bey'in değinmediği nokta ise bu olaylar yaşanırken Mustafa Kemal'in sürece olan etkisidir. Nitekim tüm bu yaşananlardan reisicumhuru bağımsız görmek mümkün değildir. Fakat o, tepkilerini İsmet Paşa üzerinden ifade etmiştir. Ona göre İsmet Paşa işe başlar başlamaz hükümete sınırsız yetki sağlayacak olan Takrir-i Sükun Kanununu Meclisten geçirmiştir.

Şeyh Said İsyanı, iç ve dış politikada etkileri bakımından genç Cumhuriyetin karşılaştığı ilk büyük sorun olmuştur. İsyana karşısında Reisisumhur Mustafa Kemal Paşa ilk olarak eski başbakan İsmet Paşa'yı Ankara'ya çağırarak, Çankaya'da konu ile ilgili görüşlerini almıştır (İnönü, 2018: 461). İsmet Paşa'nın gözünde yaşananlar "*karşı devrim*" olup halifeliği ve saltanatı yeniden canlandırmayı düşünenler tarafından başlatılmıştır. İsmet Paşa ile görüşen Ali Fethi Bey de benzer fikre sahip olup halifeliğin getirilmesi maksadıyla dinin siyasete alet edilerek bölgedeki insanların kullanıldığını, hükümetin aldığı örfî idare kararına ve Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'nun ilk maddesindeki değişikliğe onay verilmesini istemiştir. Hükümetin önlemlerini bu noktada Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Başkanı Kazım Karabekir Paşa da

destek vermiştir (TBMM Başkanlığı, 2016: 3). Hükümetin talebi doğrultusunda Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ilk maddesi şu şekilde değiştirilmiştir:

“Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadıyla cemiyetler teşkil-i memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek, şekli devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti devleti ihlâl veya dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek müferriden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur” (TBMMZC, 25 Şubat 1925: 310).

O günlerde Ali Fethi Bey başkanlığındaki hükümet içerisinde de isyan karşısında tam bir birliktelik yaratılamamıştır. Halk Fırkası Grubu'nda konuyla ilgili tartışmalar uzamış ve sonunda Ali Fethi Bey, hükümetinin fikirlerinin parti içinde azınlıkta kaldığı gerekçesiyle Mustafa Kemal Paşa'ya istifasını sunmuş, kabul görmesi neticesinde de 3 Mart 1925'te Mecliste istifa ettiğini açıklamıştır (TBMMZC, 3 Mart 1925: 110). İsyan karşısında Ali Fethi Bey Hükümetinin aldığı tedbirler şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'dan bağımsız hareket edilerek alınan kararlardan oluşmamıştır. Nitekim böyle olmasına rağmen Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa böyle bir isyana karşı İsmet Paşa'yla birlikte çalışmak istemiştir. İsmet Paşa'nın radikal ve devrimci yönü bu seçimde etkili olan en önemli nedenlerden biri olmuştur. Nitekim isyanın bastırılmasının ardından girilen art arda devrimler bu seçimin gerekliliğini açık bir şekilde ortaya çıkarmıştır.

Bu düşüncelerle Mustafa Kemal Paşa, hükümeti kurma görevini yeniden İsmet Paşa'ya vermiştir. İsmet Paşa Hükümeti 4 Mart 1925 günü TBMM'de 179 milletvekilinin 152'sinden güvenoyu alarak göreve başlamıştır (TBMMZC, 4 Mart 1925: 129). İsmet Paşa Hükümeti ilk iş olarak ülkede huzurun sağlanması ve devlet otoritesinin yeniden tesisi için geniş askeri tedbirlere başvurmak istemiştir. Bunun için ise seferberlik ilan edilerek hazırlanan Takrir-i Sükun Kanunu Meclisten aynı gün geçirilmiştir. Hem isyan hem de bu isyan karşısında alınmak istenen tedbirler Mecliste uzun tartışmalara sebep olmuştur. Neticede iki sene geçerli olmak kaydıyla Cumhurbaşkanının onayıyla hükümetin irticaya, isyana ve ülkenin toplum düzenini, huzurunu, sükununu, emniyet ve asayişini ihlal etmeye dayalı her türlü oluşumları, kışkırtmaları, tahrikleri, girişimleri ve yayınları yasaklayabilmesine, bu eylemlerde bulunanları İstiklal Mahkemesine gönderebilmesine 122 milletvekili kabul oyu vermiştir. Takrir-i Sükun Kanunu'nu kabul etmeyen 22 isim ise İstanbul Milletvekilleri Rauf Bey ile Kazım Karabekir Paşa, Ankara Milletvekili Ali Fuat Paşa, Edirne Milletvekili Cafer Tayyar Paşa, Erzincan Milletvekili Sabit (Sağiroğlu) Bey, Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey, İzmit Milletvekili Ahmet Şükrü Bey, Eskişehir Milletvekili (Ayıcı) Arif Bey, Dersim Milletvekili Feridun Fikri (Düşünsel) Bey, Bursa Milletvekilleri Necati ve Osman Nuri Beyler, Ergani Milletvekili İhsan

Bey, Erzurum Milletvekilleri Halet ve Münir Hüsrev Beyler ile Rüştü Paşa, Karahisarısahip Milletvekili Kamil Efendi, Karesi Milletvekili Hulusi Bey, Kastamonu Milletvekili Halit Bey, Mersin Milletvekili Besim Bey, Sivas Milletvekili Halis Turgut, Trabzon Milletvekilleri Ahmet Muhtar ve Rahmi Beylerdir (TBMMZC, 4 Mart 1925: 145, 156). Kanuna destek vermeyen muhaliflerden Rauf Bey'in 4 Mart'ta Mecliste söylediği "*Takrir-i Sükûn Kanunu denilen bu kanunun sükûnsuzluk getireceğinden şüphe ediyorum, endişe ediyorum*" (TBMMZC, 4 Mart 1925: 144) cümlesi Terakkiperverlilerin fikirlerinin özetidir denilebilir.

TpCF'nin kurulmasından kısa bir süre sonra, 22 Kasım 1925'te başvekillikten sıhhi sebeplerden ötürü istifa eden İsmet Paşa, CHF Umumi Reis Vekilliği sıfatını korumuştur. Bu da istifanın geçici olduğunun en önemli kanıtlarından biri olarak gösterilmiştir (Tunçay, 2010: 144). Şüphesiz Takrir-i Sükun Kanunu ve alınan diğer tedbirler Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa ve Başvekil İsmet Paşa'nın tam mutabakat halinde aldıkları kararlar olmuştur. İsyan haberinin ardından Ali Fethi Bey ayaklanmayı doğu bölgesinde sıkça görülen eşkıya olaylarından biri olarak değerlendirmiş, birkaç kıta jandarma kuvvetiyle bastırılabilceğini düşünmüştür. Ali Fethi Bey ve İsmet Paşa'nın halef-selefligi konusunda Karaosmanoğlu ilginç bir anı paylaşmıştır. Çankaya'da verilen, Ali Fethi Bey ve İsmet Paşa'nın da bulunduğu bir davette bir yaverin getirdiği telgraf Mustafa Kemal Paşa'ya verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa telgrafi okuduktan sonra başvekil götüürülmesini istemiş, oturduğu masada telgrafi okuyan Ali Fethi Bey yazanları pek de umursamamıştır. Mustafa Kemal Paşa daha sonra aynı telgrafın İsmet Paşa'ya götürülmesini istemiş, telgrafi okuyan İsmet Paşa büyük bir alaka ile yerinden kalkmış, etrafına bakınmış kısa bir süre kendisini toparlayamamıştır. Telgrafta yazan haber Şeyh Said birliklerinin Şemdinan'a dayanmış olduğudur. Mustafa Kemal Paşa ise yanındakilere "*işte, iki adam arasındaki fark*" diyerek iki ismin isyana ve gelişimine verdiği tepkileri analiz etmiştir (Karaosmanoğlu, 2018: 73).

Şüphesiz ki Mustafa Kemal Paşa isyanı oldukça ciddiye almış ve hareket tarzının bu doğrultuda belirlenmesi gerektiğini düşünmüştür. Muhalefet liderlerinin de isyan karşısında geniş tedbirler alınmasını önlemeye çalışmaları ve böyle bir teşebbüsü gereksiz ve abartılı görmeleri başvekil değişikliğine giden sürecin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Nitekim hükümet değişikliği 4 Mart tarihli Meclis görüşmelerinin de tartışma konusu olmuş, muhalefet liderleri bu konuda yeni hükümetten açıklama beklemişlerdir. Ali Fuat Paşa 4 Mart tarihli oturumda yaşanan hükümet bunalımının nedenini Başvekil İsmet Paşa'ya sormuştur. İsmet Paşa ise, hükümet değişikliğindeki temel amacı doğuda başlayan isyanı hızlı şekilde sonlandırmak ve huzurun yeniden tesis edilmesi şeklinde açıklamıştır. Bunun üzerine Ali Fethi

Bey Hükümetinin isyan karşısında yeterli önlemleri alıp almadığı sorulduğunda ise, Ali Fethi Bey ile bir münakaşaya çekilmeye çalışıldığını ve bunun dürüst bir yaklaşım olmadığını açıklayarak konuşmasını tamamlamıştır (TBMMZC, 4 Mart 1925: 127-128). Şüphesiz çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri muhalefet saflarında ciddi bir endişeye neden olmuştur. Nitekim bu endişe yersiz değildir. Çünkü kanun, hükümete ülke güvenliği ve huzurunu bozan her türlü kuruluşu kapatma yetkisi tanımıştır.

2.4. Takrir-i Sükun Dönemine Geçiş

4 Mart 1925 günü kabul edilen Takrir-i Sükun Kanunu şüphesiz Türk siyasetinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Kabul edilen kanunla doğuda isyan mıntıkasında ve Ankara’da görev yapacak olan iki İstiklal Mahkemesi kurulmuş ve mahkeme üyeleri 7 Mart tarihli oturumda seçilmiştir. Bu oylamaya TpCF üyeleri katılmamıştır. CHF milletvekillerinin de bir bölümünün oylamaya katılmamaları ve oylamada 15 çekimser oyun çıkması dikkate değerdir (Tunçay, 2010: 148). Oylamaya katılan 146 üyenin 124’ünden oy alan Karahisarısahip Mebusu Ali Bey Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanlığına getirilmiştir. Ayrıca Müddeiumumiliğe İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, üyeliğe ise Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey, Aydın Mebusu Reşit Galip Bey ve Rize Mebusu Ali Bey seçilmişlerdir (TBMMZC, 7 Mart 1925: 226). Şeyh Sait İsyanı ve akabinde kabul edilen Takrir-i Sükun Kanunu özellikle TpCF’nin kurulmasıyla iktidarın izlediği yumuşama politikasını sona erdirirken, İsmet Paşa Hükümeti ile birlikte ülkede var olan muhalefet bastırılmıştır (Bezci, 2013: 129). Hükümetin ülkede baş gösteren ve hızla yayılan irtica tehlikesine karşı tavrı oldukça sert olmuştur. Nitekim Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, isyandan aylar önce Vakit gazetesine verdiği bir röportajda artık yeni kurulan Cumhuriyette din ve şariat oyunlarına katiyen izin verilmeyeceğini, bu oyunlara karışanların Türk milletinin amansız kahrına hedef olacaklarını ifade etmiştir (Aytaç, 1986: 137).

Takrir-i Sükun Kanunu’ndan ilk etkilenen kesim basın olmuştur. 6 Mart’ta İstanbul gazetelerinden Tevhid-i Efkar, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Sebilürreşat ve Orak Çekiç gazeteleri, Nisan ayında Tanin ve Ağustos 1925’te Vatan gazetesi ile birlikte Bursa, İzmir, Mersin Trabzon gibi illerde faaliyette bulunan birçok muhalif gazete çıkarılan kanuna dayanılarak kapatılmıştır (Demirel, 2018: 76; Yalman, 1970, c. 3: 163). 13 Nisan’da “*Dün gece Terakkiperver Firka Basıldı*” başlıklı haberi yapan Tanin de 15 Nisan’da kapatılmış, her ne kadar muhalif kesim basının susturulduğuna dikkat çekse de Dahiliye Vekili Cemil Bey bu gazetelerin tenkitte bulunmalarından dolayı değil, Takrir-i Sükun Kanunu’nun ilk maddesine aykırı hareket edip yıkıcı faaliyetler yaptıkları için kapatıldıklarını açıklamıştır (Aybars, 2006: 183, 239). Eş zamanlı olarak askeri hareket başlatılmış ve isyan kısa süre içerisinde

bastırılmıştır. Askeri hareket Nisan ayının başında sona ermiş ve Şeyh Said İran'a kaçmaya çalışırken yakalanmıştır. Yargılamaların başlaması aynı zamanda TpCF'nin de kapatılmasına zemin hazırlayan süreci başlatmıştır. 117 sayılı Meclis kararıyla Ankara'daki ile aynı gün, 4 Mart'ta kurulan Şark İstiklal Mahkemesinde yargılananlar arasında bu mahkemenin müddeiumumisi Karesi Mebusu Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey'in⁴⁴ ifadesiyle TpCF'nin Siverek eski başkanı Şeyh Eyüp “*müstakil bir Kürdistan kurmak*” suçlamasıyla idam cezasına çarptırılmıştır (Kengırı, 28 Nisan 1925: 1). Şeyh Eyüp ile irtibatta olduğu anlaşılan TpCF Urfa Şubesinin katibi emekli Erkan-ı Harb Kaymakamı ve eski Urfa Mutasarrıfı Fethi Bey'e de 18 Mayıs'ta “*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın icra salahiyetini kullanırken dini ve mukaddes olan hissiyat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek halk arasına nifak sokmaya teşebbüs eylediği*” gerekçesiyle beş yıllığına Sinop'ta kalebentlik cezası verilmiştir (Amasya, 1 Nisan 1925: 1; TBMM Başkanlığı, 2016: 4, 11). Şeyh Eyüp'ün ifadesinde TpCF'yi beğendiğini, Siverek'te tanıştığı Fethi Bey'in kendisine “*bizim fırkayı Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey açtı. Mustafa Kemal Paşa'nın rızası vardı. Terakkiperver Fırka dine riayetkardır. Halk Fırkası dini batırıyor, biz dini kurtaracak muhafaza edeceğiz*” dediğini belirtmesi de (Aybars, 2006: 191) mahkeme kayıtlarına geçmiş, Fethi Bey'in mahkumiyeti, mahkemenin isyanın TpCF ile ilişkilendirilmesi sürecinin de ilk aşamasını oluşturmuştur. Akabinde Şark İstiklal Mahkemesi 25 Mayıs'ta görev bölgesi içindeki tüm TpCF şubelerinin kapatılmasına karar vermiştir (Tunçay, 2010: 153).

Ayrıca TpCF İstanbul İl Başkanı Kara Vasıf Bey'in “*Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız Halk Fırkası'na, halifeyi istiyorsanız bizim fırkaya geliniz*” dediğine, Kara Vasıf, Hüseyin Avni ve Yenibahçeli Şükrü'nün silah kaçakçılığıyla uğraştığına dair suçlamalarla partinin İstanbul ve Trabzon şubelerinde aramalar yapılmış, İstanbul teşkilatındaki Salih ve Kamil Beylerin partiye üye kaydı yapmak adına dini siyasete alet edecek mahiyette propagandalara giriştiği iddia edilmiştir (Cebesoy, 2007: 558-560). Tüm bunlar Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen davalarda TpCF üyelerinin isyanla ilişkilendirilmesine yol açmıştır. Fırkanın özellikle Beykoz Şubesinde ele geçirilen evraklarda, fırkanın dağıttığı emir ve propagandalarda din özgürlüğünün başlıca faaliyet ve propaganda konusu yapılmıştır (Turgut, 2010: 245).

⁴⁴ Şark İstiklal Mahkemesi Başkanı Denizli Milletvekili Mazhar Müfit (Kansu) olup savcılar Karesi Milletvekili Ahmet Süreyya (Örgeevren ile Bozok Milletvekili Avni (Doğan), üyeleri Urfa Milletvekili Ali Saip (Ursavaş) ve Kırşehir Milletvekili Lütfi Müfit (Özdeş) Beylerdir. Bkz. U. Mumcu (2020), *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, um:ag Yayınları, s. 210.

Şüphesiz isyan İsmet Paşa için oldukça ciddiye alınmayı gerektiren bir hadise olmuştur. İsyanın öğrenilmesinin ardından Reiscumhur tarafından Ankara'ya acele çağırılmış ve 21 Şubat'ta Ankara'ya varmıştır. Daha sonra ikili, alınması gereken tedbirler konusunda uzun uzadıya görüşmüştür. Nitekim isyanın ilerleyişi konusunda gelen haberlere nasıl tepki verdiği önceki bölümde değinilmiştir. İnönü'ye göre Ali Fethi Bey Hükümetinin istifa etmesi parti grubunun bir kararı olup, ona karşı artan muhalefetin bir sonucu olmuştur (İnönü, 2018: 461). 3 Mart'ta güvenoyu olan İsmet Paşa Hükümeti, 4 Mart'ta Takrir-i Sükun Kanunu'nu Meclisten geçirmiştir. Mecliste bu kanuna, geniş askeri tedbirlere ve hükümet değişikliğine dair muhalif vekillerin sorularını bizzat kendisi cevaplamıştır. Başvekil İsmet Paşa, Mecliste yaptığı konuşmada çıkarılan kanunun ve hükümet değişikliğinin gerekçesini isyan hadisesinin süratle bitirilerek ülkede huzurun sağlanması olarak açıklamıştır. Bu konuda Fethi Bey Hükümetinin yeterli önlemleri alıp almadığı sorularına ise Ali Fethi Bey ile münakaşa sürüklenmek istemediğini, siyasette bu gibi durumların var olduğunu ve amacın ortak olduğu süreci bu tarz olayların önemi olmadığını belirtmiştir (TBMMZC, 4 Mart 1925: 127-128). İstifa etmesinin ardından Paris elçiliğine görevlendirilen Ali Fethi Bey ise 27 Mart'ta Ankara'dan ayrılmıştır (Amasya, 1 Nisan 1925: 1).

Takrir-i Sükun Kanunu'nu izleyen süreçte gazetelerin kapatılması, muhalefetin susturulması ve son olarak TpCF'nin kapatılması ülkede Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa iktidarını kesinleştirmiştir. İnönü anılarında Takrir-i Sükun ile muhalefetin tamamen susturulmasını ve hükümetin sert tedbirlerini belli bir nedene bağlamıştır. Ona göre Atatürk ve kendisi ile yolları ayrılan Milli Mücadele liderleri başlangıçta Halk Fırkası'na karşı halkın dini hassasiyetini kullanmayı düşünmemişlerdir. Fakat TpCF'nin kurulmasının ardından siyasi avantaj sağlamak adına bu araca başvurmuşlardır. Muhalefetin bu hatası ise kapatılmaları ile sonuçlanacak bir mücadele sürecini başlatmış, dini gericiliğe karşı gerçekleştirilen bu mücadele de doğal olarak ölçsüz olmuştur (İnönü, 2018: 468). Kinross'a göre bu ölçsüz müdahalede Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa ve Başvekil İsmet Paşa'nın, liberal eğilimli politikalardan vazgeçerek muhalefeti tamamen yok etme düşünceleri etkili olmuştur. İsmet Paşa, isyan günlerinde Amerikan temsilcisi Amiral Bristol'a muhalefetle ilgili düşüncelerini ifade ederken "*Bu memlekette muhalefet, ihtilal demektir*" ifadelerini kullanmıştır (Kinross, 1969: 612). Nitekim Karabekir Paşa da gerçekleşen hükümet değişikliğini bu aynı sebebe dayandırmıştır. Ona göre Mustafa Kemal Paşa, muhalefet fırkası karşısında tam bir galibiyet istemiş, bunu da çıkarılacak olağanüstü bir kanunla gerçekleştirmek istemiştir. Bunu kabul etmeyen Ali Fethi Bey ile yollar ayrılmış, hükümet İsmet Paşa'ya devredilmiştir (Karabekir, 1994: 24).

Mustafa Kemal Paşa'nın ülke içerisinde iktidarını sağlamlaştırması ve muhalefetin susturulması sürecinde en büyük yardımcısı şüphesiz İsmet Paşa olmuştur. O, TpCF'nin kuruluş sürecinde taktiksel anlamda liberalleşme politikaları uygulayan Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle 22 Kasım 1924'te istifa ederek kenara çekilmiştir. Bir süre muhalefetin ve ülkenin nabzını tutan Reiscumhur, demokrasiye nazaran daha ön planda tuttuğu laiklik ilkesinin tehdit edilmesi ve dini irtica tehlikesine karşı mücadelede İsmet Paşa'yı en ön safa koymuştur. Takrir-i Sükun Dönemi dört yıl sürmüş ve bu zaman zarfında gerçekleştirilen inkılaplarla rejimin temelleri sağlamlaştırılmıştır. Takrir-i Sükun Kanunu'nu muhalefet ve özellikle TpCF kurucuları da Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizmasını tam manasıyla ele geçirmesi şeklinde yorumlamışlardır. Karabekir Paşa anılarında, öncelikle isyandan haberdar olmasına ya da böyle bir isyanın çıkacağına dair belirtiler olmasına rağmen hükümeti hiçbir önlem almamakla suçlamıştır. Böyle olmasına karşın isyanın TpCF ile ilişkilendirilmesi ise açık bir şekilde muhalefetin yok edilmesine karar verildiğinin açık bir göstergesi olmuştur (Karabekir, 1994: 17).

Bu bağlamda 25 Şubat 1925'te Başvekil Fethi Bey, TpCF kurucuları ile odasında gerçekleştirdiği görüşmede isyanın dini irtica boyutuna vurgu yapmış, bu tehlikede fırka olarak kendilerinin de sorumlulukları olduklarını hatırlatmış ve fırkalarını feshetmelerini rica etmiştir. Altıncı madde üzerinden gelişen konuşmada bu maddeye saygı duyduğunu ve taraftar olduğunu söyleyen Ali Fethi Bey'e verdiği yanıtta Karabekir Paşa yasal çerçevede parti kurabileceklerini ve fakat dağıtamayacaklarını belirterek "*hükümet istiyorsa partiyi kendi kapatsın*" demiştir. (Karabekir, 1994: 15) Ali Fethi Bey'in bu konuşmada TpCF'lilere partilerini kapatmalarını söyleme vazifesinin kendisine verildiğini belirtmesi Mustafa Kemal Paşa tarafından görevlendirildiğini göstermektedir (Kandemir, c. 3. 1955: 66-67; Karabekir, 1994: 15; Aybars, 2006: 237). Nitekim Atatürk de Nutuk'ta bu teklifi Ali Fethi Bey aracılığıyla kendisinin yaptığını yazmıştır (Nutuk, 2018: 662). Rauf ve Adnan Beyler gibi TpCF'nin kurucu kadrosunun bulunduğu bu toplantıda isyan karşısında hükümete destek verileceği belirtilirken, fırkanın feshi hakkında yapılan teklif reddedilmiştir. Karabekir Paşa ise 25 Şubat günü Mecliste yaptığı konuşmada isyanın dini irtica niteliğine vurgu yaparak isyan karşısında hükümete destek vermiştir (TBMMZC, 25 Şubat 1925: 309).

Karabekir Paşa'ya göre bunu izleyen süreçte Cumhuriyet Halk Fırkası, isyanın dini irtica boyutunu kullanarak muhalefeti tamamen yok etmek amacını gütmüştür. 2 Mart tarihli CHF toplantısında da TpCF'nin altıncı maddesi üzerinden gelişen tartışmada Ali Fethi Bey'in herkesin efkar ve itikad-ı diniyeye hürmetkar olduğunu, Anayasada da devletin dininin İslam

olduğuna dair hüküm bulunduğunu, dine hürmetkar olmanın zararının olmadığını söylemesiyle sesler yükselmiştir (Kandemir, c. 3. 1955: 69-70). Bu gelişmenin ardından istifaya giden Ali Fethi Bey Hükümeti yerine Takrir-i Sükûn Kanunu ile İsmet Paşa hükümet başkanlığına getirilmiştir (Karabekir, 1994: 17). Gerçekleşen hükümet değişikliği ve Takrir-i Sükûn Kanunu şüphesiz TpCF liderleri için endişe verici olmuştur. Nitekim bu kanunun kapsamı hükümete, eğer istedikleri taktirde fırkalarını kapatabilme yetkisi vermiştir. 4 Mart'ta gerçekleşen Meclis görüşmelerinde bu konu üzerinde oldukça duran Karabekir Paşa, böyle bir kanunun Cumhuriyet Tarihi için bir şeref sayılamayacağını ve milli hakimiyetin bu kanun ile zarar göreceğini ifade etmiştir (TBMMZC, 4 Mart 1925: 134).

Rauf Bey'in isyan ve Takrir-i Sükûn Kanunu konusunda değerlendirmeleri de Karabekir Paşa'dan farklı değildir. Anılarında Halk Fırkası ve özellikle İsmet Paşa'nın doğu isyanını muhalefet fırkasını ortadan kaldırmak için bir fırsat olarak gördüklerini, bu amaçla öncelikle yeni fırka ile iyi ilişkileri bulunan Fethi Bey'in hükümetten uzaklaştırıldığını, akabinde ise Takrir-i Sükûn Kanunu ile memleketin mutlak hakimi olduklarını ifade eden Rauf Bey, suçlamaları direkt Mustafa Kemal Paşa'ya yöneltmek yerine hedefine İsmet Paşa'yı almıştır (Kandemir, 1964: 142). Kanuna dair Mecliste yapılan görüşmelerde de Rauf Bey bu görüşlerini ifade etmiştir. İsyanı kınayan açıklamalarının ardından, isyanın rejimi tehdit eder büyüklükte olmadığını dile getirmiştir. Dolayısıyla büyük askeri ve hukuki tedbirlerin milli hakimiyet adına endişe verici olduğunu ifade eden Rauf Bey, huzur ve sknün sağlanması adına atılan adımların huzursuzluk yaratacağından şüphelendiğini dile getirerek kanuna karşı çıkmıştır (TBMMZC, 4 Mart 1925: 135-136).

İsyanın ardından TpCF'nin kapatılma gerekçesi olan “*dini siyasete alet etme*” suçu da Rauf Bey'e göre gerçekte bağdaşmamaktadır. Nitekim Orbay'a göre fırka programında yer alan “*Din ve felsefi itikatlara hrmetkarız*” maddesi bilakis taassup ve dini siyasete alet etmekten kaçınmak adına hazırlanmıştır (Kandemir, 1964: 143). Neticede TpCF Ankara İstiklal Mahkemesi'nde alınan karar gereğince parti “*efkar ve itikad-ı diniyeye hürmetkar olmak*” esası doğrultusunda irticayı tahrik ettiği için Takrir-i Sükûn Kanunu kapsamında 3 Haziran 1925'te Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmış (CA, 30.18.1.1/14.32.19; Gök, 1995: 233-234; Zürcher, 2003: 202), karar 6 Haziran'da Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 6 Haziran 1925: 207-209). Cebesoy, partinin kapatılmasına neden olan bu maddenin kendilerinin laik olduğunu vurgulamak adına programa konulduğunu, isyanda muhalefetin yahut basının bir suçu bulunmadığı halde iktidarın doğudaki başarısızlığını dile getirmesinler diye susturulduklarını söylemiştir (Cebesoy, 2007: 563).

3. ATATÜRK'E SUİKAST GİRİŞİMİ

3.1. İzmir Suikast Girişiminin Nedenleri

Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'ya 1926 yılı haziran ayı ortalarında düzenlenen suikast girişimi şüphesiz genç Cumhuriyetin en sansasyonel hadiselerinden biri olmuştur. Bu sürece kadar gerçekleştirilen siyasi inkılaplar muhalif bir fırkanın doğmasına sebep olmuş, Şeyh Said İsyanı ve akabinde çıkartılan Takrir-i Sükun Kanunu ile ülkede yayılma eğilimi gösteren karşı devrim tehlikesi sona erdirilmiştir. Şüphesiz ki isyanla birlikte Mustafa Kemal Paşa idaresinin muhalifleri de etkisiz hale getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa idaresine karşı birçok farklı siyasal kesimin bir araya geldiği suikast teşebbüsü, 1926 yılı ortalarında böyle bir siyasi ortam içerisinde gerçekleşmiştir.

7 Mayıs 1926'da Güney ve Batı Anadolu gezilerine çıkan Mustafa Kemal Paşa, belirlenen programına göre 15 Haziran'da İzmir'e geldiğinde suikastın gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Fakat Gazi'nin İzmir'e geliş programını bir gün ertelemesi tertiplenen suikastın da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Suikastın planlandığı gün olan 15 Haziran'da Sarı Edip Efe'nin suikastı beklemeden İzmir'den ayrılarak İstanbul'a gitmesi, tertipçileri Sakız Adasına kaçırarak olan Giritli Şevki'yi kuşkulandırmış ve 17 Haziran'da İzmir Valisine durumu ihbar etmiştir. Hükümet olayın duyulmasının ardından Ankara İstiklal Mahkemesini suikast davası için görevlendirmiştir. Afyon Milletvekili Kel Ali (Çetinkaya), Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Denizli Milletvekili Necip Ali, Aydın Milletvekili Reşit Galip ve Rize Milletvekili Ali (Zırh) Beylerden oluşan mahkeme heyeti 18 Haziran'da İzmir'e gelerek soruşturmalara başlamıştır (Demirel, 2018: 78). İzmir suikastı girişimi kapsamında tutuklanan ilk isim Lazistan eski Milletvekili Ziya Hurşit olmuş, akabinde de Laz İsmail ile emekli teğmen Çopur Hilmi tutuklanmıştır. Ziya Hurşit'in ilk ifadesinde Terakkiperverlilerle temasına dair itirafta bulunması üzerinde parti üyelerinin tutuklanmasına dair mahkeme kararı çıkartılmıştır (Aybars, 2006: 303).

Mahkeme heyeti, yapılan soruşturmaların ardından suikast teşebbüsünün basit bir tertip olmadığı, suikastın siyasi amaçlarla planlandığı ve arkasında birçok kesimin var olduğunu düşüncesine varmıştır. İçerisinde eski İkinci Grup, eski İttihatçılar ve TpCF yöneticilerinin yer aldığı bu kesim kısa süre içerisinde tutuklanarak⁴⁵ 26 Haziran tarihinde yargılamalar

⁴⁵ Suikastla ilgili olarak İstiklal Mahkemesi tarafından tutuklanan isimler şu şekildedir: "TpCF İzmit Mebusu Ahmet Şükri Bayındır, Ordu Mebusu Ahmet Faik Günday, Saruhan Mebusu Abidin Bey, Eskişehir Mebusu Ayıcı Arif, İstanbul Mebusları Kazım Karabekir ve Refet Bele Paşalar, Ankara Mebusu Ali Fuat Cebesoy, Edirne Mebusu Cafer Tayyar Eğilmez Paşa, Erzincan Mebusu Mehmet Sabit Sağıroğlu, Sivas Mebusu Mehmet Halis Tarıkahya, Dersim Mebusu Feridun Fikri Düşünsel, Ergani Mebusu İhsan Sağlam, Trabzon Mebusu Ahmet

başlamıştır. Tutuklananlar arasında Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşalar gibi Milli Mücadelenin lider kadrosu da yer almıştır. Atatürk'ün Nutuk'ta "*Cumhuriyet düşmanları*" (Atatürk, 2018: 663) olarak belirttiği bu suikast teşebbüsüne karışanların ilk ifadeleri incelendiğinde, suikastın Mustafa Kemal Paşa'ya şahsi düşmanlık ve yönetimdeki hakimiyetini sonlandırma amaçları taşıdığı izlenimi doğmuştur. Nitekim Ziya Hurşit, yakalanmasının ardından Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmede, Cumhuriyet ve yenilik karşıtı olmadığını ancak yurtseverliğin birtakım kişilerin tekeline alınmasına karşı olduğunu söylemiştir (Mumcu, 2020b: 8).

Ancak soruşturmaların derinleştirilmesi, düzenlenen tertibin içerisine eski İttihatçı ve TpCF üyelerinin de dahil olması bu izlenimi değiştirmiştir. Suikast olayının basın yoluyla duyulması ülke içerisinde bir kaynaşmayı da beraberinde getirmiştir. Gittikçe artan tepkiler üzerine İstiklal Mahkemesi kamuoyuna bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyannamede isimleri malum kişilerin daha önce de böyle bir girişimde buldukları (Ankara'da planlanan suikast kastediliyor) fakat başarılı olamadıkları vurgulanmıştır. Olayın Şükrü, Ziya Hurşit ve Sarı Edip Efe'nin, şahsi teşebbüslerinden ziyade gizli bir komitenin siyasi amaçlarına hizmet ettikleri vurgulanırken, düzenlenecek suikast ile hükümeti yıkma amacı taşıdığı ifade edilmiştir (Erman, 1971: 42). Başlangıç aşamasında suikast teşebbüsünün ele başı olarak yakalanan Ziya Hurşit itirafında, 1923 yılı ortalarından itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın imhası için böyle bir plan yaptığını ve bu konuda Şükrü ve Abdülkadir Beyler ile anlaşmalarını ifade etmiştir (Erman, 1971: 56). Bu tarihte henüz siyasi inkılaplar gerçekleşmemiş, dargınlıklar yaşanmamıştır. Nitekim Kılıç Ali de anılarında Ziya Hurşit'in amansız bir Gazi düşmanı olduğunu, daha o dönemde Gazi'yi Meclis kürsüsünde vurmak istediğini yazmıştır (Turgut, 2010: 432).

Bu durum suikastın şahsi düşmanlık üzerine kurgulandığı savını güçlendirmektedir. Ancak İzmir'den önce Ankara'da planlanan suikast girişiminden TpCF üyelerinin haberdar olması ve mahkeme heyetinin İttihatçılarla ittifak olunmadan suikasta girişilemeyeceği düşüncesi, davanın daha geniş bir alana yayılmasına neden olmuştur (Kocahanoğlu, 2018: 560). Nitekim İstanbul'da yakalanan Sarı Efe Edip'in Emniyet Müdürü Ekrem Bey tarafından

Muhtar Çilli, Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Göle, Trabzon Mebusu Mehmet Rahmi Eyüboğlu, Erzurum Mebusu Hazım Hüseyin, Besim, Afyon Mebusu Kamil Miras, Gümüşhane Mebusu Zeki Kadirbeyoğlu, Tokat Mebusu Bekir Sami Kunduk, İzmit Mebusu Mustafa Kerem, Bursa Mebusu Necati Kurtuluş, Osman Nuri Özpaya, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat Beyler, Sarı Efe Edip, Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Çolak Selâhaddin, eski mebuslardan Hafız Mehmet Engin, Cemal, Kara Vâsıf, Hüseyin Avni Ulaş, Süleyman Necati Güneri, Bahçıvan İdris, Şahin Çavuş, ihtiyat zabitanından Baytar Bahaeddin, Miralay Rasim, eski Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey, Diş Tabibi Şevket Ziya, Hurşit'in kardeşi Fazıl Kadı olarak bilinen Hüseyin Avni, Lazistan eski mebusu Necati'nin kardeşi Hasan Tahsin, diğeri Hüseyin, kayınbiraderi Hasan Rıza ve ortağı Mustafa Efendilerle Trabzonlu Nimet Naciye Hanım". Bkz. Amasya (30 Haziran 1926). s. 1.

gerçekleştirilen sorgusunda, suikastın TpCF umumi heyeti tarafından kararlaştırıldığını söylemesi üzerine paşaların tutuklanma süreci başlamıştır (Mumcu, 2020b: 9). Ankara Valisi Atıf Bey, kış mevsiminden beri Ankara’da tertiplenen suikasta dair bilgi sahibi olduklarını, bunu İstiklal Mahkemelerine bildirdiklerini ve akabinde Arif ve Münir Hüsrev Beyleri, ardından da Kazım Karabekir Paşa’yı tutukladıklarını 29 Haziran’da açıklamıştır. İsmet Paşa bu süreçte İstiklal Mahkemesi’ne durumu bildirmeden Ankara Polis Müdürüne verdiği emirle Karabekir Paşa’yı serbest bıraktırmıştır. Bu durum karşısında İstiklal Mahkemesi, mahkeme kararlarına aykırı hareket ettiği gerekçesiyle İsmet Paşa’yı tutuklamak kararı almışsa da Mustafa Kemal Paşa’nın İzmir’e gidip mahkeme üyeleriyle görüşmesini söylemesi üzerine İsmet Paşa’yla ilgili işlem yapılmamış, Karabekir Paşa da yeniden tutuklanmıştır (Aybars, 2006: 303-311).

İzmir İstiklal Mahkemesinin yaptırdığı tahkikat sonucunda eski İttihatçılardan Cavit Bey’in evinde ve yine eski İttihatçı Kara Kemal’in yazıhanesinde birtakım toplantıların yapıldığı, bu toplantılara Ziya Hurşit’in de katıldığı anlaşılmıştır. Suikast hazırlığının da planlandığı bu toplantılarda İttihat ve Terakki partisini diriltilerek iktidara geçmesi amaçlanmıştır. Eğer meşru yollardan bu amaç gerçekleşmez ise Mustafa Kemal Paşa’yı öldürerek hedeflenen amaca ulaşmak temel ilke olarak kabul edilmiştir (Erman, 1971: 43). İstiklal Mahkemesi Savcısı Ali Necip Bey’in hazırladığı iddianame de bu görüşü taşıyan bir içerikte hazırlanmıştır. İddianamede canilere yakışır teşebbüslerle cumhuriyet ve inkılabın temsilcisi bulunan Reisicumhuru öldürerek hükümetin yıkılmak istendiği ifade edilmiştir (Erman, 1971: 55). Yine mahkemece, TpCF ileri gelenlerinden Şükrü Bey’in de gerçekleştirilen bu gizli toplantılara katıldığı ve hükümeti değiştirme fikri adına çalışmalarında bulunduğu anlaşılmıştır. Tüm bunların neticesinde suikast olayı ile alakadar üç farklı grup mahkeme huzuruna çıkarılmıştır. Bunlar suikastı gerçekleştirecek olan düzenleyiciler, suikast ile alakalı ve alakasız TpCF’liler ve eski İttihatçılardır. Tunçay’a göre bu üç grubun nasıl bir arada düşünüldüğü savcı Ali Necip Bey’in basın açıklamasında kendisini belli etmiştir. Açıklamaya göre eski İttihatçılar, kendilerine mensup olan olarak düşündükleri eski İkinci Grup üyeleriyle birlikte TpCF’nin ortaya çıkışını fırsat bilerek ve onu kullanarak ortaya çıkmışlar ve suikast planını hazırlamışlardır. (Tunçay, 2010: 168) Şüphesiz burada belirtilen üç grubun da ortak noktası Mustafa Kemal Paşa idaresinin muhalifi olmalarıdır. Bu gruplar dışında Başvekil İsmet Paşa ve İzmir Valisi Kazım Dirik, başlangıçta suikastın dış ilişkisinin mevcudiyeti olasılığı üzerinde durmuşlardır. Ziya Hurşit ve Laz İsmail’in Atina ile olan bağlantıları ve aynı zamanda

Yunanistan'da bulunan Çerkez Ethem ve kardeşlerinin de hesaba katılması gerekliliğini yinelemiştir (Mumcu, 2020b: 11).

Girişimin ardından İzmir'e gelen Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, Naim Palas'ta İzmirli'lere yaptığı ilk konuşmasında “*Onların boğazlanan kasaplık hayvanların boşuna çırpınışlarından farksız davranışları, bizim inkılap ateşimizi söndüremez*” diyerek gerçekleştirilmek istenen eylemin Cumhuriyete ve inkılaplara karşı bir amaç taşıdığını ifade etmiştir. Diğer bir konuşmasında ise suikast girişimi ile ilgili “*Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır*” diyerek Cumhuriyeti şahsı ile bütünleştirmiştir. Nitekim bu düşüncesi suikastı tertipleyenler ile ortak bir bakış açısını da içinde barındırmıştır (Erman, 1971: 26). Çünkü suikastçılar da Cumhuriyeti ve onun getirilerini Mustafa Kemal Paşa ile bütünleştirerek onu ortadan kaldırmak istemişlerdir. İsmet Paşa ise TpCF ve İttihatçıların bir araya gelerek suikast tertibi yapmaları düşüncesine sıcak bakmamıştır. İnönü'ye göre tertipleyciler arasında TpCF kurucuları yer almamış, İsmet Paşa yakın arkadaşlarının Gazi'yi öldürme teşebbüsünde bulunacaklarına ihtimal vermemiştir (Aydemir, 1966: 317). Nitekim Şükrü Bey gibi isimlerin başlıca suçlu olarak görülmeleri, işi TpCF'ye dayandırmıştır. Onun düşüncesine göre suçlular TpCF içerisinde yer alan eski İttihatçılardır. Bunların amacı ise kontrol edilemeyen ve önlenmesi gereken bir güç olarak gördükleri Mustafa Kemal Paşa'yı ortadan kaldırmak olmuştur. Nitekim reformlardan endişeye kapılmışlardır. Aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'yı kimseyi dinlemeyen ve devlet mekanizmasını tek başına elinde bulunduran biri olarak görmüşlerdir (İnönü, 2018: 481).

Mete Tunçay ise eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşit ve arkadaşlarını suikastın baş suçluları ve düzenleyicileri olarak görmüş, mahkeme heyetinin TpCF ve eski İttihatçıları işin içine dahil etmesini muhalefetin tamamen bitirilmesi olarak yorumlamıştır (Tunçay, 2010: 171). Suikast davasında yargılanan bu birbirinden farklı grupların bir araya geldikleri ortak nokta şüphesiz Mustafa Kemal Paşa idaresine muhalif oluşlarıdır. Girişimin tertipleycileri Ziya Hurşit ve arkadaşları açısından düşünüldüğünde suikastın şahsi amaçlara dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Eski İttihatçılar ve TpCF üyeleri açısından değerlendirildiğinde ise Mustafa Kemal Paşa'nın ortadan kaldırılarak hükümetin yıkılmasının ve yönetimin ele geçirilmesinin amaçlandığı ön plana çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve Halk Fırkası Grubu ise girişimin, Cumhuriyet ve inkılaplara karşı gerçekleştirilen bir eylem olduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsının genç Cumhuriyetin değerleriyle bütünleştirildiği ve bu nedenle ortadan kaldırılmasının amaçlandığı düşüncesini savunmuşlardır.

3.2. Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in Suikast Girişimi ile Bağlantısı

Suikast girişimi ile Şükrü Bey gibi bazı TpCF üyelerinin bağlantılı olduğunun anlaşılması, muhalefet fırkasının tamamını dava sürecine dahil etmiştir. Bu kapsamda Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi Milli Mücadelenin lider kadrosu da yargılananlar arasında yer almıştır. Suikast davası aynı zamanda Karabekir Paşa ve Rauf Bey gibi önceden Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte hareket edip daha sonra onunla fikri ayrılıklar yaşayan isimler ile bir hesaplaşmayı da içerisinde barındırmıştır.

Mahkeme heyeti, suikastın baş sorumlularından Ziya Hurşit'in suikastın Ankara ayağı ve burada TpCF üyelerinden Şükrü Bey'in suikast adına çalışmaları hakkında itirafı üzerine harekete geçmiştir. Ziya Hurşit yakalanmasının ardından Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinde Kazım Karabekir Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey ile arasının iyi olmadığını söylemiş olsa da (Mumcu, 2020b: 8) mahkeme, TpCF üyelerinin olay ile bağlantılarından şüphelenerek bütün azalarının buldukları yerde eş zamanlı olarak tutuklanması emrini vermiştir (Erman, 1971: 22). O sırada Ankara'da bulunan Karabekir Paşa da bu emir gereğince tutuklanmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Karabekir Paşa'nın tutuklanmasının ardından Başvekil İsmet Paşa, Ankara Polis Müdürü Dilaver Bey'e paşanın derhal serbest bırakılmasını emretmiştir. Nitekim İsmet Paşa, Karabekir Paşa'nın böyle çirkin bir hadise ile ilişkili olabileceğine ihtimal vermemiştir (Erman, 1971: 37). Mahkeme heyetinde yer alan Kılıç Ali anılarında, İsmet Paşa'nın bu davranışının neredeyse tevkifine yol açacağını, Mustafa Kemal Paşa'nın bu duruma izin vermediğini yazmıştır (Turgut, 2010: 425). İnönü ise anılarında Karabekir Paşa'yı serbest bıraktığını ancak kendisinin tevkifine dair haberlerin uydurma olduğunu yazmıştır (İnönü, 2018: 474). Daha sonrasında Mustafa Kemal Paşa tarafından 21 Haziran'da İzmir'e çağırılan İsmet Paşa, durumu yakından incelemiş, yapılan sorgulamalarda bulunmuş ve vaziyetin ciddiliğini anlamıştır (Erman, 1971: 40; Altay, 2004: 350).

Fahrettin (Altay) Paşa, 24 Haziran'da İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerine “*çocuklar ben ölürsem İsmet'in etrafında toplanmalısınız. Fevzi Paşa'nın ancak reyinden istifade edersiniz*” dediğini, 5 Temmuz'da Çeşme'de yaptığı konuşmada da mahkemede Karabekir Paşa'ya söylenenlerden üzüntü duyduğunu belirtmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın mahkemenin son sürecinde bir yandan mahkeme başkanı Ali Çetinkaya'nın paşaları asacağına dair endişe içindeyken öte yandan da ceza almadıkları takdirde sonrasındaki dönemde nelerin olabileceğinden de kuşkulandığını söyleyen Fahrettin Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'nın şu sözlerinden sonra Ali Çetinkaya ile bir kez daha görüştüğünü ifade etmektedir: “*Emin olabilirsiniz Paşa hazretleri, siz var oldukça hükümetiniz daima kuvvetli olacaktır.*”

Bütün millet size perestiş ediyor, bu nankörlüğe teşebbüs edenler mahdut birkaç sapıktan ibarettir, ceza da bu hudut dahilinde kalırsa adaletiniz bütün milleti bir kere daha size bağlayacaktır” (Altay, 2004: 350-352).

Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey’in suikast girişimi ile bağlantıları kendilerinden bağımsız olarak TpCF içerisinde gerçekleşen birtakım hadiselerden kaynaklanmıştır. TpCF üyelerinden Şükrü Bey’in Ankara’da gerçekleştirilmesi planlanan suikast girişimi ile ilgili fırka içerisinde şüphe uyandırması üzerine, yine TpCF üyelerinden Erzincan mebusu Sabit Bey durumu Rauf Bey’e haber vermiştir. Rauf ve Sabit Beyler ise durumu hükümete haber vermek yerine Ziya Hurşit’i Ankara’da bularak duruma engel olmuşlardır. Karabekir Paşa’nın böyle bir girişimle ilişkilendirilmesi TpCF’nin genel başkanı olması dolayısıyla gerçekleşmiştir. Aynı zamanda suikastın baş sorumlularından biri olarak kabul edilen Gürcü Yusuf ifadesinde, Ankara’da planlanan suikast için yer tetkikleri yaptıkları esnada Ziya Hurşit’in orta boylu, şişmanca bir kişiyle görüşüğünü ifade etmiştir. Ziya Hurşit’e bu kişinin kim olduğunu sorduğunda ise Karabekir Paşa cevabını aldığını ve suikast tertibatından haberdar olduğunu söylemiştir. Bu ifade de mahkeme heyetince Karabekir Paşa’yı suikast girişimi ile ilişkilendirmesinde yeterli görülmüştür (Erman, 1971: 61).

Bunlar dışında İstanbul’da yakalanan Sarı Edip Efe’nin burada yapılan sorgusunda suikastın TpCF umumi heyetince planlandığı yönünde ifadelerde bulunması tüm TpCF üyeleri gibi Karabekir Paşa’nın da tutuklanmasında önemli bir etken olmuştur (Mumcu, 2020b: 9). Ancak mahkeme heyeti yapılan sorgulamaların ardından Karabekir Paşa’nın olaydan haberdar olduğuna dair hiçbir kanıt bulamamıştır (Turgut, 2010: 445). Ordu Milletvekili ve suikastın baş sorumlularından Ziya Hurşit’in kardeşi Faik Bey’in, 1956 yılında suikasta dair Dünya gazetesine anlattıkları daha sonraki süreçte de Karabekir Paşa’nın suikast teşebbüsünden haberdar olabileceğine dair görüşleri güçlendirmiştir. Faik Bey’in anlattıklarına göre Karabekir Paşa, İzmir suikastı hadisesinden aylar önce, Mustafa Kemal Paşa’nın Bursa gezisi esnasında Mecliste gerçekleşen bir görüşmede Faik Bey’e, Mustafa Kemal Paşa’nın Bursa’da ölümü ihtimali üzerine İsmet Paşa’ya karşı takınması gereken tavır ve oluşturulacak siyasi düzen hakkında görüşlerini sormuştur. Faik Bey, gerçekleşen bu görüşmede suikast ihtimalinin aklından geçmediğini ifade etmiştir. Ancak daha sonra Laz İsmail’in suikast amacıyla Bursa’ya gönderildiğini öğrendiğinde durumu anladığını açıklamıştır (Mumcu, 2020b: 30). Karabekir’e göre ise bu suikastı tertip edenler milletin canına kastetmişlerdir. Aynı zamanda çok daha sonraları kaleme alacağı günlüğünde hükümetin Şeyh Said İsyanında olduğu gibi bundan da haberdar olabileceğini ima etmiştir (Karabekir, c2, 2009: 988). Nitekim Sarı Edip Efe,

mahkemenin kendisi ile ilgili idam kararının ardından mahkeme başkanı Ali Çetinkaya'ya “*bu kararda hizmetlerim nazara alınmadı*” demesi ve mahkeme başkanınca susturulması, Cebesoy'un anılarında bu kişinin hükümet tarafından suikastçıların arasına sızdırıldığını ileri sürmesine neden olmuştur (Cebesoy, c. 2. 2002: 221-222).

Şüphesiz ki Karabekir Paşa gibi hem Milli Mücadele döneminde hem de sonrasında ülkeye hizmetleri tartışılmayacak seviyede olan bir asker adına böyle çirkin bir hadise ile anılmak üzücü olmuştur. Nitekim onun suikast girişimi ile bağlantısı olmadığı mahkeme heyetince de kabul edilmiştir. Akıllarda soru işareti bırakan nokta ise böyle bir girişimden haberdar olup olmadığıdır. Bu soru işareti ise iki farklı noktadan kaynaklanmıştır. Birincisi suikast tertipçilerinden Gürcü Yusuf'un sorgusunda, Ankara'da ilk suikast tertipleri hazırlanırken Ziya Hurşit'in kendisine Karabekir'den bahsederek tertipten haberdar olduğunu söylemiş olmasıdır. İkincisi ise TpCF genel başkanı olmasıdır. Nitekim muhalif fırkadan Ali Fuat Paşa ile Rauf, Sabit, Arif ve Şükrü Beylerin Ankara suikast girişiminden dolayı ya da dolaysız olarak haberdar olması, konunun Karabekir Paşa ile de ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. Karabekir Paşa gerçekleştirilen duruşmasının ardından suçsuz bulunarak beraat etse de Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinde bir daha geri dönülemeyecek bir dönem başlamıştır.

Rauf Bey'in ise suikast girişimi ile olan bağlantısı Karabekir Paşa'nınkinden farklılıklar göstermiştir. Nitekim bu farklılıklar mahkeme heyetince suçlu bulunarak on yıla mahkum edilmesine sebep olmuştur. Rauf Bey 16 Haziran 1926'da İzmir suikast girişimi ortaya çıktığında Türkiye'de değildir. O, bu tarihten yaklaşık bir ay önce, 12 Mayıs 1926'da Meclisten bir buçuk aylığına izin alarak (TBMMZC, 12 Mayıs 1926: 73) kaplıca tedavisi amaçlı Viyana'ya gitmiştir. Nitekim onun ilişkilendirildiği suikast girişimi İzmir değil Ankara'da planlanan ilk suikast girişimi olmuştur. Suikastın baş sorumlularından Ziya Hurşit'in ağabeyi Ordu Milletvekili Faik Bey'in 1956 yılında Dünya gazetesinde anlattıkları, Ankara'da düzenlenmek istenen suikasta ışık tutmuştur. Faik Bey'in anlattıklarına göre; Rauf Bey Ankara'da gerçekleştirilmek istenen suikasttan Erzincan Milletvekili Sabit Bey vasıtasıyla haberdar olmuştur. Gerçekleştirilmek istenen suikast teşebbüsü içerisinde eski Maarif Nazırı Şükrü Bey ve Eskişehir Milletvekili Arif Bey gibi TpCF üyelerinin de bulunduğunu öğrenen Rauf Bey, durumu suikastın tertipçilerinden Ziya Hurşit'in ağabeyi Faik Bey'e bildirmiş ve kardeşi Ziya Hurşit'i bularak suikasta engel olmasını istemiştir. Akabinde ise Rauf ve Faik Beyler Ziya Hurşit'e durumu sormuştur. Ziya Hurşit ise suikastı inkar etmiştir (Mumcu, 2020b: 28). Sonrasında Şükrü ve Arif Beylerle de görüşülerek suikastın önüne geçilmiştir. Akabinde

durumu öğrenen Refet ve Ali Fuat Paşalar ile Rauf Bey; Şükrü, Faik ve Sabit Beyleri uyarmış ve konu kapatılmıştır (Turgut, 2010: 436).

Cebesoy da anılarında Faik Bey'i doğrulamış, suikast girişimini öğrenen Rauf Bey'in bu süreçte gerçekleşen olayları kendisine anlattığını ifade etmiş ve anılarında Rauf Bey'in anlattıklarını kaleme almıştır (Cebesoy, 2007: 598-601). İnönü ise anılarında Rauf Bey'in suikast tertipçileri içinde yer almış olabileceğini düşünmediğini ve fakat suikastı sezmiş olabileceğini ifade etmiştir (İnönü, 2018: 475) Nitekim Ziya Hurşit'in İzmir'de mahkeme heyetine verdiği ifadede, Ankara'da gerçekleştirilmek istenen bu girişimin abisi Faik Bey ve bazı Terakkiper ver yöneticilerinin muhalefetiyle gerçekleştirilemediğini ifade etmiştir (Erman, 1971: 57). Aynı zamanda mahkeme heyeti İstanbul'da, Cavit Bey liderliğinde gerçekleştirilen İttihatçı toplantılarında oluşturulan dokuz maddelik programın TpCF programı ile örtüştüğü düşüncesini taşımıştır (Turgut, 2010: 418). Bu da TpCF kurucu ve üyelerini suikast tertibi ile daha doğrusu suikastın arkasındaki İttihatçılarla ilişkilendirilmesinde önemli bir nokta olmuştur. Nitekim suikast girişiminden haberdar olan Rauf Bey, işin içinde kendi fırka arkadaşları olduğu için sessiz kalmayı tercih etmiştir (Kocahanoğlu, 2018: 561).

Yaşananlara dair Mustafa Kemal Paşa'yı üzen olay da bu olmuştur. Soyak anılarında Atatürk'ün, arkadaşlarının bu konuda gösterdiği kayıtsızlığa değinerek "*beni ikaz etmeleri, mertlik, arkadaşlık icabı idi*" dediğini ifade etmiştir (Soyak, 2010: 361). Rauf Bey'in böyle bir hadiseyi hükümete haber vermemiş olması ve İzmir suikastından yaklaşık bir ay kadar önce ülke dışına çıkması üzerindeki şüpheleri çoğaltmıştır. İstiklal Mahkemesi heyetinin Rauf Bey'in suikast ile bağlantılı olabileceği düşüncesi taşınmasına sebep olmuştur. Cumhurbaşkanı suikast düzenlenmesine dair tahrikte bulunduğu gerekçesiyle İstiklal Mahkemesi tarafından tutuklanmasına karar verilen İstanbul Milletvekili Rauf Bey gibi hakkında aynı karara varılan İstanbul eski Milletvekili Adnan (Adivar) Bey'in de (BOA, HR.İM/23.94) yine yurt dışında olduğundan ifadelerine başvurulamamış, Türkiye'ye dönmeleri için Londra Elçiliğine yazı yazılmışsa da iki isim de gelmemiştir (Aybars, 2006: 317, 326).

3.3. İstiklal Mahkemeleri Yargılamaları ve Alınan Kararlar

Suikast davasına dair tüm soruşturma ve incelemelerin ardından olay ile bağlantılı görülen üç farklı grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Şükrü Bey ve Ziya Hurşit'in bir araya getirdikleri tertipçiler, TpCF üyeleri ve eski İttihatçılardır. İstiklal Mahkemesi 26 Haziran 1926'da ilk iki gruptan toplam 49 kişinin yargılamalarına başlarken, eski İttihatçıların davası Ankara'ya bırakılmıştır. Mahkeme savcısı Ali Bey'e göre bu üç farklı grubun bir araya gelmesi, eski İttihatçılardan Cavit, Kara Kemal, Şükrü Beyler gibi isimlerin öncülüğünde gerçekleşmiştir

(Tunçay, 2010: 168). Suikast Davası Mahkemeleri İzmir ve Ankara olmak üzere iki aşamada gerçekleşmiştir. İzmir suikastını hazırlayanların duruşma ve yargılamaları İzmir’de yapılmış, kararlar İzmir’de uygulanmıştır. Eski İttihatçıların yargılamaları ise Ankara’da 2 Ağustos 1926 günü başlamıştır (Erman, 1971: 168).

İzmir’de görülen mahkeme 26 Haziran günü Elhamra Sinema Salonu’nda başlamıştır. Suikastı tertipleyen ekibin başı olan Ziya Hurşit itirafında Mustafa Kemal Paşa’yı 1923 yılı ortalarından itibaren öldürmek için bir suikast planıyla ilgilendiğini itiraf etmiştir. Nitekim aynı itirafta suikastın siyasi bir amaç taşıdığını, hükümeti devirmeyi istediklerini söylemiştir (Kandemir, 1955: 50-51; Erman, 1971: 85). Aynı şekilde TpCF üyelerinden Şükrü Bey’in de İttihatçılarla olan bağlantısı ve suikast işini planlayıcılarından biri olduğu mahkeme heyetince ortaya çıkarılmıştır. Suikastın Bursa planının gerçekleşmemesi üzerine Ziya Hurşit, Şükrü ve Abdülkadir Beylerin Şükrü Bey’in evinde toplantılar düzenleyerek önce Gazi’nin imhası ardından hükümetin devrilmesi adına planlar yaptıkları anlaşılmıştır. Mahkeme Savcısı Ali Bey iddianamesinde, mücrimlerin bu suikastı kendi namlarına değil, siyasi bir zümre adına planlamış olduklarını, bunun kendilerince de itiraf edildiğini ifade ederek, tertipçilerin idamını istemiştir (Erman, 1971: 54). Ali Bey’e göre suikastçılar Lozan Konferansı’nın ardından yaşanan gelişmeler, özellikle de Rauf Bey’in Cumhuriyet’in ilanına dair söyledikleri, Halk Fırkası toplantısında yaşanan tartışma gibi olaylarla TpCF adına harekete geçmişlerdir (Aybars, 2006: 312).

Soruşturma ve ifadelerin ardından mahkeme heyeti suikast girişimine doğrudan katılan isimleri şu şekilde belirlemiştir: Ziya Hurşit (Lazistan Sabık Mebusu), Sarı Edip Efe (Jandarma Binbaşılığında Emekli), Miralay Arif (Ayııcı), Şükrü (Eski Maarif Nazırı), Abidin (Saruhan Mebusu), Rasim (Emekli Veteriner Albay), Laz İsmail (Suikastçı), Gürcü Yusuf (Suikastçı), Cavit Bey (Eski Maliye Nazırı), Çopur Hilmi (Emekli Teğmen), Abdülkadir (Eski Ankara Valisi), İsmail Canbolat (İstanbul Mebusu), Kara Kemal (Eski İttihatçı, Dünya Savaşı Dönemi İaşe Nazırı), Hilmi (Ardahan Mebusu), Rüştü Paşa (Erzurum Mebusu), Halis Turgut (Saruhan Mebusu). Suikast girişimine doğrudan katılan sanıklardan Ziya Hurşit dışındakiler, suikast hadisesi ile ilişkileri olmadığını ve masum olduklarını iddia etmişlerdir. İzmir’de görülen davada suikast sanıklarının duruşmalarının ardından mahkeme kararları 13 Temmuz 1926 günü açıklanmıştır. Yargılanan isimlerden Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, İzmit Mebusu Şükrü Bey, Saruhan Mebusu Abidin Bey, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat, Eskişehir Mebusu Arif Bey, Sivas Mebusu Halis Turgut Bey, eski mebuslar Ziya Hurşit ve Hafız Mehmed, eski subay veteriner Rasim, eski subaylar Çopur Hilmi ve Sarı Efe Edip, eski Ankara Valisi Abdülkadir

Bey, eski Kuvayı Milliyeci Kurmay Albay Kara Kemal, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf idama mahkum edilmiştir. Daha sonra Ardahan Mebusu Hilmi Bey, İttihat ve Terakki'nin sekreteri Nail Bey, eski Maliye Nazırı Cavit Bey ve Dr. Nazım da idam cezasına çarptırılmışlar, davalar 26 Ağustos 1926'da tamamlanmıştır (Gök, 1995: 318-321; Aybars, 2006: 334).

Bu kararın ardından İdam edilenler; Ziya Hurşit, Gürcü Yusuf, Rasim Bey, Arif Bey, İsmail Canbolat, Halis Turgut, Rüştü Paşa, Abidin Bey, Hafız Mehmet, Şükrü Bey, Sarı Edip Efe, Laz İsmail ve Çopur Hilmi'dir. Suikast davasının İzmir'de görülen mahkemesinde paşaların yargılamaları da gerçekleşmiştir. Rauf Bey yargılamalar esnasında Avrupa'da bulunmaktadır. Fakat onun dışında Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar İzmir'de yargılanan isimler arasında yer almıştır. Karabekir Paşa, mahkeme tarafından gerçekleştirilen sorgusunda suikast girişiminden haberdar olmadığını, durumdan haberdar olan TpCF üyelerinin de kendisine bu konudan bahsetmediklerini ifade etmiştir. Aynı zamanda haberdar olanların hükümete haber vermeleri gerektiğini de ifadesine eklemiştir. Kendisine haber verilmemesinin nedenini de fırkayı kapatmasından korkmuş olmalarına bağlamıştır (Erman, 1971: 123). Karabekir Paşa'nın sorgusu aynı zamanda yakın geçmişe dair bir hesaplaşmayı da içerisinde barındırmıştır. Paşa'ya suikast girişimi dışında, muhalif fırkaya geçmesinin ve Mustafa Kemal Paşa ile fikri ayrılığının nedenleri de sorulmuştur. Karabekir Paşa bu sorulara verdiği cevapta; zaferin ardından Gazi'nin etrafını saran kişilerin, onu yakın arkadaşlarından uzaklaştırdıklarını söylemiştir. İstiklal Mahkemesi Savcısı Ali Necip Bey, paşaların sorgusunun ardından mahkeme heyetine sunduğu yeni taleplemede, Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşaların suikast hadisesinden haberdar olduklarını fakat böyle bir işe taraftar olmadıklarını ifade etmiştir (Erman, 1971: 139). Bu tespit ise paşaları idamdan kurtarmıştır. Nitekim Cebesoy anılarında, Gazi'nin kendisine “*mevkuf bulunan paşalar sizin sayenizde beraat etmişlerdir*” dediğini yazmıştır (Cebesoy, 2007: 623).

Aynı şekilde Altay da anılarında Gazi ile İsmet Paşa arasında bu konu üzerinde gerçekleşen bir diyalogdan bahsetmiştir. Bu diyalogda, mahkeme heyetinden paşaların idamına dair bir karar çıkması ihtimaline karşı, İsmet Paşa'nın ısrarı üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın Mahkeme Başkanı Ali Bey ile yeniden görüşeceğini ifade etmiştir (Tunçay, 2010: 168). Zürcher'e göre paşaların serbest bırakılmasında ordunun bu yargılamalardan duyduğu rahatsızlık da önemli bir pay sahibidir (Zürcher, 2003: 228). 12 Temmuz 1926 günü İzmir İstiklal Mahkemesi'nde İzmir suikast girişim sanıkları savunmalarını mahkeme heyetine sunmuşlardır. Suikastı tertipleyenlerin savunmalarının ardından sıra paşalara gelmiş, Karabekir Paşa kendisine mahkeme başkanınca yöneltilen “*müdafaa edecek misiniz?*” sorusuna “*hayır*”

cevabını vermiştir (Erman, 1971: 151). 13 Temmuz günü açıklanan kararda ise Karabekir Paşa suikast davasından Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalarla birlikte beraat eden isimler arasında yer almıştır. Paşalar ile ilgili beraat kararı dinleyiciler tarafından da alkışlarla karşılanmıştır (Turgut, 2010: 479). Beraat eden Milli Mücadelenin bu dört önemli paşası dava sonrasındaki süreçte siyaseten tekrar aktif olma yoluna girmişlerse de netice hepsi için olumlu olmamıştır. Halk Fırkası, Meclisin üçüncü dönemi için yapılacak seçimlerde muhalefet kalmadığı için listelere bağımsız adayların girmesinin sağlanmasını düşünürken Kazım Karabekir ve Refet Paşalar İstanbul'dan, Cafer Tayyar Paşa ise Tekirdağ'dan aday olmuşlar, Ali Fuat Paşa ise bunu gereksiz görmüştür. Böylece üç isim seçimlere katılma kararı olsa da Çorlu Belediye Başkanının Cafer Tayyar Paşa'ya kendisini desteklemek istemelerine karşın İsmet Paşa'nın müdahil olduğunu söylemesi üzerine Cafer Tayyar ve Kazım Karabekir Paşalar siyasetten uzaklaşmışlardır. Kısa süre sonra CHF ile barıştırılan Ali Fuat ve Refet Paşalar ise milletvekilliğine seçilmişlerdir (Kandemir, c. 3. 1955: 118-119).

İzmir yargılamalarının gerçekleştiği sırada Londra'da bulunan Rauf Bey ise mahkeme heyetinin kendisi için Londra Büyükelçiliği'ne gönderdiği tebligat ve davete de olumlu yanıt vermemiştir. Mahkeme heyetinin teslim ol çağrısı üzerine TBMM Başkanlığına müracaat ederek, milletvekillerinin dokunulmazlıkları kaldırılmadan tutuklanmalarının önlenmesini istemiştir. Bu durum Rauf Bey üzerindeki şüphelerin daha da artmasına neden olmuştur. Mahkeme heyetinin paşaların sorgulamaları tamamlaması üzerine yeni bir talepname oluşturan mahkeme savcısı Ali Necip Bey, Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar ve Rauf Bey'in, kendi kanaatine suikasttan haberdar olmakla birlikte, böyle bir işe onay vermediklerini belirtmiştir (Erman, 1971: 139). Fakat bu görüşe rağmen diğer arkadaşları beraat ederken Rauf Bey 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Bunun akabinde Rauf Bey, TBMM başkanına gönderdiği telgraflarla kendisini savunmuştur. Anılarında Ankara'da gerçekleştirilmek istenen suikastı önleyen kişi olarak kendisini gösteren Rauf Bey, kendisinin tebrik edilmesi gereken yerde 10 yıl sürgün cezasına çarptırılmasını hayretle karşılamıştır (Kandemir, 1965: 144).

Rauf Bey Londra ve Paris'ten TBMM Başkanlığı'na yazdığı mektuplarda kendisini savunmuş, mahkeme heyeti ve alınan kararlara ağır eleştirilerde bulunmuştur. Bunlardan biri olan ve Meclis Başkanlığı'na gönderilen 30 Haziran 1926 tarihli mektubunda, İstiklal Mahkemesi yargulamalarını Anayasaya ve Cumhuriyete karşı bir suikast olarak değerlendiren Rauf Bey, siyasi ve şahsi düşmanlarından oluşan bu mahkeme huzuruna çıkmayı reddettiğini ifade etmiştir. Meclis Başkanı Kazım Bey, bu mektuba 9 Ağustos 1926'da verdiği cevapta; Rauf Bey'e, kanun dışı bir uygulamanın var olmadığını hatırlatarak, Meclis tarafından

görevlendirilen İstiklal Mahkemesi'nin adaletinden emin olmasını istemiştir. Ayrıca yine bu mahkemenin huzuruna çıkarak masumiyetinin tecelli etmesini temenni ettiğini bildirmiştir. Rauf Bey ise Meclis Başkanlığı'na yazdığı bir diğer ve uzun mektupta adeta geçmişin bir muhakemesini yapmış ve hakkındaki suçlamalara yanıtlar vermeye çalışmıştır. Bu mektupta anlatılanlardan yola çıkarak Ankara suikast girişimini fiilen harekete geçerek önleyen kişi kendisi olmuştur. Sabit Bey'in şüphesi ve Rauf Bey'i haberdar etmesi tebrik gerekçesi sayılırken, kendisinin 10 yıl ile cezalandırılması anlaşılır değildir. Rauf Bey, suikast davasında İttihat Terakki ricali ve İkinci Grup ile ilişkilendirilmesine de şiddetle karşı çıkmıştır. Suikastın arkasındaki isimlerden biri olarak kabul edilen Kara Kemal'i ilk kez mütareke döneminde, Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde gördüğünü ifade eden Rauf Bey, bunun dışında Malta'da geçirdiği günlerde Kara Kemal ile münasebetinin nezaket derecesini aşmadığını söylemiştir. Yine aynı mektupta idam edilen İsmail Canbolat Bey'inde Mustafa Kemal'in çok eski ve yakın bir arkadaşı olduğunu, Mustafa Kemal'in mütareke günlerinde padişaha teklif ettiği hükümet içerisinde İsmail Canbolat'ın da adının olduğunu hatırlatmıştır. Mahkeme sorgulamalarında kendisinin Avrupa seyahati öncesi "*Ben gidiyorum, siz ne yaparsanız yapın*" demesi iddiasına da değinen Rauf Bey, bunu çeşitli tazyikler ve zorlamalar ile söylenen bir yalan olduğunu ifade etmiştir (Kocahanoğlu, 2018: 591-594).

Rauf Bey'in mahkeme heyetini suçlayıcı bu ifadeleri şüphesiz hükümete, hükümetin başındaki İsmet Paşa'ya ve son olarak devletin başındaki Mustafa Kemal Paşa'ya da yöneltilmiştir. Nitekim Rauf Bey'in bu düşünceleri Nutuk henüz kaleme alınmadan dile getirilmiştir. Bu nedenle Atatürk tarafından kaleme alınan Nutuk'ta Rauf Bey için yazılanlar aynı zamanda bu düşüncelere verilmiş bir cevaptır. Suikast hadisesinin ardından uzun bir Asya turuna çıkan Rauf Bey'in tekrar ülkeye dönüşü 5 Temmuz 1935'te gerçekleşmiştir. Dönüşü sonrası Mustafa Kemal Paşa tarafından Konya mebusluğuna getirilmek istenmişse de Rauf Bey bunu kabul etmemiştir (Aybars, 2006: 336). Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat Paşa'dan ricada bulunmuş, Cebesoy İsmet Paşa'yla da durumu görüştüğünden sonra Rauf Bey'i ikna etmek için İstanbul'a gitmiştir. Rauf Bey'in yanıtı şöyle olmuştur:

"Atatürk büyük adamdır. Etrafında toplananlar, hiçbir vakit ona layık olamamışlardır. Benim de ona karşı daima büyük hürmet duygularım vardır. Allah onu memleketin başından ayırmasın. Ben ona derhal mülaki olmak isterdim. Fakat etrafındakilerin bir oyun yapmasından çekinirim" (Cebesoy, 2007: 647).

Milli Mücadele'nin en önemli isimlerinin zafer sonrasında artan ve siyaset sahnesinde yoğunlaşan farklı fikirlerinden dolayı keskin bir ayrılığa düşmelerinde ikinci bir parti kurulmasının belirleyici olduğu görülmektedir. TıCF'nin kurulmasından sonra yaşanan Şeyh Sait İsyanı ve İzmir Suikastı Girişimi hadiseleri küskünlüğü doğurmuştur. Kazım Karabekir

Paşa siyasetten koparken Rauf Bey yaklaşık dokuz yıl aradan sonra yurda dönmüşse de politikaya girmemiştir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında durmaya devam ederken Ali Fethi Bey'in 1925'te başlayan diplomatik görevi 1930'da siyasete davet edilmesiyle sona ermiş; ikinci çok partili hayata geçiş denemesi de başarıya ulaşamamıştır

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA EKONOMİK KRİZİ VE YENİ SİYASET DÜZENİ

1. ÇOK PARTİLİ HAYAT DENEMESİ

1.1. 1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Siyasetine Yansıması ve Devletçilik-Liberalizm Ekseninde Türk Demokrasisi

Ulusal Mücadelenin askeri safhasının sona ermesinin ardından İşgal Devletleri ile imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile yeni Türk devleti uluslararası alanda tanınmış ve bağımsız bir devlet statüsüne ulaşmıştır. Akabinde ise Mustafa Kemal Paşa liderliğinde kurulan yeni Türk devletinde askeri mücadelenin yerini siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik manada mücadeleler almış ve geniş anlamda modernleşme ve laikleşme süreci başlamıştır. Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı ve Halifeliğin ilga edilmesi şüphesiz bu sürecin başında gerçekleştirilen en köklü inkılaplar olmuştur.

Ülkenin modernleşme süreci tamamlanırken gerçekleştirilen inkılaplar fikir birliğinden ziyade Mustafa Kemal Paşa'nın halk ve Meclis üzerindeki otoritesine dayanılarak gerçekleştirilmiştir. Daha önceki bölümde değinildiği üzere inkılaplar ve bu inkılapların Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizması üzerindeki hakimiyeti ile gerçekleşmesi ilk ayrılıkların da sebebinin oluşturmuştur. Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar ile Rauf Bey gibi Milli Mücadelenin lider kadrosunu oluşturan grupta yer alan önemli isimler 17 Kasım 1924 tarihinde kurdukları TıCF ile resmi olarak Mustafa Kemal Paşa'dan ayrılmışlardır. Çok partili hayatın da ilk denemesi olarak kabul edilen bu girişim, Mustafa Kemal Paşa'nın muhaliflerinin aracılığıyla ve kendisinin kontrolü dışında gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda da Mustafa Kemal Paşa girişimin arkadaşlarından gelmesi nedeniyle kızgınlık ve kırgınlık yaşamış, yine de muhalefet liderleri ve üyelerine samimi ve nazik davranmaya devam etmiştir (Soyak, 2010: 295).

Ancak TıCF'nin kurulmasıyla diğer muhalif kesimler de hareketlenmişlerdir ki İttihat ve Terakki Fırkası'nın tekrar hayata geçirilmesi dahi düşünülmüş, Kara Kemal'in yönlendirmesiyle İttihatçılar mevcut muhalif fırkayı destekleme yoluna gitmiştir. Bundan ayrı Cumhuriyet ve inkılap karşıtı olanlar da iktidara karşı güçlenebilmek adına yeni partiyi desteklemeye, içine girmeye ve kendini kamufle etmeye çalışmıştır. Aslında bu durum muhalif paşaların gerici olduğunu gösterir bir durum olarak değerlendirilmemelidir (Özdağ, 2017: 48-50). TıCF'nin TBMM'deki gücünü nicel manada arttırmaya dayalı politik duruş sergilerken rejimle güç mücadelesine girmek adına kendisinden istifade eden gruplarla yakınlaşması, her

ne kadar “gerici” değilse de bu gruplardan destek alabilmek için her fikre ve inanca saygılı olduğunu söylemesi muhalif liderlere yönelik bakışları da değiştirmeye başlamıştır. Nitekim önceki bölümde anlatıldığı üzere TpCF’nin programında bulunan “*fırkamız dini düşüncelere saygılıdır*” şeklindeki altıncı madde, CHF grubunda olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa’da da endişe yaratmıştır. Bu endişe, partinin kapatılması sürecinde daha da büyümüştür.

13 Şubat 1925’te ülkenin doğusunda başlayan Şeyh Said İsyanı neticesinde 4 Mart 1924 tarihinde Takrir-i Sükun Kanunu kabul edilmiş, bu kanun kapsamında kurulan İstiklal Mahkemesi, TpCF şubelerinde ele geçirilen evraklar neticesinde parti şube ve üyelerinin dini siyasete alet ettikleri sonucuna vararak partinin kapatılmasına karar vermiştir. Böylelikle yeni Türk devletinin ilk çok partili hayat denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Şeyh Said İsyanı ile başlayan Takrir-i Sükun Dönemi dört yıl sürmüş, ilk olarak iki seneliğine kabul edilen kanun 2 Mart 1927’de iki yıl daha uzatılarak 4 Mart 1929’a kadar devam ettirilmiştir (Resmi Gazete, 4 Mart 1925: 11; Resmi Gazete, 3 Mart 1927: 1). Bu süreç aynı zamanda sosyal, kültürel, hukuki ve ekonomik anlamda birçok reformun gerçekleştirildiği dönem olmuştur. Özellikle İzmir Suikastı davalarının ardından ülkede muhalefetin ve basının sindirilmesi, birçok inkılabın gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştır.

Takrir-i Sükun Dönemindeki inkılaplara genel olarak bakıldığında 25 Kasım 1925’te Şapka Kanununun kabul edildiğini (Resmi Gazete, 28 Kasım 1925: 2), tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kararname ile beraber hem din hem de diğer devlet görevlilerinin giyecekleri kıyafetlerin kararnamesinin de 5 Eylül 1925’te yayımlandığını görmek mümkündür (Resmi Gazete, 5 Eylül 1925: 1-5). Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun ise 30 Kasım 1925 tarihinde kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 13 Aralık 1925: 1-2). Bu dönemde ayrıca 26 Aralık 1925’te Meclis kararıyla saat ve takvim değişikliğine gidilmiş (TBMMZC, 26 Aralık 1925: 277), 1 Ocak 1926 itibarıyla de miladi takvim kullanılmaya başlanmıştır (CA, 51.0.0.0/14.117.2). 17 Şubat 1926 tarihinde Türk Medeni Kanunu kabul edilirken (Resmi Gazete, 4 Nisan 1926: 10-236), 1 Kasım 1928 tarihli ve 1353 sayılı kanunla Latin harflerine geçilerek (Resmi Gazete, 3 Kasım 1928: 7-9) toplum üzerinde hakim olan Arap kültürü etkisi kırılmaya çalışılmıştır.

Takrir-i Sükun Döneminde iktisadi alanda da birçok reform gerçekleştirilerek ekonomik kalkınma ve bağımsızlık gerçekleştirilmek istenmiştir. Bu bağlamda 20 Ağustos 1924 tarihinde milli bir banka olarak İş Bankası kurulmuştur (CA, 30.18.1.1/10.40.17). 19 Nisan 1925’te 633 sayılı kanunla Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası faaliyete başlamış (Resmi Gazete, 23 Nisan 1925: 33-35), 1932’de lağvedilen bu bankanın yerine sanayi işleri ve bankacılık işlemleriyle

ilgilenmesi adına 3 Haziran 1933'te Sümerbank kurulmuştur (Resmi Gazete, 11 Haziran 1933: 2676-2678; CA, 30.18.1.2/37.44.6). 1931'de ise Maliye Vekili Abdülhalik Renda'nın ısrarıyla ve İsmet Paşa'nın verdiği destekle Merkez Bankası kuruluşu gerçekleşmiştir (Bilgehan, 1994: 208). Yine 17 Şubat 1925'te kabul edilen kanunla Osmanlı'dan beri çiftçinin omuzunda büyük bir yük olan Aşar Vergisi kaldırılmıştır (Resmi Gazete, 23 Şubat 1925: 16-18). 28 Mayıs 1927 tarihinde çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile özel girişim özendirilmiş ve bu girişimlere devlet desteği sağlanmıştır (Resmi Gazete, 15 Haziran 1927: 1-10). Kinross'a göre iktisadi alanda gerçekleştirilen atılımlarda tarım yerine sanayiye ağırlık verilmiş, Avrupa nazarında köylü milleti imajından bir an önce kurtulmak amaçlanmıştır (Kinross, 1969: 675).

Hızlı bir modernleşme sürecini oluşturan bu gelişmeler yönetici ve aydın kesim tarafından takdirle karşılanırsa da halkın bu inkılaplara uyum sağlayabilmesi aynı hızda gerçekleşmemiştir. Bunu o dönemin toplumunun bu hızlı modernleşme adımlarını özümseyecek yapıda olmamasına bağlamak mümkündür. Neticede sosyal ve kültürel değişimler, ekonomide istenilen yere gelinememesi ve refahın sağlanamaması hükümete karşı yığınların muhalefetini oluşturmayı da beraberinde getirmiştir (Çavdar, 1999: 296). Her ne kadar Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıyla küçük ve orta büyüklükteki işletmelere yardımcı olunmuş, demiryolu yapımına önem verilerek İç ve Doğu Anadolu'da üretim yapanların pazarlara ulaşabilmesi sağlanmış ve 1923-1929 arasında kişi başı milli gelir senede yaklaşık %8,4 artmışsa da (Pamuk, 2019: 193, 196) iktisadi yönden memnun olmayan kesimlerin varlığını göz ardı etmek mümkün değildir. Dolayısıyla yüzyıllardır devam eden iktisadi bozulma ve çürümeyi düzeltmek genç Cumhuriyetin en çetin sorunlarından birini oluşturmuştur.

İktisadi bir mücadelenin gerçekleştiği ve Takrir-i Sükun Döneminin kısa süre önce bitirildiği bu süreçte, 29 Ekim 1929'da New York Borsası'nda büyük hisselerin yaklaşık %200'lük kayıp yaşamasıyla oluşan zarar üzerine çökmesiyle (Nevins, Commager, 2017: 480) başlayan ekonomik bunalım şüphesiz tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de olumsuz etkilemiş, ekonomik ve siyasi birçok değişime sebep olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın ardından tarımsal alanda ciddi bir ilerleme kaydedilmiş olsa da Wall Street Borsası'ndaki çöküş özellikle Türkiye gibi ekonomisi tarıma dayanan ülkeleri oldukça yıpratmıştır. 1929'a kadar Lozan kapsamında gümrük tarifelerinde değişikliğe gidilemediği için Ekim 1929'da gümrük rejiminin yenilenebilmiş ve ithal ürünlere uygulanan tarifelerin %33 oranında artmış olmasıyla korunmacılığa geçiş hızlı yaşanmıştır. Korunmacılığa geçişte tarım ürünleri fiyatlarının ve ihracat gelirlerinin düşmesi de etkili olmuştur. Zaten fiyatları oldukça düşmüş olan tarımsal

ihracat ürünleri, demir, kağıt, kumaş, şeker çimento gibi endüstriyel ürün ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmiştir. Mustafa Kemal ve İsmet Paşaların savaş tecrübelerine dayanarak başlatmış olduğu demiryolu yapımı da ülke giderlerinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur (Mango, 2010: 538; Pamuk, 2019: 186).

Ülkenin iki yöneticisinin Birinci Dünya Savaşı ve özellikle de Kafkas Cephesi'nde yaşanan sıkıntıların etkisinde de kalarak başlattığı anlaşılan bu politikaya Dokuz Umde'de büyük ihtiyaç duyulan demiryollarına hemen girişileceği şeklinde değinilmiş, özellikle diğer bölgelerle bağlantısı olmayan Ankara'nın doğusunda yer alan yerlerde dışarıdan destek alınmadan yerli sermayeyle çalışmalar başlanmıştır (Altun, 2008: 91). Bu minval üzere Yol Vergisi, sakatlığını raporla sunan yoksullar, silah altında olanlar vergi toplanmasında görevli olan imam ve muhtarlar hariç 18-60 yaş aralığındaki erkeklere dört işçinin günlüğüne denk gelecek ve iki taksitte ödenebilecek şekilde nakdi olmak üzere 7 Mart 1921'te 102 sayılı yasayla çıkartılmıştır (Resmi Gazete: 7 Mart 1921: 12-13). 1925'te ise harp malulleri, fakirler, öğrenciler, silah altındaki ordu ve jandarma mensupları ile altı çocuğu olanlar hariç olmak üzere 6-12 gün arasında ve ikamet ettiği yerden en fazla 8 km. uzaklıktaki yerlerde olabilecek şekilde Yol Mükellefiyeti Kanunu, aynı zamanda Aşarın kaldırıldığını da duyuran Resmi Gazetede yayınlanmıştır (Resmi Gazete, 23 Şubat 1925: 1-4).

Bu uygulama, devlet için yol yapımındaki harcamaları daha düşük bütçelerle halledebilmek adına ücretsiz işçi ya da vergi yoluna gitmesi iken toplum için de ağır çalışma koşulları veya çok para anlamına gelmiştir. Dolayısıyla şartların ağırlığı nedeniyle nakdi ödeme seçeneğine yönlendirilen halk gelir seviyesinin düşük olması yüzünden de para ödemek istememiş, bu nedenle hapis ve haciz gibi cezalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu da vergilerin toplanmasına nezaret eden jandarma ile muhtarların ve tahsildarların halkın sevmeyip korku duyar hale geldiği kesimler olmasına yol açmıştır (Özdemir, 2013: 219). Demiryolu çalışmaları yoksul tabakada bu etkiyi doğururken ülkenin "*ilk milyonerler*" tabakasını da ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki çalışmalar, 1927'ye kadar yavaş ilerlese de bu sene içinde yapım işlerinin yabancı şirketlere ihale edilmesiyle hızlanılmış, kısa süre içinde bu şirketlerle çalışan taşeronların müteahhitlikleri üstlenmesiyle Türk girişimciler duruma hakim olmuştur (Altun, 2008: 92-93). Genel manada ekonomik problemlerin yaşandığı bir süreçte yaşanan demiryolu faaliyetleri kırsal kesim nezdinde olumlu karşılanmamıştır ki bu da çok partili hayata geçişle beraber muhalefetin en çok tenkit ettiği konu olmasına neden olmuştur. Hatta 1930 senesindeki iktidar-muhalefet çekişmesi de İsmet Paşa'nın Ankara-Sivas Demiryolunu açış konuşmasıyla ve ona Ali Fethi Bey'in İzmir'den verdiği yanıtlarla başlamıştır.

Yol çalışmaları için toplanacak vergiyi ödeyemeyeceği bir yük olarak gören kesimin en fazla köylerde olması kaçınılmazdır. Çünkü dış ticareti ağırlıklı olarak tarımsal ürünlere dayanan Türkiye'nin 1929 Ekonomik Krizinden oldukça olumsuz etkilenmesi üzerine özellikle tarımsal ürün fiyatlarının düşüşüyle zaten yoksul olan köylü daha da perişan olmuş, yol vergisini de ödemedi zorlanmıştır. Pazar ekonomisine dayalı üretim yapan Ege, Çukurova ve Samsun çevresinde bu perişan durum daha net hissedilmiştir. 1928-1929 döneminden 1932-1933 dönemine kadar tahıl fiyatları %60, kuru üzüm, tütün, fındık ve pamuk fiyatları ise %50 oranında gerilemiştir. Fiyatların düşüşüyle çok sayıda tüccarın iflas ettiği bu süreçte kırsaldaki problemler kentlere de sirayet etmiştir (Pamuk, 2019: 186). Ekonomik alandaki bu zayıflık siyasi alanda da kendisini göstermiştir. CHF mensupları hakkındaki rüşvet ve yolsuzluk dedikoduları, devletin iktisadi hayatta başarılı olamaması, muhalefetin bulunmaması gibi sebepler ülkedeki siyasi ve ekonomik bunalımın gittikçe artmasına sebep olmuştur. Bu dönemde, 6 Mart 1930'da Antalya'ya giden Mustafa Kemal Paşa'nın gördükleri karşısındaki şu yorumu ülkenin durumu hakkında oldukça bilgi vericidir:

“Her gittiğimiz yerde dert ve şikayet dinliyoruz. Her tarafta yokluk, maddi manevi perişanlık mevcut. Ferahlatıcı pek az şey var: Memleketin gerçek durumu bu. Yalnız bunun suçlusu biz değiliz, uzun yıllar memleketi idare eden gafil, dünyadan habersiz idarecilerdir” (Balkaya, 2005: 241-242).

1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'nin siyasal yaşamı üzerindeki en önemli etkisi şüphesiz çok partili hayata geçiş sürecini hızlandırmış olmasıdır. Ekonomik bunalım beraberinde dünyadaki siyasi sistemleri de sarsmıştır. Birçok ülkede diktatörlüğü ve faşist yönetimleri güçlendirmiş olsa da muhalefetin daha önce sindirildiği Türkiye'de ise tam tersi bir etki yaratmıştır (Mango, 2010: 540). Ekonomik nedenlerinin yanı sıra 1925-1930 yılları arasında gerçekleştirilen inkılaplar ve TpCF'nin kapatılmasının arkasından geçen beş yıl, toplumun çok partili hayata geçişe hazır olması adına yeterli bir süre olarak kabul edilmiştir (İnönü, 2018: 488). Mustafa Kemal Paşa'nın uzun zamandır aklında olan bu deneme, 1930 yılında yakın dostu Ali Fethi Bey öncülüğünde gerçekleştirilecektir. Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine söylediğini belirttiği şu cümlelerle çok partili sürece yeniden geçilmesi öncesindeki durum bir nevi özetlenmektedir: “*Hariçten mali ve iktisadi vaziyetimiz pek fena görülüyor. Vergiler arttırılmıştır, girişimciler ancak geçimini sağlamak ve vergisini verebilmek için çalışmaktadır. Kimsede sermaye kalmamıştır. Parasızlık, fakr u zaruret yüz göstermiştir*” (Okyar, 2019: 7).

Çok partili hayata geçişi sadece dünyada gerçekleşen ekonomik krize ya da öncesinde Türkiye'nin iktisadi problemlerine bağlamak elbette doğru değildir. Genel manada SCF'nin kuruluşunun ekonomik nedenlere bağlanması yeni partinin Cumhuriyetçilik ve Laiklikte

CHF'den farkı bulunmamasının yanı sıra iktisadi yönden ayrı düşünmesiyle de ilgili olmakla birlikte esasında idari ve siyasi açıdan da iki parti arasında farklılıklar söz konusudur (Vakit, 9 Ağustos 1930: 1-2). Bu bağlamda muhalif girişimin temelinde başka iç ve dış nedenler de yer almıştır. Bu nedenlerden Cumhuriyet rejiminin bir zorunluluğu olan çok partili siyasal yaşama geçme arzusu, ülke içerisinde sessizce bekleyen ve görülmeyen muhalefeti ortaya çıkarmak, CHF içerisindeki yanlışları, özellikle devlet nüfuzu kullanılarak elde edilen kazançları engelleyip yine CHF üzerinde bir denetim mekanizması oluşturmak ve liberal politikalarla iktisadi hayatta başarı elde etmek iç cepheli olanlardır. Döneme tanıklık etmiş bir gazeteci ve aynı zamanda Bolu Milletvekili olan Falih Rıfkı Atay'a göre böyle bir girişimin tam olarak nedenini bilmek imkansızdır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa bu konuya dair kimseyle konuşmamıştır. Onun yeni bir fırkanın kuruluşuna dair yorumu, Mustafa Kemal Paşa'nın, bir gün muhakkak gerçekleşecek olan çok partili yaşamı, kendisi hayattayken ve otoritesi altında temin etmek istemiş olmasına dayanmaktadır (Atay, 2010: 582).

Dönemin bir başka gazetecisi olan Mardin Milletvekili Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise çok partili siyasal yaşama geçişin amacını açıklarken, Mustafa Kemal Paşa'nın bu hamle ile yeraltında gizlenmiş gerici hareketi ortaya çıkarmayı amaçlamış olabileceğini ifade etmiştir (Karaosmanoğlu, 2018: 96). Tunçay da yeni bir muhalif fırkanın kuruluş gerekçesine farklı bir bakış açısı getirmiştir. O, Mustafa Kemal Paşa'nın fırka çıkarları ile devlet çıkarlarını özdeş tuttuğunu, dolayısıyla yeni kurulacak muhalefet fırkasının rejimden ziyade CHF'ye yarayacağını düşündüğünü ifade etmiştir (Tunçay, 2010: 249). Yetkin'e göre ise kuruluşun gerekçesini tek bir "*neden*" de aramak yanlıştır. Birçok etmenin yeni bir fırka kuruluşunda etken olabileceğini, bunların biri veya birkaçının ötekilere nazaran daha ağırlıklı bulunabileceğini ifade etmiştir (Yetkin, 1997: 94). Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fethi Bey'le konuşmasında söylediği "*memlekette muhalif bir fırka vücuda gelirse Meclis'te münakaşa daha serbest olur. Mesela siz böyle bir fırkanın başına geçerseniz bildiklerinizi serbestçe Meclis'te söylersiniz, bu suretle tatbikatta görülen birçok hataların önü alınmış olur*" (Okyar, 2019: 17) ifadeleri ise ülkenin işleyişini etkileyecek hale gelen tenkitsiz politika hayatını noktalamak, hükümetin farklı fikirlerden beslenerek icraatını iyileştirmek gayesinin de SCF'nin kurulmasındaki etmenlerden birisi olduğunu göstermektedir.

Yeni bir parti kurulmasının iktidar açısından yansımalarına bakıldığında CHF'nin SCF'nin niye kurulduğu sorusuna yanıtı Ali Fethi Bey'in söyleminden öğrendiği görülmektedir. Bu söylem Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'te farklı seslerin olmasını isteme amacına da uygun bir mahiyettedir. Nitekim CHF, muhalif liderin partisini "*hükümetin icraatını*

tenkit etmek” amacıyla kurduğunu söylediğini kayıt altına almıştır. Muhafif liderin bu açıklamasına iktidarın getirdiği yorum da oldukça olumludur. CHF, “*Emin ve muvaffakiyetli adımlarla milletimizin inkişaf ve saadetine hizmet ve rehberlik ettiğine kani bulunan firkamız ve hükümetleri samimi, milletimizin menfaatlerine faydalı tenkitlere iftiharla intişar eder ve bundan memnun olur*” açıklamasıyla SCF oluşumundan hoşnut kaldığını ifade etmiştir (CA, 490.1.0.0/1.4.5).

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulmasında tesir gösteren dış nedene bakıldığında ise genç Cumhuriyetin özellikle Batı kamuoyundaki tek parti imajının değiştirilmesi gayesi ile karşılaşılacaktır. Gözlerin üstünde olduğunu bilen Türkiye, yaşanan gelişmelerin dış basındaki tesirlerini de düzenli olarak takip etmiştir. Nitekim iç politik bir mesele olan yeni partinin doğuşunun özellikle Batıdaki yansımalarına dair de iktidar bilgilendirilmiştir. Bu kapsamda 11 Ağustos 1930 tarihli Times’da çıkan haber de arşive alınmıştır. Gelişmeler bu habere Ali Fethi Bey’in tekrar başbakan olmak istediği şeklinde yansımış, bu nedenle Yalova’dan telefonla Ankara’ya bildirdiği istifasının kabul edildiğini yazan gazete, partinin “*Serbest Cumhuriyet Fırkası (Liberal Republicans)*” adını taşıdığını ve Ali Fethi Bey’in partisinin tamamen laik olacağını belirttiğini eklemiştir. Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşan Fethi Bey’in ülkenin mali ve iktisadi siyasetiyle adliye idaresinden memnun olmadığına, Lozan’dan beri iktisadi yönden bir şey yapılmadığına dair tenkitlerde bulunduğunu belirten Times, genel olarak yeni partinin kurulmasının ve Ali Fethi Bey’in siyasete dönmesinin memnuniyetle karşılandığını söylemiştir (CA, 30.10.0.0/83.550.2). İçeride ve dışarıda ilgiyle karşılanan SCF, 1925-1930 arasındaki siyasi ve ekonomik gelişmelerin sonucunda 12 Ağustos 1930’da kurulmuş (Yücel, 2006: 27), böylece Türk siyaseti yeniden çok partili hayata kısa da olsa bir geçiş yapmıştır.

Başkanlığında 24 Eylül 1930’da Gümüşhane Milletvekilliğine seçilen Ali Fethi Bey’in olduğu (TBMMZC, 25 Eylül 1925: 9) yeni partinin genel sekreterliğine Kütahya Milletvekili Nuri (Conker) Bey getirilirken idare heyetinde Hasan Tahsin (Uzer) Bey (Erzurum), Dr. Reşit Galip Bey (Aydın), Ali Haydar (Yuluğ) Bey (İstanbul), Süreyya (İlmen) Paşa (İstanbul), Talat (Sönmez) Bey (Ankara), Rasim (Öztekin) Bey (Bilecik), İbrahim Süreyya (Tolon) Bey (İzmit), Mehmet Emin (Yurdakul) Bey (Şebinkarahisar), Naki (Nakiyettin) (Yücekök) Bey (Elazığ), Refik İsmail (Kakmacı) Bey (Sinop), Ahmet (Ağaoğlu) Bey (Kars), Ali Galip (Yenen) Bey (Niğde), Senih Bey (Bursa) yer almıştır (CA, 490.1.0.0/435.1804.1; Ertem, 2010: 76-77). Partisine “*muhafif fırka*” yerine “*karşı fırka*” denilmesinin daha doğru olduğunu belirten Ali

Fethi Bey, bir yayın organlarının olmayacağını⁴⁶, şahıs ve iktidar mevki kavgalarına tutuşmayacaklarını, amaçlarının Cumhuriyet rejimini ve kurumunu takviye etmek olduğunu, iki partinin de sadece memleket menfaatlerini düşünerek hareket edeceğini ve bu noktada da başlarında Gazi Paşa'nın bulunduğunu açıklamıştır (Son Posta, 16 Ağustos 1930: 2). Partinin sekreteri Nuri Bey de benzer açıklamada bulunarak muhalefetin “*hükümetin icraatının milletin hakiki ihtiyaçlarına muvafık olup olmadığını kontrol etmek, makul tenkidatta bulunmak ve doğru yolu göstermek*” olduğunu ancak “*muhالیف*” kelimesinin lekелendiğini, muhalefetin her şeyi körü körüne eleştirmek demek olmadığı halde böyle algılandığı için SCF'nin “*karşı fırka*” olarak değerlendirilmesini istemiştir (Akşam, 16 Ağustos 1930: 2).

Masrafları düşürüp vergileri azaltma yoluna gitmeyi amaçladıklarını söyleyen Ali Fethi Bey, partisinin CHF ile alakalı olduğuna dair sorulara Meclisin gelecek içtima döneminde yapılacak görüşmelerde böyle olup olmadıkları anlaşılacağı için cevaba lüzum görmediğini (Hakimiyet-i Milliye, 15 Ağustos 1930: 1-4) söylemekle beraber SCF'nin muvazaalı olduğu bilinmektedir. Uzun'a göre yeni kurulan muhalif fırkayı TpCF'den ayıran en temel nokta güdümlü olarak ortaya çıkmış olması, yani yapay bir girişim olmasıdır. Ona göre 1925-1930 yılları arasındaki reformlar ekonomik hayata katkı sağlamamış ve 1929 Kriziyle birlikte zaten kötü durumda olan halk daha zor bir duruma düşmüştür (Uzun, 2013: 122; Tunçay, 2010: 247). Şüphesiz ki Mustafa Kemal Paşa adına yeni kurulacak muhalif fırkanın liderliği için en ideal aday Ali Fethi Bey'dir. Nitekim Ali Fethi Bey'in laiklik ilkesine verdiği önem, inkılaplara bağlılığı ve liberal görüşe sahip yapısı bu seçimde etkili olmuştur. O dönem içerisinde herkes ve İsmet Paşa dahi, inkılaplara zarar vermeden ve siyasi istikrarı sarsmadan bir muhalefet fırkasını idare edebilecek tek kişinin Ali Fethi Bey olabileceğini düşünmüştür. Bu doğrultuda da partinin lider kadrosu bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından seçilmiş ve bu kişiler içerisinde devrimciliklerinden şüphe edilecek kimse bulunmamıştır (Karaosmanoğlu, 2018: 98). Elbette İsmet Paşa ile Ali Fethi Okyar'ın halef-seleflik hali de muhalif liderin kim olacağı sorusuna yanıt bulunurken kolaylık sağlamıştır.

İkilinin halef-seleflik durumu bilindiği üzere Ali Fethi Bey'in TpCF'nin kurulmasının hemen sonrasında başbakanlığa gelmesiyle beraber başlamış ve bu gelişmeyle CHF'nin iki ana karakteri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 1924'ün son ayları itibariyle partililer de Ali Fethi Bey ve İsmet Paşa taraftarları olarak gruplaşmaya başlamışlardır. Kısaca SCF'nin kurulmasından

⁴⁶ Serbest Cumhuriyet Fırkası, 26 Ekim 1930'da “Serbes Cumhuriyet” gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Vakit'in haberine göre gazete Bursa ve İzmir'de iki ayrı yayın olarak çıkarılmıştır. Bkz. Serbes Cumhuriyet (26 Ekim 1930) Büyük Liderin İhtisasatı. s. 1; Vakit (31 Ekim 1930). Yeni Fırkanın Gazetesi. s. 3.

yaklaşık altı yıl öncesine dayanan bir ayrışmanın iki lideri pozisyonunda bulunan bu iki isimden Ali Fethi Bey ve grubu TpCF'nin yaşamasını fikri, neşri ve siyasi hürriyet temelinde kabul ederken İsmet Paşa ile grubu ise aynı partiyi doğal bir muhalefet olarak görmeyip ülkede sıkıntılara yol açabileceğini düşünmüştür. Neticede gerek Şeyh Said İsyanı gerekse İzmir Suikastı teşebbüsü İsmet Paşa'yı haklı çıkarmış ve Ali Fethi Bey politikadan çekilerek diplomaside görev almıştır (Ali, 27 Mart 1931: 1-3). Geçen beş yılın ardından ise CHF'nin doğrularını ve yanlışlarını kendisinin göremeyecek olması ve ülkenin “kontrol fırkası”na ihtiyaç duyması gerçekliklerinden hareketle Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikiyle Ali Fethi Bey yeniden İsmet Paşa'nın karşısında yer almıştır (Ali, 29 Mart 1931: 1-3).

Mustafa Kemal Paşa'ya göre TpCF içinde ya da tesirinde olanların geçemeyeceği muhalif kanatta rejimin ve inkılapların zedelenmesine müsaade etmeyecek, bu doğrultuda da toplumsal kargaşaya yol açmayacak, diplomaside hakim bir ismin yer alması mantıklı gelmiş olabilir. Ayrıca ekonomik buhranın ardından dünyada eski dönemlere meydan okuyan yeni liderlerin ortaya çıkmaya başlamasının (Nevins ve Commager, 2017: 493), 1929'dan bir sene sonra 10 ülkede askeri müdahale ile hükümetlerle rejimlerin değişmesinin, ABD, Avusturya ve İngiltere'de muhalif ideolojilerin yönetime geçmesinin (İnce, 2008: 299) de Mustafa Kemal Paşa'yı tedirgin etmeye başladığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda da mevcudiyeti bilinen ancak belirgin hale gelemeyen muhalefetin güçlenmesinden evvel duruma el koyan Mustafa Kemal Paşa'nın yapay da olsa bir parti kurulmasını sağladığı söylenebilir.

Mustafa Kemal Paşa yeni fırkanın CHF'ye nazaran daha liberal ve yine bu çerçevede sol bir konumda bulunmasını istemiş, bu şekilde rejim ve inkılapların korunabileceği düşüncesine sahip olmuştur (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 68). Yeni partinin Kazım Karabekir ve Refet Paşalarla birlikte hareket edebileceğini ancak CHF'nin sağında hiçbir oluşuma kesinlikle izin vermeyeceğini belirten Mustafa Kemal Paşa'ya Ali Fethi Bey'in yanıtı da hürriyet yanlısı olduğu için liberal bir parti kurabileceği ve dolayısıyla da bunun CHF'nin doğal olarak solunda yer alacağı yönünde olmuştur. Bunun akabinde de Mustafa Kemal Paşa partiye “*Serbest Cumhuriyet Fırkası*” ismini bulduğunu söylemiştir. Fethi Bey için serbest sözcüğü tam olarak liberal⁴⁷ manasına gelmemekle beraber yine de memnuniyet vericidir (Okyar, 2019: 21, 23). Öte yandan Burhanettin Ali, Yarın'daki yazı dizisinde partinin adını Ali Fethi Bey'in koyduğunu ve bir parti kurma fikrine henüz Paris'teyken karar verdiğini,

⁴⁷ Ali Fethi Bey'e göre liberalizm, “*devlete ait olan vazifeleri devlete, efrada ait olan vazifeleri de şahsi teşebbüslere terk eden ve bu teşebbüslerin inkişafına engel olacak müdahaleleri asla tecviz etmeyen bir meslektir. Halkın her şeyi hükümetten beklemesi arzu olunmayan bir haldir.*” Bkz. Vakit (8 Eylül 1930). Nutuk Söylendi. s. 1-6.

Türkiye'ye de bu konuyu konuşmak için geldiğini söylemektedir. Ali'ye göre Fethi Bey, Karl Müller'in 1929'un sonunda sunduğu ve daha öncesinde Fransa'da yayınlanan Türkiye'nin ekonomik durumunu inceleyen raporunu Paris'teyken okuyup yeniden siyasete dönme kararı almıştır (Ali, 11 Nisan 1931: 1-3). Partinin kurulması fikrinde farklı söylemler olmakla birlikte bilinen şudur ki yeni partinin kurulması öncesinde konuyla ilgili görüşmeler gerçekleştirilmiş ve mutabık kalındıktan sonra durum kamuoyu ile paylaşılmıştır.

Yeni kurulan partinin ilk üyelerinin Mustafa Kemal Paşa'ya yakın isimlerden oluşması bir nevi garanti verilmesi olarak değerlendirilmektedir. Yakın arkadaşı Nuri (Conker) Bey, kardeşi Makbule (Atadan) Hanım, liberal görüşleri ve İsmet Paşa'ya muhalifliği ile bilinen Ağaoğlu Ahmet Bey partinin kurucuları arasında yer almıştır. Ali Fethi Bey kuracağı partiyle alakalı çalışmalarını Büyükdere'de Necmettin Molla Bey'in evinde Ağaoğlu Ahmet, Dr. Reşit Galip, Nuri ve Tahsin Beyler ile sürdürmüştür (Ali, 12 Nisan 1931: 1-3; Ali, 15 Nisan 1931: 1-3). İktidar cephesinde ise, SCF 12 Ağustos 1930'da kurulduğu zaman, muhalif bir fırka için tüm önlemler alınmıştır (Mango, 2010: 541). Elbette ki Mustafa Kemal Paşa'nın bu seçimi, Türk siyasi ve iktisadi hayatında liberalizm kavramının ön plana çıkmasına ve devletçiliğin tartışılmasına neden olmuştur. İki fırka arasındaki siyasi ve ekonomik mücadele devletçilik-liberalizm ekseninde devam etmiştir.

Kuruluşunun ardından SCF'nin açıklanan 11 maddelik programında ağırlıklı olarak ekonomik meseleler ele alınmıştır. Bu programda CHF iktidarının vergilerinin ağırlığı, demiryolu yükünün bir kuşağa bırakılmış olması, özel girişimin yeterince desteklenmemesi ve göz yumulan yolsuzluklar eleştirilmiş, ekonomide ise liberal düzen öne çıkarılmıştır (Kili, 1976: 78; Tunçay, 2010: 264). Ali Fethi Bey'in arkadaşlarıyla uzun uğraşlar neticesinde hazırladığı fırka programı için Avrupa'daki "*opozisyon*" (muhalefet) partilerin programları incelenmiştir (Ali, 17 Nisan 1931: 1-3). İktisadi ve mali her türlü teşebbüse yardımcı olmak, bu teşebbüslerin ve kurumların gelişmesine mani olan engelleri ortadan kaldırmak ve memleket iktisadiyatını yükseltmek ise fırkanın vaatleri arasında yer almıştır. Program içerisinde aynı zamanda fırka başkanı Ali Fethi Bey'in bu liberal program içerisinde özel girişimi koruyacak ve bu girişimleri engel oluşturacak her türlü müdahaleden korumayı bizzat taahhüt ettiği bir madde de bulunmaktadır (Çavdar, 1999: 299). Hak ve özgürlüklerin uygulanmasında eşit davranılması, fikir hürriyeti, devlet harcamalarında tasarrufa gidilmesi, köylüye ve çiftçiye düşük faizli kredi verilmesi, Ziraat Bankası'nın zirai kredi ihtiyacını sağlayan kuruma dönüştürülmesi, Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetlerinin arttırılması, yerli mahsullerin korunup dış piyasalara sürülmesi, bürokrasinin küçültülmesi, yabancı sermayenin Türkiye'ye

gelmesi, tekellerin kalkması, mahkemelerin düzenli teftiş edilmesi, rüşvet ve suiistimalle savaşılmaması, Cemiyet-i Akvam'la iş birliğinin artırılması, Balkan ülkeleriyle dayanışma halinde olunması da programda yer almıştır. SCF Programında siyasi gelişmeyi içeren maddeler de olmuştur. Fırka, Cumhurbaşkanının da desteği ile programın son maddesinde tek dereceli seçimler ve kadınlara siyasal haklarının verilmesi konularında çağrıda bulunmuştur (Ali, 14 Nisan 1931: 1-3; Ali, 16 Nisan 1931: 1-3; Emrence, 2006: 81; Mahmutoğlu, 2017: 123-124).

Buradan hareketle kurulmasından kısa süre sonra SCF'ye çok sayıda kadın başvuruda bulunmuş, ancak bu kadınların çoğunun memur olması nedeniyle yasal olarak üye olmaları mümkün olmamıştır. Ancak eski Adliye Nazırı Memduh Bey'in kızı Fatma Hanım, Nişantaşı Kız Orta Mektebi Riyaziye Muallimi Semine, Darülfünun Emmini Neşet Ömer Bey'in annesi Makbule Hanım ile dayısının kızı Güzide Hanım, Ahmet Mithat Efendi'nin yeğeni Seniha Bürhan Hanım partiye girmiş, Suat Derviş, Kandilli Kız Orta Mektebi Tabiiyat Muallimi Şekibe Ali Hanım, Kadın Birliğinden Halide Hanım, Adana muallimlerinden Mihri Hanım, Üsküdar Muallimlerinden Adile Hanım, Darülfünun mezunu Şekibe Hanım gibi isimler üyelik başvurusunda bulunmuş, Kadın Birliği eski başkanı Nezihe Muhittin 30 teklif varakası almış ve seçimlerde de aday gösterilmiştir (Cumhuriyet, 25 Ağustos 1930: 1-3; Akşam, 26 Ağustos 1930: 1-2). Seçimlerde Nezihe Muhittin'in yanı sıra SCF'nin kadın adayları arasında Makbule Hanım ve Suat Derviş de yer almıştır. Ayrıca CHF azınlıklardan hiç aday göstermezken SCF tam bir Cumhuriyet partisi olduğunu göstermek adına "*Orfanidis, Panciri, Makro Naum, Avram Naum, Vecteri, Pantazidis, Arpacioğlu Nikola, Hirant, Kazancıyan, Levon Ziver*" gibi toplamda on üç gayrimüslimi de İstanbul'dan aday göstermiştir (Mahmutoğlu, 2017: 141, 143). CHF bunun üzerinden SCF'yi gayrimüslimlerin fırkası olmak ve Rumlara mallarını iade etmek ile itham etmiştir. İktidar partisinin kadın adayları ise İstanbul'dan Nakiye, Sani Yaver, Latife Bekir, Safiye Hüseyin, Seniye İsmail Cenani Hanımlar olurken ayrıca Diyarbakır'dan yedi, Konya ve Erzurum'dan beş, İzmir'den dört, Adana'dan üç ve Edirne'den iki kadın aday da seçimlere CHF'den girmiştir (Mahmutoğlu, 2017: 146-147).

Yeni firkanın kuruluşu kamuoyunda duyulduktan sonra firkanın ideologlarından Ahmet Ağaoğlu tarafından hazırlanan nizamname ağustos ayının sonunda Cumhurbaşkanına sunulmuştur. SCF'nin program ve tüzüğü, o döneme değin uygulanan ekonomik devletçilik ile merkezileşme politikasını eleştirmiştir. Fırka program ve nizamnamesi liberal dünya görüşünün iki temel argümanına dayanmaktadır. Bunlardan ilki devletin iktisadi hayata müdahalesinin engellenmesi, diğeri ise sivil toplumun gelişiminin toplumsal aktörlere

bırakılmasıdır (Emrence, 2006: 84). Yeni kurulan muhalif fırkanın iktisadi eleştirileri devletçilik ilkesi üzerinde yoğunlaşmıştır.

Karaosmanoğlu'na göre o güne değin iktisadi hayatta uygulanan devletçilik ilkesi birçok kimseler hatta milletvekilleri tarafından dahi tam olarak anlaşılammıştır. Bu ilkeyi “*devlet tarafını tutmak*” olarak yorumlayanlarla birlikte, İsmet Paşa'nın “*affairiste*” diye tanımladığı iş adamları ise devletçiliği devlet gücüne dayanarak çıkarlarını sağlamak zannetmişlerdir (Karaosmanoğlu, 2018: 88; Mango, 2010: 539). Başvekil İsmet Paşa'nın iktisadi hayatta devletçilik ilkesine bakışı ise bu görüşlerden çok daha farklıdır. O, devletçiliği dünya şartlarına uyum sağlayabilecek bir devlet yaratmak için bir savunma vasıtası olarak yorumlamıştır. Bu görüşte iktisadi hayatta devleti yıpratabilecek unsurlardan uzak durmak temel noktalardan biridir. Aynı zamanda İsmet Paşa, devletin yardımı ve hatta doğrudan teşebbüsü olmaksızın ülkede sanayi girişimlerinin gerçekleştirilebilmesinin gerçeklerle bağdaşmadığını düşünmektedir (Karaosmanoğlu, 2018: 90). Hükümetin iktisadi hayattaki bu hareket tarzı yeni kurulan muhalif fırkanın eleştirilerine maruz kalmış ve iktisadi görüşlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. SCF, iktisadi ve siyasi liberalizmi savunarak hükümetin karşısına çıkmıştır. Her ne kadar güdümlü ve üç ay kadar kısa süreli bir girişim olsa da SCF birçok açıdan genç Cumhuriyetin yönetim sisteminde yapısal değişiklikler yapabilecek birçok öneriyi içerisinde barındırmıştır (Emrence, 2006: 89). İdari reform, vatandaşlık anlayışı, siyasi ve iktisadi liberalizm uygulamaları ile geniş kitlelerin dikkatini çekmiş ve halktan destek görmüştür. Ancak 1930 yılı toplumunun henüz böyle bir siyasal değişikliğe hazır olmayışı ve toplum içerisinde uyuyan irtica tehlikesinin bu yeni fırka ile yeniden uyanması, önce Mustafa Kemal Paşa'nın yeni fırkaya bakışını değiştirmiş, akabinde ise fırkanın kapatılması ile neticelenmiştir.

Kuruluşunda bugüne değin birçok gerekçeden bahsedilse de SCF, Cumhuriyet rejiminin bir gereği ve tamamlayıcısı olarak düşünülmüştür. Ancak toplumun ve siyasi düzenin aktörlerinin henüz bu konuda yeterince olgunlaşmadığı hesaba katılmadan atılan bu adım başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısız girişim aynı zamanda Türk siyasal hayatında demokratik birçok gelişmenin de başlatıcısı olmuştur. Fırka programında yer alan tek dereceli seçim ve kadınların siyasal hayata katılmasının önerilmesi, bu gelişmelerin ilk adımları olarak kabul edilmelidir. Aynı zamanda SCF'nin kapatılmasından sonra siyasi ve hukuki sahada birçok yumuşama söz konusu olmuştur. Kitap ve gazete sansürü hafifletilmiş, 1934 yılında kadınların belediye, muhtarlık ve milletvekili seçimlerine katılma hakkı verilerek ulusal egemenlik kavramı güçlendirilmiştir.

1.2 Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluş Sürecinde İsmet Paşa ile Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile İlişkileri

1925-1930 yılları arasındaki siyasi ve ekonomik gelişmeler, içerisinde birçok nedeni de barındırmakla birlikte yeni bir muhalif fırkanın kuruluş sürecini başlatmıştır. Yaşanan bu süreç şüphesiz ki Başvekil İsmet Paşa ve yeni fırkanın lideri Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinde yeni bir dönemi de beraberinde getirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Halk Fırkası karşısında yeni bir fırkanın kurulması 1930 yılında tasarlanan ve aniden hayata geçirilen bir plan değildir. Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir fırka kurularak çok partili hayata geçme planları 1929 yılına rastlamaktadır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 66). İnönü, SCF'den çok daha önce, Halk Fırkası içerisinde nüfuz sahibi kişilerin bu yetkilerini çıkarları için kullanmaları ve bu durumun denetimsiz kalması üzerine Mustafa Kemal Paşa ile yeni bir fırka kurulması üzerine konuştuklarını ifade etmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, bu görüşmelerden sonra çok partili siyasal yaşama geçmeyi ciddi şekilde düşünmeye başlamıştır (İnönü, 2018: 487). En nihayetinde Mustafa Kemal Paşa'nın bu hedefi 1930 yılında eski başbakan ve yakın dostu Ali Fethi Bey aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Mustafa Kemal Paşa bu girişim için yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'i görevlendirmek istemiştir. 1925'te Başbakanlıktan ayrılarak Paris'e büyükelçi olarak tayin edilen ve bu görevi nedeniyle İstanbul Mebusluğundan da istifa eden Ali Fethi Bey (CA, 30.10.0.0/4.24.5), Temmuz 1930'da izinli olarak İstanbul'a dönmüş, 23 Temmuz günü Yalova'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya saygılarını sunmak ve kendisini görmek için Yalova'ya gitmiş ve orada kalmaya başlamıştır. 24 Temmuz günü eski arkadaşı Rize Milletvekili Fuat (Bulca) Bey ile yaptıkları sohbette genel anlamda İsmet Paşa Hükümeti hakkında şikayetlerin arttığını öğrenmiştir. Aynı zamanda bu eski arkadaşı Ali Fethi Bey'e, muhalif bir fırka kurularak başına geçmesinin teklif edileceğini ve bu teklifi kabul etmemesi gerektiği nasihatinde bulunmuştur. Yalova'da geçirdiği sekiz günün ardından Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fethi Bey İstanbul'a dönerek Necmeddin Molla'nın evinde bir gün daha kalmışlardır. Akabinde ise Gazi tekrar Yalova'ya dönmüş, Fethi Bey ise 6 Ağustos'ta Yalova'ya geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey'in birlikte geçirdiği bu süre zarfında ikili arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda SCF'nin kuruluş süreci tamamlanmıştır (Yetkin, 1997: 38; Balkaya, 2005: 243).

Mustafa Kemal Paşa ile 28 Temmuz akşamı görüşen Ali Fethi Bey'e önce dış siyaset hakkındaki görüşleri sorulmuş, Ali Fethi Bey'in dışarıdan ülkenin durumunun nasıl görüldüğüne dair fikirlerini dinlenmiştir. Ali Fethi Bey, özellikle iktisadi hayatta durumun iyi gözükmediğini, hükümetin dış borçları ödemekten kaçınmasının mali güvenilirliğimizi

zededeğini, bunun sonucunda ise dış kredilerin duracağını, aynı zamanda hükümetin mali gücünün üzerinde işlere kalkıştığını ve bu nedenle vergilerin artırıldığını, tüm bunların ise özel girişimi durma noktasına getirdiğini ifade etmiştir (Okyar, 1980: 386). Mustafa Kemal Paşa Ali Fethi Bey'in görüşlerini dinledikten sonra bunun çözümünü bulduğunu söyleyerek “*Memlekette muhalif bir fırka kurmak lazımdır. Böyle bir fırka vücuda gelirse Mecliste münakaşa daha serbest olur. Mesela, siz böyle bir fırkanın başına geçerseniz bildiklerinizi serbestçe Mecliste söylersiniz bu suretle tatbikatta görülen birçok hataların önü alınmış olur*” demiş ve Ali Fethi Bey'e kurulacak fırkanın başına geçmesini teklif etmiştir (Yetkin, 1997: 39). Burada dikkat edilmesi gereken nokta yeni bir fırkanın kuruluşunun ani verilmiş bir karar olmayıp, Mustafa Kemal Paşa tarafından daha önceden tasarlanmış olmasıdır. Ali Fethi Bey bu teklife başlangıçta İsmet Paşa ile karşı karşıya gelmek istemediğini söyleyerek soğuk yaklaşmıştır. Balkaya'ya göre bunun gerekçesi Ali Fethi Bey'in İsmet Paşa'ya güvenmemesi ve onu gafil avlayarak suçlu duruma düşürebileceğini düşünmüş olmasıdır (Balkaya, 2005: 246). Ancak önceden de belirtildiği gibi Ali Fethi Bey'in Paris'ten siyasete dönme fikriyle geldiğine dair söylemlerin olduğu da unutulmamalıdır. Bu durumda da Ali Fethi Bey, İsmet Paşa'ya karşı rövanş almak istemiş yahut Avrupa'daki tehlikelerin Türkiye'de de yaşanmasını önlemeyi veya en azından ikaz etmeyi düşünmüş olabilir demek mümkündür. Sebep ne olursa olsun gelişmelerin neticesinde yeni bir partinin kurulması uygun görülmüş ve bu durum vakit geçmeden iktidara haber verilmiştir.

29 Temmuz 1930'da Yalova'ya gelen İsmet Paşa'ya ertesi gün Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey ile görüştikleri yeni bir fırka kararını açıklamıştır. İsmet Paşa bu yeni durumu olumlu karşılayarak iç ve dış politikada faydalı olacağını ifade etmiştir. İsmet Paşa'nın düşüncelerinin üzerine Ali Fethi Bey; bu süreçte birçok engelle karşılaşacaklarını, ülkede muhalefete tahammülün zor olduğunu, yapılan tenkitlere karşı sabırlı olmak gerektiğini, tartışmaların kişisel husumetlere dönüşmemesine özen gösterilmesinin elzem olduğunu söyleyerek düşüncelerini ifade etmiştir. Bu görüşme esnasında Meclis Başkanı Kazım Paşa'dan gelen muhalefetin fırka içerisinde kurulması fikri Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar tarafından kabul edilmemiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 67). Mustafa Kemal Paşa ise bu konuşmanın ardından Ali Fethi Bey'e itimadının tam bulunduğunu, meselenin Cumhuriyetin şahısların hayatına bağlı olmadan kökleşmesi olduğunu söyleyerek fırkanın kurulması gerektiğinin altını çizmiştir (Balkaya, 2005: 248). 1 Ağustos 1930 günü Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasında gerçekleşen bir diğer görüşme de yeni kurulacak fırkanın isminin “*Serbest*” olması ile ilgili olup Mustafa Kemal Paşa'nın kararıyla bu isim kabul edilmiş veya

yine daha önceden yazıldığı üzere Ali Fethi Bey partinin adını kendi bulmuş ve Gazi'ye kabul ettirmiştir.

Yeni bir fırkanın kuruluş gerekçelerinden biri olarak Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'nın giderek şahsileşen iktidarını frenlemek amacını taşıdığını iddia eden görüşlerden daha önce bahsedilmiştir (Karaosmanoğlu, 2018: 93). Ancak bu görüş pek de gerçekçi değildir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir niyette olduğu varsayılsa bile, İsmet Paşa iktidarını frenlemek için Ali Fethi Bey vasıtası ile yeni bir fırka kurmak gibi teferruatlı bir işe girmesi çok da akla yatkın gözükmemektedir. Yine de Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'yi iktidarın bir alternatifi gibi göstermek istediği anlaşılmaktadır. Nitekim Ali Fethi Bey 10 Ağustos 1930 tarihinde Akşam gazetesinde yayımlanmak üzere Necmeddin Sadık (Sadak) Bey'in yeni kurulacak fırkaya dair sorularını cevaplandırmıştır. Ali Fethi Bey kendisine yöneltilen "*iktidar mevkiine geçmek arzusunda mısınız?*" sorusuna "*elbette, başka türlü nokta-i nazarımızın tatbikine imkan var mı?*" şeklinde cevap vermiştir. Şüphesiz ki Necmeddin Sadık ile yapılan ve 16 Ağustos 1930 günü Akşam gazetesinde yayınlanan mülakat, Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dahilindedir. Nitekim mülakatta Ali Fethi Bey'e yöneltilen sorulara verilen cevaplar Mustafa Kemal Paşa tarafından dikte ettirilmiştir (Okyar, 1980: 461). Bu mülakattan ve Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği cevaplardan çıkarılması gereken sonuç; Mustafa Kemal Paşa'nın, SCF'nin bir iktidar seçeneği olarak görülmesini istemesidir.

İnönü, anılarında SCF'nin Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fethi Bey'in görüşmeleri neticesinde vücuda geldiğini, kendisinin ise böyle bir girişimden Yalova'da haberdar olduğunu ifade etmiştir (İnönü, 2018: 488). Nitekim bu habersizlik çok partili yaşama değil SCF'ye yöneliktir. Çünkü başvekil ve reisicumhur arasında daha önceden muhalif fırkanın gerekliliğine dair konuşmalar geçmiştir. Yeni bir fırkanın kuruluş planları 1929 yılına rastlamaktadır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu: 2014: 66). SCF'nin kuruluş sürecinde de yeni partinin "*emr-i mukarrer*" olarak ortaya çıktığı söylenmiştir (Cumhuriyet, 11 Ağustos 1930: 1). İnönü, fırka içerisinde nüfuz sahibi kişilerin, bu nüfuzlarını çıkarları adına kullanmalarından rahatsız olduğu bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'ya yeni bir fırka teklifinde bulunduğunu, ikisinin bunun ardından konu üzerinde düşünmeye başladığını belirtmektedir (İnönü, 2018: 487). Yeni bir fırka teşkilinde Ali Fethi Bey üzerinde karar kılınmasının birçok nedeni vardır. Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın eski ve yakın arkadaşı olması elbette bunların başında gelmiştir. Yurtdışı görevi nedeniyle TPCF'nin kuruluş döneminde siyasi kargaşaya karışmamış olması, kişiliğinin herkes tarafından takdir edilmesi ve sevilmesi de bu nedenler arasındadır. Dönemin gazetecilerinden Karaosmanoğlu ise Ali Fethi Bey tercihini şu şekilde açıklamaktadır:

“İtiraf etmek lazım gelir ki, Fethi Bey itidalli, temkinli mizacı ve liberalizme meyli itibariyle, hepimize hatta İsmet Paşa’ya bile, o zamanki şartlar içinde siyasi hayatımızı sarsmaksızın ve devrim ilkelerini zedelemeksizin bir muhalefet partisini sevk ve idare edebilecek tek adam olarak görünmüştür” (Karaosmanoğlu, 2018: 93).

Ali Fethi Bey’in ise kararsız davrandığı söylenen bu sürecin sonunda, Mustafa Kemal Paşa’nın tarafsız kalacağına dair söz vermesi ve arkasında bir istibdat yönetimi bırakmak istemediğine dair konuşmaları üzerine kendisine yöneltilen teklifi kabul ettiği bilinmektedir. Bu kararını bildirmek için 6 Ağustos 1930 günü gittiği Yalova’da gerçekleşen diğer görüşmede Başvekil İsmet Paşa ve CHF Umumi Katibi Saffet (Arıkan) Bey de bulunmuşlardır. Bu görüşmede Ali Fethi Bey’in Gazi’ye bir mektup yazarak yeni fırka için izin istemesi ve Gazi’nin de buna karşılık yazacağı mektup ile onay vermesi ve bu mektupların gazetelerde yayınlanması kararlaştırılmıştır. Gerçekleştirilen bu toplantıda aynı zamanda CHF’den ayrılarak SCF’ye katılacak milletvekilleri üzerinde anlaşılmıştır. 7 Ağustos tarihinde yazacağı mektup ile alakadar olan Ali Fethi Bey, mektubun tamamlanmasının ardından müsveddesini Mustafa Kemal Paşa’ya götürerek görüşlerini almıştır. Nitekim karşılıklı olarak yazılan mektupların son hali, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Ali Fethi Bey tarafından tamamlanmış ve basına verilmiştir (Yetkin, 1997: 42).

8 Ağustos 1930 akşamı Yalova’da düzenlenen Seyri Sefain Balosunda Mustafa Kemal Paşa’nın, her iki fırkanın da iki öz evladı gibi olduğunu ve bir babanın evlatlarına davrandığı gibi her iki fırkaya eşit davranacağını söylemesi Ali Fethi Bey’in içini rahatlatmıştır (Okyar, 1980: 435). Ali Fethi Bey bu gelişmelerin ardından Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı dilekçe ile Paris Büyükelçiliği’nden istifa ettiğini bildirmiştir. Ali Fethi Bey’in istifasının ardından Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa’ya ne düşündüğünü sormuş, İsmet Paşa ise Fethi Bey’in istifasından üzüntü duyduğunu, bunun önemli bir fedakarlık olduğunu ifade etmiştir. Ali Fethi Bey ise bu durumu fedakarlıktan ziyade Cumhuriyete hizmet için bir fırsat olarak değerlendirdiği ifade etmiştir (Balkaya, 2005: 253). Partinin kurulması kesinleştikten sonra da Ali Fethi Bey’in yerine Paris Büyükelçiliğine Münir Bey atanmıştır (CA, 30.18.1.2/14.61.10).

Yeni bir fırkanın kurulacağı ilk kez 9 Ağustos 1930 tarihli Vakit gazetesinde kamuoyu ile paylaşılmıştır (Vakit, 9 Ağustos 1930: 1). Bu sürecin ardından gazeteler Ali Fethi Bey’in Cumhurbaşkanı’na yeni bir fırka teşkiline dair istek ve düşüncelerini dile getirdiği 9 Ağustos tarihli mektubu ile Cumhurbaşkanı’nın bu isteğin kabul edildiğini bildiren 12 Ağustos tarihli mektupları da yayınlamışlardır (Demirel, 2018: 108). Ali Fethi Bey mektubunda, yaşanan mali sıkıntıların sebebini hükümetin yanlış politikalarına bağlamış, ağır vergileri eleştirmiştir. Aynı zamanda sıkıntıların bir diğer sebebi olarak Meclis’in bir firkadan oluşmasını gören Ali Fethi

Bey, fırka üyelerinin hükümete tenkitte bulunamadıklarına ve serbest tartışma ortamının tamamen yok olduğuna değinmiştir. Mektubun sonunda ise bu sorunların çözümü adına yeni bir fırka ile siyasi mücadeleye atılmak konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın iznine başvurmuştur (Cumhuriyet, 9 Ağustos 1930: 1-4).

12 Ağustos 1930 tarihli gazetelerde ise bu mektup Mustafa Kemal Paşa tarafından cevaplandırılmış ve mektup "*Gazinin Cevabı*" olarak yayımlanmıştır Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa mektubunda, hükümetin icraatlarına karşı yapılan eleştirilerin cevaplarını vermenin hükümete ait olduğunu belirttikten sonra millet işlerinin serbest münakaşası ve hüsnü niyet sahibi kişilerin ve fırkaların içtihatlarını ortaya koyarak, milletin menfaatlerini aramalarını gençliğinden beri aşık ve taraftar olduğu bir sitem olarak değerlendirmiştir. Cumhurbaşkanlığının sonrasında Halk Fırkası'nın başına geçeceğini, fiilen şu an başkanlığı İsmet Paşa'nın üstlendiğini belirten Mustafa Kemal Paşa, eğer bu vazife kendi üzerinde olsaydı da partisinin programını ve faaliyetlerini eleştirebilen, "*insani ve siyasi ahlakından emin olduğu*" Ali Fethi Bey'in görüşlerinden istifade etmeyi yerinde bulacağını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fethi Bey'in "*Fırkam Halk Fırkası'nın sol cenahında liberal ve laik Cumhuriyetçi bir fırka olarak çalışacaktır... Eğer bir gün sağ cenahta prensiplerimize mugayir bir teşekkül meydan alırsa hasm-ı canım olacak olan irtica hareketiyle mücadele edeceğim*" sözlerinden etkilendiği muhakkaktır. Nitekim Laik Cumhuriyet temelinde Ali Fethi Bey'le aynı noktada olduklarını ve kendisinin siyasal yaşamda taraflı olarak hep aradığı ve bundan sonra da arayacağı şeyin bu olduğunu eklemiştir (Cumhuriyet, 11 Ağustos 1930: 4; Cumhuriyet, 12 Ağustos 1930: 1).

Elbette ki bu mektuplar ile Ali Fethi Bey, fırkanın kuruluşunun Gazi'nin onayı ile gerçekleştirildiğinin tüm kamuoyu tarafından öğrenilmesini istemiş olabilir. Bu sayede ileride ortaya çıkabilecek herhangi bir kötü duruma karşı kendisini korumaya almıştır. 11 Ağustos tarihinde gazetelerde yer alan bir haber Ali Fethi Bey'in bu endişelerine cevap niteliğindedir. Bu habere göre Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesi her iki fırka üzerinde bir hakem rolü oynamak ve tarafsız kalmak olmuştur. Gazi iki fırkaya dair tutumunu şu sözlerle açıklamıştır:

"Cumhuriyet Halk Fırkası reisleri içe çok mücadele edeceğini tahmin ediyorum. Fakat ben Cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek olan bu mücadeleleri memnuniyetle müşahede edeceğim. Ve şimdiden söyleyebilirim ki, en çok kavgalı gibi olduğunuz geceler, sizi soframda birleştireceğim ve o zaman tekrar, ayrı ayrı her birinize soracağım: Sen ne dedin ve niçin dedin? Senin cevabın ne idi, neye istinat ediyordun? Bugünden itiraf ederim ki bu benim için yüksek bir zevk olacaktır." (Vakit, 11 Ağustos 1930: 6; Cumhuriyet, 11 Ağustos 1930: 4).

İki fırka arasındaki mücadelelere tarafsız kalmakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın tarafsız kalmayacağı tek konu laiklik ilkesidir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey'e

yazdığı mektubunda şunları söylemiştir: “*Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, laiklik esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur*” (Yetkin, 1997: 46). Mustafa Kemal Paşa'nın iki fırka üzerindeki hakem rolü ve tarafsızlığı şüphesiz Ali Fethi Bey için oldukça önemlidir. Nitekim O, hükümet ve hatta devlete karşı muhalif konuma düşmemeye özen göstermiştir (Tunçay, 2010: 255). Mustafa Kemal Paşa'dan ayrı TBMM Başkanı Kazım Paşa da tarafsız olacağına dair açıklamada bulunmuş, her ne kadar CHF milletvekili olsa da vazifesi gereği müzakerelerde ve Meclis başkanlığına dair konularda bitaraf kalacağını belirtmiştir (Son Posta, 15 Ağustos 1930: 2).

Serbest Cumhuriyet Fırkası'na katılan ilk Milletvekili Ahmet Ağaoğlu olmuştur. Devamında ise Mustafa Kemal Paşa'ya yakın birçok isim yeni fırkaya geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşı ve Kütahya Milletvekili Nuri (Conker), kardeşi Makbule (Atadan) Hanım, Aydın Milletvekili Reşit Galip yeni fırkaya katılan diğer isimler arasındadır (Akşam, 19 Ağustos 1930: 1-2). Cumhurbaşkanı'nın başında bulunduğu CHF'nin karşısına, üstelik takip ettikleri politikaları eleştirerek yeni bir fırka ile çıkılması şüphesiz Ali Fethi Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki ilişkileri yeni bir zemine taşımıştır. Her ne kadar yakın arkadaşı olsa da geçmişte var olan muhalefet partilerinin ve bu parti kurucularının akıbeti Ali Fethi Bey'i endişelendirmiştir. Nitekim bu nedenle başlangıçta İsmet Paşa'nın ve dolayısıyla hükümetin karşısında yer almak istememiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın iki fırka arasında tarafsız davranacağına dair vermiş olduğu söz ve kendisine yakın isimleri yeni fırkaya geçirmiş olması, Ali Fethi Bey için yeterli bir güvence sayılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Ağustos akşamı Ali Fethi Bey'e söyledikleri bu konuda oldukça kararlı olduğunun göstergesidir. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa:

“Siz benim kadim ve emin bir arkadaşısınız. Sizi namusumla temin ederim ki, bu mefkureyi (cumhuriyeti) yaşatmak hususunda etrafınızda kimse kalmamış olsa, ben size nefer gibi arz-ı hizmet edeceğim. Bu fikir ve maksadımı istersen yarın bütün kainata ilan ederim. Ben, Mustafa Kemal, verdiğim sözü yaparım. Cumhuriyet müessesesinin bir müstebit eline geçeceğini mezarımda bile duysam, millete karşı haykırmak isterim... Cumhuriyetin milletin kalbinde kök saldıgını görmek yegane emelimdir.” (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 152).

Serbest Cumhuriyet Fırkası, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda kurulmuş ve güdümlü bir muhalefet partisi olmuştur. Yukarıda bahsedilen kuruluş nedenleri göz önüne alındığında, hangi gerekçe kabul edilirse edilsin, bunların gerçekleştirilmesi için Mustafa Kemal Paşa'nın aklına gelen ilk ismin Ali Fethi Bey olduğu görülmektedir. Nitekim bu tercihte eski ve yakın arkadaşı olması, 1924 yılı muhalefetine katılmamış ve tarafsız kalmış olması, liberal düşünceleri, kişiliği ve ahlakı ile herkesin sevgi ve saygısını kazanmış olması etkilidir. Ali Fethi Bey ise yeni fırkanın kuruluş aşamasında birtakım çekincelere sahip olmakla birlikte,

Mustafa Kemal Paşa'nın samimiyetine ve vermiş olduğunu sözlere güvenerek o dönem içerisinde Türkiye'de kalkışması zor bir görevi üstlenmiştir. İsmet Paşa ise yeni fırkanın kuruluş sürecinden çok daha önce, çok partili siyasal yaşama geçme konusundaki düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa ile paylaşmış, SCF'nin kuruluş sürecinde hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de Ali Fethi Bey'e destek olmuştur. Yeni Fırkanın kurularak, hükümete karşı eleştirilere başlaması, İsmet Paşa'nın da siyasal hayatın doğal bir süreci olarak muhalif fırkanın karşısına geçmesine neden olmuştur. Kuruluşundan itibaren SCF'ye karşı izlediği hareket tarzı onun çok partili yaşama gereksinime olan inancının sorgulanmasına neden olmamalıdır. Nitekim üç aylık siyasal yaşamının ardından Ali Fethi Bey, SCF'nin kapatılması kararını aldığı anda, duruma karşı çıkanların başında İsmet Paşa yer almıştır.

1.3.Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması ve Menemen Hadisesi

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılma sürecinin başlangıcında Ali Fethi Bey'in gerçekleştirdiği İzmir seyahati ve burada gerçekleşen hadiseler yer almıştır. Bu seyahatin nedeni Ali Fethi Bey'in kendisine çekilen yoğun telgraflar ve davetler üzerine İzmir'den başlamak üzere Aydın, Manisa, Balıkesir ve Akhisar'ı kapsayan bir geziye çıkmak istemesidir. Bu sayede halkın kendisi ve partisi üzerindeki düşüncelerini sahaya inerek bizzat gözlemlemek ve Ankara-Sivas Tren Hattının açılışında Sivas'ta İsmet Paşa'nın 30 Ağustos 1930'da yaptığı konuşmalara karşılık vermektir. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa'ya da danışan Ali Fethi Bey, olumlu karşılık alınca 3 Eylül 1930 tarihinde İstanbul'dan Konya adlı gemiyle yola çıkmıştır. Bu seyahate başladığında henüz milletvekili olmayan ve 24 Eylül'de Gümüşhane'den milletvekili seçilen (Hakimiyet-i Milliye, 25 Eylül 1930: 1) Ali Fethi Bey'in yanında İzmir Mitinginde Ağaoğlu Ahmet, Tahsin ve Nuri Beyler de yer almıştır. 4 Eylül'de İzmir'e varan Ali Fethi Bey Pasaport Rıhtımında hiç beklemediği bir coşkuyla yaklaşık 30 ila 40 bin kişi tarafından karşılanmıştır (Milliyet, 1 Eylül 1930: 1; Cumhuriyet, 5 Eylül 1930: 1; Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 76).

İzmir'deki coşkuyu iktidar kanadı da beklememektedir. Bilakis hükümeti tenkit etmelerinden dolayı İzmirliilerin Ali Fethi Bey'e tepki göstereceğini düşünen Mustafa Kemal Paşa İzmir Valisinin koruma tedbirleri almasını emretmiştir (Yetkin, 1983: 19). Aynı şekilde İsmet Paşa da yerel yöneticilere Ali Fethi Bey ve diğer SCF'lilerin hür bir şekilde konuşabilmeleri ve güvende olmaları için gerekli önlemleri almaları emrini verdiğini söylemiştir. Ancak iktidar ve muhalefet yanlıları arasında İzmir'de yine de olaylar çıkmış, (Vakit, 6 Eylül 1930: 1-2) yaşanan hadiseler toplumun hala çok partili hayata geçmeye uygun olmadığını göstermiştir. Mitingini 7 Eylül'de gerçekleştirebilen Ali Fethi Bey, İsmet Paşa gibi

demiryolları, devletçilik-liberalizm, yabancı sermaye, çeşitli tekeller, ekonomi, vergi üzerinde yoğunlaştığı bir konuşma yapmıştır (Mahmutoğlu, 2017: 132-133).

İzmir Mitinginde yeni partiye gösterilen ilgi hem Ali Fethi Bey hem de CHF cenahı için beklenmedik bir gelişmedir. Nitekim dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Ali Fethi Bey'in İzmir'e varışından önce Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, Ali Fethi Bey ve arkadaşlarının aleyhte bir hava işle karşılaşabileceklerini ve İzmir'e gelmemesi gerektiğini tavsiye etmiştir (Yetkin, 1997: 173). Ali Fethi Bey dahi İzmir'de karşılaşabileceği manzara konusunda şüphelere sahiptir. İzmir'de halkın kendisine ters tepki göstereceğinden endişe etmiştir. Ancak İzmir'e varıştan kısa süre sonra kendisini bekleyen kalabalığın ona karşı değil, destek olmak için orada bulunduğu anlaşılmıştır. Bu sürecin ardından olaylar gittikçe kötü bir istikamette seyredecektir. Nitekim Ağaoğlu, hükümet yetkilileri, halkın sabrını tüketmek amacıyla geminin gelişini yaklaşık üç saat geciktirdiklerini ifade etmiştir (Ağaoğlu, 1994: 58). SCF heyeti öncelikle kalacakları İzmir Palas Oteli'ne geçmiş, Ali Fethi Bey burada halka yaptığı kısa konuşmada, ertesi gün bir toplantı düzenleyeceğini ve kalabalığın evlerine dağılmalarını rica etmiştir. Ancak İzmir Valisi Kazım Bey, Ali Fethi Bey'e gönderdiği bir yazıda, böyle bir tertipte güvenliğin sağlanamayacağı gerekçesiyle konuşmanın yapılmamasını istemiştir. Ali Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya çekmiş olduğu telgrafla sorun çözülmüş, Mustafa Kemal Paşa, yetkililerin Ali Fethi Bey'e yardımcı olmaları talimatını vermiştir (Yetkin, 1997: 176).

Öte yandan SCF heyetinin İzmir'de karşılaştığı sorunlar bununla sınırlı kalmamıştır. 5 Eylül 1930 günü Ali Fethi Bey'i görmek isteyen kalabalığa karşı CHF de karşı bir gösteri tertiplemiş, aynı zamanda CHF Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey İzmir'de yayımlanan Anadolu gazetesinde SCF aleyhine bir yazı yazmıştır. Bu iki gelişmenin yarattığı tahrik ve kargaşa, gazete matbaasının taşlanması, polislin kalabalığa ateş açmasına ve 14 yaşında bir gencin öldürülmesine neden olmuştur (Ağaoğlu, 1994: 63). Cumhuriyet'te ölenle ilgili bilgi 12 yaşında bir çocuk olduğu şeklinde verilmiş olup on beş kişinin de yaralandığı söylenmiştir (Cumhuriyet, 6 Eylül 1930: 1-4). Eş zamanlı olarak, vatandaşın CHF'nin mutemetleri eliyle yaptığı olumsuz faaliyetlere değinen ve SCF'ye yakınlığıyla bilinen Hizmet ve Yeni Asır gazetelerine de suçlamalarda bulunulmuş; Yeni Asır'dan Behzat Arif Bilgin ile Abdullah Abidin ve Hizmet'ten Kadızade Bedri Bey'le İzmir Türk Ocağı üyesi de olan Zeynel Besim Sun tutuklanmıştır. Davalar neticesinde de Yeni Asır'ın tutuklu gazetecilerine üç sene altı ay hapis cezası verilmiştir (Mahmutoğlu, 2017: 138, 141).

Tüm bu olayların sonrasında Ali Fethi Bey, 7 Eylül 1930'da büyük bir kalabalık önünde İzmir konuşmasını gerçekleştirmiştir. Şüphesiz ki böyle bir ilgiyi ne CHF ne de Fethi Bey ve arkadaşları beklememiştir. Gerçekleşen hadiseler ve İzmir konuşması, CHF'nin yeni muhalefet fırkasına karşı hoşgörüsünü sona erdirmiş, SCF adına ise sonun başlangıcını oluşturmuştur. Olayların gerçekleştiği günlerde Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı on beş sayfalık bir mektup ile İzmir olayları ile ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir (Cumhuriyet, 7 Eylül 1930: 1). Başvekil İsmet Paşa ise İzmir olaylarının ardından basına verdiği demeçte; siyasi münakaşaların bu tarz olaylara sebebiyet vermesinin üzücü olduğunu ifade etmiş ve sorumluların takip edileceğini vurgulayarak "*fikirlere muhatap olanların alışmaya mecbur oldukları şey hiçbir sebep ve surette kanuna muhalif harekette bulunmamaktır*" demiştir (Cumhuriyet, 6 Eylül 1930: 1-3; Yetkin, 1997: 181).

İzmir'in ardından Manisa, Aydın, Balıkesir ve Bandırma'ya geçen Ali Fethi Bey, (Vakit, 9 Eylül 1930: 1-5; Vakit, 10 Eylül 1930: 1; Vakit, 12 Eylül 1930: 1-6; Vakit, 13 Eylül 1930: 1-3) 13 Eylül'de İstanbul'a geçmiş ve burada Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür (Vakit, 14 Eylül 1930: 1). İstanbul Teşkilatı ile de bir görüşme gerçekleştiren Ali Fethi Bey'in Ankara ve Adana'ya gideceğine, akabinde Paris'e giderek elçilikten çekildiği için Fransız ricale veda edeceğine dair basına açıklama yapan Tahsin Bey, CHF gibi kendilerinin de İstanbul adaylarını son güne kadar açıklamayacaklarını söylemiştir (Milliyet, 15 Eylül 1930: 1-4). Böyle bir siyasi ortamda 5 Ekim 1930'da başlayan belediye seçimleri (Vakit, 5 Ekim 1930: 1) ise durumu daha da karmaşık hale getirmiştir. SCF'nin henüz teşkilatlanmasını tamamlamadan böyle bir seçime girmesi o günlerde tartışılan bir konu olmuştur. Nitekim o dönemin Seçim Kanunu gereğince seçimler, tek bir günde ve ülke çapında yapılmamaktadır. İl il, ilçe ilçe ve birbirini izleyen günlerde gerçekleştirilen seçimlerde SCF'nin başarı elde etmesi zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilmiştir (Yetkin, 1997: 187). Belki de bu nedenle Ali Fethi Bey her yerde teşkilatlanmanın doğru olduğunu düşünmediğini söylemekle beraber bir yandan da teşkilatlanmaya da gitmiştir (Ali, 17 Nisan 1931: 1-3). Her yerde yapılması mümkün olmadığı halde parti yine de kendinden emin bir şekilde ve aşağıdaki bildiriyle beraber bu seçimlere katılmıştır:

"Muhterem hemşeri, aziz vatandeş

Belediye intihabatının başladığını biliyorsun. Hür doğmuş ve hür yaşamaya layık bir fertsin. Hiçbir tazyika ve hiçbir tehdiye ehemmiyet vermeyerek reyini serbestçe kullan. Seni hürriyete refaha ulaştıracak olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Serbest Cumhuriyet Fırkası mütegalibe saltanatına nihayet verecektir ve seni yükseltecektir. Reyini Serbest Cumhuriyet Fırkası'na ver. O senin kendi fırkan ve senin kendi arzundur. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası haksızlığa, zulme uğrayan, hürriyete aşık vatandaşların ıstırabından doğmuştur. O seni kurtaracaktır. O senin dertlerine çaresiz olacaktır. O senin müdafiidir. Reyini ona ver." (CA, 30.10.0.0/82.536.29).

Ahmet Ağaoğlu, kendisi seçime girmeye karşı olmakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın da SCF'nin bu seçimlere girmesi taraftarı olduğunu ifade etmiştir (Ağaoğlu, 1994: 48). Seçim sonucunda ise toplam 502 seçim bölgesinden 31'inde SCF kazanmıştır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 80). CHF'nin kaybettiği yerlerle ilgili verdiği bilgide ise aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere iki vilayet, 16 kaza ve 6 nahiye olmak üzere toplamda 24 belediye yazmaktadır. Basında yapılan inceleme ile bu tabloda yer almayan ve SCF'nin kazandığı diğer belediyeler arasında Bademiye (İzmir), Biga (Çanakkale), Burgaz (İstanbul), Çine (Aydın), Karantina (İzmir), Merzifon (Amasya), Pınarhisar (Kırklareli), Söke (İzmir), Şirince (İzmir), Üsküp'ün de (Kırklareli) olduğu görülmüştür (Cumhuriyet, 18 Ekim 1930: 3; Cumhuriyet, 21 Ekim 1930: 3; Cumhuriyet, 29 Ekim 1930: 3). Bu durumda SCF'nin kazandığı yerlerin sayısı 34 olmaktadır. Bunlara ilaveten Mahmutoğlu (2017: 149-150) ve Ertem (2010: 83), bu seçimlerde Dikili (İzmir), Bandırma, Malkara, Boğaç (Osmaniye), Maltepe ve Çatalca (İstanbul), Germencik ve Umurlu'da (Aydın) da SCF'nin kazandığını yazmaktadırlar.

Tablo 1. CHF'ye Göre 1930 Belediye Seçim Neticelerine Göre Kaybedilen Yerler

Bağlı Olduğu İl	Kaza	Nahiye
Aydın	Bozdoğan, Nazilli, Çine	Yenipazar, Atca, Karapınar
Edirne	Keşan	
Silifke	Merkez	
İzmir	Bergama, Kuşadası, Menemen, Seferihisar, Urla	Buca, Kınık, Armutlu
Manisa	Gördes	
Samsun	Merkez, Ladik	
Amasya	Merzifon	
Balıkesir	Edremit, Susıgırlık	
Kırklareli	Lüleburgaz, Vize	

Kaynak: (CA, 490.1.0.0/286.1146.1).

1930 Belediye Seçimlerinde sonuçlarından ziyade seçimlerin uygulanış biçimi ve seçim esnasında gerçekleştiği iddia edilen haksızlıklar daha çok konuşulmuştur. SCF yöneticileri seçimde, her düzeyde devlet görevlisinin CHF lehine yaptıkları müdahalelerden şikayetçi olmuş, konu ile ilgili Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'yı sorumlu tutmuşlardır. Aynı zamanda bu konu birkaç kez Meclise dahi taşınmış fakat herhangi bir sonuç alamamışlardır. Gerçekten de Dahiliye Vekili Şükrü Bey, 2 Ekim 1930 tarihinde gerçekleştirilen Meclis görüşmelerinde

yaptığı konuşmada; CHF'nin her alanda uyguladığı politikaları memleketin yegane selameti olarak gördüğünü ve bundan sapıldığı takdirde büyük zararlar doğacağı düşüncesinde olduğunu ifade etmiştir. Konuşmasının devamında ise hükümet görevlilerinin robot olmadıkları ve siyasi eğilimleri bulunduğunu ve bunun doğal karşılanması gerektiğini ifade etmiştir (TBMZC, 2 Ekim1930: 46-47). Böyle bir konuşmayı yapması, Şükrü Bey'in SCF politika ve görüşlerinin hayata geçirilmesine karşı olduğunun açık bir göstergesi olmakla birlikte, SCF yöneticilerinin hükümet görevlilerinin seçime müdahalesi eleştirilerine de altyapı oluşturması bakımından önemlidir. Soyak ise anılarında 1930 Belediye Seçimlerine dair ilginç bir anısını paylaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Soyak'a, seçimi kimin kazandığını sormuş ve *“tabii bizim fırka paşam”* cevabını almıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa ise *“Hayır efendim; hiç de öyle değil!... Hangi Fırkanın kazandığını ben sana söyleyeyim: kazanan idare fırkasıdır çocuk!... Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler... Bunu bilesin”* cevabını vermiştir (Soyak, 2010: 418). Soyak'ın anlatımından yola çıkarak seçim içerisinde SCF üzerinde kurulan baskıların ve anti-demokratik uygulamaların Mustafa Kemal Paşa tarafından da doğru bir tabirle fark edildiği görülmektedir.

Emrence de hükümet yetkililerinin seçime Halk Fırkası lehine müdahalelerini seçimin seyrini değiştiren gelişme olarak değerlendirmiştir (Emrence, 2006: 173). CHF basını ve mebusları ise olayların sorumlularının SCF üyeleri olduklarını ifade etmişlerdir. Şüphesiz ki bu seçimler SCF-CHF ve SCF-Mustafa Kemal Paşa ilişkilerini tamir edilmeyecek seviyede bozmuştur. Kimi yazarlar İzmir olayları ve akabinde gerçekleşen seçim sonuçlarının ardından CHF'nin muhalefet yöntemi olarak Mustafa Kemal Paşa'yı baskı altına almış oldukları görüşünü ön plana çıkarmışlardır. Bu görüşe göre SCF'nin arkasındaki en büyük kuvvet takındığı tarafsız tavır ile Mustafa Kemal Paşa'dır. Nitekim CHF'liler SCF'nin ortadan kaldırılması adına, ilk olarak bu desteğin sonlanması amacını taşımışlardır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın devlet yönetiminde her şeyden çok önem verdiği laiklik ve cumhuriyetçilik ilkeleri kullanılmış ve SCF tabanının bu iki ilkeye karşı tehdit oluşturduğu savı işlenmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 82). Oysaki çok partili hayata geçişin ikinci denemesinin yaşandığı süreçte CHF'nin Adana Mıntıka Müfettişi olan ve bölgesinde bulunan Adana, Tarsus ve Mersin'de SCF teşkilatlandığı için seçimlerle ilgili bir rapor da hazırlayan Hilmi Uran buralarda yeni partiye eğilimin fazla olduğunu söyleyerek bunun en büyük nedenini partinin adındaki *“serbest”* kelimesinin her çeşit faaliyetlerinde serbest olup inkılaplara bağlı olmayı gerektirmeyecek şekilde yaşayabileceklerine dair inkılap karşıtlarında oluşan algıya bağlamış ve küçük bir farkla bölgesindeki seçimleri CHF'nin kazandığını belirtmiştir. Uran

ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın CHF'den uzaklaşıp SCF'ye yakınlaşmasına dair söylentilerin de SCF'nin desteklenmesine yol açtığını söylemiştir (Uran, 2017: 196, 481). Genel olarak bu süreç, Mustafa Kemal Paşa'nın tarafının hangi parti olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa SCF'nin kuruluş aşamasında bunu açıkça ifade etmişse de yeni partinin durumu tam netleştiremediği görülmektedir.

Cumhurbaşkanının yer aldığı tarafın anlaşılmadığını gösteren bir gelişme de eylül ayı başında yaşanmış, Yunus Nadi'nin 9 Eylül 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan mektubunda Mustafa Kemal Paşa'ya açık bir şekilde hangi tarafta bulunduğu sorulmuştur (Cumhuriyet, 9 Eylül 1930: 1). Mustafa Kemal Paşa ise 10 Eylül tarihli cevabında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk günlerinden beri Halk Fırkası'nın lideri olduğunu, bu fırkaya tarihi bağlarla bağlı olduğunu, cumhurbaşkanlığının sona ermesinin ardından CHF'nin başında fiili olarak çalışacağını ifade etmiştir (Cumhuriyet, 10 Eylül 1930: 1). Bu durum şüphesiz yeni fırkanın kuruluşunda üzerinde anlaşılan tarafsızlık ilkesinin de bozulması demektir. Mustafa Kemal Paşa, İzmir olayları ve akabinde gerçekleşen siyasi gelişmelerin ardından açık bir biçimde Halk Fırkası tarafında olduğunu göstermiştir. Elbette ki bu gelişme SCF'nin kapatılma sürecinin de başlangıcını oluşturmuştur. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'nin kuruluş sürecinde de aynı söylemlerde bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla karşı partinin kapatılmasındaki temel neden Mustafa Kemal Paşa'nın bu söylediklerinden ziyade seçimlerle birlikte kendisini gösteren toplumsal hareketlilikte ve çok partili hayatın devamı halinde bu hareketlilikteki şiddetin artmasından duyulan endişelerde aranmalıdır.

Seçim sürecinde yaşanan ve gerginlik ile endişeye sevk eden gelişmelere bakıldığında Kemalpaşa'nın Parsa köyünde muhtarla jandarmanın sandıklardaki SCF oylarını sandıktan çıkarmaları, İstanbul Beyazıt'ta listede isimleri olmadığı için çoğu seçmenin oy kullanamaması, Adana'da SCF Binasına Fetih Suresinin ilk ayetinin bir kısmını içeren "*inna fetahna leke*"⁴⁸ yazılı bir bayrak asılması, İzmir Seferihisar Kaymakamının Serbest Fırkalılar ya da jandarma tarafından dövürülmesi, Bursa Valisi Fatin Bey'in Ali Fethi Bey'le ilgili bulunduğu ithamlar ve Ali Fethi Bey'in 25 bin liralık tazminat davası açması gibi olaylarla karşılaşmaktadır (Cumhuriyet, 17 Ekim 1930: 1; Milliyet, 20 Ekim 1930: 5; Vakit, 22 Ekim 1930: 3; Cumhuriyet, 23 Ekim 1930: 3; Serbes Cumhuriyet, 17 Kasım 1930: 1). SCF'nin kapatılması sürecindeki önemli olaylardan bir diğeri de 6 Kasım 1930 tarihli Meclis görüşmelerinde Ali Fethi Bey'in belediye seçimlerini protesto ederek Dahiliye Vekili Şükrü Kaya hakkında bir

⁴⁸ Ayetin tamamı "*İnna fetahna leke fethan mübina*" olup Fetih Suresinin ilk ayetidir ve "*Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik*" anlamındadır. Bkz. *Kur'an-ı Kerim*. Fetih 48/1.

gensoru görüşmesinin açılmasını istemesidir. İsmet Paşa'nın söz alarak Halk Fırkası mebuslarının da seçimler adına şikayetleri olduğunu ifade ettikten sonra, konunun muhatabı Dahiliye Vekilinin İzmir'de gerçekleşen sel felaketi nedeniyle İzmir'de olduğunu ve onun Meclis'e gelmesiyle birlikte konunun görüşülmesini rica ederek görüşmelerin 15 Kasım'a ertelenmesini teklif etmiştir. Bu isteğin kabul edilmesi üzerine gensoru görüşmeleri 15 Kasım 1930 tarihine ertelenmiştir (TBMMZC, 6 Kasım1930: 10-11).

15 Kasım 1930 günü başlayan Meclis görüşmelerinde Ali Fethi Bey, kendisine ve partisine yöneltilen suçlamaları cevaplandırmıştır. Akabinde ise seçimde yapılan yolsuzluklara değinen Ali Fethi Bey, bu yolsuzluklara dair somut örnekler vermiştir. Aynı zamanda hükümet kuvvetlerinin kanuna ve milli hakimiyete karşı kullanılmış olduğunu ifade eden Ali Fethi Bey, bu durumun tarihte esefle anılacağını da konuşmasına eklemiştir. Seçimlerde pek çok yerde halkın irtica, komünistlik ve anarşiyle suçlandığını belirten Ali Fethi Bey, bu tarz sıkıntıların varlığının birden mi çıktığını, seçim öncesinde yerel yöneticilerin neden gereken önlemleri almadığını sormuştur (TBMMZC, 15 Kasım 1930: 16-22). Ali Fethi Bey'in bu konuşmasının ardından CHF mebusları söz alarak sırayla SCF liderine cevap vermiştir. CHF Adana Milletvekillerinden Zamir Bey, SCF'lilerin Adana'da eğer kendilerine oy vermezlerse İsmet Paşa'nın onları keseceğini söyleyip propaganda yaptıklarını söylerken Afyonkarahisar Milletvekili Ali Bey ise Ali Fethi Bey'in Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda kurulan İzzet Paşa Hükümetinde yer alarak Mondros Mütarekesi'ne imza atanlar arasında olduğunu hatırlatıp "*İşte Mondros Mütarekesinin timsali, işte Mudanya Mütarekesinin timsali*" şeklinde Ali Fethi Bey ile İsmet Paşa'yı kıyaslama yoluna gitmiştir (TBMMZC, 15 Kasım 1930: 35-41). Dahiliye Vekili ve Muğla Milletvekili Şükrü Bey de SCF'nin yaptığı propagandalarla artık Gazi Paşa'nın Serbest Fırkası'ndan yana olduğunu, Halk Fırkası'nı sevmediğini ve İsmet Paşa'nın kısa süre içinde düşürüleceğini söylemiş; yeni partinin kurulmasından hemen sonra Ali Fethi Bey'in İzmir, Manisa ve Balıkesir'e yaptığı geziler esnasında yaşanan olaylara da değinmiştir. Ali Fethi Bey ise İzmir'de yaşananlarla ilgili dahlinin bulunmadığını dile getirmiştir (TBMMZC, 15 Kasım 1930: 47-68). Meclis kürsüsünden ilk kez konuşma yapan Hilmi Uran ise SCF Adana Ocağında bulunan ve üzerinde "*Nasrün minallah ve fethün karip ve beşşirilmüminin ya Muhammed*"⁴⁹ yazan bayrak üzerinden konuşmuş ve SCF'nin "*yerden mantar bitirir gibi çıkarıldığını, ezbere teşkilat yapılarak inkılaplara taraftar olup olmadığına bakılmaksızın her*

⁴⁹ Ayetin tamamı "Ve uhrâ tuhıbbünehâ, nasrun minallâhi ve fethun karîb (karîbun), ve beşşiril mü'minin (mü'minine)" olup anlamı "Seveceğiniz başka bir şey daha var: Allah'tan yardım ve yakın bir fetih. Müminleri müjdele"dir. Bkz. Kur'an-ı Kerim. Saff 61/13.

çeşit gayri memnunları içine aldığı” söyleyerek yaşananların bu minvalde şaşkırtıcı olmadığını eklemiştir (Uran, 2017: 489).

Şüphesiz ki İzmir olayları ve akabinde gerçekleşen seçimler sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın tutumu SCF'nin kapanışı döneminde oldukça önemlidir. Nitekim SCF'nin kuruluşunda, isminin belirlenmesinde, milletvekilleri ve bütçesinin oluşturulmasında öncü olan kişi Mustafa Kemal Paşa'dır. Bu bağlamda SCF idarecileri, Mustafa Kemal Paşa'nın desteğini oldukça önemsemişlerdir. Ancak olayların gelişimi Mustafa Kemal Paşa'nın iki fırka arasındaki tarafsız tavrını değiştirmiştir. Elbette ki bu durum da SCF'nin kapanma sürecini hızlandırmıştır. Mevcut desteğin çekilmesi de belirli aşamalarla gerçekleşmiştir. İzmir olaylarının akabinde Yunus Nadi, 9 Eylül 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda; ezeli ve ebedi şefi olarak bildikleri zat-ı devletlerini başka fırkaların kendilerine mal etmeye çalıştıklarını, durum böyle bile olsa Cumhuriyeti korumakla görevli olduklarını ifade etmiştir. Mektubun devamında ise kendisinin bu duruma açıklık getirmesi istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise 10 Eylül günü aynı gazetede verdiği cevabında; CHF reisi olduğunu, bu fırkanın Anadolu'ya ayak basışından itibaren kendisiyle beraber hareket eden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir devamı bulunduğunu ve kökten bağlı olduğu bu teşekkülden ayrılmak için hiçbir sebep lüzum olmadığını belirtmiştir. Şüphesiz ki bu mektup hadisesi Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'ye karşı takip ettiği tarafsızlık politikasının da sonu olmuştur. Nitekim bu da SCF'nin kapanmasının en önemli gerekçelerinden birini oluşturmuştur. Ağaoğlu'na göre bu mektuplar Mustafa Kemal Paşa ve CHF ileri gelenleri tarafından kararlaştırılmış ve uygulanmıştır. Nitekim Ağaoğlu, Yunus Nadi'nin Mustafa Kemal Paşa'nın haberi olmadan böyle bir mektup yazmaya cesaret edemeyeceğini belirtmektedir (Ağaoğlu, 1994: 74).

Ağaoğlu'nun anlattıkları doğru dahi olsa Mustafa Kemal Paşa sürdürdüğü tarafsızlık politikasından vazgeçmiş ve bunun ilanı için böyle bir yola başvurmuştur. Onun başlangıçta ve söz verdiği şekilde sürdürdüğü tarafsızlık politikasından vazgeçmiş olmasının önemli bir nedeni de SCF'nin irtica ile suçlanmış olmasıdır (Yetkin, 1997: 213). En başından itibaren bu konuda hassasiyetini sıkça dile getiren Mustafa Kemal Paşa, olayların irtica ve inkılap karşıtlığı boyutunu affetmemiştir. Nitekim İnönü anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleşen olaylar ve gösterilerde asıl hedefin kendisinin olduğunu düşündüğü ifade etmiştir. İnönü'nün anlatımından SCF mitingleri ve yaşanan tatsız hadiselerin, Mustafa Kemal Paşa ile özdeşleşmiş Cumhuriyet ve inkılaplara karşı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim bu hadiseler yaşanırken iki isim arasında gerçekleşen bir diyalogda Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya “*sen*

aldırmıyorsun ama cayır cayır yanıyoruz” demiş ve tepkisini belirtmiştir (Uran, 2017: 199; İnönü, 2018: 491).

Mustafa Kemal Paşa'nın tarafsızlık ilkesinden vazgeçmesinde bir diğer önemli neden olarak da 1930 yılında gerçekleşen belediye seçimleri ön plana çıkmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu seçimlerde yaşanan olaylardan rahatsız olduğu muhakkaktır (Yetkin, 1997: 217). Ağaoğlu yaşanan hadiseler esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine: “*Efendi! Anarşi var anarşi! Sizin haberiniz yok, gafilsiniz! Ve bununla beraber de benden tarafsız kalmamı istiyorsunuz!*” diyerek ona tepkisini belli etmiştir (Ağaoğlu, 1994: 88). Tüm bunlara rağmen SCF'nin kapanmasında doğrudan etkili olan kişi Mustafa Kemal Paşa değildir. Yetkin'e göre Mustafa Kemal Paşa, tarafsızlık ilkesinden vazgeçmesine rağmen SCF'nin varlığının devamından yana bir tavır takınmıştır. Seçim olayları nedeniyle çıktığı Ağaoğlu'nun mebusluktan ayrılma kararına şiddetle karşı durarak, başta Ali Fethi Bey olmak üzere SCF yöneticilerine namus borcu olduğunu, benzer olayların Avrupa'da dahi yaşandığını ifade etmiştir (Yetkin, 1997: 218). SCF'nin varlığının Türk siyasal yaşamı için önemini bilen Mustafa Kemal Paşa, bu partinin kapatılması konusunda herhangi bir karar almış değildir. Nitekim 1 Kasım 1930 tarihinde Meclisin açılış konuşmasında söyledikleri herkeste SCF'nin devam edeceğini izlenimini bırakmıştır (TBMMZC, 1 Kasım.1930: 2-3). SCF'nin varlığının taraftarı olmakla birlikte Mustafa Kemal Paşa, tarafını belli etmiş bir fırka reisi olarak bundan sonra kendi fırkasının başında yer alma kararı da vermiştir. Mustafa Kemal Paşa çok partili siyasal yaşamın rejimin bir gereği olduğunun farkında da olsa olası bir iktidar değişikliğinin rejim ve inkılaplar açısından neler doğurabileceğini de düşünmüş, gerçekleşebilecek tehlikelerden de kaygı duymuştur (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 181). Nitekim Yunus Nadi'ye 10 Eylül 1930 tarihinde yazdığı mektup bunun en açık delili olmuştur. Ali Fethi Bey ise böyle bir durumu iki fırka arasında bir mücadeleden ziyade Mustafa Kemal Paşa ile karşı karşıya gelmek olarak değerlendirmiştir (Serbes Cumhuriyet, 18 Kasım 1930: 1; Okyar, 1980: 523).

15 Kasım'da gerçekleşen Meclis görüşmelerinden önce Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Ali Fethi ve Nuri Beyler, fırkanın varlığını sürdüremeyeceği vargısına çoktan varmışlardır. Ali Fethi Bey bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa'ya şunları söyleyecektir: “*Ne arkadaşlardan ne de hariçten size karşı vaziyet alacak kimse çıkamaz...*” (Okyar, 1980: 523). SCF'yi kapatma kararı alan Ali Fethi Bey ve arkadaşları 16 Kasım 1930'da bir fesih beyannamesi⁵⁰ kaleme

⁵⁰ Beyannamenin tam metni şu şekildedir: “*Büyük Gazimiz M. Kemal Hz.nin teşvik ve tasvibiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı tesis etmişim. Kanaatimce bu teşvik ve tasvip tabiatıyla teşkil edeceğim fırkanın Gazi*

almışlardır. Aynı günün gecesi Çankaya’da Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, İsmet Paşa ve Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey ile toplanan Ali Fethi ve Nuri Beyler görüşme sonrasında SCF üyelerine partiyi feshedeceklerine yönelik kararı Gazi Paşa’yla konuştuklarını açıklamışlardır. 17 Kasım günü parti örgütüne gönderdiği bu beyannamede Ali Fethi Bey; firkanın gelecekte Gazi hazretleri ile karşı karşıya gelmesi ihtimalinin olduğunu, bu vaziyette bulunacak bir firkanın ise firka kurucusu sıfatıyla devamını doğru bulmadığını ifade etmiştir (Vakit, 17 Kasım 1930: 1-2; Cumhuriyet, 17 Kasım 1930: 1-4; Yetkin, 1997: 228). Bahsi geçen beyannameyi SCF’den Süreyya (İlmen) Paşa ile Haydar (Yuluğ) ve Mehmet Emin (Yurdakul) Beyler imzalamamışlardır (Serbes Cumhuriyet, 19 Kasım 1930: 1). Ali Fethi Bey’in aldığı fesih kararı parti içinde de bir muhalefet ortaya çıkarmıştır ki kapatma kararına gösterdikleri tepki kendi gazetelerinde şu şekilde ifade edilmiştir: “*Fethi Bey intihar etti, yani siyasi şahsiyetini kendi eliyle öldürdü. Bizden kendisine bol bol rahmet dilemekten başka diyebilecek yoktur. O öldü ise yaşasın hürriyet! Yaşasın mefkure evlatları!*” (Muhittin, 19 Kasım 1930: 1).

Karşı firka olarak tarihte yerini alacak olan SCF ile denenen çok partili hayata geçiş serüveninin başarıya ulaşamamış olması 1945’e değin Tek Parti Döneminin yaşanmasına yol açmıştır. Genel manada bu denemenin başarısızlığı ise Walter Weiker tarafından dört sebeple açıklanmıştır. Bunlardan ilki Türk politikacılarının çok partili düzeni destekleyecek kadar modernleşmemiş olmasıdır. İkinci sırada toplumun büyük kısmının fikren çağdaş hale henüz ulaşamamış olması yer alırken Mustafa Kemal Paşa ile öteki mühim isimlerin mevcut durumu yeterli şekilde analiz edememesi de bir diğer mühim etkidir. Ayrıca CHF ile SCF arasındaki farklılıkların yüzeysel olmayıp daha geniş bir halde bulunduğu zaman içinde anlaşılması da muhalefetin uzun ömürlü varlığının önündeki bir diğer engel olmuştur (Kili, 1976: 78). Hilmi Uran ise SCF’nin ve doğal olarak demokrasinin uzun ömürlü olmamasını yeni partinin henüz teşkilatlanmasını tamamlamadığı halde katıldığı belediye seçimlerinde başarılı olmak hevesine kapılması şeklinde değerlendirmiştir. Bu seçimlerdeki tutumu SCF’nin “*hoşnutsuzlar zümresinin temsilcisi*” olarak görülmesine yol açmıştır. Oysaki Uran’a göre SCF’nin yapması gereken çalışmalarını Meclis içinde yoğunlaştırıp denetleme mekanizması olarak aktif halde bulunmak ve zamanla teşkilatlarını oluşturmak olmalıydı. Bu yönde devam etmesi kendi

Hazretlerine karşı siyasi mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf ediyordu. Esasen bu karar haricinde siyasi bir teşekküle vücut vermek mesuliyetini almayı haturuma getirmemişim. Halbuki tahakkuk eden şekle göre firkanızın atiyen Gazi Hz. ile siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasi bir teşekkülün mevcudiyetini firka müessisi sıfatıyla muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın feshine karar verdim. Bu kararın teşkilatımıza tebliğini rica ederken bana itimat eden ve benimle teşrik-i mesai eden Cumhuriyetçi arkadaşlarıma derin minnettarlığımı arz ederim” Bkz. Son Posta (18 Kasım 1930). Fethi Beyin Beyannamesi. s. 1; Vakit (18 Kasım 1930). Fethi Bey’in Beyannamesi. s. 1.

ömrünü noktalamasına yol açmayacağı gibi ülke için de olumlu bir ilerleme sağlayacaktı (Uran, 2017: 194). Ancak seçim sürecinde yaşananlarla, inkılaplara yönelik tehdit oluşturan kesimlerin halen mevcut olduğu da görülmüştür ki esasen bu da devletin işleyişinde önlemlere başvurması için bir uyarı niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla bu kesimlerin görülmesini sağlayanın da SCF olduğu düşünüldüğünde 1930'daki demokrasi denemesinin ülkeyi tedbirli olmaya sevk etme açısından istifade sağladığı düşünülebilir. Öyle ki SCF'nin sonrasında TpCF'nin yeniden kurulmasına yönelik girişimde akla doğrudan inkılap karşıtlarının yapabileceği eylemlerin gelmesi 1925'te yaşananlar kadar 1930'daki gelişmelerle de ilgilidir.

SCF'nin feshinin ardından Refet (Bele) Paşa'nın, kapatıldığı dönemdeki şartların artık mevcut olmadığı gerekçesiyle TpCF'yi yeniden kurmaya yönelik bir girişimi de gündeme gelmiştir. Buna dair oluşan tepkiler ise genel olarak irticai temellere dayanan partilere müsaade edilmeyeceği yönünde şekillenmiştir (Son Posta, 21 Kasım 1930: 1). Her ne kadar Refet Paşa bu söylentilerin doğru olmadığını söylemişse de (Milliyet, 21 Kasım 1930: 1-6) gelen tepkilerin üzerine böyle bir açıklama yapma ihtiyacı hissettiği de düşünülebilir. Refet Paşa bu girişiminde 1925'in sorunlarının artık kalmadığını düşünmüş olsa da SCF'nin kapanmasının ardından yaşanan Menemen Hadisesi, bu beş sene zarfında çok büyük değişikliklerin olmadığını göstermektedir. Nitekim kısa süre de yaşamış olsa SCF'nin kuruluş ve kapanış süreci içinde Arap harflerinin geri geleceği, yeniden fes giyileceği, tekkelerin açılacağı gibi konular üzerinden halk arasında söylentilerin yaygınlaştığına dair kayıtlar mevcuttur (CA, 490.1.0.0/1.4.14). SCF'nin kurulması üzerinden “*bir taraftan softa ruhlu mürtecilerin ve diğer taraftan komünistlerin faaliyetine yol açmıştır*” diyen CHP Sekreteri ve Erzincan Milletvekili Saffet (Arıkan) Bey'in fes ve harflerle ilgili fikirlerden ayrı Osmanlı Hanedanının yeniden Türkiye'ye geleceğine dair yapılan propagandalarla ilgili uyarıları da bulunmaktadır (CA, 490.1.0.0/1.4.12).

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından kısa süre sonra yaşanan Menemen Hadisesi de Mustafa Kemal Paşa'nın ikili ilişkilerine dair bilgi sahibi olunmasında önem arz etmektedir. 23 Aralık 1930'da yaşanan ve “*Cumhuriyete müvecceh bir suikast, bir irtica vakası*” olarak kabul gören olayın (CA, 30.10.0.0/8.48.9; Milliyet, 25 Aralık 1930: 1-5) ardından 31 Aralık'ta Manisa, Menemen ve Balıkesir ilçelerinde Sıkıyönetim Mahkemeleri kurulmuş⁵¹, 1 Ocak itibarıyla bir aylığına Sıkıyönetim ilan edilmiş (Resmi Gazete, 1 Ocak

⁵¹ Oluşturulan Sıkıyönetim Mahkemesi'nin heyet başkanlığına Birinci Kolordu Kumandanı Vekili Mirliya Mustafa Paşa getirilirken üyeliklere 26. Topçu Alay Kumandanı Miralay Ata Bey, Birinci Kolordu Yedinci Şube Müdürü Miralay Demirşah Bey, 176. Alay Kumandanı Muavini E. H. Kaymakam Yusuf Ziya Bey, İkinci Kolordu Şube İkinci Müdürü Kaymakam Bahattin Bey görevlendirilmiştir. Aza Mülazımları ise 57. Fırka Satın Alma Komisyonu

1931: 145; Resmi Gazete, 3 Ocak 1931: 147; CA, 30.18.1.2/17.4.8); şubatta sıkıyönetimin 8 Mart'a kadar bir ay daha uzatılmasına karar verilmiştir (Resmi Gazete, 3 Şubat 1931: 227; CA, 30.18.1.2/18.13.2). Olayla ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa, 7 Ocak 1931'de Çankaya'da Başbakan İsmet Paşa, Meclis Başkanı Kazım Paşa, Dahiliye Vekili Şükrü Bey, Milli Müdafaa Vekili Zekai (Apaydın) Bey ve Sıkıyönetim Komutanı İkinci Ordu Müfettişi Birinci Ferik Fahrettin (Altay) Paşa ile toplantı yapmıştır. Son Posta, Yarın, Köroğlu, Hüradam ve Yeniasır gibi gazetelerin hükümet karşıtı yazılarıyla zararlı kesimleri cesaretlendirdiğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, bu gazetelerin sorumlularının Divan-ı Harbe gelmesi gerektiğini, Terakkiperverlilerin bir kısmının da bu hareketin içinde olduğunu, Ali Fethi Bey'in bunlarla ilgisi olmamakla beraber Karabekir Paşa'nın Hüradam'da hükümeti düşürmek maksatlı isimsiz yazılar yazdığını söylemiştir (Altay, 2004: 361-365). Yaşanan hadiseler üzerinden Ali Fethi Bey'e yönelik herhangi bir olumsuz eleştiri getirmemiş olması, Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fethi Bey'in rejime ve inkılaplara bağlılığına dair hislerinde değişiklik gerçekleşmediğini göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan aynı olaylarla ilgili olarak Kazım Karabekir'i yazdığı yazılar dolayısıyla hükümet karşıtı olarak gören Mustafa Kemal Paşa, bu yazıların insanları harekete geçirmede etkili olduğunu düşünmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyete yönelik tehditlerin mevcudiyetinden duyduğu endişeler yaşamı boyunca süregelmiştir. Menemen'de gerçekleşen olaylar da kurulalı yedi yıl olmuş Cumhuriyet rejiminin hala tehditlere açık olduğunu ve korunması gerektiğini ortaya koyarak Mustafa Kemal Paşa'nın kaygılarını haklı çıkarmıştır. Nitekim Menemen Hadisesinden 41 gün sonra kararını veren Sıkıyönetim Mahkemesi açıklamasında hadisenin nedenleri ve gelişiminde halkın iğfal edilerek din perdesi arkasında girilen faaliyetlere değinmiş, isyancıların Cumhuriyet ve onun kanunlarını tenkit etmekle birlikte yönetimi dinsizlikle itham ederek anayasayı ortadan kaldırmaya teşebbüs ettiklerini ifade etmiştir:

“Tekkelerin kapatılmasına ve alelumum tarikatlarla şeyhlik ve dervişlik ve müritlik ve saire gibi unvan ve sıfatların kullanılmasının memnuiyeti hakkındaki kanun hükmüne mugayir olarak nakşi tarikatı namı altında ve din perdesi arkasında faaliyette bulunup halkı iğfal ve geniş teşkilat vücuda getirerek halife unvanını verdikleri bir takım eşhas marifetiyle hususi içtimagahlarda toplanmak ve halka mevzelerde bulunarak Cumhuriyet kanunlarının hükümlerini tenkit ve dinsizlikle ittiham ve binnetice Teşkilat-ı Esasiye Kanununu cebren tağyire teşebbüs gibi fiillere içtisar ve bu faaliyet cümlesinden olarak Giritli Mehmet namında biri kendisini mehdi ilan ederek başına topladığı malümülesami eşhas ile Manisa'dan hareketle Paşaköyü ve Bozalan'da esrar içerek ve zikirler ederek günlerce kaldıktan sonra Menemene muvasalat edip camiden üzeri ayet yazılı bayrağı alarak fiilen isyan yaptıkları ve maksatlarını anlamaya gelen ve dağılmaları hakkında vasayada bulunan Jandarma Kumandanının emrini isga etmeyerek temerrüt ve nihayet tecemmüü dağıtmaya gelen askeri kıtası kumandanı Kubilay Beyi silahla yaralamak ve sonrada bıçakla başını keserek ve kanını içerek ellerindeki bayrağa bağlamak

Reisi Binbaşı Hüsnü Bey ile 29. Topçu Alay İkinci Tabur kumandanı Binbaşı Neşet Bey olmuştur. Ayrıca İzmir Müddeiumumisi Hidayet, İzmir Müddeiumumi Muavinleri Fuat ve Necdet, İzmir Sulh Hakimi Kemal, Adapazarı Sulh Hakimi Necdet ve Eskişehir Mustantıkı Hikmet Beyler de bu mahkemelerde hakim, savcı ve yardımcıları olarak görev almışlardır. Bkz. Resmi Gazete, 12 Ocak 1931, s. 163; CA, 30.11.1.0/ 60.38.19; CA, 30.11.1.0/60.38.20.

suretiyle cürüm ika etmekle maznun eşhastan yukarıda yazılı hareketlere temas eden Türk Ceza Kanunu'nun 64 üncü maddesi delâletiyle 146. maddesine tevfikân ölüm cezasına mahkûm edilen Manisa'dan kahveci çırağı Mustafa, Topçu Hüseyin, Tatlıcı Mutaf Hüseyin, Eskici Hüseyin Ali, Keçeli köyünden Himmet oğlu Süleyman, Emrullah oğlu Mehmet, Mutaf Süleyman, Manifaturacı Osman, Hafız Cemal, Tabur İmamı İlyas Hoca, Ali Paşa oğlu Ragıp Şeyh Hafız Ahmet, Giritli İbrahim oğlu İsmail; Manisa Hastane İmamlığından mütekaît Laz İbrahim, Alaşehir'den Şeyh Ahmet Muhtar; Bozalan'dan Koca Mustafa, Hacı İsmail, Hacı İsmail oğlu Hüseyin; Menemen'den Cumai Balâlı Ramiz, Cıtkılı Molla Süleyman, Yahya oğlu Hüseyin, Çingene Mehmet oğlu Ali, Hayim oğlu Jozef, Şımbıllı Ali Osman oğlu Mehmet, Arnavut Yusuf oğlu Kamil, Kerim oğlu İbrahim, Salim oğlu Boşnak Abbas, Şeyh Esat oğlu Mehmet Ali haklarındaki ölüm cezasının tahvil ve tahfifini müstelzim bir sebep görülememiş olmasına binaen mezkûr cezaların infazına ve ölüm cezasına mahkum edilen Manisa'dan terzi Talat ve Paşa köyünden Kahya Ahmet oğlu İsmail'in cezalarının ikişer sene hapis cezasına tahviline ve vefatı haber alınan ölüm cezası mahkumlarından Görüceli Abdülkerim hakkında da tetkikata mahal kalmadığına, Umumi Heyetin yirmi beşinci inikadının birinci celsesinde karar verilmiştir” (Resmi Gazete, 3 Şubat 1931: 227).

2. 1930 YILINDAN ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNE KADARKİ SÜREÇTE İKİLİ İLİŞKİLER

2.1. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü

1930 yılında SCF ile denenen çok partili hayat girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından ülkede yeniden tek parti iktidarı hüküm sürmeye başlamıştır. Atatürk'ün sağlığında bir daha anlaşmalı bir şekilde parti oluşumuna gidilmemişse de muhaliflerin parti kurma girişimlerine kalkıştığı ve fakat netice alınmadığı görülmüştür. Nitekim SCF'nin faaliyeti devam ederken 29 Ağustos 1930'da başvuruda bulunan Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi'ne “komünist” gerekçesiyle izin verilmemiş; Ahali Cumhuriyet Fırkası ise 29 Eylül 1930-21 Ocak 1931 tarihleri arasında varlığını sürdürmüştür. 1931'de kuruluş başvurusunda bulunan Laik Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası'na da müsaade edilmemiştir (Yücel, 2006: 28). Ayrıca önceden de değinildiği gibi Refet Paşa'nın teşebbüsüyle Terakkipverlilerin partilerini yeniden kuracaklarına dair söylentiler de bu süreçte ortaya çıkmış, ancak bundan da bir sonuç alınmamıştır. Dolayısıyla 1931'in ocak ayı itibarıyla Türk siyasi hayatında yeniden tek partiliğe dönülmüştür. Bu sürecin arkasından tek partili Türkiye'de, hayata veda ettiği 1938 yılında kadar Atatürk'ün devlet yönetiminde ve hükümet işlerinde en büyük yardımcısı şüphesiz İsmet Paşa olmuştur. Nitekim İsmet Paşa'nın iktidarı hemen hemen Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı süresince devam etmiştir (Aydemir, 1966: 465). 29 Ekim 1923 tarihinde rejimin belirlenmesinin ardından Cumhuriyetin ilk başbakanı olan İsmet Paşa, 1 Şubat 1927, 4 Mayıs 1931 ve 1 Mart 1935'te yeniden bu göreve getirilmiştir. 25 Ekim 1937'de ise istifasıyla bu görevi sona ermiş, yerine dönemin İktisat Vekili Celal Bayar Başbakan olmuştur (Resmi Gazete, 26 Ekim 1937: 8897).

1930 yılından başlamak üzere İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte gerçekleşen uluslararası gelişmeler, Başvekil İsmet Paşa ve Cumhurreisi Mustafa Kemal Paşa'nın en önemli

gündem maddeleri arasında yer almıştır. Bunlar arasında İtalya ve Almanya'nın yayılcı politikası üzerine alınan tedbirler kapsamında 1934' imzalanan Balkan Antantı ve 1937'de imzalanan Sadabat Paktı önemli bir yer tutmuştur. Aynı zamanda Boğazların egemenliğinin Türkiye'ye bırakıldığı 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Atatürk ve İnönü iktidarının önemli gelişmeleri arasında yer almıştır. Yine Eylül 1937'de uluslararası denizlerde taşımacılığa yönelik saldırılara önlemler almak adına toplanan Nyon Konferansı bu gelişmeler arasında sayılmalıdır. Nitekim bu son gelişme, Cumhurbaşkanı ve Başvekil arasında görüş ayrılıklarını içerisinde barındırdığı için ayrıca incelenmelidir. 1930-1938 yılları arasında iç politika gelişmelerine bakıldığında ise Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve Başvekil İsmet Paşa toplumsal ve siyasi alanda yapılan inkılapları tamamlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda 21 Haziran 1934 tarihinde Soyadı Kanunu kabul edilmiş (Resmi Gazete, 2 Temmuz 1934: 4075) ve 5 Aralık 1934'te de kadınların siyasal hayata katılımı hukuken gerçekleştirilmiştir (Resmi Gazete, 11 Aralık 1934: 4521). İleride de değinileceği gibi İsmet Paşa'ya "İnönü" soyadı da bizzat Atatürk tarafından verilmiştir (Bilgehan, 1994: 235). Aynı şekilde Atatürk soy adı da İsmet Paşa ve arkadaşlarının Meclise sunduğu teklifle 24 Kasım 1934'te kabul edilmiştir (TBMMZC, 24 Kasım 1934: 35).

İki ismin, 1918 yılından itibaren yirmi yıllık bir süre zarfında müşterek gerçekleştirdiği birçok işin ardından, elbette ki görüş ayrılığı yaşadığı yahut anlayamadığı hadiseler de vardır. Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa, özellikle 1930 yılından itibaren hükümet işlerini İsmet Bey'e bırakmış, kendisi daha çok dış politika meseleleri ile ilgilenmiştir (Aydemir, 1966: 481). Özellikle bu dönem içerisinde hükümet işlerindeki aksaklıklar ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu aksaklıklara bizzat müdahale etmesi Başvekil İsmet Paşa ile ilişkilerinde anlaşmazlıkları doğurması açısından önemlidir. 1932 Eylül'ünde İktisat Vekili Şeref Bey'in görevden alınması bu sürecin başlangıcını oluştururken, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün kabineye olan diğer müdahaleleri Hükümet Başkanı İsmet Paşa'yı hem zor durumda bırakmış hem de ilerleyen süreçte başvekillikten çekilmesi ile sonuçlanmıştır. İnönü'ye göre birçok tarihçi tarafından farklı gerekçelere dayandırılan bu anlaşmazlıkların nedeni yılların verdiği yorgunluktur (İnönü, 2018: 540). Dönemin diğer tanıkları ise bu anlaşmazlıklara dair farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

2.1.1. Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İnönü'nün İlişkileri

Çok partili hayata geçiş adına girişilen SCF denemesinin ardından tek parti yönetimi yeniden ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur. Her ne kadar bu dönemin başında CHF'nin sağ, merkez ve sol olmak üzere üç gruba ayrılacağına dair söylentiler çıkmışsa da bunun doğru

olmadığı anlaşılmış, TBMM Başkanı Kazım Paşa ve Mahmut Esat Bey bu rivayetleri reddetmişlerdir (Milliyet, 29 Kasım 1930: 1; Milliyet, 30 Kasım 1930: 1). Karşı fırkanın feshiyle eş zamanlı olarak 17 Kasım'da Kayseri'den başlayacağı ve Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon, İstanbul, Kırklareli, Edirne ile devam edeceği, Menemen Hadisesi üzerine tekrar İstanbul'a döneceği ve akabinde Bursa'ya gideceği bir yurt gezisine çıkan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa (Milliyet, 18 Kasım 1930: 1-6; Milliyet, 21 Kasım 1930: 1-6; Milliyet, 22 Kasım 1930: 1; Milliyet, 23 Kasım 1930: 1-6; Milliyet, 28 Kasım 1930: 1; Milliyet, 1 Aralık 1930: 1; 21 Aralık 1930: 1; Milliyet, 22 Kasım 1930: 1-5; Milliyet, 26 Aralık 1930: 1-6; Milliyet, 4 Ocak 1931: 1), halkın sorunlarını yakından gözlemlemek istemiştir (Soyak, 2010: 426). Mustafa Kemal Paşa gezisinin ikinci kısmına ise 25 Ocak 1931'de başlamış ve Uşak, İzmir, Aydın, Denizli, İzmir, Balıkesir, Antalya, Silifke, Mersin, Malatya, Adana, Konya, Afyon'u ziyaret etmiştir (Milliyet, 27 Ocak 1931: 1-6; Milliyet, 28 Ocak 1931: 1-2; Milliyet, 4 Şubat 1931: 1; Milliyet, 6 Şubat 1931: 1-2; Milliyet, 7 Şubat 1931: 1; Milliyet, 11 Şubat 1931: 1; Milliyet, 12 Şubat 1931: 1; Milliyet 14 Şubat 1931: 1-2; Milliyet, 16 Şubat 1931: 1; Milliyet, 19 Şubat 1931: 1; Milliyet, 3 Mart 1931: 1).

Mustafa Kemal Paşa üç aydan uzun süren seyahatlerinin ardından Ankara'ya dönmesinden sonra da 4 Mart 1931'de CHF Grup Toplantısında halk arasında Meclis ve Hükümet hakkında aleyhte bir hava oluştuğunu söyleyerek seçimlerin yenilenmesini teklif etmiş ve partililerin kabulüyle beraber (Milliyet, 5 Mart 1931: 1; Son Posta, 5 Mart 1931: 1-3) 15 Mart'ta da Erzincan Milletvekili Saffet Ziya, Tekirdağ Milletvekili Cemil ve Afyonkarahisar Milletvekili Ali Beylerin seçimlerin yapılmasıyla ilgili TBMM'ye sunduğu önergeyle oylamaya katılan, Ali Fethi Bey'in de aralarında bulunduğu, 268 kişinin evet oyuyla seçimlere karar verilmiştir (TBMMZC, 15 Mart 1931: 18-19, 25). 1931 Genel Seçimlerinde 22 ilden 30 milletvekilliği Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle açık bırakılmış ve CHF'ninkinden farklı bir programla TBMM'de bulunmak isteyenlere fırsat yaratılmaya çalışılmıştır (Yarın, 16 Nisan 1931: 1-4). Bu durum Mustafa Kemal Paşa'nın Mecliste muhalif kanadın olmasını istediğine dair bir gösterge olarak değerlendirilmelidir.

Seçimlerin neticesinde yeni dönem 4 Mayıs 1931'de başlamış (TBMMZC, 4 Mayıs 1931: 2), İsmet Paşa seçimlerde Malatya ve Manisa'dan milletvekili seçilip Malatya'da karar kılmıştır (CA, 30.10.0.0/74.489.4). Yeni dönemde 1930 yılından başlamak üzere kötü giden ekonomiye çareler aranmakla birlikte toplumsal devrimlere de ara vermeksizin devam edilmiştir. Bu gelişmeler esnasında cumhurbaşkanı ve başbakan birçok meselede birlikte hareket ettiği gibi anlaşamadıkları yahut farklı fikirlere sahip oldukları konular da olmuştur.

1918 yılından başlamak üzere gerçekleştirilen işlerin büyüklüğü düşünüldüğünde müşterek şekilde halledilen konuların yanında fikir ayrılıklarının da var olması doğal bir sürecin vazgeçilmezi olarak değerlendirilmelidir. Nitekim İsmet İnönü de sonraki yıllarda bununla ilgili şunları söylemiştir:

“Yirmi sene memleketin, hayatımızın en çetin maceralarını beraber geçirmişiz, görüşmüşüz ve böyle bir ortak hayat yaşamışız. Bu kadar yakın gece-gündüz münasebette bulunan insanlar yirmi sene zarfında bin defa kavga etmişlerdir. Her kavga 24 saatten fazla sürmemiştir, devam etmişizdir. Bu da o çeşit kavgalardan biridir, fakat ayrılmaya, aralık vermeye neden olmuştur” (Bilgehan, 1994: 251).

Bu fikir ayrılıklarının ilk örneği İş Bankası aracılığıyla açılmak istenen bir kağıt fabrikasına ruhsat verilmemesi, hükümetin bu yatırıma engel oluşturduğu iddiaları ve sonunda durumun Mustafa Kemal Paşa'ya aksettirilmiş olmasıdır. Kağıt fabrikası olmayan ve bu ihtiyacı Orta Avrupa ülkelerinden karşılayan Türkiye'de 30 Aralık 1931'de kurulan Gümrük ve İhisarlar Vekaleti'nin başına getirilen Ali Rana (Tarhan) Bey, kendi bakanlığının kağıt ihtiyacını karşılamak için bir fabrika kurmayı düşünmüş ve konuyla ilgili olarak Türkiye'nin ilk kağıt mühendisi Mehmet Ali (Kağıtçı) Bey'e projeyi çizdirip ihaleye çıkartmıştır. İhale Celal (Bayar) Bey'in başında bulunduğu İş Bankası tarafından alınmak istenmişse de İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan) Bey bütçeyle alakalı endişelerini başbakana bildirmiş, raporu okuyan İsmet Paşa olumsuz cevap vererek ihaleyi kapatmıştır. Celal Bey, Mehmet Ali Bey'e İş Bankası'nın kurup kağıt, karton, ambalaj, gazete ve sigara kâğıdı üreteceği bir fabrika projesi hazırlatmaya başlamışsa da bu tür faaliyetlerin devletin işi olduğu söylenerek bankanın fabrikayı kurmasına müsaade edilmemiştir. (Resmi Gazete, 30 Aralık 1931: 1097, 1099; Güntepe Yeşilbursa ve Babaoğlu, 2016: 43). Kılıç Ali'nin anlattıklarına göre İş Bankası tarafından açılmak istenen kağıt fabrikasına ruhsat verilmemesi ve hükümetten şikayetçi olunması birkaç gün önce Gazi'yi ziyaret eden Celal Bayar tarafından gerçekleştirilmiştir (Turgut, 2010: 280-281). Akabinde Mustafa Şeref Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından, gerçekleştirilmek istenen bu yatırıma bakanlıkça engel olduğu gerekçesiyle Yalova'da oldukça sert bir dille uyarılmıştır. O dönem içerisinde bilinen bir uygulama olan böylesine sert uyarılar ilgili vekilin istifasının istendiği anlamına gelmektedir. Nitekim Eylül 1932'de sıhhi sebeplerden dolayı tedavi amaçlı Avrupa'ya gitmek üzere istifasını veren İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in yerine İktisat Vekilliği'ne Birinci ve İkinci Dönemlerde de İktisat ve İmar Vekilliği yapmış olan İzmir Milletvekili ve İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey atanmıştır (Milliyet, 7 Eylül 1932: 1; Vakit, 8 Eylül 1932: 1; Resmi Gazete, 11 Eylül 1932: 1851).

Elbette ki böyle bir hadisenin ardından Hükümet Başkanı İsmet Paşa'ya bir açıklama yapılmak istenmiş ve kendisi de Yalova'da bulunan başvekil, ertesi gün cumhurbaşkanı

tarafından Çankaya Köşküne davet edilmiştir. Davete oldukça geç saatte katılan Başvekil İsmet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında gerçekleşen diyaloglar, İsmet Paşa'nın bir önceki akşam İktisat Vekilinin görevden alınmasına gücendiğinin açık bir göstergesi olmuştur. O gece sofrada bulunan isimlerden olan Karaosmanoğlu'nun anlatımına göre İsmet Paşa, oldukça soğuk bir mizaçta katıldığı yemekte Mustafa Kemal Paşa'nın sorularına kayıtsız kalmış, hizmetçilerden birinin getirdiği Akşam gazetesini okumaya başlamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa İsmet Paşa'ya ne okuduğunu sormuş ve konu İngilizlerin Mustafa Kemal Paşa'ya vermek istediği Dizbağı Nişanına gelmiştir. İsmet Paşa ise soğuk bir tavırla “*iyi ama, bunu size ne münasebetle vereceklermiş*” diye söylenmiştir. İngiliz milletinin kendisini sevdiğini, bu nedenle bu nişanı kendisine uygun gördüklerini ifade eden Mustafa Kemal Paşa, “*bu sevgilerini Lloyd George hükümetini düşürmekle göstermişlerdir*” diye eklemiştir. İsmet Paşa ise Lloyd George Hükümetinin düşmesinde harici meselelerin etkisinin olmadığını, bu meselenin partiler arası meselelerden kaynaklandığını söyleyerek gazetesini okumaya devam etmiştir (Bilgehan, 1994: 239; Karaosmanoğlu, 2018: 114).

Şüphesiz ki sofrada bahsi geçen konu Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasında mevzu olacak ya da kırgınlık yaratacak bir mesele değildir. Burada iki yakın arkadaşın atışmaları, İsmet Paşa'nın kabinesinden bir bakanın habersizce görevden alınmasına duyduğu güceniklik ve vermiş olduğu tepki söz konusudur. Nitekim gecenin sonunda Mustafa Kemal Paşa, misafirlerini uğurlarken İsmet Paşa'nın biraz daha kalmasını rica etmiştir. İkili arasında gerçekleşen bu son görüşme ile ihtilaflar sona erdirilmiş, iki yakın arkadaş bu problemi gerilerinde bırakmışlardır. Nitekim ertesi akşam aynı köşke 30 Ağustos Zafer Bayramı münasebetiyle düzenlenen yemekte Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar Birinci Dünya Savaşı anılarından bahsetmişler, yaşanan zor günleri, birlikteliklerini yad ederek hüznlenmişlerdir. İsmet Paşa'nın o günler için Mustafa Kemal Paşa'ya söylediği şu sözler, iki isim arasındaki yakınlığı anlamamıza yardımcı olmaktadır: “*Beni elimden tutarak ve en karanlık anlarımda önümde bir yıldız gibi parlayarak o vaziyetimden bugünkü vaziyetime getiren sensin! Her şeyimi sana borçluyum*” (Bilgehan, 1994: 240; Karaosmanoğlu, 2018: 117). Her ne kadar iki arkadaş arasındaki problem o an için giderilmişse de İsmet Paşa bundan sonraki süreçte de tekrarlanacak olan cumhurbaşkanının hükümete bu tarz müdahalelerine sıcak bakmamıştır. Nitekim anılarında bu müdahaleleri kastederek herhangi bir vekili istifaya mecbur etmek için sert muamele yapmanın yanlış olduğunu, bu durumun başvekil olarak kendisini çok üzdüğünü, bunun yapılmamasını Atatürk'ten rica ettiğini de ifade etmiştir (İnönü, 2018: 546).

Atatürk'ün özellikle 1930-1938 yılları arasında iç politikada hükümet işlerine pek karışmadığına daha önce değinilmiştir. Ancak dış ilişkilerde uluslararası gelişmeleri yakından takip etmiştir. Nitekim bu dönemde gerçekleşen Balkan Antantı, Sadabat Paktı, Sovyetler Birliği ile münasebetler, Hatay Meselesi gibi konuları yakından takip etmiştir. Hatay konusunda ilk başta İnönü ile farklı fikirde olan Atatürk, asker gücüyle Hatay'ın Fransızlardan alınabileceğini düşünmüşse de başbakanla Eskişehir'de yaptığı görüşmenin sonrasında bundan vazgeçmiş, ancak Atatürk'ün harekate başlayacağından endişelenen Fransa 1937 itibariyle sadece para ve gümrük yönüyle Hatay'ın Suriye'ye bağlı kalmasını kabullenmiştir (Bilgehan, 1994: 242). İnönü, sonraki yıllarda konuyu dair hislerini şöyle açıklamıştır:

“Atatürk'le Hatay konusunda, İstiklal Savaşında değil, 1936-1937'de çok münakaşa ettik. Uzun sürdü ve belki o zaman bir askeri hareket yapsaydık, daha isabetli olurdu, daha iyi olurdu fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işaretini, izini hiçbir zaman göstermedi. Hatay meselesindeki fikir ayrılığımız kısa süre sonra sona erdi.” (Günteppe Yeşilbursa ve Babaoğlu, 2016: 41).

İsmet Paşa'nın 1930'larda Mustafa Kemal Paşa'yla yaşadığı gerginliklerde genel olarak hükümet işlerine karışılması eksenli faktörler belirleyici olmuştur. Bu tezi destekler bir örnek de Nyon Konferansı sürecinde yaşanmıştır. 1937 yılında Akdeniz, uluslararası ilişkiler bakımından oldukça hareketli bir dönem geçirmiştir. Bu dönemde İspanya İç Savaşı devam ederken Almanya, İtalya ve SSCB resmi olmasa da burada savaşı sağ ve sol grupları desteklemişlerdir. Gerçekleşmekte olan bu çatışmaların yanında Akdeniz'de kimliği belirsiz denizaltıları ve nakliye gemileri görülmekte, İngiltere de bu durumdan oldukça rahatsız olmaktaydı. Akdeniz'de gerçekleşen bu hadiseler ise şüphesiz Türkiye'yi de ilgilendirmekteydi. Bu sürecin devamında Akdeniz'in güvenliği adına İngiltere öncülüğünde 10 Eylül 1937'de toplanan Nyon Konferansı'na Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras gönderilmiştir. Konferansta İngiliz ve Fransız delegelerinin teklifi Akdeniz'i bölgelere ayırarak kurulacak karakollar vasıtası ile bölgelerin güvenliğinin iş birliği içerisinde sağlanması olmuştur (Soyak, 2010: 630). Başvekil İsmet İnönü Ankara'da, Cumhurbaşkanı Atatürk ise İstanbul Florya'da gelişmeleri gece gündüz takip etmiştir. Konferans devam ederken buradaki bilgiler iki merkeze de gönderilmiş, Florya ve Ankara'dan görüş alınmıştır. Bu süre zarfında denizaltılara yönelik alınacak önlemler konusunda Atatürk ve İnönü arasında uyumsuzluk yaşanmıştır. İnönü, Mussolini'yi tehlikeli bulduğundan Türkiye'ye yönelmesini önlemek adına İtalya ile konuşmadan böyle bir önleme başvurulmasını isterken Aras'ın konuyu Atatürk'e danışması üzerine anlaşma onaylanmıştır (Bilgehan, 1994: 249; Belenli, 2021).

Atatürk, İngiliz ve Fransızların bu teklifleri karşısında 11 Eylül 1937'de başbakanla telefonla bildirilmek üzere yazdırdığı nota; İngiliz, Fransız ve Rus donanmalarının Akdeniz'de

faal bulunmasının Türkiye'nin bu donanmalara fiili yardımı ile mümkün olabileceğini, böyle bir durumun ise İtalya aleyhtarı bir konuma düşülmesine neden olabileceği konusunda dikkatleri çekmiştir. Ancak Cumhurbaşkanının 11 Eylül günü saat 21.50'de tamamlanan bu notu hükümete bildirilmeden Anadolu Ajansı saat 22.00'de Nyon Konferansı'nda anlaşmaya varıldığı haberini vermiştir (Soyak, 2010: 631). Gelen haberden memnun olan Atatürk, yazdırdığı notun yine de başvekile hatıra olarak gönderilmesini istemiştir. Başvekil İsmet Paşa da işin çok iyi bittiği kanaatini taşımıştır. İcra Vekilleri Heyetinin 12 Eylül 1937 tarihinde Hariciye Vekaleti'nde yaptığı toplantıda antlaşma maddeleri müzakere edilerek onaylanmış, aynı zamanda Türkiye'nin kendi kara suları haricinde İngiliz ve Fransızlara silahlı bir yardımda bulunmayacağına karar verilmiş, bu hususta gerekli talimatlar Hariciye Vekiline sunulmuştur. Hemen akabinde ise hükümetin aldığı karar Florya'da Atatürk'e iletilmiştir. Florya ile Ankara arasında antlaşma metni üzerinde başlayan uyumsuzluğun nedeni Atatürk'ün antlaşmanın ikinci maddesi ile hükümetin bu maddeyi yorumlayışı arasında bir tezat görmüş olmasıdır. Nitekim antlaşmanın bu maddesinden Atatürk, İngiltere ve Fransa devletlerinin gerektiğinde Türkiye'den silahlı kuvvet yardımı isteyecekleri manasını çıkarmış ve bu konuda Başvekil İsmet Paşa'nın dikkatini çekmek istemiştir. 12 Eylül gece yarısından başlamak üzere Cumhurbaşkanı ve başvekil arasında uzun bir telefon görüşmesi gerçekleşmiştir. İsmet Paşa 12 Eylül gecesi Atatürk ile konuşmalarında Tevfik Rüştü Bey ile görüşmelerine dayanarak herhangi bir tezatlığın var olmadığını söylemiştir. Atatürk ise cevabında bu hükümete kendisinin yazdığı yazılarla birlikte bu tezatlığın Tevfik Rüştü'den sorulmasını istemiştir. Soyak anılarında bu anlaşmazlığın İsmet Paşa tarafından bir hükümet buhranı olarak nitelendirildiğini ifade etmiştir. Yine ona göre Atatürk, antlaşmanın olduğu gibi imzalanmasına taraftar olmakla birlikte, hükümetin neyin imzaladığını, bununla devletin ne gibi taahhütler altına girdiğini bilmesini istemiştir (Soyak, 2010: 640; Güntepe Yeşilbursa ve Babaoğlu, 2016: 42). Bu gelişmelerin sonucunda Nyon Antlaşması 14 Eylül 1937 tarihinde imzalanmıştır (Cumhuriyet, 15 Eylül 1937: 1-8; Son Posta, 15 Eylül 1937: 1-8; Tan, 15 Eylül 1937: 1-8). Bu uyumsuzluk kısa süre içerisinde çözülmüş olsa da sonuçları itibarıyla Cumhurbaşkanı Atatürk ve Başbakan İnönü arasında gerçekleşen fikir ayrılıkları ve cumhurbaşkanının hükümete müdahalesine yeni bir örnek oluşturmuştur. Nitekim bu sürecin sonunda Başvekil İsmet Paşa görevinden ayrılmıştır.

TBMM antlaşmayı müzakere etmek ve onaylamak üzere 18 Eylül 1937 tarihinde toplanmıştır. 399 Milletvekilinden 350'sinin katılımıyla gerçekleşen oylamada oybirliği ile Nyon Antlaşması kabul edilmiştir. Oylamaya katılmayan milletvekilleri arasında o gün

Meclis'te olan ve konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan Başbakan İsmet İnönü de vardır (TBMMZC, 18 Eylül 1937: 340-343, 348). Meclisi anlaşmanın görüşülmesi için toplanmaya davet eden Atatürk 17 Eylül'de Ankara'ya gelmiş ve Başvekil İsmet Paşa tarafından Gazi Çiftliği istasyonunda karşılanmıştır (Aydemir, 1966: 483). Aynı günün akşamı İsmet Paşa ve vekiller Çankaya'ya davet edilmişlerdir. Orman Çiftliğini gezen Atatürk birçok ağacın bakımsızlığını görerek üzülmüştür. O dönemde hükümet öncülüğünde açılması planlanan Ankara bira fabrikası meselesine de değinerek Soyak'a "*İsmet Paşa bana fabrikanın istenilen vasıflara sahip olmadığı, kurulacak fabrika deniz kıyısında olmadığı için masraflı bir iş olduğunu söyledi. Kısacası sen ve Tahsin Bey verdiğiniz malumat ile kendisini aldatmışsınız*" demiştir. Bunun üzerine Soyak, başvekilin durumu yanlış değerlendirdiğini, fabrikanın oldukça karlı bir yatırım olduğunu, yabancı uzmanların getirilerek yatırımın incelendiğini uzun uzadıya ifade etmiştir (Soyak, 2010: 663). Atatürk ise konuyu uzatmayarak vekiller ile Çankaya'da görüşmelerini kastederek akşam görüşürüz demekle yetinmiş, akabinde ise bu görüşmeler İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından Başbakan İsmet Paşa'ya bildirilmiştir. Anlatılanlara göre İsmet Paşa, akşam Çankaya'ya gitmeden evvel Anadolu Kulübü'nde bir miktar viski içmiştir (Atay, 2010: 623). 17 Eylül 1937 gecesi Çankaya'da Atatürk ile Vekiller Heyeti arasında gerçekleşen görüşme, aynı zamanda Atatürk-İnönü ilişkileri açısından da bir yol ayrımının başlangıcını oluşturmuştur.

Orman Çiftliği ile ilgili ilk mesele aynı yılın nisan ayı içinde gündeme gelmiş, Ziraat Vekaleti tarafından Çiftliğin alınacak olmasını İsmet Paşa hoş karşılamamış, Atatürk de Çiftliği Hazine'ye bağışlamıştır. Çiftliğin içindeki bira fabrikasının konumunun İnönü'ye göre sorun yaratması ve eş zamanlı olarak kardeşi Rıza Temelli'nin ortağı olduğu İstanbul'daki bira fabrikasının devlete devredilmesiyle alakalı dava sürecinin yaşanıyor olması da bu meselenin bir diğer yönü olup bir zaman sonra konu kapanmıştır (Bilgehan, 1994: 248). Ancak eylül ayında konu yeniden gündeme gelmiştir. Bu süreçte, yukarıda değinilen 17 Eylül tarihinde Çankaya'da gerçekleştirilen görüşmede Atatürk, Orman Çiftliğindeki ağaçların bakımsızlığından bahsederek Tarım Bakanı Şakir Kesebir'den bunun sebebini sormuştur. Bunun üzerine Başvekil İsmet Paşa söze karışarak "*Bunun sebebini adamlarınıza sorunuz*" demiştir. Atatürk bu tavrın şaşkınlığını atamadan İsmet Paşa devam etmiş ve "*Ne oldu Paşam size? Eskiden böyle değildiniz. Artık emirlerimizi hep sofradan mı alacağız. Aramıza Kara Tahsinler giriyor. Konuşmamıza meydan vermiyorlar*" şeklinde tepki göstermiştir (Atay, 2010: 624).

Bu çıkışın ardından Atatürk görüşmeyi sonlandırarak bakanları göndermiştir. 17 Eylül gecesi Çankaya’da gerçekleştirilen bu görüşmeden sonra İsmet İnönü’nün başvekillikten ayrılması gündeme gelmiştir. 20 Eylül tarihinde Dolmabahçe Sarayı’nda toplanacak olan İkinci Türk Tarih Kurultayı için İsmet İnönü, Şükrü Kaya ve Saffet Arıkan’ın da aralarında bulunduğu isimlerle özel bir trenle İstanbul’a hareket eden Atatürk, yolculuk esnasında İsmet Paşa ile görüşerek arkadaşlıkları devam etmekle birlikte, mesai arkadaşlıklarına bir süre ara vermelerinin iyi olacağını düşündüğünü ifade etmiştir (Tan, 20 Eylül 1937: 1-10; Atay, 2010: 624). Bunun üzerine İsmet Paşa “*nasıl emrederseniz öyle olsun*” demiştir. Kendi yerine başvekilliğe getirilecek kişi konusunda önerisi olup olmadığını soran Atatürk, herhangi bir cevap alamayınca Celal Bayar’ı uygun gördüğünü belirtmiş ve bu karar İnönü tarafından da onaylanmıştır (Aydemir, 1966: 486). 20 Eylül 1937’de Anadolu Ajansı tarafından resmi tebliğ “*Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü’nün talep ve ricası üzerine, reisicumhur Atatürk tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekalet Vekaletine İktisat Vekili Celal Bayar tayin edilmiştir.*” şeklinde neşredilmiştir (Son Posta, 21 Eylül 1937: 1; Tan, 21 Eylül 1937: 1; Soyak, 2010: 673).

İsmet Paşa’nın başvekillikten ayrılışı birçok kez 17 Eylül akşamı Çankaya’da gerçekleşen toplantı ve bu toplantıdaki çıkışına bağlanmıştır. Ancak Atatürk’ün böyle anlık bir kızgınlıkla ülke meselesine dair önemli bir karar vermeyeceği unutulmamalıdır. Nitekim Atatürk, başvekilliğe Celal Bayar’ı getirerek hükümet çalışmalarında yeni bir hareketi meydana getirmek de istemiş olabilir (Aydemir, 1966: 491). Nitekim genel olarak bilinenin aksine Atatürk ve İnönü dostluğu bu olay ile sona ermiş değildir. İki isim bundan sonraki süreçte de birçok kez bir araya gelmiştir. Örneğin 20 Eylül’de Dolmabahçe Sarayı’nda düzenlenen İkinci Türk Tarihi Kurultayı’na birlikte katılmışlar, ekim ayında Ege’deki İkinci Ordu Manevralarını beraber izlemişlerdir. 20 Eylül’de bir buçuk aylığına istirahat isteyen İnönü, 25 Ekim 1937’de de başbakanlıktan ve parti genel başkan yardımcılığından istifa etmiştir (Bilgehan, 1994: 250, 253; Resmi Gazete, 26 Ekim 1937: 8897; Akşam, 26 Ekim 1937: B. Celal Bayar Kabineyi Teşkil Etti. 1-13). İsmet Paşa’nın başvekillikten ayrılışını hazırlayan sebepler az önce değinildiği gibi yalnız 17 Eylül gecesine bağlanamaz. Nitekim İnönü o gece yaptığı çıkışın cesaretini görevinden değil, Atatürk ile dostluğundan, birlikte geçirdiği zorlu yıllardan almıştır (Aydemir, 1966: 488). Atay, bu süreçte İsmet Paşa’nın kendisine yönelik olarak Atatürk’e tahriklerde bulunulduğuna inandığını belirtmektedir. İnönü, bu tahriklere karşı daima titiz ve sert davranmıştır. Atay’ın şu satırları bu bağlamda önemlidir: “*İsmet Paşa, Mustafa Kemal’in gittikçe kuvvetlenen otoritesini kendi menfaatleri için sömürenlere karşı mücadele ederek, ona*

belki de en büyük hizmeti etti. İsmet Paşa'nın etrafındaki bütün hasımlıkların baş sebebi, bu mücadeledir.” (Atay, 2010: 503).

Değerlendirilmesi gereken bir diğer sebep ise yılların vermiş olduğu yorgunluktur. İnönü, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte bu göreve gelmiş ve uzun bir süre başvekillik görevini ifa etmiştir. Bu zaman zarfında yaşanan siyasi olaylar, devrimler, büyük buhran gibi mali sıkıntılar düşünüldüğünde üzerindeki yorgunluğu doğal karşılamak gerekmektedir. Nitekim anılarında Atatürk ile tartışmaları ve başvekillikten ayrılışındaki temel sebep olarak bu yorgunluğu işaret etmiştir. Ona göre “*uzun bir süre beraber çalışmanın, uzun bir yorgunluk ve tartışma ortamının, bir gün bir kopmaya müncer olması tabiat hadisesidir*” (İnönü, 2018: 547). Nitekim Karaosmanoğlu'na göre Atatürk'ün etrafında bulunan ve İsmet Paşa aleyhine sürekli tahriklerde bulunan kimseler İsmet Paşa tarafından bilinmekteydi ve yine İsmet Paşa'nın bu gibilere biriken öfkesi 17 Eylül akşamı esef verici bir hadise çıkarmasında etkili olmuştur (Karaosmanoğlu, 2018: 122). Mesai arkadaşlığındaki bu ayrılış, Atatürk ile İnönü'nün birbirlerine karşı olan saygı ve sevgisinde herhangi bir değişikliğe de neden olmamıştır. Nitekim Atatürk, İsmet Paşa'nın görevden ayrılışından hemen sonra, politika hayatındaki genel alışkanlığın aksine, İnönü'ye öncekinden fazla saygı gösterilmesi, yalnız bırakılmaması ve hürmette kusur edilmemesini istemiş, çevresine bu şekilde telkinlerde bulunmuştur (Soyak, 2010: 673).

2.1.2. Malatya Milletvekili İsmet İnönü'nün Meclis'teki Faaliyetleri

20 Eylül 1937'de tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda başlayan Türk Tarih Kurultayı'na katılan Atatürk'e İsmet Paşa da eşlik etmiştir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1937: 1). Türk Tarih Kurultayı yani İkinci Türk Tarih Kongresi ve bu kongrede Atatürk ile İnönü ilişkilerine dair bugüne değin farklı birçok nakil var olmuştur. Bunlardan ilki kongre açılışında her zaman Atatürk'ün yanında görülmeye alışılan İsmet Paşa'nın bu sefer daha arkalarda yer almış olması ve misafirler saraya doğru hareket ederken onun arkada yalnız kalarak daha sonra Heybeliada'daki evine hareket etmesidir. İnönü'nün anıları incelendiğinde, içerisinde belli bir hüznü ve İsmet Paşa'nın görevden ayrılışının ardından yaşadığı yalnızlığın vurgulandığı bu anlatım doğru değildir. Nitekim İnönü, Türk Tarih Kongresi'nde Atatürk'le birlikte bulunmuş, sonrasında ise Ankara'ya gittiğini ifade etmiştir (İnönü, 2018: 548). Kongrede Atatürk ile İnönü'yü yan yana gösteren fotoğraflar dönem basımında da görülebilmektedir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1937: 1; Akşam, 20 Eylül 1937: 1; Kurun, 20 Eylül 1937: 1; Tan, 22 Eylül 1937: 1; Kurun, 22 Eylül 1937: 1). Ayrıca İsmet İnönü'nün kurultay devam ederken 21 Eylül akşamı

Heybeliada'ya, 22 Eylül'de de Celal Bayar'la Ankara'ya geçmiştir (Son Telgraf, 22 Eylül 1937: 1).

Türk Tarih Kongresine dair diğer bir anlatımda ise sarayda herkes kürsüde konuşulanlara odaklanmışken İnönü kimseye fark ettirmeden Atatürk'e bir not kağıdı uzatmıştır. Bu notta “*Bana hala dargın mısın?*” yazmaktadır. Atatürk ise aynı şekilde İsmet Paşa'ya uzattığı notta “*Sana dargın olabilir miyim?*” demiştir (Aydemir, 1966: 487). İkili arasındaki yakın dostluğun vurgulandığı bu anlatım ise Atatürk'ün ölümüne kadar geçen süreçte iki ismin birçok kez daha görüştüğü düşünüldüğünde akla yatkın gelmektedir. Nitekim kongrenin tamamlanmasının ardından Atatürk de Ankara'ya dönmüş, Ege'de düzenlenen sonbahar manevralarına İsmet Paşa'yı da davet etmiştir. İnönü, bu manevralarda ilişkilerinin özellikle dış görünüş itibarıyla eskisi gibi olduğunu ancak bunun durumun daha ziyade misafirlik icabı olduğunu ifade etmiştir. İki isim Ankara'ya döndükten sonra da Çankaya sofrasında birkaç kez bir araya gelmiştir (İnönü, 2018: 548).

Başvekil İsmet Paşa'nın görevden ayrılışı 25 Ekim 1937'de ilan edilmiş, 26 Ekim 1937 gazetelerinde ise kamuoyu ile paylaşılmış (Ulus, 26 Ekim 1937: 1) ve aynı tarihli Resmi Gazetede de Celal Bayar'ın bu göreve getirilmesine resmiyet kazandırılmıştır (Resmi Gazete 26 Ekim 1937: 8897). İsmet Paşa'nın görevden ayrılışının ardından Atatürk ile ilişkilerinde sıklıkla bahsedilen bir diğer hadise stadyum olayı olmuştur. İsmet Paşa bir pazar günü oğulları ve Kazım Özalp ile oğlu Teoman'la beraber Peşte-Ankara karmalarının futbol müsabakasında seyirciler tarafından alkışlanmış ve lehinde birçok tezahürat yapılmıştır. Özellikle “*bizi bırakıp nereye gidiyorsun? Bizi sofrta başındakilere terk etme!*” şeklinde yapılan tezahüratlar İnönü'yü de zor durumda bırakmış ve maçtan ayrılmak zorunda kalmıştır (Bilgehan, 1994: 254-255; İnönü, 2018: 549). Oldukça doğal görünen bu olayın bir gündem meselesi haline gelmesi ise Salih Bozok'un konuyu CHP Meclis Grubuna getirmesi ile gerçekleşmiştir. 6 Kasım günü hükümet programının görüşüldüğü grup toplantısında Salih Bozok söz alarak, gerçekleşen hükümet değişikliğinin ve sonrasında stadyumda yaşanan gelişmelerin birçok kişide endişe uyandırdığını söyleyerek İsmet Paşa'nın durumu açıklamasını istemiştir (İnönü, 2018: 552).

Bu gelişmenin ardından hükümet programının görüşmesi sonlandırılmış ve ilgi İsmet Paşa üzerine yoğunlaşmıştır. İsmet Paşa buna cevaben yaptığı uzun konuşmada; uzun zamandır devam ettiği başvekillik görevi dolayısıyla yorgun olduğunu, bu durumu da birçok kez Atatürk'e izah ederek görevinden affını istediğini ifade etmiştir. Atatürk'ün kendisi üzerinde çok emeği olduğunu şu konuşmasıyla dile getirmiştir:

“Benim resmi işlerimde olduğu gibi, özel hayatımda da Atatürk velinimetimdir. En önemli resmi hayatımda ve karşılaştığım olayların hepsinde başarılı olmam için Atatürk’ün çok emeği geçmiştir. Faka kendisini silmiş, daima bütün şerefi bana bırakmıştır. Sonra servetim olmamakla beraber, böyle bir düşünce hiçbir zaman benim aklımdan geçmedi, ama özel hayatımda bu memlekette maddi bakımdan rahat bir adamın hayatını geçirdim. Bunu bana Atatürk sağladı. Kendisi bir dilim ekmek yerse bana yarısını yedirmekten zevk alır. Onun için gerek resmi gerek özel hayatta kendisine ne kadar minnettar olduğumu takdir etmek kolaydır” (Bilgehan, 1994: 257)

İnönü, 18 Eylül gecesini Çankaya’da gerçekleştirilen görüşmede görevinin getirdiği yorgunluktan oluşan şikayetlerini büyük bir adama söylenmeyecek şekilde söylediğini ifade etmiştir. Stadyumda yaşananlara da değinen İsmet Paşa, bu tarz sempati tezahüratlarının olabileceği gibi bunların içlerinde tahrikçilerin de bulunabileceğini belirtmiştir. Devamında ise böyle zamanlarda aralarına nifak sokmak için çalışanlara karşı dikkatli olunması gerektiğini belirtmiştir (İnönü, 2018: 553). Parti grubunda İsmet Paşa’dan açıklama istenecek kadar önemli görülen ve İsmet Paşa karşıtları tarafından kullanılan bu olaya Atatürk’ün yaklaşımı oldukça gerçekçi olmuştur. Nitekim Atatürk, bu olayın kendisine haber verilmesinin ardından “*Pek ala yapmışlar. Bunca sene başvekillik etmiş bir adamı alkışlamaktan daha tabii ne olabilir? Bu millet, büyük farz ettiklerine saygı göstermesini biliyor demektir*” diyerek hadise hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır (Aydemir, 1966: 491).

Bu gelişmelerin ardından Atatürk 12-20 Kasım tarihlerinde Doğu’ya yaptığı bir seyahatin ardından Ankara’ya dönmüştür. İlbahara kadar bulunduğu Ankara’da hemen her hafta İsmet Paşa ile Çankaya’da görüşmüştür. Nitekim bu görüşmeler Ankara’da gerçekleşen son görüşmeler olmuştur (İnönü, 2018: 555). Görüşmelerin bir kısmı mektuplaşma yoluyla olmuş, İnönü geçirdiği ağır grip nedeniyle kışı evinde geçirirken Mustafa Kemal Paşa ev halkını rahatsız etmemek adına çok fazla Pembe Köşke gitmediğini belirtmiştir. Yazdığı mektuplarda İnönü’ye “*benim sevgili dostum, kardeşim, aziz evladım*” şeklinde hitap eden Atatürk, yakın arkadaşıyla bahar aylarında yüz yüze görüşmelerde bulunmuştur. 26 Mayıs 1938 tarihinde yazı geçirmek için İstanbul’a dönen cumhurbaşkanını istasyonda yolcu edenler arasında, uzaktan da olsa, İnönü de bulunmuştur. Atatürk’e siroz teşhisi konduğu süreçte İnönü de ağır bir safra kesesi iltihabına yakalanmış, tüm yazı Ankara’da geçirmiştir. Bu süreçte Atatürk, Lozan Antlaşması’nın yıl dönümünde İnönü’yü telefonla aratarak iyi dileklerini iletmiştir. İnönü anılarına (2018: 556) Atatürk’ün bu görüşmede kendisine söylediklerini yazılı hale getirmek istediğini ancak bunun yakınları tarafından engellendiğini söylemiştir. Bu telefonun ardından İnönü’nün Atatürk’e cevaben ıstırabını unutarak lütufta bulunup tebrik ettiği için sağlık ve bahtiyarlık verdiğini belirttiği, “*katiyen eminim ki bu hastalık günlerini geçireceğiz. Siz bütün afiyet ve neşenizle ve şerefle daha çok uzun seneler millet ve memleketi idare buyuracaksınız. Derin tazimle ve dayanılmaz bir özleyişle ellerinizden öperim velinimetim*” yazılı 26 Temmuz 1938 tarihli mektubunu gönderdiği görülmektedir (Bilgehan, 1994: 259-263).

Atatürk'ün İstanbul'da bulunduğu sırada İnönü'ye Dolmabahçe'den Atatürk'ün talebi doğrultusunda hasta olduğu haberi verilmiş, bunun üzerine İsmet Paşa İstanbul'a giderek Atatürk'ün yanında yaklaşık bir hafta kalmıştır. Atatürk'ün hastalığına dair ilk yapılan muayene ve düzenlenen tıbbi rapor bu döneme rastlamaktadır. Atatürk, muayene ve raporun İsmet Paşa yanındayken düzenlenmesini istemiştir (Aydemir, 1966: 492; Bilgehan, 1994: 263). Nitekim böyle bir istek dahi iki isim arasındaki dostluk ve yakınlığın anlaşılması adına önemlidir. Ankara'ya döndükten sonra İnönü de rahatsızlanmış, Atatürk kendi doktoru Profesör Fissenger'i Ankara'ya göndererek İnönü'nün sağlık durumu ile yakından ilgilenmiştir (İnönü, 2018: 556). Bundan sonraki süreçte iki isim iletişimlerini birbirlerine yazdıkları mektuplar vasıtası ile gerçekleştirmiştir. Atatürk'ün hastalığının ilk dönemlerinde iki isim Celal Bayar, Tevfik Rüştü Aras, Sabiha Gökçen gibi isimler aracılığıyla Atatürk'ün selamları ve İnönü'nün mektupları vasıtası ile birbirleriyle haberleşmişlerdir (İnönü, 2018: 556). Siyasi bir mahiyeti olmayan ve iki ismin karşılıklı sevgi ve selamlarını ilettiği bu mektuplar Atatürk tarafından yatağının başındaki komodinde saklamıştır. “*Huzur-ı ali-yi riyasetpenahiye*” başlıklı bu mektuplar Atatürk'ün ölümüyle birlikte İsmet İnönü'ye teslim edilmiştir (Atay, 2010: 627).

Atatürk'ün hastalığı döneminde İsmet Paşa'nın siyaseten etkisizleştirilmesi ve Ankara'dan uzaklaştırılmak istenmesine dair bugüne değin farklı söylentiler yazılmıştır. Bunlardan ilki o dönemde İsmet Paşa'nın Amerika'da büyükelçi olarak görevlendirilmesinin gündeme gelmiş olmasıdır. İnönü anılarında Tevfik Rüştü Aras'tan çıktığını söylediği bu söylentilere oldukça üzülmüş ve Tevfik Rüştü Bey'e böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini kesin bir dille ifade etmiştir (İnönü, 2018: 555). Bunun dışında Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve TBMM Başkanı Abdülkadir Renda'nın cumhurbaşkanlığı adaylıkları gibi birçok mesele ortaya atılmış ve bu konuda söylentiler çıkmıştır. Karaosmanoğlu'na göre bu tip söylenti ve çabaların sebebi Atatürk'ün yerine İsmet İnönü'nün geleceği düşüncesinden kaynaklanmıştır. Ancak bunlar boşuna çabalar olmuştur. Nitekim Atatürk'ün manevi şahsiyetini İsmet Paşa'dan başkasının taşıyamayacağı ve yine Atatürk devrimlerinin ondan başka kimse tarafından yürütülemeyeceği bilinen bir gerçeğe dönüşmüştür (Karaosmanoğlu, 2018: 127). Bu gerçeklikle Atatürk'ün son günlerinde İnönü'yü görmek istemesi üzerine İnönü'nün Dolmabahçe'ye gitme planlarına müsaade edilmemiş, İstanbul'da kendisine karşı düzenlenebilecek bir suikast endişesi gerekçesiyle mani olunmuştur (Bilgehan, 1994: 266-267).

İki kader arkadaşının ayrılığı 10 Kasım 1938'de başlamış ve bu ayrılık İnönü'nün 25 Aralık 1973'te vefat etmesinden iki gün sonra Bakanlar Kurulu'nun aldığı kararla 28 Aralık'ta Anıtkabir'e defniyle sona ermiştir (CA, 30.18.1.2/309.102.1; CA, 30.18.1.2/309.102.16;

Cumhuriyet, 28 Aralık 1973: 1-7). Atatürk ve İnönü'nün 1930lu yılların sonlarına doğru yaşadığı gerginliklerin ikisinin de içinde büyük bir kırgınlığa dönüşmediği son günlerdeki uzaktan da olsa görüşmelerle belli olmuştur. Hatta Mustafa Kemal Atatürk'ün 5 Eylül 1938'de el yazısı ile kaleme aldığı ve İstanbul Altıncı Noterine teslim ettiği vasiyetnamesinde İnönü'nün çocuklarının yüksek eğitimleri için ihtiyaç duydukları yardımın yapılmasını istediği görülmektedir (CA, 30.10.0.0/269.808.1). Manevi kızlarından ve kız kardeşinden ayrı olarak sadece İsmet İnönü'nün çocuklarına böyle bir destek isteği hissetmesi Atatürk'ün hayatında İnönü'nün yerini anlayabilmek adına da önemli bir ayrıntıdır. Bu da cumhurbaşkanlığı makamındaki ikinci adamın neden İsmet İnönü olduğunu gösteren etmenlerden birisi olarak görülebilir. İnkılapları Atatürk kadar iyi koruyabilecek kişi olarak akla ilk İnönü'nün isminin gelmesi de bu nedenle tesadüf değildir. Bu doğrultuda Atatürk'ün vefat ettiği gün Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak tarafından evinin etrafında güvenlik önlemleri alınan İsmet İnönü, aynı gün CHP Grubu tarafından cumhurbaşkanlığına aday gösterilmiş ve 11 Kasım 1938'de kendisinin olmadığı oturumda 348 milletvekilinin oybirliğiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı seçilerek kendisini almaya gelen TBMM Başkanı Abdülhalik Renda ile Meclis'e giderek ikinci oturuma katılmıştır (TBMMZC, 11 Kasım 1938: 17; Bilgehan, 1994: 268) İnönü, konuşmasının Atatürk ile ilgili kısmında şunları ifade etmiştir:

“Bu anda Atatürk'ün hatırası teselli bulmaz acılarıyla dolu olan kalbimizin aziz timsalidir. Atatürk'ün fevkalade hizmetlerini bugünkü Türk Devletinin bünyesinde tam ve temiz eserler olarak tecessüm etmiş görüyoruz. Kadir bilen ve büyük evlat yetiştiren milletimizin yüreğinde (Kemal Atatürk) adı, sevgi ve hürmet içinde ebedi olarak yaşayacaktır. Şükran ve tazim hislerimi söylemeye çalışan sözlerimin sizin muhabbet ve takdir duygularımızı da aksettirdiğine kaniyim” (TBMMZC, 11 Kasım 1938: 17-18).

Atatürk'ün na'sının Etnografya Müzesi'ne götürüldüğü 21 Aralık'ta yaptığı konuşmasında da “*Laik, Milliyetçi, Halkçı, İnkılapçı, Devletçi Cumhuriyetin Atatürk'ün emaneti olduğunu*” söyleyen İsmet İnönü'nün (CA, 490.1.0.0/1265.211.1) Mustafa Kemal Atatürk'ün ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanlığına TBMM tarafından seçilmesi yukarıda da belirtildiği üzere şaşırtıcı değildir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın da ifade ettiği gibi cumhurbaşkanı Meclis değil de millet seçseydi kazanan yine tereddütsüz İsmet Paşa olacaktı (Erden, 1952: 196).

2.2 Mustafa Kemal Atatürk ve Kazım Karabekir

Haziran 1926'da teşebbüs edilen İzmir Suikastı ve akabinde gerçekleştirilen yargulamalar şüphesiz ki Kazım Karabekir'in hayatında yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu sürecin ardından Karabekir, bugün Kazım Karabekir Vakfı olarak bilinen Erenköy'deki evinde siyasi hayattan uzak ve gözlem altında bir yaşama başlamış, vaktinin önemli bir bölümünü ailesiyle ve kitaplarıyla geçirmiştir. Kendi ifadesiyle Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde

hür bir hayat yaşamayan Kazım Karabekir (Karabekir, 1995: 301) birkaç kez siyasi gündem içerisinde yer alsa da bu girişimlerde başarılı olamamış ve bunlar kısa sürede unutulmuştur. SCF'nin feshi sürecinde Refet Paşa'nın TpCF'yi yeniden kurmaya dayalı girişimi esnasında Karabekir Paşa ile irtibatla olup olmadığı tam bilinmese de (Serbes Cumhuriyet, 21 Kasım 1930: 1) tekrar siyasete dönmeleri önünde bir engel bulunmayıp partiyi yeniden kurmamak kaydıyla bireysel başvuru yapabilecekleri duyurulmuştur (Cumhuriyet, 24 Kasım 1930: 1-2). Bunun üzerine Kazım Karabekir, Refet Paşa, Ali İhsan Paşa, Feridun Fikri Bey gibi isimler bağımsız olarak adaylıklarını koymuşlardır (Cumhuriyet, 23 Nisan 1931: 1-4; Vakit, 23 Nisan 1931: 1-3). Böylece Karabekir'in siyasi hayata yeniden girme teşebbüsü 1931 yılı Dördüncü Dönem TBMM seçimleri ile gerçekleşmiştir. CHF Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın partisinin yaptığı ve yapacağı faaliyetleri samimiyetle eleştirecek muhalifleri davet ettiği için bir görev olarak siyasete dönme kararı aldığını söyleyen Karabekir Paşa, tek dereceli seçim taraftarı olduğunu, bir parti halinde olmadıklarını ama gerekirse dört yıl zarfında bir program yapabileceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 24 Nisan 1931: 1-3). Hakimiyet-i Milliye ise Feridun Fikri Bey ile Kazım Karabekir Paşa'nın seçimlerdeki duruşunu "Laikiz, Cumhuriyetçiyiz" demişler şeklinde ve "Laik İmişler" başlığı altında haber yaparak inandırıcı gelmediklerini söylemeye çalışmıştır (Hakimiyet-i Milliye, 25 Nisan 1931: 3). Aynı gün yayınlanan Son Posta'da ise Refet Paşa arkadaşları adına da konuşarak TpCF'nin laik olmadığı iddiasının doğru olmadığını, partilerinin programlarının da eskide kaldığını, bağımsız çalışacağını söylemiş, "bizi oraya gösteriş olarak çağırıyorlar, bizden muhalefet istiyorlar" şeklinde açıklama yapmıştır (Son Posta, 25 Nisan 1931: 3). Mustafa Kemal Paşa'nın bağımsız adaylık için kontenjan ayrılmasına dair yorumu ise "CHF'nin demokrasi prensiplerine sadakatini ve kendi icraatını murakabe ettirmek konusundaki ısrarını göstermek itibarıyla Cumhuriyet Tarihinde her zaman takdir ile anılacak bir hareket" şeklinde olmuştur (Mahmutoğlu, 2017: 160).

İstanbul'dan bağımsız adaylığını koyan Kazım Karabekir (Cumhuriyet, 23 Nisan 1931: 1-4; Yarın, 23 Nisan 1931: 1) gerçekleştirilen seçimlerde başarılı olamamış ve Meclise girememiştir. Gerçekleştirilen seçimlerde hükümetin kendisine oy verilmemesini sağladığını düşünen Karabekir, verilen oyların da ortadan kaldırıldığını ifade etmiştir (Karabekir, 1995: 300). Refet Paşa'nın bağımsız adaylığı söylentileri de seçim sürecinde konuşulmaya başlanmış (Yarın, 17 Nisan 1931: 1; Son Posta, 20 Nisan 1931: 1), iki isim de İstanbul'un bağımsız adayları içinde yer almıştır. Ancak seçim neticesine göre bağımsız adaylar için ayrılan 30 kontenjanın 20'si dolmuş ve İstanbul'dan hiçbir bağımsız aday, CHF İstanbul İl Başkanı Cevdet Kerim Bey'in ifadesiyle bağımsız adaylar arasında ciddi manada Cumhuriyetçi, Laik, samimi

muhafif olmadığı için kazanamamış, dolayısıyla bu durum Kazım Karabekir'in de Meclis'e gidememesine yol açmıştır (Son Posta, 26 Nisan 1931: 2; Mahmutoğlu, 2017: 173). Seçim sonuçlarının üstünden çok zaman geçmeden 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında gerçekleşen CHF Üçüncü Büyük Kongresi'nde parti ile devlet bütünleşmesine gidilmiştir (Mahmutoğlu, 2017: 174, 176).

Mustafa Kemal ile Kazım Karabekir Paşaların ilişkileri açısından bakıldığında 1933 yılının oldukça önemli olduğu görülmektedir. 15 Mart 1933'te Milliyet gazetesinde “Ankaralının Defteri” başlıklı ve “Millici” takma ismiyle yazılmaya başlanan yazılar, uzun bir aranın ardından Kazım Karabekir'i yeniden siyasi hayatın içine çekmiştir. Millici, 15 Mart 1933 tarihli “Birinci Büyük Millet Meclisi Nasıl Bir Hava İçinde Açılıyor?” başlıklı ilk yazısında Mustafa Kemal Paşa'nın 1920 yılında, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin İstanbul'da toplanması gerektiğini yakın arkadaşlarına dahi anlatamadığını, yine saltanatın ve hilafetin kaldırılması konularındaki düşüncelerinin bu isimler tarafından anlaşılmadığına değinmiştir (Milliyet, 15 Mart 1933: 6).

Bu ve bunun gibi Milli Mücadele ve bu mücadeledeki şahsiyetlere yönelik çıkan yazılar bir süre sonra Kazım Karabekir tarafından cevaplanmaya başlayacaktır. Kazım Karabekir Milliyet gazetesinde çıkan yazılar hakkında mektuplar hazırlamaya başlamış ve toplamda yedi mektup basınla paylaşılmıştır. Nitekim gönderilen bu mektupların cevaplarının gazetede verilmeye başlamasıyla süreç karşılıklı bir diyaloga dönüşmüştür. Bu yazılar ve Kazım Karabekir tarafından kaleme alınan mektuplar doğrudan Atatürk ile ilişkilerinin tarihsel arka planını oluşturduğundan oldukça önemlidir. Örneğin bir mektupta yaptıkları milli planın kendisinin doğuda, Mustafa Kemal Paşa'nın ise batıda sürdürecekleri mücadeleler şeklinde olduğunu söyleyen ve Celalettin Arif Bey'in yaptıklarına değinen Karabekir, hükümetin temelini Erzurum'da atılacağını düşündüğünü eklemiş ve doğuda yaptıklarını anlatmıştır (Cumhuriyet, 7 Mayıs 1933: 1-5). Anlatılanlara karşı Mustafa Kemal Paşa'nın yanıtı ise kısa olmuştur: “*Bu mektubu yazan üzerine akıl doktorlarının nazar dikkatlerini celbederim*” (Akşam, 8 Mayıs 1933: 1-2).

Kazım Karabekir Paşa'nın söylediklerine karşı konuşan sadece Mustafa Kemal Paşa olmamıştır. Nitekim Karabekir Paşa'nın Milli Mücadele'yi bizzat hazırladığına (CA, 121.10.0.0/2.7.1) ve Erzurum Kongresinin temellerini kendisinin attığına dair söylediklerine cevap Denizli Milletvekili Mazhar Müfit (Kansu) Bey'den gelmiş, Karabekir Paşa'nın kurduğunu söylediği milli nüveden hiç bahsetmediğini, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a geldiği 3 Temmuz 1919'a kadar Karabekir'in iki yönlü hareket ettiğine dair bir kanaat

oluşturduğunu, İstanbul Hükümetine ve Erzurum'daki İngiliz askeri heyetine karşı oldukça olumlu davranırken Erzurum'daki Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'ne güya arka çıkar gibi görüldüğünü, İstanbul'daki cemiyetin şubesi olarak açılan bu oluşuma Erzurum'da sahip çıkılmadığından yana insanların şikayetçi olduğunu söylemiştir. Kansı sözlerinin devamında Mustafa Kemal Paşa gelinceye kadar kongreyle ilgili bir hazırlık yapılmadığını, Ravlinson'un kongrenin yapılmasını engellemeye çalışmasına Mustafa Kemal Paşa'nın tepki gösterirken kendisinin Karabekir Paşa'ya saldırıya uğramamaları için kuvvet toplanmasını söylediği halde onun rıza göstermediğini, Mustafa Kemal Paşa geldiğinde yapılan toplantıda Kazım Karabekir Paşa'ya işin başında olması söylendiği halde Mustafa Kemal Paşa'nın olmasını istediğini de eklemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın meydana çıkmanın zamanının geldiğini ve el altından hareket etmenin vaktinin geçtiğini söylemesine karşın Karabekir Paşa'nın "*Temsil Heyeti'ne Gazi, Rauf Bey girmemeli, ikinci derecedeki zatlar girmeli, Paşa onları el altından kullanmalı*" dediğini söyleyen Mazhar Müfit Bey, anlattıklarıyla Karabekir Paşa'yı memnun etmemiş olsa dahi gerçeğin böyle olduğunu söylemiştir (Cumhuriyet, 14 Mayıs 1933: 5).

Kazım Karabekir Paşa'nın, Ankara'nın Ermenilere karşı harekete geçmesine izin vermediği için Ankara'dan emir almadan Ermeni Ordusu üzerine taarruza geçtiğine dair yazdıklarına ise resmi evraklarla cevap verilmiş ve taarruz emrini Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği belgelerle ispat edilmiştir (Cumhuriyet, 22 Mayıs 1933: 1-6). Karabekir Paşa'nın kendisini "*şarkta başkası yerine konulamaz*" şeklinde gösterdiğini söyleyen Mehmet Asım Bey ise Karabekir Paşa'nın Bayburt'ta çıkan isyanı bastırması için verilen emre uymadığını, Halit Paşa'nın görevlendirilmesiyle bu ayaklanmanın durdurulduğunu yazdığı yazısında söylediği şu sözlerle de tepki göstermiştir:

"Başkumandan Gazi Hazretleri ile İsmet Paşa, Fevzi Paşa ve sair zevat Sakarya cephesinde memleket için ölüm ve dirim muharebeleri yaparken Kazım Karabekir Paşa Erzurum'da Şarkılı İbret isimli tiyatrosunu tanzim etmekle ve bu tiyatroyu sahneye koydurmakla meşgul bulunuyordu" (Asım, 23 Mayıs 1933: 1-2).

Gazete üzerinden yaşanan bu münakaşa sürecinde Kazım Karabekir Paşa'nın basın mensuplarından Cumhuriyet gazetesinden Sezai Bey ve Vakit'in bir muhabiriyle birlikte Milliyet'ten Alaattin Bey ile görüştüğü, evinden çıkmayan Karabekir'in mektupları postaya hizmetçisinin götürdüğü istihbarat bilgilerinden anlaşılmıştır (CA, 121.10.0.0/2.7.1). Karşılıklı gerçekleşen bu yazışmalar nihayetinde Kazım Karabekir'in kısa bir süre sonra gazetelere yazı göndermeyi bırakmasına yol açmış ve anılarını kaleme almasında oldukça etkili olmuştur. Ancak Kazım Karabekir tarafından basıma hazırlanan kitaplar toplatılarak imha edilmiştir. Bu sürecin ardından Kazım Karabekir Atatürk'ün ölümüne kadar siyasi gündem içerisinde yer almamış, Erenköy'deki evinde gözlerden uzak bir hayat sürmüştür. Atatürk özellikle hayatının

son dönemlerinde Milli Mücadelede silah arkadaşlığı yaptığı isimlerle bir araya gelme teşebbüslerinde bulunmuştur. Bunlardan Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele henüz Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde milletvekili seçilerek Meclis'e girmişlerdir. Kazım Karabekir ile de bir araya gelmek istemiş ve Ali Fuat Cebesoy aracılığıyla onu 19 Ağustos 1934 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenecek olan İkinci Türk Dil Kurultayı'na davet etmiştir (Karabekir, 2000: 201). Kazım Karabekir ise bu daveti olumlu karşılayarak icabet etmiştir. Ancak Kazım Karabekir toplantının açılışında Atatürk ile selamlaşmış, akabinde beklediği ilgiyi görememiş ve Atatürk ile görüşmemiştir. Atatürk'ün, Kazım Karabekir'i bir diğer görme girişimi ise Dolmabahçe Sarayı'nda, hasta yattığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Atatürk, burada yanındakilerden Kazım Karabekir'i çağrılmalarını istemişse de bu durum Karabekir'e bildirilmemiş ve görüşme gerçekleşmemiştir (Mumcu, 1990: 157).

Milli Mücadelenin tamamlanmasının ardından arka arkaya yapılan siyasi inkılaplar iki isim arasındaki fikir ayrılıklarının da başlangıcını oluşturmuştur. Karabekir, bu dönemden itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın devlet mekanizmasını tek başına elinde tutmasına muhalefet ederek yavaş yavaş ondan ayrılmıştır. İzmir Suikastı girişimi ve yargılanma süreci ise bu ayrılığı kesinleştirmiştir. Yargılamaların ardından ailesiyle birlikte inzivaya çekilen Kazım Karabekir, zaman zaman siyasi hayatın içerisine dahil olsa da bunlar başarısız girişimler olarak kalmıştır. Özellikle hakkında gazetelerde çıkan yazıların ardından hatıralarını yazmakla uğraşan Kazım Karabekir zamanının önemli bir bölümünü buna ayırmıştır. Atatürk'ün kendisiyle birkaç kez bir araya gelme teşebbüslerine olumsuz karşılık vermeyen Karabekir yine de eski arkadaşı ile görüşme imkanı yakalayamamıştır.

2.2.1. Yargılamaların Ardından Kazım Karabekir'in Hayatı

Haziran 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenmek istenen suikast girişiminin ardından tertipçiler yakalanmış ve bölgeye gönderilen İstiklal Mahkemesi 26 Haziran 1926'da yargılamalara başlamıştır. İzmir İstiklal Mahkemesi yaptığı soruşturmalarda bazı TpCF üyelerinin de girişimle bağlantılı olduğu sonucuna varmıştır. Bunu izleyen süreçte tüm TpCF üyeleri yakalanarak tutuklanmıştır. Tutuklananlar arasında yer alan Kazım Karabekir de gerçekleştirilen mahkeme sonucunda suçsuz bulunarak beraat etmiştir. Bu sürecin ardından Kazım Karabekir siyasi sahneden çekilmiş, 5 Aralık 1927'de Milli Savunma Bakanlığı kararınca Korgeneral rütbesiyle emekliye ayrılmıştır ki Ali Fuat Paşa da aynı tarihte emekliliğe sevk edilmiştir (CA, 30.11.1.0/36.33.7). Ardından bugün "*Kazım Karabekir Vakfı*" olarak bilinen İstanbul Erenköy'deki evinde ailesiyle birlikte yaşamaya başlamıştır. Kazım Karabekir'in kızı Timsal Karabekir ve Sadi Tekeli, H. Hüseyin Kemal'e verdikleri bir

röportajda yargılamaların ardından Kazım Karabekir'in hayatının ilk dönemlerine dair bilgiler aktarmışlardır. Bu röportaja göre Rauf Orbay, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy ve Cafer Tayyar Eğilmez gibi Kazım Karabekir de çok uzun bir süre hükümet ve emniyet güçleri tarafından takip edilmiş ve faaliyetleri düzenli olarak rapor edilmiştir (Yeni Asya, 2011).

Sadece Kazım Karabekir Paşa hakkında değil genel olarak Terakkiperverliler ile ilgili istihbarat çalışması yapılmış olup 1926 itibariyle bilgilerin toplanılmasına başlandığı görülmektedir. 1931 seçimlerinin ardından da bu çalışmalar devam etmiştir. Mevcut raporlara bakıldığında Karabekir Paşa'nın "*muhalif rüesanın üç numaralısı*" olarak kayda alındığı anlaşılmaktadır ki hepsiyle alakalı bir rapor örneği olarak 13 Kasım 1931 tarihli şu kayıt gösterilebilir:

"Muhalif rüesadan altı numaralının bir gün Bahtiyar Hanında Franko Biraderlerin Yazıhanesine ve yine bir gün aynı yazıhaneye ve dört numaralının bir gün Şişli'de Katipzade Sabri Beylere, iki numaralının bir gün Galata'da Muradiye Hanında kömür tüccarı Cevdet ve Hakkı Beylerin yazıhanesine, üç numaralının bir gün Bahçekapı'da dış tabibi Mehmet Hadi Bey'in muayenehanesine uğradıkları ve bir numaralının yazıhanesine ekseriyetle gelenlerin Cafer Tayyar Paşa ve Feridun Fikri ve iki numaralının sabık şeriki Arnavut Ziya Beyler olduğu, yedi numaralının da nadiren uğradığı anlaşılmaktadır efendim" (CA, 121.10.0.0/2.7.1).

Kazım Karabekir Paşa ile ilgili olarak da 23 Ekim 1929'da Milli Müdafaa Vekaleti tarafından istimlak edilecek Etlik'teki arazisi için Ankara'ya gelip önce notere, sonra da dış tabibi Ali Şaban Bey'in evine giderek ardından İstanbul'a döndüğü, 5 Nisan 1930'da yanında yaşayan kayınbiraderi Ekrem Bey'in nikah töreninin Karabekir'in evinde yapıldığı, 9 Nisan 1930'da Cafer Tayyar Paşa'nın geldiği ve iki saat Karabekir Paşa ile evde görüştikleri, 10 Ağustos 1930'da İzmir ve Aydın'a giden Karabekir Paşa'nın dönüşünde hem istasyonda hem de trende İbrahim Tali Bey'le görüştüğü, 1 Ekim 1930'da Karaköy İstasyonunda Kara Vasıf Bey'le kısa bir konuşma yaptığı, 28 Eylül 1933'te eşinin ailesine dair bilgiler, 2 Ekim 1933'te muhalif başkanlardan üç numaralının evinde bahçesiyle uğraştığı, dışarıya çok çıkmadığı, kendisini bazen Cafer Tayyar Paşa'nın ziyaret ettiği, bir kez de Abdürrezak Bey'in evine giderek orada İsmet Paşa ile görüştüğü, 2 Kasım 1933'te köşkten çıkmadığı ve dışarıdan da kimsenin ziyarete gelmediği, şüpheli bir hareketine de rastlanmadığı, 2 Aralık 1933'te son bir ayda kuşku duyulacak bir harekette bulunmadığına dair Emniyet Müdürlüğünden İstanbul Valiliğine, oradan da Dahiliye Vekaletine gönderilen raporlar örnek gösterilebilir (CA, 121.10.0.0/2.7.1).

Raporlardan da anlaşılacağı üzere Kazım Karabekir bu dönemden itibaren genel olarak vaktini ailesi ve günlük işleri ile geçirmiş, ancak siyaseten birlikte hareket ettiği isimlerle

münasebeti de kesmemiştir. 1931 yılında kadar siyasi herhangi bir faaliyette aktif olarak bulunmayan Karabekir, 23 Nisan 1931’de TBMM Dördüncü Dönem seçimlerine bağımsız aday olarak katılmıştır. Karabekir anılarında bu teşebbüsünün gerekçelerini açıklarken iki noktaya değinmektedir. Bunlardan ilki gerek Halk Fırkası gerekse Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın yeni oluşturulacak Mecliste şu ana kadar yapılan işlerin eleştirisi adına 30 bağımsız Milletvekili için yer ayırmış olmasıdır. Kazım Karabekir’e göre ise kendisinin askerlik hayatından beri önemle üzerinde durduğu çocuk davamız hükümetçe tamamen terkedilmiş ve konuya dair hiçbir şey yapılmamıştır. Bu davayı Meclis kürsüsünden hatırlatmak ve çözümünü adına çalışmak Karabekir’in öncelikli amacı, Milletvekilli adaylığının ise en önemli gerekçesi olmuştur. Karabekir anılarında Milletvekili adaylığının gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır:

“Gerek Halk Partisi genel sekreterliğinin gerekse parti başkanı ve cumhur reisi Atatürk’ün 30 müstakil mebusluk için yer ayırdıklarını ve şimdiye kadar yapılan işler hakkında tenkitte bulunmak isteyenleri bu münhal yerlere namzetliklerini koymaları için basınla beyanatta bulunmaları idi. Çocuk davamız bütün manasıyla terk olunmuş bulunuyordu. Ahlak düşkünlüğünün bu davamızı daha elim bir hale sürüklediğini herkes görüyor, müteessir oluyor fakat bir şey yapamıyordu. İşte bu davayı Büyük Millet Meclisi kürsüsünden halle uğraşmak ameliyle namzetliğimi koymuştum.” (Karabekir, 1995: 300).

Anılarında çocuk davasını siyasete yeniden girmekte öne çıkarmakla beraber adaylığını koyduğu süreçte basındaki demeçlerinde Mustafa Kemal Paşa’nın Meclis’te muhalefet istemesine karşın bunu bir görev olarak addetmesini vurgulamıştır (Cumhuriyet, 24 Nisan 1931: 1-3). Siyasete dönmek istemesinde ana nedeni ne olursa olsun neticede gerçekleştirilen seçimlerde Kazım Karabekir seçilememiş ve Meclis’e girememiştir. Kazım Karabekir’e göre seçimlerde kendisinin seçilmesi önlenmiş, onun adına verilmek istenen oylar engellenmiş ve verilen oylar da bir şekilde yok edilmiştir (Karabekir, 1995: 300). Haziran 1926’da gerçekleştirilen yargılamaların ardından beraat eden diğer generaller gibi Kazım Karabekir’in de yakın bir takibe alınması bu tarz iddiaları destekler gelişmeler olsa da Mustafa Kemal Paşa’nın Karabekir’in Milletvekili olmaması adına çalışması pek de akla yatkın değildir. Nitekim 1930 yılı ağustos ayında SCF’nin kuruluşu sürecinde Mustafa Kemal Paşa, Fethi Okyar’a istediği taktirde Kazım Karabekir ve Refet Bele gibi isimleri de kurulacak fırkaya alabileceğini, bunun kendisi için sorun olmadığını belirtmiştir (Okyar, 1980: 400). Bunun dışında İsmet Paşa başkanlığındaki hükümetin de Kazım Karabekir’in seçilmesini engellemek adına geçerli bir sebebi yoktur. Nitekim Kazım Karabekir, İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı döneminde İstanbul Milletvekili ve akabinde Meclis Başkanı seçilmiştir (Kutay, 1992: 406). Bu bağlamda Karabekir’in 1931 Genel Seçimlerindeki başarısızlığı, siyasi ve sosyal hayattan uzun süre uzak kalmış olmasına bağlanabilir. Yargılamalar ve 5 Aralık 1927’de gerçekleşen emekliliğinin ardından vaktinin büyük bir bölümünü evinde ve ailesiyle geçirdiği unutulmamalıdır.

3 Haziran 1930'da Meclis'te görüşülen Askeri ve Mülki Tekaüt Kanunu'nun emeklilik maaşıyla ilgili 25. Maddesi kapsamına Kazım Karabekir ve diğer paşaların dahil olmaları için İsmet İnönü, “*İstiklal Harbi esnasında orduya veya kolordudan büyük cepheye filen kumanda etmiş olanlardan tekaüt olmuş bulunanların almakta oldukları tekaüt tahsisatlarına ayda 150 lira zam olunur. Bunlardan vekillik yapmış olanlar iki cihetten tahsisat almayıp yalnız fazla olan cihetin tahsisatını alırlar*” fıkrasını ekletmiştir (TBMMZC, 3 Haziran 1930: 34). Bu fıkra, Kazım Karabekir, Ali Fuat, Ali İhsan, Nurettin ve Refet Paşaları ilgilendirdiği için dönem basınında da dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, 4 Haziran 1930: 3). Bu kapsamda Karabekir Paşa'nın maaşı, aldığı 150 liralık zamlı beraber 350 lira olmuştur. Ali Fuat Paşa ise 50 lira almakta iken zamlı beraber maaşı 200 liraya yükselmiştir. 2 Şubat 1932'de Dahiliye Vekilinin İstanbul Valiliğinden Kazım Karabekir, Refet, Ali Fuat Paşalarla Paris'te bulunan Rıza Nur, Adnan ve Rauf Beylerin emeklilik maaşlarını nereden ve kimler aracılığıyla aldıklarına dair istediği gizli araştırma yapılması doğrultusunda da Karabekir Paşa'nın maaşını Eminönü Mal Müdürlüğünden her ay bizzat aldığı anlaşılmıştır (CA, 121.10.0.0/2.7.1).

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde Kazım Karabekir'in uzun bir aradan sonra siyasi gündeme yeniden girmesi yukarıda da değinildiği üzere 1933 yılında gerçekleşmiştir. Mart 1933'te Milliyet gazetesinde “*Ankaralının Defteri*” adlı bir yazı dizisi başlamıştır. “*Millici*” takma ismiyle yazılan yazılarda, Türk İnkılabının ilk günlerinde gerçekleşmiş önemli olaylar ve kişiler ile ilgili bilgiler verilmiş ve önemli iddialarda bulunulmuştur (Evcin, 2013: 4). Nitekim bu yazılara kısa bir sonra Kazım Karabekir'in cevap vermesi üzerine, basında Milli Mücadelede Karabekir ve Mustafa Kemal Paşaların faaliyetleri üzerine uzun bir diyalog gerçekleşmiştir. Milliyet gazetesinde ve yayımlanan yazıların ilki olan 15 Mart 1933 tarihli yazıda Millici, Ocak 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin İstanbul'da açılması konusuna değinmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclisin İstanbul'da açılmaması gerektiğini Osmanlı devlet adamlarına ne de yakın arkadaşlarına anlatamadığı ifade edilmiştir. Yazının devamında ise Mustafa Kemal Paşa'nın din konusuna bakışı açıklanırken, onun halife ve sultanlar için çocukluğundan beri düşüncelerinin bilindiği, Milli Mücadele başlangıcında saltanat ve hilafet kurumlarına karşı takındığı tavra bakarak yorum yapanların yanıldığı söylenmiştir (Milliyet, 15 Mart 1933: 6). Yazı içerisinde herhangi bir isme karşı suçlama söz konusu olmasa da yazının muhataplarından birinin de Kazım Karabekir olduğu düşünülebilir. Nitekim Ocak 1920'de Meclisin İstanbul'da açılmasını savunanlardan birinin de Kazım Karabekir olduğuna daha önceden değinilmiştir. Yine Karabekir, Atatürk'ün Milli Mücadelenin askeri safhasının ardından saltanat ve hilafet kurumlarına bakışı ve bu kurumlar hakkındaki planlarını

eleştirmiştir (Karabekir, 2020: 235). Yani 15 Mart tarihli bu yazıda doğrudan olmasa da Kazım Karabekir de eleştirilenler arasında yer almıştır.

Kazım Karabekir'in Milliyet gazetesinde başlayan bu yazı dizisine dahil olması, aynı gazetede 27 Nisan 1933 tarihinde “*Tek Cepheye Sadakat Böyle mi Olur?*” başlıklı yazısı üzerine gerçekleşmiştir. Kazım Karabekir'in de resminin paylaşıldığı bu yazıda, 1920 Eylül ayında, Doğu Harekatı öncesi Meclis İkinci Başkanı Celalettin Arif Bey'in doğu seyahati ve genel bir valilik adı altında bölgesel bir yönetim oluşturmak amacıyla giriştiği gizli faaliyetler eleştirilmiştir. Yazının devamında ise bölgede 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın bu gizli planları sezemediği ve bilmeden alet olmuş konumuna düştüğü ifade edilmiştir (Milliyet, 27 Nisan 1933: 8). Bu sürecin başlamasıyla birlikte Kazım Karabekir milli mücadele yıllarına ait anılarını içeren toplam yedi mektubunu Türk basınıyla paylaşmıştır (Evcin, 2013: 6).

Kazım Karabekir, 5 Mayıs 1933'te yayımlanan birinci mektubunda Celalettin Arif meselesine değinerek, Erzurum'a gelen Celalettin Arif Bey'in, Ankara'nın doğuda kurulması planlanan umumi valiliğin başına kendisini geçirmeyi istediklerini ifade etmiştir. Milli Mücadelenin başından beri kurtuluşun milli bir kuvvet ile gerçekleşebileceğini ve bununda Erzurum'da kurulacak milli bir teşekkül ile sağlanabileceğini düşündüğünü söyleyen Karabekir bu teklifi zararlı bulmuştur. Mektubun devamında Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'nın henüz İstanbul'da iken kendisinin Erzurum'da milli nüveyi hazırladığını, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesi üzerine kendisinin Şarkta Mustafa Kemal Paşa'nın ise garpta kalarak siyaset ve harekatı yöneteceklerine dair anlaştıklarını ancak Ankara'da BMM açılınca Mustafa Kemal Paşa'nın bu plandan vazgeçtiğini ifade etmiştir. Şarkta kurulacak umumi bir valiliğin kendisini buradaki kurtarıcı vazifesinden mahrum edeceğini düşündüğü için Celalettin Arif Bey'e bu vazifeyi kendisinin üstelenmesinin daha uygun olacağını söylemiş, bunu da Ankara'ya bildirdiğini ifade etmiştir. Daha sonra Celalettin Arif Bey'in bazı hallerinden asıl maksadının Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olduğunu anladığını ifade eden Karabekir, bu konuda Erkan-ı Umumiye Reisi İsmet Bey'in de görüşlerini aldıktan sonra Erzurum'da varlığını tehlikeli gördüğü Celalettin Arif Bey'i kontrol altına aldığını söylemiştir (Milliyet, 5 Mayıs 1933: 8). Bu beyana cevaben İzmir Valisi Kazım Paşa'nın Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya yazdığı acele yazıda Doğuda ve İç Anadolu'da yaşayanların bildiği gibi denilerek şunlar söylenmiştir:

“Celalettin Arif Bey'in milleti ve memleketi ayırmak ve düşman ekmeğine yağ sürmek tarzındaki sakim ve şımarık siyasetini ilk gören ve en çabuk sezen büyük Gazi'nin o karanlık günlerde yıldırım süratiyle vaziyeti kökünden kavrayarak Karabekir Paşa'yı gafletten uyandırdığı ve Celalettin Arif Beyi hemen Ankara'ya çağırıldığı ortadadır” (CA, 121.10.0.0/2.7.1).

Kazım Karabekir'in bu mektubuna 6 Mayıs 1933'te cevap veren Millici, Karabekir'in Milli Mücadelede önemli roller üstlenmiş olduğunu belirttikten sonra, nefesine ve işlerine olduğundan fazla kıymet verdiğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da geçirdiği zaman zarfında yerli ve yabancı kişilerle temaslar yaptığını, Anadolu'da yapacağı mücadelede kendisine kimlerin yardım edebileceğini anlamaya çalıştığını izah ederek, Karabekir'in ilk mektubundaki bu eleştirisine cevap vermiştir. Daha sonra Karabekir'in planladığı Erzurum'da kurulacak milli teşkilat konusuna değinen Millici, bölgesel amaçlarla kurulan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin memleketi kurtarmaya yeterli olamayacağını, bunun aksine Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da bütün memleketi kapsayan bir teşkilat düşünerek bu planını Sivas'ta hayata geçirdiğini belirtmiştir. Mektubun sonunda Karabekir'in "*Ben Mustafa Kemal'den evvel mücadeleye başlamıştım*" sözleri eleştirilmiştir. Bu memlekette felaket anlarında milli kuvvetlerin, kahraman kumandan ve zabitlerin, bunlar arkasından ölüme gidecek milletin her zaman olduğunu söyleyen Millici, her zaman bulunmayanın ise bütün bu dağınık kuvvetleri kurtuluş amacı etrafında toplayacak bir şef olduğunu ifade etmiştir (Milliyet, 6 Mayıs 1933: 8).

Bundan sonraki süreçte mektuplaşmalar özellikle Kazım Karabekir'in Milli Mücadele liderliği ve Mustafa Kemal Paşa iddiaları üzerine basın ve halk tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Nitekim 7 Mayıs 1933'te Cumhuriyet gazetesi de "*Milli Mücadeleye Dair Bir Münakaşa*" başlıklı yazısında bu mektuplara yer vermiştir (Cumhuriyet, 7 Mayıs 1933: 5). Asım Us da 9 Mayıs 1933 tarihli Vakıf gazetesindeki "*Kazım Karabekir Paşanın Davası*" başlıklı yazısında, Karabekir'in Milli Mücadeledeki hizmetlerini övmekle birlikte, Temsil Heyeti'nin Sivas'ın batısına geçmemesine dair görüşlerini ve milli bir teşkilat kurmak fikrinin kendisine ait olduğu iddialarını eleştirmiştir (Vakit, 9 Mayıs 1933: 2). Ertesi günü Milliyet gazetesi, Karabekir'in mektupları üzerine Ruşen Eşref'in yazmış olduğu bir mektubu yayımlamıştır. Karabekir Paşa'nın Kasım 1918'de Mustafa Kemal Paşa'yı Şişli'deki evinde ziyareti esnasında evde bulunanlardan biri olan Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'in mektubu bu bağlamda önemli kabul edilmiştir. Ruşen Eşref mektubunda, kulağından rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa'yı ziyareti sırasında yanında bir paşanın bulunduğunu, bu kişinin ellerini kavuşturmuş olarak sözleri ve hareketleri ile Mustafa Kemal Paşa'yı tasdik ettiğini ifade etmiştir. Ardından bu paşanın ayağa kalkarak "*emirleriniz daima şerefle telakki edeceğim Paşa Hazretleri!*" dediğini ve evden ayrıldığını ifade etmiştir. Misafir Paşa'nın Edirne'ye yeni atanan Kazım Karabekir Paşa olduğunu daha sonradan Mustafa Kemal Paşa'dan öğrendiğini de eklemiştir. Mektubunun devamında ise kısa bir zaman önce Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde kolordu kumandanlığı

yapan Karabekir Paşa'nın onu hangi sıfat ve yetkiyle Anadolu'ya davet ettiğine şaşırıldığını söylemiştir (Milliyet, 10 Mayıs 1933: 8). Basında oldukça ilgi gören Karabekir'in iddialarına verilen cevaplardan belki de en önemlisi şüphesiz Cumhurbaşkanı Atatürk'ünki olmuştur. Atatürk'e yakınlığı ile bilinen Hakimiyet-i Milliye gazetesi başmuharriri Falih Rıfkı, bu konu hakkında cumhurbaşkanı ile görüşmüş ve Karabekir'in mektupları hakkında Atatürk'e görüşlerini sormuştur. Atatürk'ün ise bu soruyu: "*Evet. Bu mektubu yazan üzerine akıl doktorlarının dikkat nazarını celbederim*" şeklinde cevapladığını ifade etmiştir (Milliyet, 8 Mayıs 1933: 1). Kazım Karabekir bu sürecin ardından Milliyet, Cumhuriyet, Son Posta, Vakit gazetelerine gönderdiği ve 12, 13, 14 ve 15 Mayıs tarihlerinde yayımlanan mektuplarında Milli Mücadele anılarını paylaşmaya devam etmiştir. Nitekim bundan sonraki süreçte bu anıları kitap haline getirecektir.

Mart 1933'te başlayan yazı dizisinin başlangıçta isim vermese de yazılarında birçok Milli Mücadele dönemi şahsiyetlerini eleştirdiği muhakkaktır. Ancak Kazım Karabekir'in mektuplara verdiği cevaplar Türk basınında yeni bir tartışma konusunu da beraberinde getirmiştir. Kazım Karabekir'in Milli Mücadelenin başlangıcı ve örgütlenmesi konularında kendisini ön plana çıkarması, birçok isim tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İkili ilişkiler bağlamında Kazım Karabekir'in bu mektuplar aracılığıyla ifade ettiği düşünceleri birçok açıdan önemlidir. Bu mektuplar ile Kazım Karabekir hem Milli Mücadeleye bakışını hem de Atatürk hakkındaki düşüncelerini ilk kez toplum ile paylaşmıştır. Bu görüşlerini Atatürk hayattayken ve onun cumhurbaşkanlığı döneminde yapmış olması da dikkat çekicidir. Kısa süre sonra konuya olan ilgi azalmış ve zamanla kapanmıştır.

Atatürk bu süreçten sonra birkaç kez Kazım Karabekir ile bir araya gelme teşebbüsünde bulunmuştur. Nitekim daha öncesinde Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele ile barışmış, bu iki isim Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde Meclis'e girmiştir (Karaosmanoğlu, 2018: 137). Atatürk'ün Kazım Karabekir ile görüşme girişimi 19 Ağustos 1934'te Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen İkinci Türk Dili Kurultayı'nda gerçekleşmiştir. Ali Fuat Cebesoy aracılığıyla kurultaya davet edilen Karabekir bu teklifi kabul ederek kurultaya katılmıştır. Ancak Karabekir'e göre burada samimi bir ortam yoktur. İnsanlar kendisiyle selamlaşmaktan korkmuştur. Bu sebeplerden dolayı kurultaydan erken ayrılmış, Atatürk ile de bu sebeple bir araya gelememiştir. Birkaç gün sonra Ali Fuat Paşa'nın kurultayın diğer celselerine katılma teklifini de reddeden Karabekir, Cebesoy'a "*İlkinde selam vermekten korkanlar, ikincide ihtimal gözlerine ilişirim diye gözü kapalı gezerler, müşkül vaziyetler olabilir*" demiştir (Karabekir, 2000: 204).

Atatürk'ün hastalığının ağırlaştığı son dönemlerde Kazım Karabekir ile son kez görüşme isteğinde bulunduğu söylenen iddialar arasındadır. Bu iddiaya göre, Atatürk'ün Kazım Karabekir ile son kez görüşme girişimi Dolmabahçe Sarayı'nda hasta yatağında iken gerçekleşmiştir. Atatürk, Karabekir ile görüşme isteğini yanındakilere söylese de bu istek gerçekleştirilmemiştir. Kazım Karabekir'in kızı Hayat Karabekir, babasının bu davetten haberdar edilmediğini ifade ederek konu ile ilgili şunları söylemiştir:

“Atatürk'ün çok hasta olduğunu, Dolmabahçe Sarayı'nda çok ağır şekilde hasta yattığını biliyoruz. Rivayet olunur ki. -Karabekir'i getirin görüşüp, helalleşmek istiyorum' demiş. Bunu çok yakınındakiler, başında duranlar, sonradan babama anlatmışlar! Atatürk'ün ölümünden önce kimse gelip de bunları söylemedi. Etrafındaki eş, dost, akraba; -Paşa enişte, Paşa amca Atatürk çağırılmış, gittiniz mi? diye sorarlardı. Babam: “Atatürk çağırmadı, gitmedim”, derdi. Ben o zaman ilkokulun dördüncü, beşinci sınıftaydım. -Babacığım çağırırsaydı gider miydin? diye sordum. Çağırsa sizin bu kadar haklarınızı elinizden almış, o kadar sıkıntılar çekmişsiniz, bizim bütün çocukluğumuzu Erenköy'de menkup (gözden düşen) bir vaziyette geçirtmiş kimse sizi çağırırsa gider miydiniz? “Giderdim kızım”, derdi. “Giderdim. Çünkü o benim çok eski arkadaşım. Onun bana yaptıklarını o etrafının tesiriyle yapmıştır. O bizim İstiklal Harbimizi beraber yaptığımız, sevdiğimiz başkomutanımızdı. O bizim cihat arkadaşımızdı. O Mustafa Kemal'dir, çağrılınca gidilir, benim en yakın arkadaşım. Ama çağırmadılar çok iyi biliyorum.” (Mumcu, 1990: 157-158).

İki isim bir kez daha bir araya gelememiştir. Kazım Karabekir, Rauf Orbay'ın Atatürk'ün cenazesine birlikte katılma teklifini reddetmiştir. Kendisine göre bunun nedeni cenaze töreninde Milli Mücadele devri isimleri için bu törende hiçbir şey düşünülmemiş olmasıdır. Günlüğünde 19 Kasım 1938 tarihinde ise şunları yazmıştır:

“Atatürk'ün cenaze merasiminde malul gaziler ve emekli zabıtlar ve hatta generallerin adı anılmadı. Halbuki Erzurum ve Sivas Kongreleri azaları dahi levhalarda ve mevcutlarıyla görünerek, İstiklal Harbi tarihi canlandırılmalı idi. Yapılan merasimde tarih değil hal düşünülmüştür.” (Karabekir, 2009: 1075).

Kazım Karabekir'in bu düşünceleri, özellikle Milli Mücadele sonrası ve Atatürk'ten ayrıldıktan sonra sahip olduğu hislerden kurtulamadığının göstergesidir.

2.2.2. Kazım Karabekir'in Eserleri ve Kendisi Hakkında Tutulan Raporlar Üzerinde Atatürk ile İlişkileri

Haziran 1926'da teşebbüs edilen İzmir Suikastı girişimi ve akabinde gerçekleştirilen yargulamaların ardından Kazım Karabekir'in Erenköy'deki evinde inzivaya çekildiğine daha önceden değinilmiştir. Milliyet gazetesinde “*Bir Ankaralının Defteri*” başlıklı yazı dizisi çıkana kadar vaktinin önemli bir bölümünü evde ailesiyle birlikte geçirmiş, bu dönemde istihbarat tarafından takip edilmiştir. Aynı zamanda düzenli olarak kendisi hakkında raporlar tutularak Dahiliye Vekaletine gönderilmiştir. 1931 yılında İstanbul'dan bağımsız milletvekili adaylığı ve Mart 1933'te başlayan ve kendisinin de gazetelere mektuplar göndererek cevap verdiği bu dönemin ardından Atatürk'ün ölümüne kadar siyasi sahnede yahut basında bir daha yer almamıştır. Kazım Karabekir anılarında bu dönemi şu şekilde ifade etmiştir: “*Yalnız kaydedeyim ki 1938 yılı sonlarında Atatürk'ün ölümünde kadar serbest bir hayat geçirmedim.*”

Onun vefatıyladır ki tekrar Halk Partisine girdim ve İstanbul mebusluğuna seçildim. Hemen on beş yıl kadar zamanım hür geçmiş değildir.” (Karabekir, 1995: 301).

Kazım Karabekir’in kendi anlatımıyla hür bir zaman geçirememesinin nedeni, 1927 yılından başlamak üzere Atatürk’ün öldüğü 1938 yılına kadar hükümet tarafından gözetim altında tutulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu zaman zarfı içerisinde Karabekir, yukarıda bahsedilen dönemler dışında siyasi sahnede yer almamış, vaktinin önemli bir bölümünü Erenköy’deki evinde ve ailesiyle geçirmiştir. Aynı zamanda o ve ailesi takip edilmiş ve haklarında tutulan raporlar düzenli olarak Dahiliye Vekaleti ile paylaşılmıştır. Kazım Karabekir’in evde ve dışarda geçirdiği vakitler, evine gelen ziyaretçiler, ailesi, akrabaları ve onların kayda değer faaliyetleri bu raporların konusunu oluşturmuştur. Bu raporlar yalnızca Kazım Karabekir hakkında değil, o dönem içerisinde “*muhalif*” grup olarak görülen birçok isim için aynı uygulama gerçekleşmiştir. Belli sürenin ardından muhalifler kendileri hakkında düzenlenen raporlarda isimleriyle değil, onlar için verilen numaralarla anılmaya başlanmıştır. Kazım Karabekir’den ise üç numara olarak bahsedilmiştir. Özellikle 1927 yılının ardından devrimlere zarar verecek muhalif bir hareket ve bu hareketin potansiyel üyeleri gözetim altında tutulmuş, tüm yaşantıları takip altına alınmıştır. Kazım Karabekir hakkında tutulan raporlar 1933 yılına kadar belli bir durağanlıkla gitse de Mart 1933’te Milliyet gazetesinde başlayan yazı dizisi ve bu yazılara Karabekir’in cevapları, hakkında tutulan raporları da sıklaştırmıştır. Nitekim Kazım Karabekir hakkında 2 Haziran 1933 tarihinde hazırlanarak Dahiliye Vekaletine gönderilen bir rapor bu durumu özetlemektedir.

“Muhaliif rüesadan üç numara son bir ay zarfındaki hareketinde bir şüphe hissedilmemiş ise de gazetelerde yaptığı neşriyat dolayısıyla takip ve tarassuduna son derece ehemmiyet verilmiş ve bir müddetten beri devam eden takip ve tarassut raporları günü gününe şifre ile arz edilmektedir” (CA, 121.10.0.0/2.7.1).

15 Mart 1933’te Milliyet gazetesinde ilki yayımlanan “*Bir Ankaralının Defteri*” başlıklı yazı dizisinin ardından Kazım Karabekir’in bu yazılara gazetelere gönderdiği mektuplar vasıtası ile cevap verdiğiinden önceki bölümde bahsedilmiştir. Bu mektuplar yalnızca dönemin basınına değil emniyet güçlerini de harekete geçirmiştir. Kazım Karabekir’in mektupları İstanbul ve Ankara dışında diğer illerde de takip edilmiş, il valiliklerinden bu konuya dair takip ve açıklama istenmiştir. Aynı zamanda halk arasına karışan polisler vasıtası ile mahallelerde, kahvehanelerde, pazarlarda kamuoyu yoklaması yapılmış, hadiselerin yabancı basındaki etkileri düzenli olarak takip edilerek Dahiliye Vekaletine bilgi verilmiştir. Örneğin 1 Haziran 1933 tarihinde Dahiliye Vekaletine gönderilen bir istihbarat raporunda bir polis memuru, İstanbul’da Kurtuluş Mahallesiinin kahvehanesinde Kazım Karabekir’in mektuplarına dair iki

işçi arasında gerçekleşen diyalogu aktarmıştır. Yazılan raporda işçilerden İsmail Hakkı ustanın konuşmasında Kazım Karabekir'in Milli Mücadele dönemindeki hizmetlerinden söz etmiş, ancak gazetelerde çıkan mektuplar için “*keşke yapmasaydı*” dediği yer almıştır (CA, 121.10.0.0/2.7.1). Kazım Karabekir'in basında yayımlanan mektuplarının halk üzerindeki bir diğer etkisi de Milli Mücadelenin liderliği konusunda tartışmalara yol açmış olması ve halkın ekseriyetle Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğini kabul etmiş olmasıdır. 3 Haziran 1933 tarihinde hazırlanan bir raporda, askeri ve işçi sınıfın müdavimi olduğu Cebeci Kahvehanesinde gerçekleşen bir diyalog kayıt altına alınmıştır. Bu diyalogda; büyük savaşları kazanarak, Türk milletine hayat şansı veren kişinin Karabekir değil, Gazi olduğu ifade edilmiştir (CA, 121.10.0.0/2.7.1). Bu raporlar Kazım Karabekir'in mektuplarının halk nazarında etkilerinin takip edildiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Ancak istihbarat raporları incelendiğinde bu mektupların halkın milli mücadele ve Atatürk konularında görüşlerini etkilemediği açık bir şekilde görülmüştür.

Kazım Karabekir'in basında yer alan yazılarıyla ilgili bir diğer önemli nokta ise dönemin yabancı basınının da konu ile ilgilenmiş ve mektupları gazetelerine taşımış olmasıdır. 20 Haziran 1933 tarihinde Sofya'da çıkan La Bulgaria gazetesi yaptığı uzun haberde; Kazım Karabekir'in hayatından bahsettikten sonra, yazdığı mektuplarda Milli Mücadeleye dair iddialarını belgelere dayandırdığını ifade ettikten sonra, hükümet yanlısı bir gazetenin bu mektupları yayımlamasını takdirle karşılamış aynı zamanda şaşkınlığını ifade etmiştir. Haberde bununla ilgili olarak şu satırlara yer verilmiştir: “*Mücadeleyi bu kadar merdane kabul eden insanların kendi ellerinden pek emin ve müsterih olmaları lazım gelir*” (CA, 121.10.0.0/2.7.1).

Kazım Karabekir'in basında yayımlanan mektupları şüphesiz kendisi için yeni bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştur. Kazım Karabekir, Milli Mücadelenin anlatımı konusunda gördüğü eksiklikleri bu mektuplar vasıtası ile açıklamış, bunun üzerine birçok gazete ve yazar Kazım Karabekir'i, anılarını yazmaya davet etmiştir (Milliyet, 5 Mayıs 1933: 8). Kazım Karabekir ise kısa bir süre sonra Milli Mücadeleye dair tarihi hatıralarını kitap haline getirerek “*İstiklal Harbimizin Esasları*” ismiyle yayımlatacaktır. 1933 yılında kitabın basıldığı Sinan Matbaasının sahibi Sinan Omur, Kazım Karabekir ile 1932 yılında tanıştığını, Paşa'dan Milli Mücadeleye dair önemli hatıralarını neşredilmek üzere rica ettiğini ve Karabekir'in bu ricayı memnuniyetle kabul ettiğini ifade etmiştir. Kitap basımına devam edildiği esnada İkdâm Gazetesi İdare Müdürü Ali Gümüş Bey, Sinan Bey'in yanına giderek basılmak istenen esere dair kendisiyle görüşmek isteyen bir zatın bulunduğunu söylemiştir. Sinan Bey ile görüşmek isteyen zat Kılıç Ali'dir. Kılıç Ali Bey, kısa bir konuşmanın ardından kitabın bugün için

birtakım zararlar doğuracağını söylemiş ve henüz neşretmenin zamanının gelmediğini ifade etmiştir. Bunun akabinde basılan formlar Kılıç Ali'ye teslim edilmiştir. Yine Sinan Omur'un ifadesiyle basılan formlar kamyonlara yüklenerek Topkapı haricindeki çukurlarda yakılmak üzere götürülmüştür (Karabekir, 2019: 223).

Olayın içindeki baş aktörlerden olan Kılıç Ali ise anılarında konuyu İsmet Paşa üzerinden ele almıştır. Kılıç Ali'ye göre İsmet Paşa, yargılamaların ardından Erenköy'deki evinde küskün bir şekilde inzivaya çekilen Karabekir'i sıkça ziyaret etmiş ve arasını düzeltme çabasına girmiştir. Bu ziyaretlerden birinde ise Kazım Karabekir'in Milli Mücadele anılarını kitap haline getirmek istediğini öğrenmiştir. Bunun üzerine Atatürk ile görüşen İsmet Paşa, Kazım Karabekir'in Nutuk'a cevap olarak bir kitap yazdığını, bu kitabın muhalif gazetelerce reklamı yapılarak yayınlanacağını haber vermiştir. Kılıç Ali'ye göre İsmet Paşa, Karabekir tarafından yazılacak kitapta Atatürk'ten ziyade kendisiyle ilgili açıklamalar olacağını tahmin ettiğinden bu girişime mani olmak istemiştir. Atatürk ise durumu pek önemsememekle birlikte Kılıç Ali'den İstanbul'a giderek böyle bir durumun olup olmadığını öğrenmesini istemiştir (Turgut, 2010: 306). Ertesi gün İstanbul'a giden Kılıç Ali, Halk Partisi İl Başkanı Cevdet Kerim Bey (İncedayı) ile görüşerek durumu soruşturmuş, durumun gerçek olduğunu öğrenince ise Cevdet Kerim Bey'in yardım ricası üzerine onunla Sinan Matbaası'na giderek kitapların toplanmasına yardım etmiştir. Ancak Kılıç Ali'ye göre bu İsmet Paşa için yeterli olmamış, Kazım Karabekir'in elinde bulunan evrakların da toplanmasını istemiş ve bu konuda Atatürk'e, Karabekir'in elinde bulunan belgelerin bugüne değin Genelkurmay'a teslim edilmesi gerektiğinden el konulabileceği yönünde telkinlerde bulunmuştur. Bunun üzerine İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'na verilen bir emirle Karabekir'in Erenköy'deki evi aranmış ve ilgili evraklar toplatılmıştır (Turgut, 2010: 307).

Kılıç Ali, kitap ve belgelerin toplatılması ve bu belgelerin içeriklerine dair Atatürk'ün görüşlerine de yer vermiştir. Kitap ve belgelerin içeriğini öğrenen Atatürk şunları söylemiştir:

"Bu belgelerin elinden alınmasına kesinlikle gerek yoktur. Derhal kendisine iade edilsin. Askeriye ile ilgili olanlara da Genelkurmay karar versin. Önemli dediğiniz belgelerin bunlardan ibaret olduğunu ve kitabın içeriğinin de bu şekilde olduğunu bilseydim ne kitapların satın alınmasına ne de belgelere bu şekilde el konulmasına izin verirdim" (Turgut, 2010: 308).

Kılıç Ali, Kazım Karabekir tarafından yazılan ve basılmak üzere iken satın alınarak toplanan kitaplar ve yine Karabekir'in elinde bulunan diğer belgelere el koyulmasına dair İsmet İnönü'yü sorumlu tutmuştur. Ona göre İsmet Paşa, yazılacak kitapta kendisiyle ilgili açıklamaların olacağı endişesiyle bu şekilde hareket etmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki tüm bu süreç Mustafa Kemal Atatürk'ün bilgisi dahilinde ve hatta onun isteği ile gerçekleşmiştir. Kılıç

Ali'yi konuyu araştırması için İstanbul'a gönderen de yine Atatürk olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, kitaplarının ve ilgili diğer evrakların içeriğini öğrendiğinde ise ciddiye alınacak bir durum olmadığını düşünmüştür. Nitekim Kazım Karabekir'in bu olaylardan sonra kendisinden alınan evraklar için ilgili makamlara yazılar yazarak evrakları geri istediğini duyan Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Cebesoy'a "*Karabekir şuna buna yazacağına, bana yazsın, bütün evrakını verdireyim*" demiştir (Karabekir, 2000: 152). Bu örnek de Atatürk'ün ilgili evraklara çok da önem vermediğinin göstergelerinden biridir. Yine unutulmamalıdır ki bu kitapta yazılacak bilgilerin önemli bir bölümü Kazım Karabekir'in dönemin gazetelerine gönderdiği mektuplar aracılığıyla kamuoyu ile paylaşılmıştır. Kazım Karabekir'in paylaştığı mektuplar içerisindeki bilgiler ne Atatürk'ün ne de İsmet İnönü'nün bu kitap ve içeriği ile ilgili endişeye kapılmış olmalarına neden olacak mahiyette değildir.

Tüm bu sürecin ardından Kazım Karabekir yeniden Erenköy'deki evinde siyasi hayattan uzak bir yaşantıya başlamıştır. Gazetelerde yer alan mektuplarından uzun bir süre sonra dahi kendisi ve yazdığı mektupların ülke içerisindeki tesirine dair istihbarat raporları tutularak Dahiliye Vekaletine gönderilmeye devam etmiştir. Örneğin 9 Eylül 1933 tarihinde Gümüşhane Valiliğince Dahiliye Vekaletine gönderilen raporda; vilayette neşriyattan dolayı genel durumu bozacak propagandaya rastlanılmadığı bildirilmiştir (CA, 121.10.0.0/2.7.1). Mektupların gazetelerde yayımının mart, nisan ve mayıs ayları olduğu düşünüldüğünde eylül ayında bu mektupların halk üzerindeki etkisinin hala takip edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim halk üzerinde kayda değer bir etkisi olmadığı gibi mektuplar kısa süre içerisinde siyasi gündemde etkisini kaybetmiş ve unutulmuştur.

Bu dönemde Atatürk-Karabekir ilişkileri, Kazım Karabekir'in özellikle siyasi inkılaplarla birlikte başlayan Mustafa Kemal Paşa'dan ayrılma süreciyle birlikte değerlendirilmelidir. Kazım Karabekir, Milli Mücadele hizmetlerinin ardından gözden düşmesinin ve hatta unutulmasının sorumlusu olarak Mustafa Kemal Atatürk'ü görmektedir. Onun Mustafa Kemal Paşa aleyhtarlığı, tüm siyasi ve sosyal ilişkilerine yön vermiş, bu sebeple giderek yalnızlaşmıştır. Anılarında Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte hareket eden İsmet ve Fevzi Paşalar ve daha sonrasında da Ali Fuat Paşa sık sık bu durumdan ötürü eleştirilmiştir. Bu ruh hali, Atatürk'ün hayatının son dönemlerinde kendisiyle bir araya gelme girişiminde bulunmasına rağmen bu davetleri kolayca reddetmesine neden olmuştur. Nitekim aynı hisler ile Atatürk'ün cenaze merasimine de katılmamıştır. 31 Aralık 1938'de yapılan ara seçimler neticesinde İstanbul Milletvekili olarak Meclis'e geri dönen Kazım Karabekir, 9 Ocak 1939'da görevine başlamıştır (TBMMZC, 9 Ocak 1939: 29). Karabekir, 23 Temmuz 1946 tarihinde

TBMM Başkanlığına seçilmiş ve 26 Ocak 1948’de vefatına değin bu görevini devam ettirmiştir (Küçük, 2002: 151).

2.3. Mustafa Kemal Atatürk ve Rauf Orbay

Milli Mücadelenin başlangıcında “İlk Beşler” olarak adlandırılan ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa’dan zaman içinde ayrılan isimlerden bir diğerinin de Rauf Bey olduğuna önceki bölümlerde değinilmiştir. Rauf Bey, Haziran 1926’da ortaya çıkan İzmir suikast girişimi esnasında tedavi amaçlı gittiği Viyana’dadır. Rauf Bey; Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele’den farklı olarak gıyabında yargılananlar arasında yer almıştır. Yargılamalar devam ederken Adivar ailesiyle birlikte Londra’ya geçen Rauf Bey, yargılamalar sonucunda 26 Ağustos 1926’da on yıla mahkum edilmiştir. Bunun neticesinde mahkeme kararı 3 Aralık 1926’da TBMM’de okunmuş ve mebusluğu hukuken ve fiilen sona ermiştir (Kocahanoğlu, 2018: 596). Rauf Bey, yargılamalara katılmamış, yargı sürecini ve alınan kararları Meclis Başkanı Kazım Paşa’ya Londra’dan çektiği telgraflarla protesto etmiştir.

Rauf Bey’in yargılamaların ardından uzun bir dönemi kapsayacak olan yurt dışı hayatı, resmîyette firari, vicdanına göre sürgünde bir vatanseverlik olacaktır (Kocahanoğlu, 2018: 596). Anılarında bu süre zarfında maddi sıkıntılar yaşadığını ifade eden Rauf Bey, Balkan Harbinde Hint Sıhhiye Heyeti ile İstanbul’a gelen Doktor Ensari ve Ş. Kuşeyri ile tanışmış ve bir gemi nakliyat şirketi sahibi bu kişilerce Hindistan gezisine davet edilmiştir. Bu gezi esnasında Hindistan’ın birçok şehrini gezen Rauf Bey, burada Hintli aydınlara Türk inkılabı hakkında konferanslar vermiştir. Hindistan’ın ardından Çin’e de yolculuk yapan Rauf Bey burada Şanghay Elçisi Hulusi Fuat Türkgeldi’nin misafiri olmuştur. Akabinde ise Londra’ya dönmüştür. Bu süre zarfında bir defada Mısırlı Prens Tosun Paşa ve oğullarının daveti ile Mısır’a gitmiş ve kısa bir süre de burada kalmıştır (Kandemir, 1965: 145-148). Cumhuriyetin onuncu yılında ilan edilen umumi af nedeniyle hakkında verilen on yıllık mahkumiyet kararı kaldırılan Rauf Bey, kendi ifadesiyle “*Şakilerle katilleri serbest bırakan bir umumi affi kendime şamil saymıyorum*” diyerek bu aftan yararlanmamıştır (Kutay, 1992: 348).

Bu kararının ardından iki sene daha yurt dışında yaşayan Rauf Bey kısa bir süre Yemen’de kalmış ve 1934 yılı başında Hindistan’a bir yolculuk daha gerçekleştirmiştir. Akabinde ise Prens Amr’ın daveti ile yeniden Mısır’a gitmiştir. Bu dönem içerisinde Rauf Bey’in eniştesi Aziz Raşit Orbay’ın vefatı, Orbay’ın Türkiye’ye dönüş sürecini de başlatmıştır. Kardeşi Fatma İffet Ziya Orbay ve yeğeni Melike Orbay Şasa’nın Mısır’a gelerek Rauf Bey ile görüşmeleri üzerine Türkiye’ye dönüş kararı alan Rauf Bey, yaklaşık on bir yıl aradan sonra 4

Temmuz 1935'te İskenderiye'den İzmir'e gelmiş, 5 Temmuz'da da İstanbul'a ulaşmıştır (Tan, 5 Temmuz 1935: 1; Son Posta, 6 Temmuz 1935: 1-13; Kocahanoğlu, 2018: 598).

Rauf Bey, İstanbul'a dönüşünün ardından kısa bir süre sonra Atatürk'ün kendisiyle görüşmek istediği haberini almıştır. Bu haber kendisine Ankara'da ikamet eden ve kardeşi İffet Hanımın eşi, dönemin Sayıştay Üyesi Ziya Orbay tarafından verilmiştir. Ankara'da Atatürk'ten gelen bu isteği Ziya Akif Orbay'a ileten ise Ali Fuat Cebesoy'dur (Kutay, 1992: 352). Ali Fuat Cebesoy'un girişimleri ve arabuluculuğuyla Atatürk ve Rauf Bey bir araya getirilmek istenmişse de bu gerçekleşmemiştir. Rauf Bey'in anılarında, "*Etraf*" olarak isimlendirdiği ve Atatürk'ün çevresini saran kişilerce bu görüşmeye müsaade edilmeyeceği hissini taşıdığını, nitekim de görüşme girişimi sonucunun tahmin ettiği gibi olduğunu ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 155). Nitekim Ali Fuat Cebesoy aracılığıyla gerçekleşen bu buluşma başarılı olamamıştır. Atatürk-Orbay buluşması, Rauf Orbay'ın yıllar önce CHF'den ettiği istifayı geri alarak yeniden fırkaya girme teklifini reddetmesi ile sonuçsuz kalmıştır. Bu sürecin ardından Rauf Orbay İstanbul'a dönmüştür.

Kazım Karabekir gibi Rauf Orbay'ın da bu dönemde Atatürk ile ilişkileri geçmiş on beş yıl birlikte düşünülerek değerlendirilmelidir. Siyasi inkılaplarla birlikte devlet mekanizmasının Mustafa Kemal Paşa'nın eline geçmesine karşı olan Rauf Bey, bu düşünce ekseninde yavaş yavaş Mustafa Kemal Paşa'dan ayrılmıştır. Ancak Karabekir'den farklı olarak Orbay, tüm bu yaşananların sorumlusu olarak Atatürk'ü değil, başta İsmet Paşa olmak üzere "*etraf*" olarak nitelendirdiği Atatürk'ün yakın çevresini sorumlu tutmuştur. Belki de bu düşünceyle Karabekir'in aksine Orbay, Atatürk'ün cenazesine katılmış ve ona karşı son görevini yerine getirmiştir.

2.3.1. Rauf Orbay'ın Yurt Dışı Günleri ve Atatürk ile Karşılıklı Görüşleri

Yargılamalar başladığı esnada Rauf Orbay'ın Viyana'da bulunduğundan önceki bölümlerde bahsedilmiştir. Rauf Bey, mahkeme devam ederken Adıvar ailesiyle birlikte Londra'ya geçmiş ve yargılamaları buradan takip etmiştir. 26 Ağustos 1926'da kararlar açıklandığında suçlu bulunmuş ve on yıla mahkum edilmiştir. Bunun neticesinde ise 3 Aralık 1926'da TBMM tarafından milletvekilliği düşürülmüştür (Kocahanoğlu, 2018: 596). Rauf Bey, yargılamalara katılmamış, Meclis Başkanı Kazım Paşa'ya Londra'dan çektiği telgraflarla hem kendisini savunmuş hem de mahkeme sürecini ve alınan kararları protesto etmiştir. Rauf Bey tam İstanbul'a döneceği sırada patlak veren suikast hadisesi ve akabinde gerçekleşen yargılamalar üzerine Türkiye'ye dönmeme kararı almıştır. Ona göre o dönemde ülkeye dönmek, İstiklal Mahkemesi'nin elinde oyuncak olmak demektir. Türkiye'ye dönüşünü,

memlekette adaletinden şüphe edilmeyecek mahkemelerin duruma hakim olacağı bir güne bırakmıştır (Kandemir, 1965: 145). Bu sürecin ardından Rauf Bey yaklaşık dokuz yıl Türkiye'ye dönmemiştir. Resmi olarak firari statüsündeki Rauf Bey, bu süre zarfında Hindistan, Çin, Mısır, Yemen gibi birçok farklı bölgede bulunmuştur.

Rauf Bey uzun bir süre Londra'da kaldıktan sonra Mart 1933'te Hindistan gezisine çıkmıştır. Bu gezinin ortaya çıkışı Rauf Bey'in iki eski arkadaşı tarafından böyle bir geziye davet edilmesiyle gerçekleşmiştir. Rauf Bey, Balkan Harbi esnasında İstanbul'da tanıştığı Doktor Ensari ve Ş. Kuşeyri tarafından Mart 1933'te Hindistan gezisine davet edilmiştir. Hindistan gezisi esnasında Hindistan aristokrasisinin önde gelen şahsiyetleriyle tanışan Rauf Bey, üniversitelerde Hintli aydınlara Türk inkılabı üzerine konferanslar vermiştir. Rauf Bey bu konferanslarda Milli Mücadelenin ve onu takip eden inkılabların Mustafa Kemal Paşa'nın müstesna kişiliği önderliğinde yapılabildiğini ifade eden Rauf Bey, Türk milletinin Mustafa Kemal Paşa gibi bir evlada sahip olmakla şanslı olduğunu ve onun hala hayatta olmasının bu şansın devam ettiği anlamına geldiğini anlatmıştır (Kandemir, 1965: 145). Rauf Bey'in bu konferanslar esnasında Hilafet lehine konuşmalar yapıp yapmadığı merak konusu olmuştur. O dönemin Hariciye Vekaleti Arşivini inceleyen Cemil Koçak'a göre bunu doğrulayan bir belge bulunmamıştır. Yani Türkiye'de özellikle Hilafet konusundaki tavrının aksine Rauf Bey, konferanslarda devrimlerin aleyhinde değil, lehinde konuşmuştur (Kocahanoğlu, 2018: 597).

Hindistan gezisinin ardından Londra'ya dönen Rauf Bey, daha sonrasında Çin yolculuğuna başlamıştır. Pekin, Nankin gibi birçok şehri dolaşarak Çin seyahatini tamamlayan Rauf Bey akabinde yeniden Londra'ya dönmüştür. Rauf Bey'in bundan sonraki adresi Mısır olmuştur. Prens Tosun Paşa ve oğullarının daveti üzerine Kahire'ye giden Rauf Bey bir sürede burada kalmıştır. Bu seyahati esnasında Türk asıllı Mısır prensleriyle temas etmiş, aynı zamanda Mısır'ı daha yakından tanıma imkanı bulmuştur (Kandemir, 1965: 148). Rauf Bey'in Mısır'da bulunduğu dönemde Cumhuriyet'in onuncu yılında 28 Ekim 1933 tarihinde umumi bir af ilan edilmiştir (Resmi Gazete, 28 Ekim 1933: 3183-3185; Hakimiyet-i Milliye, 27 Ekim 1933: 1-4; Vakit, 27 Ekim 1933: 1-2). Rauf Bey de çıkarılan Af Kanunu kapsamına girmesine rağmen böyle bir aftan yaralanmaya sıcak bakmamıştır. Bu konuya dair Ali Fuat Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta şunları yazmıştır:

“Şakilerle katilleri serbest bırakan bir umumi affi kendime şamil saymıyorum. Çünkü sayarsam bugüne kadar sırf şahsi hırs ve garaz yüzünden aleyhime yöneltilen istinat ve iftiraları ve bu arada cumhur reisine karşı suikast cürmünü de kabul ve itiraf etmiş bir duruma düşerim. Hiçbir zaman akıl ve hayalimden geçirmedığım, her

an ne sebeple olursa olsun asla kabul edemeyeceğim bu hal şekline muvafakat edersem, hayatımdan kıymetli bildiğim haysiyet ve namus kayıtlarından sıyrılmış olurum” (Kutay, 1992: 348).

Mektuptan da anlaşılacağı üzere Hüseyin Rauf Bey, Af Kanunundan yararlanmayı itham edildiği suçları kabul etmek olarak değerlendirmiş ve bu sebeple kabul etmediğini bildirmiştir. Rauf Bey’in bu kararı yaklaşık iki yıl daha yurt dışında kalmasına sebep olmuştur. Bu süre zarfında bir kez de Yemen’e giden Rauf Bey akabinde tekrar Mısır’a dönmüştür. İzmir Suikastı girişiminden dolayı suçlanmayı kendine yediremeyen Rauf Bey’in İnönü döneminde tekrar siyasete döndüğünde de ilk olarak bu konuyu gündeme getirdiği bilinmektedir ki sonraki kısımda buna değinilecektir.

Rauf Bey’in Türkiye’ye dönüşü aile üyelerinin ısrarları sonucu gerçekleşmiştir. Mısır’da bulunduğu dönemde kardeşi İffet Ziya Orbay ve yeğeni Melike Orbay Şasa Mısır’a gelmiş ve Rauf Bey ile görüşmüşlerdir. Bu görüşmenin sonunda Türkiye’ye dönmeye taraftar olmayan Rauf Bey’e şunları söylemişlerdir: “*Ya siz vatana dönün ya bizler topluca vatanı terk edelim, buraya gelelim.*” Bu sözlerin ardından Türkiye’ye dönmeye karar veren Rauf Bey 5 Temmuz 1935’te İstanbul’a gelmiştir (Tan, 5 Temmuz 1935: 1; Tan, 6 Temmuz 1935: 2; Kocahanoğlu, 2018: 598). Galata Rıhtımına geldiğinde sevenleri tarafından karşılanan Rauf Bey, sivil polislerce takip altına alınmış ve sessiz bir şekilde evine gitmesi için polislerce yönlendirilmiştir. Kandemir’e göre Rauf Bey’in ülkeye gelişinde karşılaştığı bu muamelenin sorumlusu Başvekil İsmet Paşa’dır. Atatürk’ün ise olup bitenlerden haberi yoktur (Kandemir, 1965: 153). Ancak Kandemir’in konuya dair düşünceleri pek akla yatkın değildir. Nitekim Rauf Bey’in yurda dönüşü İsmet Paşa’nın olduğu gibi muhakkak ki Atatürk’ün de bilgisi dahilindedir. En azından Rauf Bey’in dönüşünden önce Türkiye’nin İskenderiye Konsoloslüğundan pasaport talebinde bulunmuş olması (Cumhuriyet, 6 Temmuz 1935: 2) dolayısıyla geleceğinin bilindiği muhakkaktır. Bu arada Rauf Bey’in ailesi, Rauf Bey’in İstanbul’a dönmeden evvel yaşadıkları sıkıntılı süreçten dolayı Atatürk’ü de sorumlu tutmuşlardır. Rauf Bey’in yeğeni Zafer Orbay 2005 yılında bu konuya dair vermiş olduğu bir röportajda şunları söylemiştir:

“Sene 1930. Erenköy’de büyükbabamdan kalma köşkte kalıyorduk. Annem, anneannem ve teyzem İstanbul’a inmişti. Yengem ve biz çocuklar vardık evde. 6-7 silahlı kişi ‘kıpırdamayın arama tarama var’ dediler. Buldukları birkaç eski gazete ve mektubu alıp gittiler. Ardından anneannemler geldiğinde yengem olanları anlattı. Köşkün alt katında Atatürk’ün büyük boy bir resmi vardı, üniformalı. Üzeri yazılıydı. Her şeye rağmen duruyordu orada. Anneannem ‘benim bu memleket için hayatını veren oğluma bu mu yapılır?’ dedi, indirdi resmi aşağıya, üzerinde tepinerek camını da kırdı, resmi de yırttı. Kadıncağız oğlunun birini Karadeniz’de kaybetmişti, diğeri de Avrupa’da yaşıyordu” (Haber 7, 2005).

Rauf Orbay’ın İstanbul’a geldikten sonra uğradığı baskılar ve polis takibinin Atatürk’ün bilgisi dahilinde olup olmadığı kesin olarak bilinmese de Zafer Orbay’ın

anlattıklarına bakılırsa o dönem içerisinde Orbay ailesinin yaşadıkları sıkıntılar karşısında Atatürk'ü sorumlu tuttıkları anlaşılmaktadır.

2.3.2. 1935-1938 Arasında Atatürk ve Orbay

Rauf Bey Cumhuriyetin onun yılı münasebetiyle çıkarılan Af Kanunundan yaklaşık olarak iki yıl sonra, 5 Temmuz 1935'te Türkiye'ye dönmüştür (Orbay, 1993, c. 2: 239). Kandemir'e göre Galata Rıhtımından Teşvikiye'deki evine geçen Rauf Bey için bundan sonra gece gündüz polislerce takip altında tutulduğu bir dönem başlamıştır. Yine Rauf Bey'e göre İstanbul'a döndüğü andan itibaren yaşananların sorumlusu Başvekil İsmet Paşa'dır. Nitekim Rauf Bey bu tabloyla karşılaştığında önce tekrar yurt dışına çıkmak istemişse de ailesi ve yakınlarını yeniden böyle bir ayrılığa mahkum etmeyi uygun görmemiştir. Rauf Bey bu tarz bir yönetim anlayışının memleketin selameti adına önlenmesi gerektiği düşüncesinden yola çıkarak yaşananları katlanılması gereken bir süreç olarak değerlendirmiştir (Kandemir, 1965: 152).

Bu süreçte Rauf Orbay ile görüşen eski arkadaşlarından biri de Ali Fuat Cebesoy'dur. Nitekim bundan sonra Atatürk ile Orbay arasındaki bir araya gelme teşebbüsünün hazırlayıcısı da Cebesoy olmuştur. Atatürk'ün Orbay ile görüşme isteğini, Rauf Bey'in kardeşi aracılığıyla Rauf Bey'e ileten de yine Ali Fuat Cebesoy'dur. Birkaç kez sofrasında Rauf Orbay'dan bahseden Atatürk, sofrada bulunan Cebesoy'a, "*Rauf da senin gibi aramızda bulunamaz mı?*" demiş, bunun üzerine Başvekil İnönü'nün de onayını alan Cebesoy İstanbul'a Rauf Bey'in yanına gelerek durumu anlatmıştır (Kocahanoğlu, 2018: 599). Aynı zamanda Cebesoy, Orbay'a önceki bir tarihte Atatürk'ün sofrasında İzmir Suikastı davasına dair gerçekleşen şu konuşmaları örnek vererek onu Atatürk ile buluşması konusunda cesaretlendirmek istemiştir:

"Bir müddet önceki buluşmalarımızdan birinde sofrada Meclis Reisi Kazım Paşa, İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey, Kılıç Ali Bey vardı. Atatürk bana "Bu iş nasıl oldu? Sizleri ne münasebetle İstiklal Mahkemesi tevkif etti? Beraat ettiğinize göre demek ortada suç unsuru da yoktu. Hata nerede?" Sualini sordu. Büyük bir açıklıkla ve katiyetle "Hata doğrudan Meclis Reisi Kazım Paşa'nındır. Teşkilat-ı Esasiye'ye göre fiili cinayet halinde dahi teşrii masuniyetin kaldırılması meclis umumi heyetinin tasvibine iktiran etmeden milletvekili tevkif edilemez. İstiklal Mahkemesi'nin keyfi kararını Meclis Reisi muameleye koymamış ve büyük kısmı sizin en yakın arkadaşlarınız selleme hüsselman tevkif edilmişlerdir. Neticede beraat etmeleri çok tabii idi, çünkü bunların hiçbiri böyle meş'um bir cinayeti değil irtikab, böylesine ihanet ve redaeate hayatları pahasına karşı çıkacak insanlardı. Muhatabı olduğumuz muameleden cidden yaralanmışızdır" cevabını verdim. Ben konuştukça Atatürk, müteessir bir tavırla başını sallayarak tasdik ediyordu. Ne Kazım Paşa ne Ali Bey tek kelime cevap veremediler." (Kutay, 1992: 353).

Rauf Bey ise bu hadise ve akabinde Atatürk'ün kendisini daveti üzerine Cebesoy'a şunları söylemiştir: "*Atatürk cidden büyük bir adamdır. Fakat etrafına toplananlar, maalesef hiçbir vakit ona layık olamamışlardır. Binaenaleyh kendisiyle görüşmek istememe rağmen, bu işte de etrafındakilerin bir oyun yapmasından çekinirim*" (Orbay, 1993, c. 2: 244; Kandemir,

1965: 155). Rauf Orbay muhakkak ki Atatürk'ten gelen görüşme teklifine sevinmiştir. Nitekim kendisi de anılarında durumu bu şekilde ifade etmiştir. Ancak Atatürk ile gerçekleştireceği görüşmeyi yine Atatürk ekseninden çıkararak olası bir “*etraf*” müdahalesine bağlamış, bu konudaki endişelerini dile getirmiştir. Bu endişeye karşılık Ali Fuat Cebesoy'un, Atatürk'ün istediği şeylere kimsenin mani olamayacağı yönündeki görüşüne Rauf Bey katılmamaktadır. Bilakis Rauf Bey'e göre Atatürk bazı meselelerde özellikle idare mekanizmasında eskisi kadar söz sahibi değildir (Kutay, 1992: 354). Ancak tüm bu düşüncelere rağmen Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy'la birlikte Atatürk ile buluşmak üzere Ankara'ya gitmiştir (Orbay, 1993, c. 2: 245).

Rauf Orbay, Ankara'da kardeşi İffet Hanım'ın evinde misafir olurken Ali Fuat Cebesoy, Atatürk-Orbay buluşmasından evvel Çankaya'ya çıkarak Atatürk'ü konu ile ilgili bilgilendirmek istemiştir. Bu esnada CHF Umumi Katibi Recep Peker de Çankaya'da bulunmaktadır. Recep Bey'den sonra Atatürk'ün yanına giren Cebesoy, temaslarını anlattıktan sonra Rauf Bey ile ilgili durumu kendisine hatırlatmıştır. Atatürk bu görüşmede Cebesoy'a; Recep Bey'in kendisine, Rauf Bey'in Halk Fırkası'ndan normal şekilde istifa etmediğini, öncelikle istifasını geri alması gerektiğini hatırlattığını söylemiş ve ardından şunları söylemiştir.

“Rauf Bey'e firma namzetliğini kabul ettirebilirsek mesele şerefli şekilde hallolur. Gidiniz arkadaşınızı bu noktada toplayınız. Rauf Bey ile mülakatımızda münakaşayı mucip bir sebep bırakmayalım, aramızda gücenme olmasın. Sen bu ciheti ona anlatır beraber gelirsiniz.” (Kocahanoğlu, 2018: 599).

Ali Fuat Cebesoy görüşmenin sonunda Atatürk'e mebusluk meselesinin dışında iki arkadaş olarak görüşmelerinin mümkün olup olmadığını sorsa da Atatürk, bu meselenin artık şahsi bir mesele olmaktan çıkıp Halk Fırkası Umumi Katipliği ile kendi arasına intikal ettiğini hatırlatarak, onlarla anlaşmanın şart olduğunu vurgulamıştır (Kandemir, 1965: 156). Atatürk, Cebesoy'un bu konu hakkındaki tereddütlerine karşılık olarak ise “*Rauf Bey'in ne mebus seçilmesinden vazgeçebilirim ne de onu müstakil seçtirebilirim. Bu söylediklerimi ona anlatınız, anlayışlı arkadaşştır, teklifimi kabul eder. Fuat Paşa, bu meselenin hallini senden beklerim*” diyerek Ali Fuat Cebesoy'u Rauf Bey ile görüşmek üzere göndermiştir (Kandemir, 1965: 156). Rauf Bey, bu gelişmelerin Ali Fuat Cebesoy tarafından kendisine anlatılması üzerine kendisine bildirilen şartları, yani “*birçoklarının gayet hayal telakki ederek 'yüksek' buldukları mevki*” kabul etmemiştir. Bu esnada yaşadığı duyguları Rauf Bey şu şekilde anlatmıştır:

“Bir anda, mazi, o kapkara ümitsiz ve kasvetli hava içinde, tam bir fikir ve ideal birliğiyle el ele vererek mücadeleye atıldığımız günler gözümün önüne geldi. Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet... İçimizde, memleketi kurtarmaya ve milleti selamet yoluna ulaştırmaya en kabiliyetli ve liyakatli olduğuna kati şekilde inanarak, kendisini baş bilip bütün kalbimiz ve varlığımızla bağlandığımız Mustafa Kemal'e olan bu en samimi

duygularımızın kaynağı sadece vatan ve millet sevgisi idi ki, bizim hala bu sevgi ile meşbu olan yüreklerimizde her şeye rağmen ne olursa olsun, şahsi menfaatler, ihtiraslar, ikbal düşkünlükleri gibi daima yabancı olduğu, memleket hesabına da zararlı bulduğumuz eğilimler, yer alamıyordu. Gerçek işte bu idi.” (Orbay, 1993, c. 2: 247-248).

Rauf Bey bu başarısız girişimin ardından yeniden İstanbul’a dönmüş, Bebek’teki evinde gözlerden uzak bir şekilde yaşamına devam etmiştir. Kutay, bu dönemde Rauf Bey’in sivil polislerce sürekli takip edildiğini, kendisinin ve ara ara bulunduğu Kazım Karabekir ve Cafer Tayyar Paşaların bu duruma alıştıklarını ifade etmiştir (Kutay, 1992: 356). Bundan sonraki süreçte de bir daha Atatürk’ten kendisiyle görüşme üzerine bir talep gelmemiştir. Atatürk’ün hastalığının ağırlaştığı dönemde onun sağlığıyla ilgili bilgileri Atatürk’ün doktorlarından biri olan Prof. Dr. Nihat Reşat Belger’den alan Rauf Bey, Atatürk’ü ziyaret etmeyi ve yanında olmayı dilese de yine Atatürk’ün çevresinde bulunan ve “*etraf*” olarak isimlendirdiği grubu bu ziyarete mani görmüştür. 10 Kasım 1938’de, Atatürk öldüğünde Rauf Bey İstanbul’dadır. İlk olarak Kazım Karabekir’i arayarak cenaze törenine beraber katılma teklifinde bulunmuştur. Ancak Karabekir kendilerinin davet edilmediğini ileri sürerek bu teklifi reddetmiştir (Karabekir, 2009: 1075). Rauf Orbay ise yine de cenaze törenine katılmıştır. Dolmabahçe-Sarayburnu arasında yürünerek yapılan bu törende Rauf Bey halk arasına karışarak son görevini yerine getirmiştir.

Atatürk’ün vefatının sonrasında Rauf Bey, İsmet İnönü’nün birlikte çalışma talebiyle karşı karşıya kalmış, İstiklal Mahkemesi’nin İzmir Suikastı Davası’nda verdiği karar düzeltilmedikçe bunun mümkün olmayacağını söylemiştir. Ancak 22 Ekim 1939’da kendinden habersiz olarak Genel Başkanlık Divanı tarafından Hüsnü Açıksöz’ün vefatı üzerine Kastamonu Milletvekilliğine aday gösterilmiş ve seçilmiştir. Ancak Rauf Bey Kastamonu Milletvekilliğini bağımsız olarak yürütmüştür (CA, 30.10.0.0/76.501.4; Orbay, 1993, c. 2: 250, 256). Bu görevi esnasında, 23 Temmuz 1941’de Askeri Temyiz Mahkemesi’ne yaptığı başvurunun ardından da İzmir Suikastı Davasından beraat kararı alan Orbay (Orbay, 1993, c. 2: 251), 14 Şubat 1942’de ise Londra Büyükelçiliğine tayin olunmuştur (CA, 30.18.1.2/97.116.10). 9 Mart 1944’te bu görevinden istifa eden Rauf Orbay (Alkan, 2004: 623; Sitembölükbaşı, 2007: 356), Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun Münir Erteğün’ün vefatı üzerine boşalan Washington Büyükelçiliğine teklifini de, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün TPCF’yi Kazım Karabekir’le birlikte tekrar kurmalarına yönelik önerisini de kabul etmemiştir (Orbay, 1993, c. 2: 264-265). Orbay 1949’da yapılan ara seçimlere bağımsız olarak aday olmuşa da kazanamamış (Sitembölükbaşı, 2007: 357), 16 Temmuz 1964’te kalp krizinden vefat etmiştir (Alkan, 2004: 624).

2.4. Mustafa Kemal Atatürk ve Ali Fethi Okyar

12 Ağustos 1930 tarihinde kurulan SCF, kısa ömrüne rağmen siyasi hayata birçok yenilik getirmiştir. Fırka programında yer alan tek dereceli seçim sistemi ve kadınların siyasal yaşama dahil olması gibi birçok demokratik girişim SCF'den sonra yavaş yavaş Türk siyasal hayatında yerlerini almıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey'in müşterek bir eseri olan SCF ne yazık ki uzun süre varlığını devam ettirememiştir. Fırkanın kuruluşunun ardından gerçekleşen olaylı İzmir Mitingi ve 1930 Belediye Seçimlerinin sonrasında, SCF kuruluşundan yaklaşık üç ay kadar sonra kendisini feshetmiştir.

SCF'nin kapatılmasının ardından bundan sonraki siyasal yaşamına dair gazetecilerin sorularını yanıtlayan Ali Fethi Bey, milletvekili olarak çalışmalarına devam edeceğini, yurt dışına çıkmak gibi bir planının olmadığını ve SCF'nin tüm teşkilatlarının kapatılmış olup, yeni bir fırkanın da söz konusu olmadığını ifade etmiştir (Son Posta, 20 Kasım 1930: 1; Serbes Cumhuriyet, 21 Kasım 1930: 1). SCF'nin kapatılmasının ardından özellikle İzmir basını Ali Fethi Bey'in aleyhine yayınlar yapmıştır. Bu yayınlarda Ali Fethi Bey'in fırkayı kapatmış olmasından duyulan üzüntü ve kızgınlık hislerine dair yazılar yer almıştır. Kasım ayı içerisinde İstanbul'a giden Ali Fethi Bey burada eski fırka arkadaşlarıyla bir toplantı tertipleyerek genel bir durum değerlendirmesi yapmış, fırkanın fesih gerekçe ve zaruretlerini arkadaşlarına anlatmıştır (Balkaya, 2005: 339). Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa bu dönemde Nuri (Conker) Bey'i Ali Fethi Bey'in yanına göndererek kırılan kalbini kazanmak istemiş ayrıca yine Nuri Bey aracılığıyla isterse Paris Büyükelçiliğine yeniden dönebileceği teklifinde bulunmuştur. Ali Fethi Bey ise bu teklifi reddetmiştir (Okyar, 1980: 534). Ali Fethi Bey kasım ayı sonunda Ankara'ya dönerek Meclis çalışmalarına devam etmiştir.

Ali Fethi Bey, Meclis çalışmaları esnasında farklı tarihlerde devlet memurlarının görevi kötüye kullanması, uluslararası toplantılara gönderilecek Meclis üyeleri ve bu kişilere ödenecek yevmiyeler, İzmir çevresinde halkın yaşadığı ekonomik sıkıntılar gibi birçok konuda soru önergesi vermiştir. Ancak bu soru önergeleri daha sonra basınla sürtüşmesine ve birçok konuda yeniden suçlanmasına neden olmuştur. Bir taraftan Meclis'te verdiği soru önergeleriyle bağımsız bir şekilde muhalefet yapan Ali Fethi Bey, aynı zamanda basında hakkında çıkan yazılara da cevap vermeye çalışmıştır. TBMM'nin 5 Mart 1931 tarihinde seçim kararı almasıyla birlikte Ali Fethi Bey, 24 Nisan 1931 tarihinde başlayan seçimlere katılmamıştır. Bu sürecin ardından İstanbul'da yaşamaya başlayan Ali Fethi Bey yaşantısını burada sürdürme kararı almıştır. İstanbul'daki vaktini daha çok kitap okuyarak ve dinlenerek geçiren Ali Fethi Bey,

1933 yılında geçirdiği kalp rahatsızlığı nedeniyle Atatürk tarafından Viyana'ya tedaviye gönderilmiş ve yaklaşık altı ay burada kalmıştır (Balkaya, 2005: 343).

Ali Fethi Bey bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa ile bir araya gelmek istememiştir. Şüphesiz ki bunda, SCF'nin akıbetinden ve süreç içerisindeki gelişmelerden doğan kırgınlık vardır. Ali Fethi Bey'in Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile tekrar bir araya gelmesi Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarında gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey'den İngiltere Büyükelçiliği görevini kabul etmesini istemiştir. Ali Fethi Bey de İkinci Dünya Savaşı'na doğru ilerleyen ve özellikle İngiltere ile münasebetlerin oldukça hassas ve önemli olduğu bu süreçte elçilik görevini onurlu bir vazife sayarak kabul etmiştir (Okyar, 1980: 535). Ali Fethi Bey, 7 Nisan 1934'te Türkiye'den ayrılarak görevine başlamıştır.

Büyükelçiliği döneminde Türkiye-İngiltere ilişkilerine önemli katkılarda bulunan Ali Fethi Bey, 1936 yılında Montrö'de toplanacak ve boğazlar üzerinde tam egemenliğin sağlanacağı konferansa murahhas olarak katılmıştır (Balkaya, 2005: 348). Aynı yılın Eylül ayında İngiltere Kralı VIII. Edward Atatürk'ü ziyaret etmiş, Ali Fethi Bey de bu ziyaret nedeniyle Türkiye'ye gelmiştir. Diplomatik faaliyetlerinin dışında 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen Soyadı Kanunu'nun ardından Ali Fethi Bey'in soyadı Atatürk tarafından "*Okyar*" (Akıl Arkadaşı) olarak belirlenmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 55). Atatürk'ün hastalığının ilerlediği dönemde de birçok kez Türkiye'ye gelen Ali Fethi Bey, Dolmabahçe Sarayı'na götürülen Atatürk'ü sık sık ziyaret etmiştir. 10 Kasım 1938'de Atatürk hayata gözlerini kapattığında Ali Fethi Okyar, yakın ve eski dostuna dair bu acı haberi Londra'da öğrenmiştir.

2.4.1. 1930-1934 Arasında Atatürk ve Okyar

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve yakın arkadaşı Ali Fethi Bey öncülüğünde gerçekleştirilmeye çalışılan çok partili siyasal yaşam planları gerçekleşmemiştir. SCF'nin kapatılma gerekçelerine daha önce değinilmiştir. Bu sebepler, yeni fırkanın genel başkanı Ali Fethi Bey tarafından feshedilmesi ile sonuçlanmıştır (Cumhuriyet, 17 Kasım 1930: 1). SCF'nin kapatılması Türk siyasetinde yeni bir dönemi başlattığı gibi Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fethi Bey ilişkileri açısından da yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş aşamasında olduğu gibi kapatılması üzerine de Ali Fethi Bey basının ilgi odağı olmuştur. Bundan sonraki siyasal yaşamına dair sorular soran gazetecilere; Mecliste müstakil mebus sıfatıyla çalışmalarına devam edeceğini, yurt dışına çıkmak gibi bir niyeti olmadığını söylemiştir. Yeni bir fırka kurulmasına dair haberlere ise;

mevcut şartlar içerisinde böyle bir girişimi mümkün görmediğini belirtmiştir (Son Posta, 20 Kasım 1930, s: 1). Fırkanın feshinden kısa bir süre sonra 19 Kasım 1930'da İstanbul'a giden Ali Fethi Bey, burada feshedilen fırkanın reis ve idare azaları ile bir toplantı yapmıştır. Gerçekleştirilen toplantıda genel bir durum değerlendirmesi yapan Ali Fethi Bey, fesih gerekçelerinin dayandığı zaruretleri anlattıktan sonra yeni bir fırka kurmanın olanaksız olduğunu belirtmiştir. Toplantıda bir ara "Kürsü" isimli bir gazete çıkarılması kararı verilmişse de daha sonra bu karardan vazgeçilmiştir. Arkadaşlarına hizmetlerinden dolayı teşekkür eden Ali Fethi Bey akabinde toplantıyı bitirmiştir (Vakit, 21 Kasım 1930: 3).

Bu dönemde Ali Fethi Bey adına bir diğer üzücü gelişme ise özellikle İzmir basını tarafından hakkında yazılan yazılar olmuştur. Bu yazılarda Ali Fethi Bey'in fırkayı feshetmesi "milletle alay etme" olarak değerlendirilmiş, Ali Fethi Bey, sadece kendisini düşünen bir adam olmakla itham edilmiştir. Hatta taarruzlar bir ara aşırı hale gelmiş ve Ali Fethi Bey ihanetle suçlanmıştır (Balkaya, 2005: 340). Özellikle SCF'nin kapatılmasının ardından geçen süreç, kurulan muhalefet fırkasının lideri olması dolayısıyla Ali Fethi Bey adına oldukça zor geçmiştir. Üstlendiği bu vazife ülkede birçok kesime ümit verse de bu umutlar kısa ömürlü olmuştur. Nitekim bu sorumluluğun neticelerini de tek başına göğüslemek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa, Nuri (Conker) Bey vasıtası ile Ali Fethi Bey'e Paris Büyükelçiliği teklif ederek gönlünü almak istemişse de teklif Ali Fethi Bey tarafından reddedilmiştir (Okyar, 1980: 534). Bu gelişmelerin ardından Kasım ayının sonuna kadar İstanbul'da kalan Ali Fethi Bey tekrar Ankara'ya dönerek Meclis çalışmalarına katılmıştır. Bu dönemde Meclis içerisinde bağımsız bir milletvekili olarak birçok konuda soru önermeleri vermiştir.

Bu soru önermelerinden ilki Adana eski belediye başkanı, Lahik belediye başkanı ve üyelerinin 1928 yılında görevi kötüye kullanma ve rüşvet suçlaması davasıyla ilgilidir. Ali Fethi Bey mahkemece suçlu buldukları halde bu kişilerin halen neden cezalandırılmadığı konusunda Meclise soru sormuştur. Aynı zamanda Şura-yı Devletçe suçlu görülen kişilerin mahkeme edilmeleri için gönderilen evrakların Dahiliye Vekaleti tarafından sümenaltı edildiğini iddia etmiştir. Ali Fethi Bey'e cevap veren Başvekil İsmet Paşa konuya dair açıklamalarda bulduktan sonra, namus sahibi insanları iftiralardan korumanın elzem olduğunu belirtmiş ve konu bu şekilde kapanmıştır (TBMMZC, 4 Aralık 1930: 5; Milliyet, 4 Aralık 1930: 1; Milliyet, 5 Aralık 1930: 1-6). Ali Fethi Bey'in 15 Aralık 1930 tarihinde gerçekleşen Meclis oturumunda bir diğer soru önergesi ise Cenevre'deki Milletler Cemiyeti toplantısına Türkiye'yi temsilen kaç kişinin gönderileceği ve bu kişilere ne kadar yevmiye

ödeneceğine dair olmuştur. Bu soruyu sorarken tasarruf konusunu gündeme getirmek istediğini belirten Ali Fethi Bey'e Dışişleri Bakanı cevap vererek, Ali Fethi Bey'in bu konuları gayet iyi bildiğini söylemiş ve sorusunda art niyet olduğunu belirtmiştir (TBMMZC, 15 Aralık 1930: 25; Milliyet, 12 Aralık 1930: 1).

Ali Fethi Bey'in bağımsız milletvekili olarak Meclis içerisindeki muhalif tavrı bir süre sonra bazı gazetelerde eleştiri konusu olmaya başlamıştır. 16 Aralık 1930 tarihli Akşam gazetesinde "*Fethi Bey'in yaptığı alelade bir vampirlikten ibarettir*" manşetiyle verilen yazıda Ali Fethi Bey, fırka reisliğini yapamadıktan sonra mecliste aklına estikçe soru önergesi vermekle itham edilmiştir. Bunlar dışında büyükelçiliği döneminde kazandığı paralar ve bu paralarla Beyoğlu'nda 130 bin liraya bir apartman yaptırmış olmasına kadar birçok konuda eleştirilerin hedefi olmuştur (Cumhuriyet, 16 Aralık 1930: 1; Balkaya, 2005: 342). Ali Fethi Bey 18 Aralık 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesinde bu eleştirilere cevap vermiştir. Bu cevapta, Necmettin Sadak'ın (yukarıdaki eleştirilerde bulunan Akşam gazetesi baş muharriri ve Sivas Milletvekili) kalem hürriyetini sattığını, bu tarz kişilerin memleketin siyasi ve iktisadi sorunlarını dile getirenlere karşı mücadele için tutulduğunu ifade etmiştir. Tasarrufu ile para biriktirerek apartman aldığını ifade eden Ali Fethi Bey, hakkında çıkarılan Düyun-u Umumiye görüşmelerine katıldığı için yapılan anlaşmadan en başta haberdar olarak borsada para kazandığı iddialarını da yalanlamıştır (Cumhuriyet, 18 Aralık 1930: 2).

Ali Fethi Bey, SCF kapatıldıktan sonra bir yandan Meclis içerisindeki muhalefet görevine devam ederken bir yandan da hakkında gazetelerde çıkan haberlere cevap vermek zorunda kalmıştır. Şüphesiz ki bu süreç Ali Fethi Bey için hem üzücü hem de yorucu olmuştur. Bu nedenle TBMM'nin dördüncü dönemini oluşturacak 1931 Genel Seçimlerinde bağımsız olarak aday olup olmayacağını konuşulduğu, Ağaoğlu Ahmet başta olmak üzere SCF'den arkadaşlarının bağımsız aday olması için ısrarcı olduğu bir ortam içinde kalmıştır (Milliyet, 16 Şubat 1931: 1; Yarın, 18 Nisan 1931: 1). Basında 21 Nisan'da Ali Fethi Bey'in aday olacağı yolunda haberler çıkmışsa da ertesi gün de siyasi hayattan çekilmekte kararlı olduğuna dair yayın yapılmıştır (Yarın, 21 Nisan 1931: 1; Son Posta, 22 Nisan 1931: 1) ve 1931 Genel Seçimlerine bu duygular içerisinde katılmamıştır. Nuri Bey gibi eski Serbest Fırkalıların CHF'ye katılmaya başlaması üzerine Ali Fethi Bey'in de aynı yolu izleyip izlemeyeceği gündeme gelmişse de Ali Fethi Bey bu söylentilere cevaben "*beni rahat bırakın*" demiştir (Etem, 20 Mart 1932: 3; Cumhuriyet, 20 Mart 1932: 1-5; Vakit, 20 Mart 1932: 1). 1932'de Ankara'dan İstanbul'a gelen Ali Fethi Bey, Londra Büyükelçisi olarak görevlendirileceği 1934 yılına kadar burada kalmıştır.

Ali Fethi Bey'in İstanbul günleri daha çok dinlenmek, arkadaşları ile vakit geçirmek ve bol bol okuma yaparak geçmiştir (Balkaya, 2005: 343). SCF'nin kapatılmasından, Ali Fethi Bey'in 1934'te Londra Büyükelçisi olarak görevlendirilmesine kadar olan süreçte Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğü bilinmektedir. Nitekim 2 Ağustos 1932'de Mustafa Kemal Paşa ile yanlarında Meclis Başkanı Kazım Paşa da varken Boğaziçi'nde bir gezinti yapmıştır (Cumhuriyet, 3 Ağustos 1932: 1). 7 Şubat 1933'te de Dolmabahçe Sarayı'nda İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Bey, İzmir Valisi Kazım Paşa, İstanbul Emniyet Müdürü Fehmi Bey'in de olduğu yemekte Mustafa Kemal Paşa'nın misafiri olmuştur (Cumhuriyet, 8 Şubat 1933: 1; Vakıf, 8 Şubat 1933: 1). Yine 12 Şubat'ta da Dolmabahçe'de Mustafa Kemal Paşa ile görüşmede bulunmuştur (Cumhuriyet, 13 Şubat 1933: 2). Mustafa Kemal Paşa bu dönemde yakın arkadaşı ile zaman zaman ilgilenmeyi ihmal etmemiş, ağır bir kalp rahatsızlığı geçiren Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından 1933 yılı ağustos ayında tedavi amaçlı Viyana'ya gönderilmiş, uzun bir süre hasta yatağında yatmıştır. Yaklaşık altı ay burada tedavi gören Ali Fethi Bey, iyileştikten sonra ve Londra Büyükelçiliğine atanması üzerine 11 Mart 1934'te Viyana'dan yurda dönmüştür (Cumhuriyet, 15 Ağustos 1933: 4; Cumhuriyet, 9 Mart 1934: 2; Cumhuriyet, 12 Mart 1934: 2).

Ali Fethi Bey, siyasetten ayrıldıktan sonra hayatını İstanbul'da geçirmiş olmakla beraber Ankara'ya geldiği zamanlar da olmuştur. Örneğin 1933'te Muhtar Bey'in emekliliğe ayrılması üzerine Washington Büyükelçiliği için düşünüldüğünde görüşmelerde bulunmak üzere 2-12 Ocak tarihleri arasında Ankara'ya gelmiştir (Cumhuriyet, 3 Ocak 1933: 1; Cumhuriyet, 13 Ocak 1933: 3). Bu süreçte Washington Büyükelçiliğine atandığına dair haberler çıkmışsa da Ali Fethi Bey bu haberleri tekzip etmiştir (Cumhuriyet, 6 Ocak 1933: 3; Cumhuriyet, 14 Ocak 1933: 1). Ali Fethi Bey her ne kadar SCF'nin kapanmasından sonra yeniden büyükelçilik vazifesi alıp almayacağına dair zaman zaman sorulara "*İsmet Paşa Hükümetini hariçte ben artık nasıl temsil edebilirim. Böyle bir şey varit değildir*" demişse de (Milliyet, 19 Kasım 1930: 1; Milliyet, 17 Mart 1931: 1) 1934'te yeniden diplomasiye dönmüştür. 24 Mart 1934'te Türkiye'den ayrılan Ali Fethi Bey'i Londra'ya gönderenler arasında yer alan İsmet Paşa ile oldukça samimi olduğu basına yansırken Mustafa Kemal Paşa'nın yerine Cumhurbaşkanlığı Başkatipli Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey kendisini uğurlayanlar içinde bulunmuştur (Cumhuriyet, 25 Mart 1934: 1).

Ali Fethi Bey açısından bu dönemi kısaca özetlemek gerekirse 1930 yılında ülkede kendisini göstermeye başlayan idari ve iktisadi sorunların yeni bir muhalefet fırkasını zorunlu hale getirdiği, ancak 1924 yılında edinilen TPCF tecrübesinin Cumhurbaşkanı Mustafa

Kemal'in bu konuya oldukça temkinli yaklaşmasına sebep olduğu ve akabinde kendi kontrolü altında bir muhalefetin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı söylenmelidir. Bu süreçte Ali Fethi Bey hem Mustafa Kemal Paşa hem de Hükümet Başkanı İsmet Bey için en ideal adaydır. Nitekim ne rejimi ne de devrimleri tehlikeye sokacak bir mizacı olmadığı gibi bunların taraftarıdır. Ancak kurulan muhalif fırkanın ömrü üç ayla sınırlı kalmış, tek partili siyaset düzeni kaldığı yerden devam etmiştir. Tüm yaşananlar Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fethi Bey ilişkilerini yeni bir zemine taşımıştır. Anıları incelendiğinde Ali Fethi Bey'in süreçten dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya karşı az da olsa dargınlığı hissedilmektedir. Nitekim muhalif fırkanın başına geçmek gibi zor bir görevi üstlenen Ali Fethi Bey hem siyaset hayatında hem de toplum nazarında başarısız olmuş ve eleştirilere maruz kalmıştır. Ali Fethi Bey kısa bir süre devam ettirdiği milletvekilliğinin ardından İstanbul'a taşınmış ve burada yaşamaya başlamıştır. Bu süre zarfında iki isim birbirleriyle pek sık görüşmemiştir. İkili arasında gerçekleşen bu az görüşmelerden biri ise Cumhuriyetin onuncu yılı kutlamalarında, 29 Ekim 1933 tarihinde gerçekleşmiştir (Balkaya, 2005: 344). Nitekim bu görüşmede kendisine Atatürk tarafından Londra Büyükelçiliği görevi teklif edilmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanmasının ardından CHF de yenilenmeye, enerjisi yüksek isimleri partiye kazandırmaya yönelmiştir. 1930'un politik gelişmeleri inkılapların topluma ulaşamadığının görülmesi açısından önem arz etmektedir (Kili, 1976: 79).

2.4.2 Londra Büyükelçisi Ali Fethi Okyar'ın Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile İlişkisi (1934-1938)

29 Ekim 1933'te, Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarında Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey yeniden bir araya gelmiştir. Bu görüşmenin sebebi yalnızca kutlamalar değildir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Paşa "*zor günlerin adamı*" olarak nitelendirdiği eski arkadaşından ülkesine tekrardan önemli bir hizmette bulunmasını istemiş, kendisine Londra Büyükelçiliği teklifinde bulunmuştur (Okyar, 1980: 535). Türkiye'de ekonomik kalkınma hamlelerinin gerçekleştirilmek istendiği bu dönemde Mustafa Kemal Paşa, İngiltere'nin desteğini aramış, bunu da uluslararası diplomaside yeteneğine güvendiği Ali Fethi Bey aracılığıyla gerçekleştirmek istemiştir (Balkaya, 2005: 344). Aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'na doğru gidilen bu süreçte gerçekleşecek gelişmeler düşünüldüğünde Mustafa Kemal Paşa'nın böyle önemli bir görevi Ali Fethi Bey'e vermesi gerekçeleri ve Ali Fethi Bey'in üstleneceği görevin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. SCF'nin kapatılmasının ardından Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fethi Bey'e Paris Büyükelçiliği teklifinde bulunduğunu ve bunun Ali Fethi Bey tarafından reddedildiğine değinilmiştir. Bu reddedişte SCF başarısızlığının yaratmış

olduğu duygusal sebepler etken olabilir. Nitekim o dönem içerisinde Ali Fethi Bey az da olsa Mustafa Kemal Paşa'ya kırgındır ve pek de görüşmek istemez. Ancak Ali Fethi Bey, bu sefer teklifi geri çevirmemiş, devletine İngiltere gibi bir ülkede elçi olarak hizmet etmeyi onu bir vazife olarak kabul etmiştir. 1930 yılında iç politikada üstlendiği zorlu görevin ardından bu sefer uluslararası politikada ülkesi adına önemli bir görevi üstlenmiştir. 19 Mart 1934 tarihinde yeni görevine atanan Ali Fethi Bey, 31 Mart 1934'te Londra'ya ulaşmıştır (Cumhuriyet, 1 Nisan 1934: 3).

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın 1930'lu yılların ortalarında Ali Fethi Bey'i İngiltere'ye elçi olarak göndermesinin nedenlerini, o dönemde hareketlenen uluslararası ilişkilerde aramak gerekmektedir. Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte özellikle İngiltere ile kurulacak dostane ilişkilere oldukça önem vermiştir (Balkaya, 2005: 345). Hitler Almanya'sının Çekoslovakya'yı işgali, İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve On iki Ada'ya yönelmesi İngiltere-Türkiye ilişkilerinin gelişmesinde etkisi olan uluslararası gelişmeler olmuştur. Özellikle İtalya'nın Akdeniz sahasında ciddi bir tehdit oluşu yalnızca İngiltere'yi değil, Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Bu gelişmeler Türkiye ve İngiltere'nin Akdeniz Paktı'na dahil olmasına sebep olarak iş birliği resmi bir statü kazanmıştır. Tüm bu süreçte Ali Fethi Bey'in siyasi ve diplomatik girişimleri, Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 57).

Bu dönemde Türk İngiliz ilişkilerine dair bir diğer önemli gelişme ise Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasıdır. Bilindiği üzere Lozan'da, Boğazlar askerden arındırılarak, yönetimi Milletler Cemiyeti kontrolünde uluslararası bir komisyona bırakılmıştır. Türkiye'nin egemenlik haklarına aykırı biçimde çözülen bu karar sonrası, 1930'lu yılların başlamasıyla birlikte hızla artan silahlanma yarışı üzerine Türkiye, Boğazların yönetiminin kendisine bırakılması adına ilk girişimlerini 1933 yılında gerçekleştirilen Silahsızlanma Konferansında gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Türkiye, 10 Nisan 1936'da bir nota ile ilgili devletleri konunun görüşülmesi adına konferansa davet etmiştir (Son Posta, 11 Nisan 1936: 1; Tan, 11 Nisan 1936: 1). 22 Haziran 1936'da başlayan konferansta bulunacak Türk Heyeti içerisinde Ali Fethi Okyar da yer almıştır (Göçmen, 2007: 343; Son Posta, 22 Haziran 1936: 1-11). 20 Temmuz 1936'da imzalanan protokol ile Türkiye'nin boğazlar üzerindeki egemenliği gerçekleştirilmiştir (Ulus, 20 Temmuz 1936: 1). Görüşmelere katılmakla birlikte sağlık problemleri nedeniyle imza törenine katılmayan Ali Fethi Okyar'a Tefik Rüştü Aras ve diğer arkadaşları tarafından çekilen şu telgraf, onun diplomatik hizmetlerinin anlaşılması adına önemlidir. *“Dün gece son imza celsesinde heyeti murahhasımızın teklifi üzerine konferansın zatı devletlerine hürmet ve*

muhabbet hislerini iblağa karar verdiğini, saygılarımızla arz eder ve samimi tebriklerimizi sunarız.” (Balkaya, 2005: 348).

Bu dönemde Atatürk ile Okyar arasındaki bir diğer görüşme ise İngiliz Kralı VIII. Edward'ın Eylül 1936'da Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmesi sırasında gerçekleşmiştir. Bu ziyaret nedeniyle Ali Fethi Bey de Türkiye'ye gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile Edward arasındaki temaslarda yer almıştır. Bu ziyaretin ardından iki ülke arasındaki anlaşmalara Londra Deniz Anlaşması ve 2 Eylül 1936'da Türkiye-İngiliz Ticaret ve Kliring Anlaşması eklenmiştir (Göçmen, 2007: 343; Balkaya, 2005: 349).

Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fethi Bey ilişkilerinde bu dönem içerisinde değinilmesi gereken bir diğer konu da Ali Fethi Bey ve ailesinin aldığı soyadıdır. Soyadı Kanunu kapsamında her aile reisi bir soyadı belirlemek ve ilgili makama bildirmekle yükümlü kılındığı üzere Ocak 1935'te hükümetle istişarede bulunmak üzere Türkiye'ye gelen Ali Fethi Bey önce Dolmabahçe Sarayı'ndaki Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. Cumhurbaşkanı Atatürk, eski ve yakın arkadaşı Ali Fethi Bey için önceden belirlediği soyadını kendisine burada söylemiştir. Mustafa Kemal kendi el yazısıyla yazdığı pusulada Ali Fethi Bey'in soyadını “*Ok (akıl, zeka), Yar (yardımcı, dost, arkadaş)*” şeklinde belirlemiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2014: 55). 24 Ocak 1935 tarihli bu not ile Ali Fethi Bey ve ailesinin soyadı “*Okyar*” olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün Ali Fethi Bey için belirlediği bu soyadı onun eski ve yakın arkadaşına dair düşüncelerinin ve hissettiklerinin anlaşılması adına oldukça önemlidir.

1936 yılının sonlarında Atatürk'ün siroz hastalığı kesinlik kazanmış ve 1938 yılından itibaren hastalığının etkileri gün geçtikçe ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte Okyar da Atatürk'ün hastalığı ile yakından ilgilenmiş, onu sık sık ziyaret etmiştir. 8 Temmuz 1938'de Londra'dan izinli olarak gelen Okyar, Atatürk tarafından Savarona Yatında ağırlandı, ikili iç ve dış politika konularında görüş alışverişinde bulunmuştur. Akabinde ise hastalığı ilerleyen Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'na götürülmüştür. Okyar buradaki görüşmelerinde Atatürk'ü bedenen oldukça değişmiş gördüğünü, hastalığın belirtilerin artık ortaya çıktığını ifade etmiştir. Nitekim bu görüşme kendisini son görüşü olmuştur (Ulus, 9 Temmuz 1938: 1; Okyar, 1980: 539). 1938 yılının Ekim ayına gelindiğinde Başbakan Celal Bayar, uluslararası ilişkilerin hareketliliği nedeniyle Ali Fethi Bey'den görevinin başına dönmesini istemiş ve Fethi Bey de Londra'ya dönmüştür. Atatürk 10 Kasım 1938'de vefat ettiğinde Okyar, yakın dostunun bu acı haberini Londra'da öğrenmiştir. 31 Aralık 1938'de yapılan ara seçimlerle tekrar siyasete dönen Ali Fethi Okyar, (Ulus, 1 Ocak 1939: 1; Vakit, 1 Ocak 1939: 1-6) Osman Göktürk'ün vefatı dolayısıyla açıkta kalan Bolu Milletvekilliğine getirilmiş (CA, 30.10.0.0/75.497.10) ve 11 Ocak

1939'da yemin ederek görevine başlamıştır (TBMMZC, 11 Ocak 1939: 51). 26 Mayıs 1939'da Tevfik Fikret Sılay'ın yerine Adliye Vekili yapılan Okyar, bu görevini kan basıncıyla ilgili yaşadığı problemler nedeniyle istifa ederek 12 Mart 1941'de Hasan Menemencioğlu'na bırakmıştır (Cumhuriyet, 13 Mart 1941: 1-5; Öztürk, 1968: 237). 1943 senesi itibariyle rahatsızlıkları artan Ali Fethi Okyar, Bolu Milletvekilliği vazifesini devam ettirirken 7 Mayıs 1943'te vefat etmiştir (Akşam, 8 Mayıs 1943: 1; Göçmen, 2007: 343).

SONUÇ

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla başlayan bağımsızlık mücadelesi ve akabinde gerçekleştirilen inkılaplar yakın tarihimizin en önemli dönemini oluşturmaktadır. Bu süreç içerisinde dönemin baş aktörü şüphesiz Mustafa Kemal Atatürk olmuştur. Bu dönemde ona eşlik eden çalışma arkadaşlarından İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fethi Okyar'ın Mustafa Kemal Atatürk ile ikili ilişkileri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Dört ismin sırasıyla Mustafa Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa ve Atatürk ile ilişkileri süreç içerisinde gerçekleşen askeri, siyasi ve toplumsal gelişmelerle şekillenmekle birlikte karakterlerin kişilik özellikleri de bu ilişkilerin seyrinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Mustafa İsmet ve Musa Kazım Beylerin Mustafa Kemal Bey ile tanışıklıkları Harp Okulu yıllarına dayanmaktadır. Rauf Bey ise Mustafa Kemal Bey'i 1909 yılında gerçekleşen 31 Mart İsyanı sürecinde tanımıştır. Mustafa Kemal Bey'i Manastır Askeri İdadisi yıllarından tanıyan Ali Fethi Bey haricindeki isimler ile Mustafa Kemal Bey arasında bu dönemde arkadaşlığa varan bir ilişkidenden bahsedilemez. Ancak 20'nci yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti adına iç ve dış politikada yaşanan gelişmeler çalışmanın konusunu oluşturan isimlerin birbirlerini daha yakından tanımalarına ve birbirleri hakkında fikir sahibi olmalarına imkan sağlamıştır.

31 Mart Vakası sonrasında yönetimde ağırlığını giderek hissettiren İttihat ve Terakki Cemiyeti de şüphesiz dört ismin Mustafa Kemal Bey ile ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir dönemi oluşturmaktadır. Nitekim çalışmanın konusunu oluşturan isimlerin tamamı bu süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üyedirler. Bu dönemde Mustafa Kemal Bey'in cemiyet içerisindeki açık sözlü ve İTC liderlerini eleştiren tutumu siyasi ve askeri çevrelerde ona karşı edinilen ilk izlenimleri oluşturmuştur. Mustafa Kemal Bey'in İTC liderlerinin zamanla tepkisine neden olacak bu tutumu onun cemiyet içerisinde kötü bir şöhrete sahip olmasına zemin hazırlasa da özellikle ordu ve siyasetin birbirinden ayrılması gerekliliği üzerine fikirleri İsmet, Kazım, Rauf ve Fethi Beylerin birbirinden bağımsız olarak ortak görüşüdür.

1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı dönemi Albay Mustafa Kemal Bey'in askeri şöhretini parlatan süreci oluşturmuştur. Bu şöhretin şüphesiz ki dört ismin ona dair fikirlerinin şekillenmesinde katkısı büyüktür. Nitekim o dönemde İstanbul basınının ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa savaştan bir şan ve şeref abidesi olarak çıkmıştır. Dönemde değinilmesi gereken bir diğer önemli gelişme ise Albay İsmet Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın

mesai arkadaşlığının başlamasıdır. İki isim birbirlerini İkinci Ordu'daki birlikte çalıştıkları süreçte daha yakından tanımıştır. Albay İsmet Bey, dönemin üst düzey komutanları olarak gösterilen Ahmet İzzet Paşa ve Enver Paşa gibi Mustafa Kemal Paşa'nın da ilgisini ve saygısını bu dönemde kazanmıştır. İyi bir kurmay asker ve samimi bir yardımcı olan Albay İsmet Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasında başlayan bu mesai arkadaşlığının, İsmet Bey'in ileride ikinci adamlığa giden süreçte Mustafa Kemal Paşa yanında alacağı görevlerde etkisi muhakkaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'ne imzalatılan Mondros Ateşkes Antlaşması ve akabinde başlayan Milli Mücadele dört ismin Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Anadolu'da görev almak konusunda sıkıntılar yaşayan İsmet Bey ve Malta'da sürgünde olan Ali Fethi Bey'in diğerlerine nazaran daha geç katıldığı bağımsızlık mücadelesinde kurtuluşa dair fikirlerde zaman zaman yönetime dair görüş ayrılıkları görülse de dört isim de Mustafa Kemal Paşa liderliğinde ve bağımsızlık amacıyla ortak görüşlere sahiptirler. Bu dönemde değinilmesi gereken bir nokta da Kazım Karabekir ve Rauf Orbay'ın Mustafa Kemal Paşa liderliğinin ileride alacağı şekle yani bir diktatörlüğe dönüşmesine dair duydukları kaygıdır. Nitekim bu kaygıyı ulusal bağımsızlık mücadelesi süresince taşımakla birlikte, bunun mücadeleye zarar vermesine izin vermemişler ve uygun ortam sağlanıncaya kadar hislerini gizli tutmaya çalışmışlardır. Tüm bu süreç, genel olarak kabul gören fikir ayrılıklarının inkılaplar döneminde başlamış olduğu savının aksine bu ayrılıkların temelini ulusal bağımsızlık mücadelesinde de kendisini hissettirdiğini ortaya çıkarmaktadır.

Ulusal bağımsızlık mücadelesinin başarıyla sonuçlanmasının ardından girişilen inkılaplar dört ismin Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Ulusal mücadele süresince padişahın bu mücadeleye dair tavrı düşünüldüğünde bu kurumun ortadan kaldırılması konusunda dört ismin de Mustafa Kemal Paşa ile ortak görüşlere sahip oldukları görülmektedir. Ancak devam eden süreçte önce Cumhuriyet rejiminin ilanı ve akabinde Halifeliğin kaldırılması, Mustafa Kemal Paşa iktidarını kesinleştirirken, bu iktidardan kaygı duyan Kazım Karabekir ve Rauf Beylerin daha önceden sahip oldukları muhalif düşüncelerini açığa çıkarmış ve resmi anlamda muhalefet saflarına geçmelerine neden olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bu kişilerin kaldırılan kurumlardan ziyade devlet yönetiminde Mustafa Kemal Paşa hakimiyetinin artmasından rahatsız olmalarıdır. Kasım 1924'te Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele öncülüğünde kurulan TpCF, Atatürk iktidarını yıkmaktan ziyade bu iktidarı frenlemek amaçlarıyla hareket etmiştir. Mustafa Kemal Paşa liderliğine ihtiyacın olduğu düşüncesini taşıyan ve gerçekleştirilen inkılaplara en az onun

kadar inanmış olan İsmet Paşa ve Ali Fethi Bey ise bu muhalif cereyanlardan uzak kalarak Mustafa Kemal Paşa ile birlikte yürümeye devam etmişlerdir.

1925 yılında gerçekleşen Şeyh Said isyanı sonrasında TpCF'nin kapatılması ve akabinde 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik planlanan suikast teşebbüsü Kazım Karabekir ve Rauf Orbay'ın Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerinin tamamen kopmasına neden olmuştur. Nitekim iki isim de İzmir Suikastı Davasında yargılanmışlardır. Kazım Karabekir beraat ederken Rauf Orbay 10 yıl mahkumiyet almıştır. Yargılamaların ardından Karabekir ve Orbay uzun bir süre siyasi sahnede yer almamıştır. Bu dönemde gerçekleşen iktidar-muhalefet mücadelesinde Paris'te büyükelçi olarak görev yapan Fethi Okyar yaşanan hadiselerden uzak kalırken, iktidarın bir parçası olan Başvekil İsmet Paşa ise bu mücadelede Mustafa Kemal Paşa ile en ön safta yer almıştır.

1930 yılında Mustafa Kemal Paşa ve yakın arkadaşı Ali Fethi Bey öncülüğünde kurulan SCF ile çok partili siyasal yaşama geçilmiştir. O dönem içerisinde “*muhalefet*” gibi zor bir görevin gerçekleştirilmesinde Mustafa Kemal Paşa'nın güvendiği yegane isim Ali Fethi Bey olmuştur. Denemenin başarısızlıkla sonuçlanması her ne kadar Türk siyasal yaşamı adına üzücü olmuşsa da bu başarısızlık iki ismin arkadaşlıklarına zarar vermemiştir. Bu süre zarfında Hükümet Başkanı İsmet Paşa da, devlet ve muhalefet liderleri ile uyum içerisinde çalışmış, girişimi sonuna kadar desteklemiştir. 1930'lu yılların ikinci yarısında Atatürk'ün Kazım Karabekir ve Rauf Orbay ile tekrar bir araya gelme teşebbüsleri olsa da bu girişimler gerçekleşmemiştir. Kazım Karabekir'in bu girişimlerde beklediği ilgiyi görememesi, Rauf Orbay'ın ise 1924 yılı Kasım ayında CHF'den ayrılırken sunmuş olduğu istifayı geri almak istememesi bu girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenlerini oluşturmaktadır. Nitekim iki isim de bir daha Atatürk ile bir araya gelememiştir. Öte yandan Orbay Atatürk'ün cenazesine katılırken Kazım Karabekir'in cenaze törenine dahi katılmayı reddetmesi, geçen süreçte yaşananları kişiselleştirdiği izlenimi yaratmakla birlikte Atatürk'e bakış açısını anlamada oldukça yardımcı olmaktadır

1937 yılında Başbakanlık görevinden ayrılan İnönü'nün Atatürk ile anlaşmazlıkları yahut tartışmaları da yaygın görüşün aksine bir çeşit ayrılık olarak değerlendirilemez. Hükümet işlerine dair görüş ayrılıkları yalnızca o dönem içerisinde değil, İnönü'nün başbakanlık görevi süresince birçok kez gerçekleşmiştir. İnönü'nün başbakanlık görevinden ayrılışı o dönem hükümetin içinde bulunduğu siyasal durumun gereğidir. Nitekim bu sürecin ardından Atatürk'ün ölümüne değin iki isim defalarca bir araya gelmiş, mektuplaşmış ve aracilar vasıtası ile haberleşmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, S.** (1964). *Kuvay-ı Milliye Ruhu*. Ağaoğlu Yayınevi.
- Ağaoğlu, A.** (1994). *Serbest Fırka Hatıraları*. İletişim Yayınları.
- Ahmad, F.** (2012). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Kaynak Yayınları.
- Akman, A.** (2019). Tanzimat Sonrası Osmanlı Usûl Hukukundaki Gelişmeler. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt. 8. S. 1. s. 431-450.
- Akşam** (16 Ağustos 1930). Muhalefet Değil, Karşı. s. 2.
- Akşam** (19 Ağustos 1930). Gelecek İntihapta Hangi Fırka Kazanacak? s. 1-2.
- Akşam** (26 Ağustos 1930). İki Fırka Arasında İlk Mücadele İçin Hazırlık Hararetleniyor. s. 1-2.
- Akşam** (7 Eylül 1932). İktisat Vekili Çekiliyor, Yerine Celal Bey Gelecek. s. 1.
- Akşam** (8 Mayıs 1933). Gazi H. Diyorlar ki. s. 1-2.
- Akşam** (20 Eylül 1937). Atatürk Başvekilinle Beraber İstanbul'a Geldiler. s. 1.
- Akşam** (26 Ekim 1937). B. Celal Bayar Kabineyi Teşkil Etti. s. 1-13.
- Akşam** (8 Mayıs 1943). B. Fethi Okyar Vefat Etti. s.1
- Akyıldız, A.** (2011). "Tanzimat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. c. 40. s. 4-5
- Alemdar** (17 Mayıs 1919). Şark Kıtaatı Müfettişliği. s. 1.
- Ali, B.** (27 Mart 1931). Serbest Fırka Niçin Kapandı? *Yarın*. s. 1-3.
- Ali, B.** (29 Mart 1931). Serbest Fırka Niçin Kapandı? *Yarın*. s. 1-3.
- Ali, B.** (11 Nisan 1931). Serbest Fırka Tarihçesi. *Yarın*. s. 1-3.
- Ali, B.** (12 Nisan 1931). Serbest Fırka Tarihçesi. *Yarın*. s. 1-3.
- Ali, B.** (14 Nisan 1931). Serbest Fırka Tarihçesi. *Yarın*. s. 1-3.
- Ali, B.** (15 Nisan 1931). Serbest Fırka Tarihçesi. *Yarın*. s. 1-3.
- Ali, B.** (16 Nisan 1931). Serbest Fırka Tarihçesi. *Yarın*. s. 1-3.
- Ali, B.** (17 Nisan 1931). Serbest Fırka Tarihçesi. *Yarın*. s. 1-3.
- Alkan, M.** (Temmuz 2004). Hüseyin Rauf Orbay'ın Hayatı (1880-1964). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 20, S. 59. s. 597-642.

- Altay, F.** (2004). *İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)*. Haz. Taylan Sorgun. Kum Saati Yayınları.
- Alp, İ.** (1990). *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1877-1989)*. Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Altun, Ş.** (2008). *Atatürk, İnönü, Bayar'ın İktisat Kavgası*. Hayal Et Kitap.
- Amasya** (7 Kasım 1922). Tarihi ve Fevkalade Mühim Bir İçtima Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Nutukları ve Dava-yı Milli. s. 1-2.
- Amasya** (1 Nisan 1925). Telgraf Haberleri. s. 1.
- Amasya** (1 Nisan 1925). İstiklal Mahkemesinde. s. 1.
- Amasya** (30 Haziran 1926). İstiklal Mahkemesi'nce Suikastla Alakadar Olarak Tevkif Edilenler Atidedir. s. 1.
- Armaoğlu, F.** (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arıkoğlu, D.** (1961). *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası.
- Arslan, E. Ş.** (2004). *Sürgünde Üç Ölüm*. Çev. Aziz Akpınarlı. Haz. Ömer Hakan Özalp. Truva yayımları.
- Arslan, M.** (Temmuz 2012). Milli Mücadele'de Kazım Karabekir Paşa. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXVIII/83. s. 115-122.
- Asım M.** (9 Mayıs 1933). Kazım Karabekir Paşa'nın Davası. *Vakit*. s. 1-2
- Asım, M.** (23 Mayıs 1933). Yeni Vesikalar Karşısında. *Vakit*. s. 1-2
- Atatürk, M. K.** (2018). *Nutuk*. Say Yayınları.
- Atay, F. R.** (1998). *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*. Bateş Yayıncılık.
- Atay, F. R.** (2010). *Çankaya*. Pozitif Yayınları.
- Atay, F. R.** (2020). *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*. Pozitif Yayınları.
- Avcıoğlu, D.** (1989). *Milli Kurtuluş Tarihi*, 1. Kitap, Tekin Yayınevi.
- Aybars, E.** (2006). *İstiklal Mahkemeleri*. Zeus Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (1966). *İkinci Adam*. c.1. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (2018). *Tek Adam*. c. 1. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (2019). *Tek Adam*. c. 2. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (1999). *Tek Adam*, c. 3. Remzi Kitabevi.

- Aytaç, K.** (1986). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk Din Politikası Üzerine Konuşmalar*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Aytepe, O.** (Mayıs-Kasım 2004). Milli Mücadele’de Bilecik Görüşmesi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s. 33-34.
- Belenli, T.** (2021). *Nyon Konferansı (10-14 Eylül 1937)*. [Erişim: 09.01.2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nyon-konferansi-10-14-eylul-1937/>]
- Babaoğlu, R.** (2012). Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*. C. 11. S. 22. s. 63-108.
- Bardakçı, M.** (25 Ocak 2016). Mustafa Koç’un 20. Göbekten Ceddi kimdir Bilir Misiniz? Hacı Bayram-ı Veli. *Habertürk*. s. 4.
- Balkaya, İ. S.** (2005). *Ali Fethi Okyar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barlas, M.** (19 Kasım 1967). Hemingway’in Gözüyle Atatürk Türkiye’si. *Cumhuriyet*. s. 4.
- Başgil, A. F.** (2007). *Din ve Laiklik*. Yağmur Yayınları.
- Bayar, C.** (2018). *Ben de Yazdım*, c. 1. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bayar, C.** (2018). *Ben de Yazdım*, c. 2. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bayur, Y. H.** (1963). *Atatürk Hayatı ve Eseri I (Doğumundan Samsun’a Çıkışına Kadar)*. Güven Basımevi.
- Belen, F.** (1973). *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*. Başbakanlık Basımevi.
- Bezci, B.** (2013). Cumhuriyet Halk Partisi. *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*. Edt. Turgay Uzun. Orion Kitabevi. s. 129-166.
- Bilgehan, G.** (1994). *Mevhibe*, Bilgi Yayınları.
- Bilgin, T.** (2015). *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.
- Bilgin, M.** (2019). Milli Mücadele’de Trabzon’un Tutumunun Perde Arkası. *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz’de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu Kitabı*, C. 2. Edt. Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Bahadır Güneş, Ülkü Köksal. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları. s. 677-712.
- Bilgin, T.** (2020). *Anadolu Yükselirken 100’üncü Yılında Bilecik Mülakatı*. Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Bora, T.** (2017). *Cereyanlar Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*. İletişim Yayınları.
- Borak, S.** (Mart 1990). Mustafa Kemal Büyük Taarruz Gününü Bütün Dünyadan Nasıl Gizli Tuttu? *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C. 6, S. 17. s. 381-390.

- Boyar, E.** (2009). Savaş ve Basın: Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı ve İngiliz The Times Gazetesi (1919-1922). *ODTÜ Gelişme Dergisi*. S. 36. s. 291-324.
- Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi** (1930). *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programı*. S. 299.
- Cebesoy, A. F.** (1966). *Sınıf Arkadaşım Atatürk-Okul ve Genç Subaylık Anıları*. İnkılap Kitapevi.
- Cebesoy, A. F.** (1997). *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. C. 1. Yenigün Basın Yayın.
- Cebesoy, A. F.** (2000). *Milli Mücadele Hatıraları*. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları.
- Cebesoy, A. F.** (2002). *Siyasi Hatıralar Lozan'dan Cumhuriyet'e*. C. 2. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları.
- Cebesoy, A. F.** (2007). *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, c. 1-2. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları.
- Coşkun, A.** (2009). *Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay. İşgal, Hüzün, Hazırlık*. Cumhuriyet Kitapları.
- Criss, B.** (2018). *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*. İletişim Yayınları.
- Cumhuriyet** (1 Kasım 1928). Türk Matbuat Hayatında Tarihi Bir Gün: 1 Kanunuevvel 928. s. 1.
- Cumhuriyet** (29 Nisan 1930). Kurultay Dün Dağıldı. s. 1-3.
- Cumhuriyet** (4 Haziran 1930). İsmet Paşa'nın Teklifinden İstifade Edenler. s. 3.
- Cumhuriyet** (9 Ağustos 1930). Fethi Bey Yeni Fırka Yapıyor. s. 1-4.
- Cumhuriyet** (11 Ağustos 1930). Yeni Fırka ve Gazi Hz.nin Fikirleri. s. 1-4.
- Cumhuriyet** (12 Ağustos 1930). Gazi Hazretlerinin Cevabı. s. 1.
- Cumhuriyet** (25 Ağustos 1930). Fethi B. Gazetecilere Darıldı mı? s. 1-3.
- Cumhuriyet** (5 Eylül 1930). Fethi B. İzmir'e Vasıl Oldu. s. 1.
- Cumhuriyet** (6 Eylül 1930). Başvekil İsmet Pş. Hz.nin İzmir Hadisesi Münasebetiyle Beyanatı. s. 1-3.
- Cumhuriyet** (6 Eylül 1930). İzmir'de Kanlı Nümayişler. s. 1-4.
- Cumhuriyet** (9 Eylül 1930). Açık Mektup: Reiscumhur Gazi M. Kemal Hazretlerine. s. 1.
- Cumhuriyet** (10 Eylül 1930). Gazi Hz.nin Nadi Bey'e Cevabı. s. 1.

- Cumhuriyet** (17 Ekim 1930). Beyazıt Dairesinde. s.1.
- Cumhuriyet** (18 Ekim 1930). S.F.nin Kazandığı Yerler. s. 3.
- Cumhuriyet** (21 Ekim 1930). Serbest Fırka Nerelerde Rey Aldı? s. 3.
- Cumhuriyet** (23 Ekim 1930). Kemalpaşa'nın Parsa Köyünde Neler Olmuş? s. 3.
- Cumhuriyet** (29 Ekim 1930). S. F. İntihabı Nerelerde Kazandı. s. 3.
- Cumhuriyet** (17 Kasım 1930). Merkez Heyeti Fırkanın İnfisahına Karar Verdi. s. 1-4.
- Cumhuriyet** (24 Kasım 1930). Ayrı Ayrı Siyasete Avdet Edebilecekler. s. 1-2.
- Cumhuriyet** (16 Aralık 1930) Fethi Bey. s. 1.
- Cumhuriyet** (18 Aralık 1930). Fethi Bey Necmettin Bey'e Hücum Ediyor. s. 1-2.
- Cumhuriyet** (23 Nisan 1931). Müstakiller Otuzu Çekti. s. 1-4.
- Cumhuriyet** (24 Nisan 1931). Eski Terakkiperverler. s. 1-3.
- Cumhuriyet** (31 Ocak 1932). İlk Türkçe Ezan Dün Fatih'te Okundu. s. 1-2.
- Cumhuriyet** (20 Mart 1932). Fethi Bey: "Rica Ederim Beni Rahat Bırakın" Diyor. s. 1-5.
- Cumhuriyet** (14 Temmuz 1932). Türk Dili Tetkik Cemiyeti. s. 3.
- Cumhuriyet** (3 Ağustos 1932). Reisicumhur Hz. Dün Akşam Boğaziçi'nde Bir Tenezzüh Yaptılar. s. 1.
- Cumhuriyet** (3 Ocak 1933). Fethi Bey Dün Akşam Ankara'ya Gitti. s. 1.
- Cumhuriyet** (6 Ocak 1933). Fethi Bey'in Tayini. s. 3.
- Cumhuriyet** (13 Ocak 1933). Fethi Bey Ankara'dan Geliyor. s. 3.
- Cumhuriyet** (14 Ocak 1933). Fethi Bey Geldi. s. 1.
- Cumhuriyet** (8 Şubat 1933). Gazi Hz.nin Tetkikleri. s. 1.
- Cumhuriyet** (13 Şubat 1933). Gazi Hz. Dün Hususi Bürolarında Meşgul Oldular. s.2.
- Cumhuriyet** (7 Mayıs 1933). Milli Mücadeleye Dair Bir Münakaşa. s. 1-5.
- Cumhuriyet** (14 Mayıs 1933). Mazhar Müfit Bey'in Mektubu. s.5.
- Cumhuriyet** (22 Mayıs 1933). Ermenistan Taarruzunu da Gazi Emretmiştir. s. 1-6.
- Cumhuriyet** (15 Ağustos 1933). Fethi Bey. s. 4.

- Cumhuriyet** (9 Mart 1934). Fethi Bey. s. 2.
- Cumhuriyet** (12 Mart 1934). Fethi Bey Geldi. s. 2.
- Cumhuriyet** (25 Mart 1934). Londra Sefirimiz Dün Ankara'dan Hareket Etti. s. 1.
- Cumhuriyet** (1 Nisan 1934). Fethi Bey Londra'ya Vasil Oldu. s. 3.
- Cumhuriyet** (6 Temmuz 1935). Sabık Başvekil B. Rauf Dün Geldi. s. 2.
- Cumhuriyet** (15 Eylül 1937). Nyon İtilafı Dün İmzalandı. s. 1-8.
- Cumhuriyet** (20 Eylül 1937). Atatürk'e Tekrar Kavuştuk. s. 1.
- Cumhuriyet** (13 Mart 1941). Fethi Okyar Dün İstifa Etti. s. 1-5.
- Cumhuriyet** (28 Aralık 1973). İnönü'yü Toprağa Veriyoruz. s. 1-7
- Çakan Hacıbrahimoglu, I.** (2021). *Devrimci Meclis II. TBMM (1923-1927)*. Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Çavdar, T.** (1999). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*. İmge Yayıncılık.
- Çay, A. M.** (2009). *Başlangıçtan Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demirel, A.** (2015). *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*. İletişim Yayınları.
- Demirel, A.** (2018). *Tek Parti İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İletişim Yayınları.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi.** Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (BOA, DH.İ.UM). Dosya/Gömlek No 12/4.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi.** Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (BOA, DH. KMS). Dosya/Gömlek No 54/16.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi.** İrade Mabeyn-i Hümayun (BOA, İ..MBH) Dosya/Gömlek No 13.65.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi.** Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.1). Dosya/Gömlek No 3/24/15.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi.** Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.1). Dosya/Gömlek No 1/18/13.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi.** Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.1). Dosya/Gömlek No 1./16/18.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.** Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM.). Dosya/Gömlek No 18/45.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM.). Dosya/Gömlük No 20/82.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. İrade Dosya Usulü (BOA, İ. DÜİT). Dosya/Gömlük No 9/38.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. İrade Dosya Usulü (BOA, İ. DÜİT). Dosya/Gömlük No 61/93.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. İrade Dosya Usulü (BOA, İ. DÜİT). Dosya/Gömlük No 158.73.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM.). Dosya/Gömlük No 87/50.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM.). Dosya/Gömlük No 184/57.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM.). Dosya/Gömlük No 124/50.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM.). Dosya/Gömlük No 23/94.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490/1/0/0). Dosya/Gömlük No 1/1/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Diyanet İşleri Reisliği (CA, 51/0/0/0). Dosya/Gömlük No 13/113/62.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Diyanet İşleri Reisliği (CA, 51/0/0/0). Dosya/Gömlük No 2/12/7.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Diyanet İşleri Reisliği (CA, 51/0/0/0). Dosya/Gömlük No 14/117/2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Diyanet İşleri Reisliği (CA, 51/0/0/0). Dosya/Gömlük No 2/4/8.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Diyanet İşleri Reisliği (CA, 51/0/0/0). Dosya/Gömlük No 2/1/34.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Diyanet İşleri Reisliği (CA, 51/0/0/0). Dosya/Gömlük No 5/46/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/1). Dosya/Gömlük No 12/75/6.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/1). Dosya/Gömlük No 6/34/18.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/1).
Dosya/Gömlek No 20/47/12.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/1).
Dosya/Gömlek No 14/32/19.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0). Dosya/Gömlek No 46/299/12.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0). Dosya/Gömlek No 46/299/16.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0). Dosya/Gömlek No 203/391/2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0). Dosya/Gömlek No 19/113/17.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490/1/0/0).
Dosya/Gömlek No 1/4/5.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490/1/0/0).
Dosya/Gömlek No 435/1804/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490/1/0/0).
Dosya/Gömlek No 286/1146/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490/1/0/0).
Dosya/Gömlek No 1/4/14.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490/1/0/0).
Dosya/Gömlek No 1/4/12.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490/1/0/0).
Dosya/Gömlek No 1265/211/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. İstihbarat Daire Başkanlığı (CA, 121/10/0/0). Dosya/Gömlek No 2/7/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/1).
Dosya/Gömlek No 10/40/17.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/2).
Dosya/Gömlek No 37/44/6.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/2).
Dosya/Gömlek No 14/61/10.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/2).
Dosya/Gömlek No 309/102/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/2).
Dosya/Gömlek No 309/102/16.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/2).
Dosya/Gömlek No 17/4/8.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/2).
Dosya/Gömlek No 18/13/2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30/18/1/2).
Dosya/Gömlek No 97/116/10.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 4/24/5.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 269/808/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 82/536/29.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 83/550/2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 8/48/9.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 74/489/4.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 76/501/4.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30/10/0/0).
Dosya/Gömlek No 75/497/10.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (CA, 30.11.1.0).
Dosya/Gömlek No 36/33/7.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (CA, 30.11.1.0). Dosya/Gömlek No 60/38/19.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (CA, 30.11.1.0). Dosya/Gömlek No 60/38/20.

Dünder, C. & Çaplı, B. (2015). *İsmet Paşa*. Can Yayınları.

Egeli, M. H. (1954). *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları*. Yenilik Basımevi.

Emel (20 Kasım 1924). *Yeni Fırka*. s. 2.

Emel (4 Aralık 1924). *Katakulli Okuyorlar*. s. 1.

Emrence, C. (2006). *99 Günlük Muhalefet-Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İletişim Yayınları.

Erden, A. F. (1952). *İsmet İnönü*. Burhanettin Erenler Matbaası.

Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. C. 1. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Erman, A. N. (1971). *İzmir Suikasti ve İstiklal Mahkemeleri*. Temel Yayınları.

Ersaydı, A. (2011). *Türklüğün Anadolu'dan Tasfiyesi*. AKY.

Ertem, B. (2010). *Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası*. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 71-92.

Ertem, B. (2013). Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk On Yılında Parlamento İçi Muhalefet ve Bir Örnek: Serbest Cumhuriyet Fırkası. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 172. S. 172. s. 345-362.

Eryavuz, İ. (2014). *Kara Defter Atatürk'ün Silah Arkadaşı İhsan Eryavuz Anlatıyor Milli Mücadele ve Lozan*. Haz. Kamil Maman. Timaş Yayınları.

Esathı, M. R. (2007). *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*. Haz. İsmail Dervişoğlu. Bengi Yayınları.

Etem, S. (20 Mart 1932). Fethi B Mebus ve Halk Fırkasında. *Vakit*. s. 3

Evcin, E. (2013). Kazım Karabekir Paşa'nın Basında Neşredilen Tarihi Mektupları ve Bunların Kamuoyundaki Yansımaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 29. S. 87. s. 1-66.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı (1978). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*. c. 6 (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekatı). Genelkurmay Basımevi.

- Genelkurmay Başkanlığı** (1994). *Türk İstiklal Harbi*. c. 2. Batı Cephesi 1. Kısım. Genelkurmay Basımevi.
- Genelkurmay Başkanlığı** (1995). *Türk İstiklal Harbi*. c. 3. Doğu Cephesi (1919-1921). Genelkurmay Basımevi.
- Genelkurmay Başkanlığı** (1999). *Türk İstiklal Harbi*. c. 2. Batı Cephesi 3. Kısım. Genelkurmay Basımevi.
- Genelkurmay Başkanlığı** (1999). *Türk İstiklal Harbi*. c. 1. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Genelkurmay Basımevi.
- Göçmen M.** (2007). “Ali Fethi Okyar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. c. 33. s. 342-343
- Gök, D.** (1995). *İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (1923-1927)*. Günay Ofset.
- Gökbilgin, T.** (1965). *Milli Mücadele Başlarken II*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Günaydın, A. N.** (2019). *Milli Mücadelede Sivas 108 Gün (2 Eylül 18 Aralık 1919)*. Sivas Vilayet Kitaplığı.
- Güneş, İ.** (2009). *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güntepe Yeşilbursa, E. & Babaoğlu, R.** (2016). Atatürk-İnönü Ayrılığı ve Dersim Olayları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. S. 58. Bahar. s. 39-75.
- Gürer, T.** (2020). *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclis'e Büyük Önder ile 2 Yıl*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürkan, A.** (1973). *Cumhuriyet, Meclis, Hükümetler, Başkanlar*. Güneş Matbaası.
- Haber 7** (2005). *Orbay Ailesini Ankara Niye Dışladı?* [Erişim:07.12.2005, <https://www.haber7.com/guncel/haber/125456-orbay-ailesini-ankara-niye-disladi>].
- Haçın, İ.** (Bahar 2016). Hüseyin Rauf Orbay ve I. TBMM'deki Faaliyetleri (1920-1923). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 23. s. 53-88.
- Hakimiyet-i Milliye** (1 Nisan 1921). Düşman Mağlup oldu, Yunan Sürüleri Ricata Başladı. s. 1.
- Hakimiyet-i Milliye** (8 Ocak 1922). Hüseyin Rauf Bey'in İstifası. s. 1
- Hakimiyet-i Milliye** (27 Ekim 1922). İsmet Paşa Hazretleri Hariciye Vekili. s. 1.
- Hakimiyet-i Milliye** (30 Ekim 1923). Büyük Millet Meclisi Dün Gece Sekiz Buçukta Türkiye Devletinin Şeklini Müttefikler Cumhuriyet Olarak Tespit ve Dokuza Çeyrek Kala Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini Müttefikler Reiscumhur İntihap Eyledi. s. 1.
- Hakimiyet-i Milliye** (1 Kasım 1928). TBMM'nin Küşadı. s. 1.
- Hakimiyet-i Milliye** (15 Ağustos 1930). Yeni Fırka Reisinin Yeni Beyanatı. s. 1-4.
- Hakimiyet-i Milliye** (25 Eylül 1930). Fethi B. Gümüşhane Mebusu. s. 1.

- Hakimiyet-i Milliye** (25 Nisan 1931). Laik İmişler. s. 3.
- Hakimiyet-i Milliye** (27 Ekim 1933). Af Kanunu Kabul Edildi. s. 1-4.
- İlhan, A.** (2014). *Hangi Atatürk*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İrade-i Milliye** (8 Nisan 1920). Kurtulan Mebuslar. s. 1.
- İrade-i Milliye** (8 Ağustos 1921). Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandanı Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerinin Nutukları. s. 1.
- İrade-i Milliye** (14 Eylül 1919). Kongre Azalarının Yemini. s. 3.
- İnalçık, H.** (2018). *İmparatorluktan Cumhuriyete*. Ed. Can Uyar. Kronik Kitap.
- İnalçık, H.** (2020). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. Edt. Erhan Çiftçi, Can Uyar. Kronik Kitap.
- İnce, E.** (2008). 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Almanya'daki Etkisi ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması "Deutsche Orient Bank". *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 7. C. 16-17. s. 291-309.
- İnönü, İ.** (2014). *İstiklal Savaşı ve Lozan*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- İnönü, İ.** (2018). *Hatıralar*. Bilgi Yayınevi.
- İpekçi, A.** (2004). *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*. Dünya Yayınevi.
- Jandarma Genel Komutanlığı** (2002). Türk Harp Tarihinde Jandarma. c. 2. Jandarma Genel Komutanlığı Yayınları.
- Kandemir, F.** (1955). *İzmir Suikastının İç Yüzü*. Tarih Yayınları.
- Kandemir, F.** (1955). *Siyasi Dargınlıklar*. c. 1. Ekicigil Matbaası.
- Kandemir, F.** (1955). *Siyasi Dargınlıklar*. c. 3. Ekicigil Matbaası.
- Kandemir, F.** (1964). *Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler*. Yakın Tarihimiz Yayınları.
- Kandemir, F.** (1965). *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*. Yakın Tarihimiz Yayınları.
- Kansu, M. M.** (1997). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. c. 1. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kansu, M. M.** (1986). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. c. 2. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karabekir, K.** (1994). *Kürt Meselesi*. Haz. Faruk Özerengin. Emre Yayınları.
- Karabekir, K.** (1995). *Çocuk Davamız*. c. 2. Haz. Faruk Özerengin. Emre Yayınları.
- Karabekir, K.** (2000). *Bir Düello ve Bir Suikast*. Haz. Faruk Özerengin. Emre Yayınları.
- Karabekir, K.** (2009). *Günlükler (1906-1948)*. c. 2. Haz. Yücel Demirel. Yapı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K.** (2010). *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*. Haz. Ziver Öktem. Yapı Kredi Yayınları.

- Karabekir, K.** (2019). *İstiklal Harbimizin Esasları*. Edt. Sema Satan. Truva Yayınları.
- Karabekir, K.** (2020). *Paşaların Kavgası*. Edt. Hüseyin Öz. Truva Yayınları.
- Karasan, M. D.** (2020). *Paşam Nereye Kadar Çekileceğiz? Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi Hatıraları*. Haz. Şeref Karabağ. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K.** (2018). *Politikada 45 Yıl*. İletişim Yayınları.
- Kengırı** (28 Nisan 1925). Şark İstiklal Mahkemesi Müdde-i Umûmiyesi'nin Mühim Bir Tebliği. s. 1.
- Kılıç, S.** (1994). *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi? İzmir Suikastı, İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması*. Emre Yayınları.
- Kınross, L.** (1969). *Atatürk-Bir Milletten Yeniden Doğuşu*. Sander Yayınları.
- Kili, S.** (1976). *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Kili, S. Gözübüyük, Ş.** (2006). *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kocahanoğlu, O. S.** (2018). *Atatürk-Rauf Orbay Kavgası*. Temel Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim**. Fetih 48/1.
- Kur'an-ı Kerim**. Saff 61/13.
- Kutay, C.** (1992). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*. Kazancı Matbaacılık.
- Kurun** (20 Eylül 1937). Ulu Önder Şehrimizde. s. 1.
- Kurun** (22 Eylül 1937). Kongrenin İkinci Günü. s. 1.
- Küçük, C.** (2002). "Kazım Karabekir". *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 25, s. 150-152.
- Loğoğlu, F.** (2005). Heyet Başkanı İsmet İnönü. *Ankara ve Lozan Arasında: Avrupa Yolundaki Türkiye Üzerine Bir Derleme*. Der. Max Schweizer. Phoenix Yayınevi. s. 60-65.
- Mango, A.** (2010). *Atatürk-Modern Türkiye'nin Kurucusu*. Remzi Kitabevi.
- Mahmutoğlu, T. B.** (2017). *CHP'nin Belediye ve Genel Seçim Çalışmaları ve Propagandaları (1923-1957)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Mısıroğlu, K.** (1977). *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*. Sebil Yayınevi.
- Milliyet** (1 Eylül 1930). Fethi B. İzmir'de İsmet Pş. Hz.ne Cevap Verecek. s. 1.
- Milliyet** (20 Ekim 1930). Ayetli Bayrak Tahkikatı. s. 5.

Milliyet (7 Eylül 1932). İş Bankası Umum Müdürü Celal Bey İktisat Vekili Oluyor. s. 1.

Milliyet (15 Eylül 1930). Serbest Fırka Toplandı. s. 1-4

Milliyet (18 Kasım 1930). Gazi Hazretleri Seyahatlerine Başladılar. s. 1-6.

Milliyet (19 Kasım 1930). Fethi Bey Tekrar Sefir Olamaz mı? s. 1.

Milliyet (21 Kasım 1930). Gazi Hz. Dün Geceyi Sivas'ta Geçirdiler. s. 1-6.

Milliyet (21 Kasım 1930). Terakkiperver Fırkanın İhyası Rivayeti Doğru Değil. s. 1-6.

Milliyet (22 Kasım 1930). Gazi Hazretleri Tokat'a Vasıl Oldular. s. 1.

Milliyet (23 Kasım 1930). Gazi Hazretleri Samsun'a Vasıl Oldular. s. 1-6.

Milliyet (28 Kasım 1930). Gazi Hazretleri Trabzon'da. s. 1.

Milliyet (29 Kasım 1930). Aslı Yok. s. 1.

Milliyet (30 Kasım 1930). Şaka mı? s. 1.

Milliyet (1 Aralık 1930). Gazi Hz. Şehrimizde. s. 1.

Milliyet (4 Aralık 1930). Fethi Bey Sual Takriri ile Hükümetten Ne İstiyor? s. 1.

Milliyet (5 Aralık 1930). İsmet Paşa Fethi Beye Cevap Verdi. s. 1-6.

Milliyet (12 Aralık 1930). Fethi Bey İki Sual Takriri Daha Verdi. s. 1.

Milliyet (21 Aralık 1930). Gazi Hz. Kırklareli'ni Teşrif Etiler. s. 1.

Milliyet (22 Kasım 1930). Gazi Hazretleri Edirne'de. s. 1-5.

Milliyet (25 Aralık 1930). İrtica Doğduğu Gibi Boğuldu. s. 1-5.

Milliyet (26 Aralık 1930). Gazi Hz. Gece Yarısı Trakya'dan Şehrimize Avdet Etiler. s. 1-6.

Milliyet (4 Ocak 1931). Gazi Hazretleri Bursa'yı Teşrif Etiler. s. 1.

Milliyet (27 Ocak 1931). Gazi Hz. Uşak'ta. s. 1-6.

Milliyet (28 Ocak 1931). Gazi Hz. Dün Geceyi İzmir'de Geçirdi. s. 1-2.

Milliyet (4 Şubat 1931). Gazi Hz. Aydın'da. s. 1.

Milliyet (6 Şubat 1931). Gazi Hz. İzmir'de. s. 1-2.

Milliyet (7 Şubat 1931). Gazi Hz. Balıkesir'e Hareket Etiler. s. 1.

Milliyet (11 Şubat 1931). Gazi Hz. Antalya'da. s. 1.

- Milliyet** (12 Şubat 1931). Gazi Hz. s. 1.
- Milliyet** (14 Şubat 1931). Gazi Hz. Halkın Coşkun Tezahüratı Arasında Malatya'yı Teşrif Buyurdular. s. 1-2.
- Milliyet** (16 Şubat 1931). Gazi Hz. Dün Akşam Adana'ya Hareket Ettiler. s. 1.
- Milliyet** (16 Şubat 1931). Fethi Bey Müstakil Olarak Namzetliğini Koyacak mı? s. 1.
- Milliyet** (19 Şubat 1931). Gazi Hz. Dün Konya'ya Vasıl Oldular. s. 1.
- Milliyet** (3 Mart 1931). Gazi Hz. Afyon'da. s. 1.
- Milliyet** (5 Mart 1931). Gazi Hazretlerinin Teklifi. s. 1.
- Milliyet** (17 Mart 1931). Fethi Bey Tekrar Sefir Olacak Değildir. s. 1.
- Milliyet** (15 Mart 1933). Birinci Büyük Millet Meclisi Nasıl Bir Hava İçinde Açılıyor? s. 1-6.
- Milliyet** (27 Nisan 1933). Tek Cepheye Sadakat Böyle Mi Olur? s. 8.
- Milliyet** (5 Mayıs 1933). Kazım Karabekir Paşa Milliciye Verdiği Cevapta Hadiseyi Nasıl Anlatıyor? s. 8.
- Milliyet** (6 Mayıs 1933). Kazım Karabekir Paşa'ya Cevap. s. 8.
- Milliyet** (8 Mayıs 1933). Gazi Hz. Karabekir Paşa'nın Mektubu Hakkındaki İntibalarını Bir Cümle İle İfade Buyurdular. s. 1.
- Milliyet** (10 Mayıs 1933). Ruşen Eşref Bey'in Mektubu ve Tarihi Aydınlatan Kıymetli Bir Hatırası. s. 8.
- Muhittin F.** (19 Kasım 1930). Fethi Bey Öldü! Yaşasın Hürriyet. *Serbest Cumhuriyet*. s. 1
- Mumcu, U.** (1990). *Kazım Karabekir Anlatıyor*. Tekin Yayınevi.
- Mumcu, U.** (2020). *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*. um:ag Yayınları.
- Mumcu, U.** (2020b). *Gazi Paşa'ya Suikast*. um:ag Yayınları.
- Nadi, Y.** (1955). *Çerkez Kuvvetlerinin İhaneti*. Sel Yayınları.
- Nevins, A, Commager, H. S.** (2017). *ABD Tarihi*. Çev. Halil İnalçık. Doğu Batı Yayınları.
- Nur, R.** (1968). *Hayat ve Hatıratım*. c. 3. Altındağ Yayınevi.
- Nur, R.** (1968). *Hayat ve Hatıratım*. c. 4. Altındağ Yayınevi.
- Okyar, A. F.** (1980). *Üç Devirde Bir Adam*. Haz: Cemal Kutay. Tercüman Yayınları.

- Okyar, A. F.** (2019). *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi? Ketebe Yayınları.*
- Okyar, O., & Seyitdanlıoğlu, M.** (2014). *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye Fethi Okyar'ın Anıları.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Okyar, O., & Şarman, K.** (2016). *Büyük Günlerin Adamı Fethi Okyar'ın Hayatından Kareler.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Orbay, R.** (1993). *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım.* c. 1. Emre Yayınları.
- Orbay, R.** (1993). *Cehennem Değirmeni.* C. 2. Emre Yayınları.
- Özdağ, Ü.** (2017). *Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri.* Kripto Kitaplar.
- Özdemir, A. Ü.** (Güz 2019). Kazım Karabekir'in Muhalefete Geçiş ve Bu Süreçte Devlet Tarafından İzlenmesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi.* S. 30. s. 135-167.
- Özdemir, H.** (2007). *Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri.* Remzi Kitabevi.
- Özdemir, N.** (2013). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Yol Vergisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi.* C. 32. S. 53. s. 213-248.
- Öztürk, K.** (1968). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları.* Baha Matbaası.
- Pamuk, Ş.** (2019). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Resmi Gazete** (7 Mart 1921). Kanunlar. S. 5.
- Resmi Gazete** (10 Eylül 1923). Lozan Sulh Muahednamesi Hakkındaki Kanunlar. S. 22.
- Resmi Gazete** (10 Eylül 1923). Lozan Sulh Muahednamesi Hakkındaki Kanunlar. S. 340.
- Resmi Gazete** (6 Mart 1924). Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun. S. 63.
- Resmi Gazete** (24 Mayıs 1924). Teşkilat-ı Esasiye Kanunu. S. 71.
- Resmi Gazete** (23 Şubat 1925). Aşar'ın İlgasıyla Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun. S. 84.
- Resmi Gazete** (23 Şubat 1925). Yol Mükellefiyeti Kanunu. S. 84.
- Resmi Gazete** (4 Mart 1925). Tahrir-i Sükûn Kanunu. S. 87.
- Resmi Gazete** (23 Nisan 1925). Türkiye Sanayii ve Maden Bankası Kanunu. S. 96.
- Resmi Gazete** (6 Haziran 1925). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Bilcümle Şube ve Merkezlerinin Seddi Hakkında. S. 109.

Resmi Gazete (5 Eylül 1925). Tekâyâ ve Zevâyânın Seddine ve İlmiye Sınıfı ile Kisvesine ve Bilumum Devlet Memurlarının Kıyafetlerine Dair İcra Vekilleri Heyetinin 2 Eylül 1341 Tarihli İçtimasında Müttihaz Karar Üzerine Tanzim Edilmiş Olan Kararname. S. 168.

Resmi Gazete (28 Kasım 1925). Şapka İktisası Hakkında Kanun. S. 230.

Resmi Gazete (13 Aralık 1925). Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlğasına Dair Kanun. S. 243.

Resmi Gazete (13 Aralık 1925). Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlğasına Dair Kanun. S. 677.

Resmi Gazete (4 Nisan 1926). Türk Kanun-ı Medenisi. S. 339.

Resmi Gazete (13 Mart 1926). Türk Ceza Kanunu. S. 320.

Resmi Gazete (8 Mayıs 1926). Borçlar Kanunu. S. 366.

Resmi Gazete (3 Mart 1927). Takrir-i Sükûn Kanununun İkinci Maddesini Muaddil Kanun. S. 570.

Resmi Gazete (15 Haziran 1927). Teşvik-i Sanayi Kanunu. S. 608.

Resmi Gazete (3 Kasım 1928). Kanun. S. 1030.

Resmi Gazete (1 Ocak 1931). Kararnameler. S. 1688.

Resmi Gazete (3 Ocak 1931). TBMM Kararı. S. 1689.

Resmi Gazete (12 Ocak 1931). Kararnameler. S. 1697.

Resmi Gazete (3 Şubat 1931). TBMM Kararları. S. 1716.

Resmi Gazete (4 Nisan 1931). Ölçüler Kanunu. S. 1765.

Resmi Gazete (30 Aralık 1931). Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti Teşkiline Dair Kanun. S. 1989.

Resmi Gazete (11 Eylül 1932). Başvekalet. S. 2197.

Resmi Gazete (11 Haziran 1933). Sümerbank Kanunu. S. 2424.

Resmi Gazete (28 Ekim 1933). Af Kanunu. S. 2540.

Resmi Gazete (2 Temmuz 1934). Soyadı Kanunu. S. 2741.

Resmi Gazete (11 Aralık 1934). İntihabı Mebusan Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Kanuna Bir Madde İlavesine Dair Kanun. S. 2877

Resmi Gazete (11 Aralık 1934). Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10 ve 11 inci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun. S. 2877.

Resmi Gazete (26 Ekim 1937). İzmir Mebusu Celâl Bayar'a. S. 3744.

Sonyel, S. R. (2010). *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Sancaktar, F. M. (2011). Ali Fethi (Okyar) Bey'in Bulgaristan Sefirliği Dönemindeki Faaliyetleri (Ekim 1923- Aralık 1917). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 27. 81. s. 243-259.

Semiz, Y. (1997). Atatürk ve Kazım Karabekir Paşa Bir Dostluğun Dargınlığa Dönüşmesi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 4. s. 191-209.

Serbes Cumhuriyet (26 Ekim 1930). Büyük Liderin İhtisasatı. s. 1.

Serbes Cumhuriyet (17 Kasım 1930). Vasıf Bey Tekzip Ediliyor. s. 1

Serbes Cumhuriyet (18 Kasım 1930). Fethi Bey Gazi Hazretlerine Cephe Almamak İçin Fırkasını Feshetti. s. 1.

Serbes Cumhuriyet (19 Kasım 1930). Kimler İmza Etti? s. 1.

Serbes Cumhuriyet (21 Kasım 1930). Terakkiperver C. Fırkası İhya mı Ediliyor? s. 1.

Serbes Cumhuriyet (21 Kasım 1930). Fethi Bey Mecliste Tenkitlerine Şiddetle Devam Edecektir. s. 1.

Simavi, L. (?). *Başmabeyinci Lütfi Bey. Osmanlı Sarayının Son Günleri*. Hürriyet Yayınları.

Sitembölükbaşı, Ş. (2007). Hüseyin Rauf Orbay. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. s. 356-357.

Son Posta (15 Ağustos 1930). Reiscumhur Hz. Gibi Meclis Reisi de Bitiraftır. s. 2.

Son Posta (16 Ağustos 1930). Yeni Fırka. s. 2.

Son Posta (16 Ağustos 1930). Fırka Ordu Değildir. s. 1-2.

Son Posta (18 Kasım 1930). Fethi Beyin Beyannamesi. s. 1.

Son Posta (20 Kasım 1930). Serbest Cumhuriyet Fırkasının İzmir Teşkilatı Fethi Bey'i Şiddetle Muahaze Ediyor. s. 1.

Son Posta (21 Kasım 1930). Refet Paşa'nın Son Ziyaretindeki Mana Ne İdi? s. 1.

Son Posta (5 Mart 1931). Meclis Dağılıyor. s. 1-3.

Son Posta (20 Nisan 1931). Refet Paşa Müstakil Mebusluk İçin Henüz Karar Vermemiştir. s. 1.

- Son Posta** (22 Nisan 1931). Serbest Fırka Mensuplarının Vaziyetleri. s. 1.
- Son Posta** (25 Nisan 1931). Muhalefet Kavga Demek Değildir. s. 3.
- Son Posta** (26 Nisan 1931). Hadiselerden Çıkan Netice. s. 2.
- Son Posta** (6 Temmuz 1935). Hüseyin Rauf Dün Geldi. s. 1-13.
- Son Posta** (11 Nisan 1936). Boğazlar İçin Devletlere Nota Verdik. s. 1.
- Son Posta** (22 Haziran 1936) Dün Montrö'de Murahhaslar Arasında Samimi Temaslar Oldu. s. 1-11.
- Son Posta** (15 Eylül 1937). Anlaşma Dün İmzalandı. s. 1-8.
- Son Posta** (21 Eylül 1937). İsmet İnönü Bir Buçuk Ay Mezuniyet Aldı. s. 1.
- Son Telgraf** (22 Eylül 1937) İsmet İnönü Ankara'ya Gidiyor. s. 1
- Sorgun, T.** (2018). *Devlet Kavgası "İttihat ve Terakki*. Kaynak Yayınları.
- Soyak, H. R.** (2010). *Atatürk'ten Hatıralar*. Yapı Kredi Yayınları.
- Süreyya, R.** (2017)). *Refet Bele*, Halk Kitabevi.
- Şakir, Z.** (2010). *İşgal Altında*. Haz. Ferudun Ata. Palet Yayınları.
- Şimşir, B.** (1976). *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları.
- Şimşir, B.** (1981). *Atatürk ile Yazışmalar I (1920-1923)*. Başbakanlık Basımevi.
- Şimşir, B.** (1988). *Ankara... Ankara. Bir Başkent'in Doğuşu*. Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B.** (1996). *Bizim Diplomatlar*. Bilgi Yayınevi.
- Takvim-i Vekayi** (5 Mayıs 1919). Mülga Yıldırım Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliğine Tayin Edilmiştir. s. 1.
- Tan** (5 Temmuz 1935). Eski Başvekil Rauf Geliyor. s. 1.
- Tan** (6 Temmuz 1935). Rauf Dün İstanbul'a Geldi. s. 2.
- Tan** (11 Nisan 1936). Boğazları Tahkim Edeceğiz. s. 1.
- Tan** (15 Eylül 1937). Nyon Paktı İmzalandı. s. 1-8.
- Tan** (20 Eylül 1937). Atatürk Şehrimizde. s. 1-10.
- Tan** (21 Eylül 1937). Başvekil Mezun. s. 1.
- Tan** (22 Eylül 1937). Kongrenin İkinci Günü. s. 1.
- Tasvir-i Efkâr** (14 Ekim 1918). Ahmet Paşa Kabinesi. s. 1.

Tasvir-i Efkar (25 Kasım 1922). Zat-ı Hazreti Hilafetpenahiye Arz-ı Tebrik ve Tazimat Merasimi. s. 1.

Tasvir-i Efkar (8 Ekim 1924). Rauf Bey Fırka Teşkil Ediyor. s. 1.

Tevetoğlu, F. (1993). *Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi

Tevetoğlu, F. (Temmuz-Ağustos 2019). Atatürk-İttihat ve Terakki. *Milli Mecmua*. 9. s. 45-53.

Tunçay, M. (2010). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2011). *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3. İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. İletişim Yayınları.

Turan, N. S. (2008). Hilafetin Kaldırılış Sürecinde Siyasal Konjonktür ve Kullandıkları Tezler Açısından İktidar-Muhalefet İlişkileri. *Türkiye'de Siyasal Muhalefet*. Der. Ayşegül Komsuoğlu. Bengi Yayınları.

Turgut, H. (2010). *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Türe, İ. (2013). İttihat Terakki Partisi. *İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*. Edt. Turgay Uzun. Orion Kitabevi. s. 31-54.

TBMM Başkanlığı (2016). *Şark İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)*. c. 6/1. TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (3 Mayıs 1920). Devre 1, 10. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ) (3 Temmuz 1920). Devre 1, 1. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (19 Ağustos 1920). Devre 1, 53. İçtima, Cilt 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (4 Kasım 1920). Devre 1, 94. İçtima, Cilt 5.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (14 Aralık 1920). Devre 1, 114. İçtima, Cilt 6.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (13 Ocak 1921). Devre 1, 1. İçtima, Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ) (22 Ocak 1921). Devre 1, 1. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ) (29 Ekim 1921). Devre 1, 2. İçtima Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (3 Mayıs 1920). Devre 1, 10. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (9 Mayıs 1920). Devre 1, 13. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (15 Mayıs 1920). Devre 1, 16. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (5 Ağustos 1921). Devre 1, 62. İçtima, Cilt 12.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (15 Kasım 1921). Devre 1, 111. İçtima, Cilt 14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (17 Kasım 1921). Devre 1, 112. İçtima, Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (3 Nisan 1922). Devre 1, 19. İçtima, Cilt 18.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (3 Temmuz 1922). Devre 1, 68. İçtima, Cilt 21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMZC) (13 Eylül 1922). Devre 1, 101. İçtima, Cilt 23.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (11 Ekim 1922). Devre 1, 117. İçtima, Cilt 23.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (26 Ekim 1922). Devre 1, 127. İçtima, Cilt 24.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (28 Ekim 1922). Devre 1. 128. İçtima. Cilt 24.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (30 Ekim 1922). Devre 1. 129. İçtima. Cilt 24.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (1 Kasım 1922). Devre 1, 130. İçtima, Cilt 24.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (18 Kasım 1922). Devre 1. 140. İçtima. Cilt 24.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ) (18 Kasım 1922). Devre 1. 140. İnikat. Cilt 24.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (14 Ağustos 1923). Devre 2. 4. İçtima. Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (16 Ağustos 1923). Devre 2, 5. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (23 Ağustos 1923). Devre 1, 9. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (23 Ağustos 1923). Devre 2. 9. İçtima. Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (29 Ekim 1923). Devre 2. 43. İçtima. Cilt 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (29 Ekim 1923). Devre 2. 43. İçtima. Cilt 8.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (30 Ekim 1923). Devre 2. 44. İçtima. Cilt 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (3 Mart 1924). Devre 2. 2. İçtima. Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (3 Mart 1924). Devre 2. 1. İçtima. Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (20 Ekim 1924). Devre 2. 46. İçtima. Cilt 9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (27 Ekim 1924). Devre 2. 48. İçtima. Cilt 9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (30 Ekim 1924). Devre 2. 49. İçtima. Cilt 9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (1 Kasım 1924). Devre 2. 1. İçtima. Cilt 10.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (5 Kasım 1924). Devre 2. 2. İçtima. Cilt 10.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (6 Kasım 1924). Devre 2. 2. İçtima. Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (8 Kasım 1924). Devre 2. 4. İçtima. Cilt 10.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (25 Şubat 1925). Devre 2. 64. İçtima. Cilt 14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (25 Şubat 1925). Devre 2. 64. İçtima. Cilt. 14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (3 Mart 1925). Devre 2. 68. İçtima. Cilt 15.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (4 Mart 1925). Devre 2. 69. İçtima. Cilt 15.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (7 Mart 1925). Devre 2. 71. İçtima. Cilt 15.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (26 Aralık 1925). Devre 2. 31. İçtima. Cilt 20.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (12 Mayıs 1926). Devre 2. 97. İçtima. Cilt 25.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (3 Haziran 1930). Devre 3. 68. İnikat. Cilt 20.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (25 Eylül 1930). Devre 3. 82. İnikat. Cilt 21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (2 Ekim 1930). Devre 3. 84. İçtima. Cilt 21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (15 Ekim 1930). Devre 3. 5. İçtima. Cilt 22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (1 Kasım 1930). Devre 3. 1. İçtima. Cilt 22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (6 Kasım 1930). Devre 3. 3. İçtima. Cilt 22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (15 Kasım 1930). Devre 3. 5. İnikat. Cilt 22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (4 Aralık 1930). Devre 3. 10. İçtima. Cilt 23.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (15 Aralık 1930). Devre 3. 13. İçtima. Cilt 23.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (15 Mart 1931). Devre 3. 32. İnikat. Cilt 26.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (4 Mayıs 1931). Devre 4. 1. İnikat. Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (24 Kasım 1934). Devre 4. 7. İnikat. Cilt 25.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (11 Kasım 1938). Devre 5. 3. İnikat. Cilt 27.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (9 Ocak 1939). Devre 5. 19. İnikat. Cilt 29.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (11 Ocak 1939). Devre 5. 20. İnikat. Cilt 29.

Uğur, N. (2010). *İsmet İnönü*. Yapı Kredi Yayınları.

Ulus (20 Temmuz 1936). Boğazlar Rejimi Hakkındaki Yeni Mukavelename Bu Gece Saat 22 de Montrö'de İmzalanıyor. s. 1.

Ulus (26 Ekim 1937). İsmet İnönü Dün İstifasını Verdi B. Celal Bayar Başvekil. s. 1.

Ulus (9 Temmuz 1938). Londra Büyükelçimiz Geldi. s. 1.

Ulus (1 Ocak 1939). 12 Vilayette Mebus Seçimi Yapıldı: s. 1.

Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Uzun, T. (2013). Tek Parti Döneminde Siyasal Oluşumlar. *İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*. Edt. Turgay Uzun. Orion Kitabevi. s. 109-127.

Vakit (16 Kasım 1918). Mustafa Kemal Paşa. s. 1.

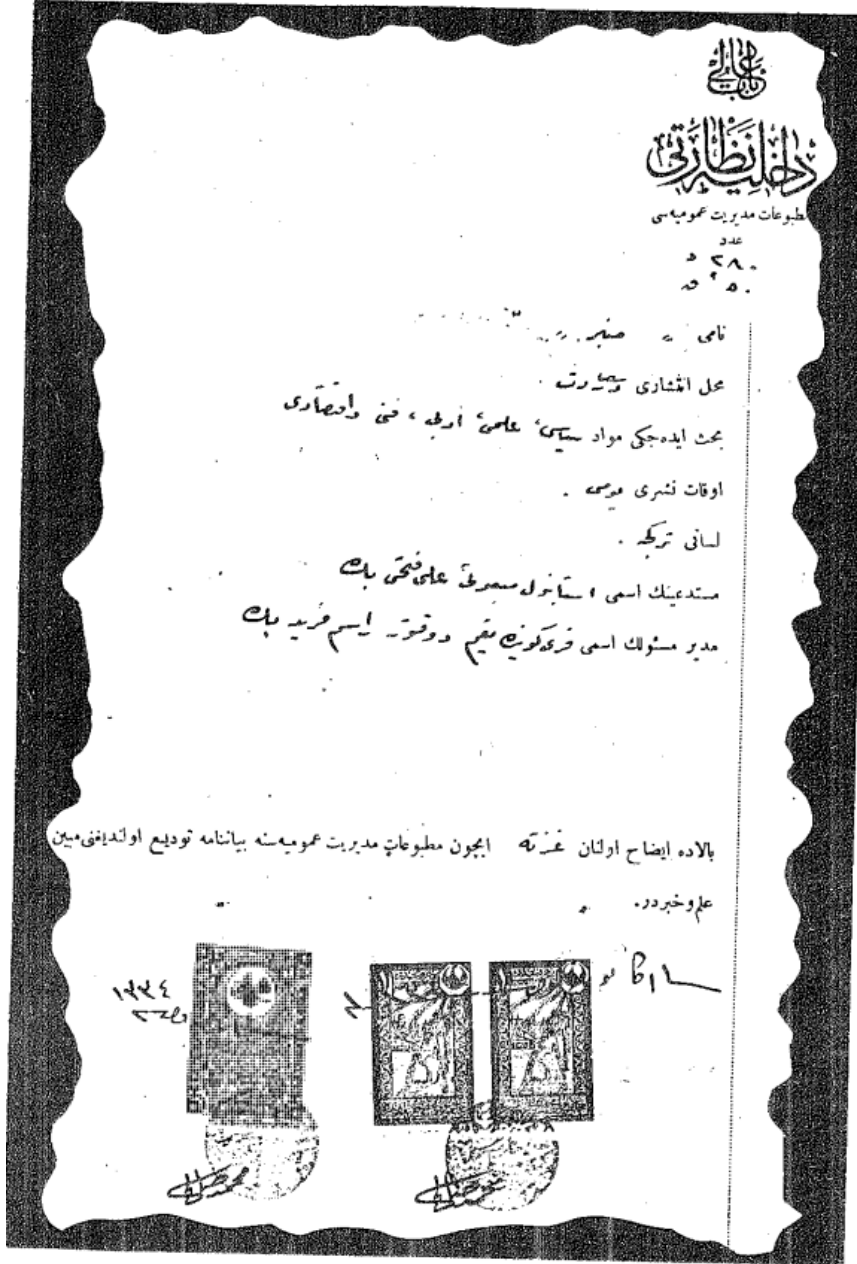
Vakit (18 Kasım 1918). Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat. s. 1.

- Vakit** (30 Ekim 1923). Birinci Türk Reiscumhuru Gazi Paşa Hazretlerinin Tarihi Nutku. s. 1.
- Vakit** (18 Kasım 1924). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Dün Resmen Teşekkül Etti. s. 1.
- Vakit** (1 Kasım 1928). Harf İnkılabı. s. 1.
- Vakit** (9 Ağustos 1930). Yeni Muhalif Fırka. 9 Ağustos 1930. s. 1-2.
- Vakit** (11 Ağustos 1930). Fırkalar Karşısında Gazinin Vaziyeti. s. 1-6.
- Vakit** (6 Eylül 1930). Dün İzmir’de Çok Müessif ve Kanlı Hadiseler Oldu. s. 1-2.
- Vakit** (8 Eylül 1930). Nutuk Söylendi. s. 1-6.
- Vakit** (9 Eylül 1930). Fethi Bey Manisa’ya Vardı. s. 1-5.
- Vakit** (10 Eylül 1930). SCF Fırkası Lideri. s. 1.
- Vakit** (12 Eylül 1930). Serbest Fırka Reisi. s. 1-6.
- Vakit** (13 Eylül 1930). Fethi Bey Seyahatinden Dönüyor. s. 1-3.
- Vakit** (14 Eylül 1930). Gazi Hz. Dün Fethi Bey’i Kabul Etiler. s. 1.
- Vakit** (5 Ekim 1930). Şehir Meclisi İntihabı Bugün Başlıyor. s. 1.
- Vakit** (22 Ekim 1930). Fethi B. Bursa Valisinden 25.000 Lira İstiyor. s. 3.
- Vakit** (31 Ekim 1930). Yeni Fırkanın Gazetesi. s. 3.
- Vakit** (17 Kasım 1930). Dün Gece Gazi Hz.nin Nezdinde Bir İçtima Yapıldı. s. 1-2.
- Vakit** (18 Kasım 1930). Fethi Bey’in Beyannamesi. s. 1.
- Vakit** (21 Kasım 1930). Mefsup Fırkada Fethi B. Bir Gazete Çıkaracakmış. s. 2.
- Vakit** (23 Nisan 1931). İntihap Yarın. s. 1-3.
- Vakit** (20 Mart 1932). Fethi Bey’in Mebus Olacağına Dair Rivayetler de Doğru Değildir. s. 1.
- Vakit** (8 Eylül 1932). İktisat Vekilliğinde Değişiklik. s. 1.
- Vakit** (8 Şubat 1933). Reiscumhur Hz.nin Birkaç Gün Şehrimizi Şerefliendirmeleri Muhtemeldir, Vekiller Dün Gittiler. s.1.
- Vakit** (27 Ekim 1933). Af Kanunu Dün Kabul Edildi. s. 1-2.
- Vakit** (1 Ocak 1939). Yeni Mebuslarımız Seçildi. s. 1-6.
- Vatan** (1 Kasım 1923). Sabık Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey’le Mühim Bir Mülakat. s. 1.

- Velidedeoğlu, H. V.** (1990). *İlk Meclis ve Milli Mücadele 'de Anadolu*. Çağdaş Yayınları.
- Yalman, A. E.** (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. c. 1, Yenilik Basımevi.
- Yalman, A. E.** (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. c. 2, Yenilik Basımevi.
- Yalman, A. E.** (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. c. 3. Rey Yayınları.
- Yarın** (16 Nisan 1931). Yeni İntihap Edilecek Meclis'te Müstakillere de 30 Mebusluk İçin Yer Verildi. s. 1-4.
- Yarın** (17 Nisan 1931). Müstakil Mebuslar Kimler? s. 1.
- Yarın** (18 Nisan 1931). Fethi B. Meselesinin Hakikati Nedir? s. 1.
- Yarın** (21 Nisan 1931). Fethi Bey'in Namzetliği Katidir. s. 1.
- Yarın** (23 Nisan 1931). Terakkiperverler Ortaya çıkıyor. s. 1-4.
- Yavuz, C.** (2010). *Atatürk ve Almanya*. Berikan Yayınevi.
- Yeni Asya** (2011). *Kazım Karabekir Demokrat Bir İnsandı*. [Erişim:13.06.2011, https://www.yeniasya.com.tr/roportaj/kazim-karabekir-demokrat-bir-insandi_112517].
- Yetkin, .** (1983). *Türkiye 'de Tek Parti Yönetimi*. Altın Kitaplar Matbaası.
- Yetkin, .** (1997). *Başarısız Demokrasi Devrimi-Serbest Cumhuriyet Fırkası*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Yurdakul, Y.** (2009). *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*. Truva Yayınları.
- Yücel, M. S.** (2006). *Türkiye 'nin Siyasal Partileri (1859-2006)*. Alfa Yayınları.
- Zürcher, E. J.** (2003). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J.** (2010). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*. İletişim Yayınları.

EKLER

EK 1:

Adını Mustafa Kemal Paşa'nın koyduğu ve yayınlanması için gereken meblağın bir kısmını da verdiği Minber Gazetesinin imtiyazı (Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 176.)

ترقی پرورد جمہوریت فرقہ سنک
پر و غرامی

فرقہ سنک مملکت ایشیائے وسطیٰ تعقیب ایک جلی
سیاست

اساسلو :

- مادہ ۱- فرقہ دولتی خلیفہ عالمیہ سنک جمہوریت۔
- مادہ ۲- عربیہ دولت (لیبرالزم) خلیفہ عالمی (دہ لوقاسی) فرقہ سنک سید۔
- مادہ ۳- تربیت وضع و تدوین فرقہ خلیفہ عالمی، منافع، نمایندگی، عہدہ اجابہ و عدالت برائے سید عالم اول جعد۔
- مادہ ۴- عمری عربیہ فرقہ سنک طرفدار۔ (خلفہ اجابہ بزرگ خلیفہ عالمی و نمایان حقیقی و نظام عام سنک محافظ اس انداز سے جو عربیہ قیود وضع فروری قیودین تقدیرہ آجود کشیدہ اسبہ قانوناً بہ تقدیر وضع طرفدار اول جعد۔

ماده - ۵	تَشْرِیْحَ اسَاسِیَہ قَانُونِی مَعْنَدَہ وَ کَالْمَعْرِکِ الْعَادِیَہ تَعْدِلُ اِیْلَہِ مَرَجِد - ۱۴
ماده - ۶	قَدْرَ اِنْفِصَالِ - وَ اِحْتِقَادِ دِخْرِیَہ عَرِیْقَہ - .
ماده ۷	« یَجْعَلُ بَلَدَ قَانُونِکِ اَمْرًا یَعْلَمُ سِیَ اِجْرَیَہ اِجْمَاعِ - وَ اَلَّذِی اَتَمَّ نَهْ اِجْرَیَہ بِیْنِ اَوْلَیْنِہُ مَا نَزَلَ . » دَسْتُوْرُکِ اِدْرَہِ دَہ مَابَہِ التَّطْبِیْقِ بَرَاکِ اَوَّلِ عَقْدِ .
ماده - ۸	مَعْمُوْنَاہِ اِجْمَاعِہِ بَرَدِہِ اَعْلَامِ اِحْوَالِ قَوْلِ اِیْلَہِ حَیْثُ وَ اَلْحَقِیْقَاتِ بَرَدِہِ اَتْمَاہِ اَوَّلِ مَلَاکِ اَسْکَرِ مَدْفَعِ اَوْلَیْنِہُ عَقْدِ .
ماده - ۹	وَقَالَفَ دَوْلَتَ عَدِیْقَیَہِ سِیْمَلِ اِیْلَہِ عِلْدِ -
ماده - ۱۰	حُکْمَکِ هَرِ دَوْلَتِہُ وَ اِیْلَہِہُ اَنْ اَرْہَہُ قَالْمَلَرِ اِجْمَاعِہِ لَاسِیْمَلِ لَطَرِی ضَامِہِ اَوَّلِ عَقْدِ اَحْکَمِ وَضَعِ اِیْلَہِہُکِ وَ اَرْزِ دَلَرِ اِنْقِصَامِ اَتْمَاکِ دِیْنِ مَلُوْرَسَاکِہِ عَقْدِ تَرْخِ اِیْلَہِہُ مَلَرِ عَقْدِہِ تَشْرِیْحَ اسَاسِیَہ قَانُوْنِہِ مَادَہِ فِیضِہِ دِیْنِ اَوْلَیْنِہُ
ماده - ۱۱	اِخْرَیْ دَہِ دِیَا مَلُوْرَسَاکِہِ بَرَقْرَ اِدْرَیْدِہِ دِیَا بَرَقْرَ اِدْرَیْسِکِ یَاخُوْرَ بَرَقْرَ اِدْرَیْسِکِ دِنْطَانَاہِکِ تَصْرِیْحِہِ دِیَا اَلْهَمَّ اَلْطَبِیْقَہِ دَوْلَی فِیضِ اَوْلَادِہِ وَ مَحَاکِمِ عَدِیْقَہِ عَدِیْقَہِ مَادَہِ عِنْدَہِ قَالَاہِ عَقُوْدِہِ وَ مَانَفِصِکِ مَحَاظِرِہِ اِجْمَاعِہِ مَرَجِعِ حَاظِرِہِ اَوَّلِہِ اَوْزَرِہِ مَحَاکِمِ اِدْرَیْہِ تَشْرِیْحِ اَوْلَیْنِہُ دِیْنِہُکِ تَشْرِیْحِہِ وَ اَحْوَالِہِ وَ اَصُوْلِ مَحَاظِرِہِ اِجْمَاعِہِ قَانُوْنِہِ یَا اِلٰہِ عَقْدِ .

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programı'nın İkinci ve Altıncı Maddelerini Gösterir Sayfaları (Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi (1930). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Programı. S. 299, s. 13-14).

13 üncü yıl • sayı 4520
Cumartesi
9
8 üncü ay | 1930
Ağustos

VAKIT

V - A - K - I - T
Hediye kuponu
No. 23

Yeni Muhalif fırka

Fethi Bey sefirlikten çekilip muhalefet fırkasının lideri olacak

Bu hadise : Genç Türk Cümhuriyetinin siyasi scmasında yeni ve uğurlu bir ufuk açıyor

Reisicümhur Hz. bu teşekkülü Cümhuriyetin salim tezahüratından addetmektedirler

Bu mühim siyasi hadise hakkında söylediklerimin mevsukiyetini her vechile her suretle temin edebilirim. Benim yazdıklarımın fazlası bana bu mahlumatı verenlerin kat'i ve aleni ifadelerinden sonra genişleyecektir.

Evvelki gece gazetecilik hayatında hatırlayabildiğim heyecanlı zamanların en heyecanlısı idi. Onun içindir ki Yalova balosunda gazetecilik noktai nazarından unutmaz hatıralar yaşadıkdan sonra sabahlayın gözüme bir damla uykuyu girmeksizin İstanbul'a geldim. Öğleye kadar gazetecilik heyecanı içinde bir nebze olsun yatmağa vakit bulamadım. Öğleden sonra yemek yedim. Bir iki saat kadar uzandım. Fakat gene bir dakika uyunmağa imkân bulamadım. Nihayet kalktım. Çünkü (Vakit) in ikinci tabında muhterem okuyuculara yapılan vaadi yerine getirmek için çalışmağa başladım.

İlim ve fen âleminde senelerce muayyen bir maksat için taharrüyat yapıktan sonra günün birinde yeni ve mühim bir keşifte bulunan bir âlim neler hissederse, ben de gazetecilik sahâsında buna benzer bir haleti rubiye içindeyim. Çünkü dün geceli baloda duyduğum ve gördüğüm şeylerin idâletile memleketimizin siyasi mücadele hayatında pek yakın bir zaman içinde vukubulacak mühim ve yeni bazı inkışâfları adeta gözlerimle görüştü gibi oluyorum.

Müller raporu
Her Müllerin Mali raporunu bugün muntazam bir forma halinde okuyucularımıza takdim ediyoruz. Bu forma ile bütün rapor tamamlanmış oluyacağından mabadini de yarın takdime devam edeceğiz.

Cevabî nota

Gazi Hz.ne arz edildi

Ankara, 8 (Telefon) — Dün gece gelen İranın cevabî notası bugün, hariciye vekâletinden Gazi Hazretleriyle Başvekilimize gönderilmiştir. Yarın, burada bulunan vekillerin fevkalâde içtima yapmaları muhtemeldir.

Romenya Kralının müdâfaki Bükres, 8 (A.A) — Kral, dün M. Tituleskoyu kabul etmiş ve kendisini alâkadar eden meseleler hakkında mumaileyhle 2 buçuk saat görüşmüştür.

İlk âza

Ağaoglu Ahmet Bey Fethi Beyin fırkasına girecek

Ağaoglu Ahmet B.
Haber aldığımız nazaran, Fethi Beyin teşkil edeceği yeni fırkaya, Kara mebusu Ağaoglu Ahmet B. iştirak edeceğini Yalovada bazı dostlarına söylemiştir.

Yalova balosunda, eş muharririmiz İsmet Pa. ve Fethi Beyle yeni fırka hakkında konuşurken

Evvelki gün akşam üstü Yalova kâhıncıları müdiriyetinin lütüfkar davetine icabet ederek Ada iskelesinden vapura binerken bu baloyu büyük reisimiz Gazi Hz.nin şereflemleri ihtimalini göz önüne getiriyor, bir kaç saat muazzez vatan halâskârımıza yakın yaşanmak bahtiyarlığına mazhar olabileceğimi düşünüyordum. Diğer taraftan İsmet Paşa Hz.nin Yalovada bulduklarını biliyor, kendileri ile temas etmek imkânından istifade edebileceğimi ümit ediyordum. Fakat hiç bir vakit bir Yalova seyahatında muham yeniliklere başlangıç olabilecek bir hâdise ile karşılaşacağımı hatırlama getiremiyordum.

İstanbul mebusu Hüseyin Beyle beraber kaplıcalara vardık. Akşam yemeğini lokantada büyük üstat Aptulhak Hâmit Beye komşu bir masada yedik. Mebus arkadaşlarımızdan Emin Fikri Beyin refakatinden istifade edenek bir iki saat kadar vakit geçirdik. Sonra biraz ilerde bulunan büyük otelin salonuna gittik. Nihayet saat onu geçmişti. Salonda bulunan halo davetlileri arasında hürmetkâr bir hareket uyandı. Reisicümhur Gazî Mustafa Kemal Hz. ile beraber Büyük Millet Meclisi reisi Kâzım Paşa Hz., Başvekil İsmet Paşa Hz., Paris büyük elçimiz Fethi Beyşafendî ve müsarimileyhim ile birlikte büyük hanımefendiler teşrif etmişlerdi. Biraz sonra gençler salonunda dansederlerken aynı muhit içinde dans salonunun çok havadar tarafında mahdut bir kaç sima ar-

şında fevkalâde bir içtima benziyen bir hal vardı. Bu yüksek sımalar genç fikrî, genç arzulu, genç, yepyeni genç mefkûreli insanlardı. Hepsi catik kaşlı tavurları ile görüşüyorlar, bence anlaşılmasın güç bir tesadüf ile fikir taatilerinde bulunuyorlardı.

Böyle bir vaziyeti gördükten sonra bir gazeteci r. erakını hapis ve tevkif etmeğe imkân varmıdır? Bu yüksek vatanperverlerin samimiyetini [Alt tarafı 2 inci sayfa]

Haco defolup gitti!

İşgal ettiği köylerde ..
Halk kendisine hiç yüz vermemiştir

Ankara, 8 (Telefon) — Bundan bir müddet evvel Suriye tarafından beş yüzü mütecaviz atlı ile hududumuzu geçen Kürt sergerdelerinden (Haco), dün, kuvvetleri ile tekrar Suriyeye kaçmağa mecbur olmuştur. Haco'nun işgal ettiği 16 köyde halk kendisini tanımamış, kovmuş ve firarına en çok bu vaziyet müessir olmuştur.

Köşk bugün yürüyor

Gazi Hz. ve Vali Bey köşkün önünde

Bir haftadanberi istihzaratı devâm eden Yalova Millet ciftliğindeki Gazi köşkünün nakil işi bugün ikmal edilecektir. Köşk sekiz buçuk metre sahile doğru çekilmektedir. Bugün akşama kadar nakil işi bitmiş bulunacaktır. Emanet fen heyeti müdürü Ziya ve Yalova kaymakamı Şefik Beyler nezaret edecektir. Gazi Hz.nin ameliye esnasında hazır bulunmaları muhtemeldir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Açılmasından Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Asım Bey'e Yazdırttığı Yazı (Vakit, Yeni Muhalif Fırka. 9 Ağustos 1930, s. 1-2).

Dolunaliatqa : 5-V-1938
Kazarcısı

malik olduğum hisse meküt ve hisse senetleri ile Çankayadaki menkul ve gayri menkul emvalimi C. H. Partisine otiddeki şartlarla, Türk ve vasiyet ediyorum:

- 1) meküt ve hisse senetleri, şimdiki giki, işleri barıkse tarafından namalandırılacaktır.
- 2) Her sene namadan, hama niyetleri serafi mafıfuz Kalanğca, yasadıkları müddette, Makbulde ayda lir, Aljete sekiz yüz, Salihoe gökşene altı yüz, ilkinje iki yüz lira ve Rukiye ile velilere şimdiki yüzör lira verilecektir.
- 3) S. Gökşene lir ev de alınalılacak ayruca gona verilecektir.
- 4) Makbulenen yasadığı ev müddetçe Çankayada oturduğu ev de emrinde kalacaktır.
- 5) İsmet İnönünün çocuklarına yüksek tasillerini ikmal için muhtuş olacakları yardım yapılacaktır.
- 6) Her sene namadan mütelaki mekolar yarı yarıya, Türk Tarih ve Dil Kurumlarına tahsis edilecektir.

K. Atatürk